2024 169/170

# Toplum ve Bilim

## TÜRKİYE'DE ORTADOĞU ÇALIŞMALARINI YENİDEN DÜŞÜNMEK


| | |
|---|---|
| Kürt kaçak petrol ekonomileri ve Eleştirel Petrol Çalışmaları | *Fırat Bozçalı* |
| Türkiye'deki Suriyeliler üzerine tartışmalara bir katkı | *Mehmet Nuri Gültekin* |
| "Orta Doğu Çalışmaları": Nereden nereye? Ne için? | *Engin Deniz Akarlı* |
| "Ermeni Çalışmaları"nın marjinalleştirilmesi | *Bedross Der Matossian* |
| Türkiye'de Çevre Tarihi yazımının serüveni | *Faisal H. Husain* |
| Ortadoğu Çalışmaları'nın akademik ve toplumsal temelleri | *Meliha Benli Altunışık* |
| Müslüman Kardeşler üzerinden radikal İslâmcılığın tesirleri | *İsmail Kara* |
| Ortadoğu tarihçiliğinde iktisadın dönüşü: Güncel bir seçki | *Murat Bozluolcay* |
| Sınır, sınır toplulukları ve devlet-toplum ilişkileri | *Yener Koç* |
| Avesta Yayınları editörü Abdullah Keskin ile söyleşi | *Seda Altuğ - Metin Yüksel* |

Toplum ve Bilim

SAYI 169/170 • 2024

Seda Altuğ
**Bu sayıda...** 3

Fırat Bozçalı
**Türkiye'nin Ortadoğu petro-coğrafyasındaki yeri: Kürt kaçak petrol ekonomileri ve Eleştirel Petrol Çalışmaları** 7

Mehmet Nuri Gültekin
**Geçici koruma, daimî kırılganlık: Türkiye'deki Suriyeliler üzerine tartışmalara bir katkı** 32

Engin Deniz Akarlı
**"Orta Doğu Çalışmaları": Nereden nereye? Ne için?** 67

Bedross Der Matossian
**Osmanlı ve Ortadoğu Çalışmaları alanlarında "Ermeni Çalışmaları"nın marjinalleştirilmesi: Bir Ortadoğu/Osmanlı araştırmacısının perspektifi** 90

Faisal H. Husain
**Türkiye'de Çevre Tarihi yazımının serüveni** 111

Meliha Benli Altunışık
**Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın akademik ve toplumsal temelleri** 134

İsmail Kara
**Sesi yüksek, canlandırıcı fakat uyumsuz: Müslüman Kardeşler üzerinden radikal İslâmcılığın Türkiye'ye intikali ve tesirleri** 148

**KİTAP ELEŞTİRİSİ**

Murat Bozluolcay
**Ortadoğu tarihçiliğinde iktisadın dönüşü: Güncel bir seçki** 178

Yener Koç
**Sınır, sınır toplulukları ve devlet-toplum ilişkileri** 189

**SÖYLEŞİ** 197

Seda Altuğ - Metin Yüksel
**Avesta Yayınları editörü Abdullah Keskin ile söyleşi: "Bizde herkesin bir Doğu'su vardır ve herkes Doğu'sunu küçümser"**

**ABSTRACT (İngilizce Özetler)** 208

# Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

Arap coğrafyacı ve haritacı Muhammed el-İdrisi'nin dünya haritasının (1154) Ali İbn Hasan el-Hawfi el-Kasimi tarafından yeniden çizimi (1456). Çizimde güney haritanın üst kısmıdır.

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENLERİ
Menderes Çınar, Nilgün Toker

YAZI KURULU
Olcay Akyıldız, Polat S. Alpman
Seda Altuğ, Eylem Ümit Atılgan
İlker Aytürk, Asena Günal
Burak Onaran, Göze Orhon
Serdar Tekin, Ömer Turan
Ebru Voyvoda

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora, Ayşe Buğra
Ahmet İnsel, Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak, Semih Sökmen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Aybars Yanık

SAYI EDİTÖRLERİ
Seda Altuğ

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

KAPAK
Suat Aysu

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI VE CİLT
Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi,
Devekaldırımı Caddesi,
Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul
Tel: 212.445 32 38

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3,
Seyhan Apartmanı, Harbiye Mahallesi,
Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

*Toplum ve Bilim*'de yayımlanan makaleler, *Sociological Absracts* (ProQuest), *Social Services Abstracts* (ProQuest), *Worldwide Political Science* indeksleri tarafından ve ayrıca *Political Science Complete* (EBSCO - 2017) tarafından taranmaktadır.

# Bu sayıda...

*Toplum ve Bilim*'in "Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nı Yeniden Düşünmek" başlıklı sayısı Türkiye'de çoğu zaman Türkiye'nin ve Türkiye Çalışmaları'nın dışında ve farklı bir politik-coğrafi uzam ve akademik alan olarak görülen Ortadoğu ve Ortadoğu Çalışmaları'na ışık tutmayı amaçlıyor.

Bu dosyayı 6 Ekim 2023'te başlayan İsrail-Gazze savaşıyla birlikte bölgenin maruz kaldığı dehşetengiz kitlesel şiddet dönemi esnasında planlamaya başladık. Dosyanın okuyucuyla buluştuğu Aralık 2024 tarihinde ise İsrail'in Gazze'de yaptığı soykırım ve Lübnan saldırıları sonucu yaşanan yıkım ve bu savaşın bölgesel ve küresel siyasi ve sosyal yansımaları devam ediyor. Bu dönem aynı zamanda ABD ve Batı ülkelerinin İsrail'e verdiği koşulsuz destek sebebiyle liberal Avrupa fikrinin büyük ölçüde erozyona uğrayışının zirvesine de işaret ediyor. Bu dehşetengiz zamanlar toplumların fail olmaktan ziyade büyük ölçüde izleyici ve mağdur olduğu bir dönem olsa da gerek bölgedeki gerekse bölge dışındaki toplumsal hareketler emperyal güçlerin ve bölge devletlerinin politikalarına karşı adalet ve eşitlik talebinde bulunmaya devam ediyorlar.

Öte yandan içinden geçtiğimiz dönem Birinci ve İkinci Dünya Savaşları sonrası bölgede kurulan bölgesel siyasi düzen ve onlara eşlik eden politik ve etnik hiyerarşilerin de sürdürülemez veya ancak şiddet yoluyla sürdürülebilir olduğunun sinyallerini de veriyor. Coğrafi olarak Türkiye ve İran ve 1916 Sykes-Picot Antlaşması'ndan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Britanya ve Fransız sömürge imparatorluklarının yönetiminde olan geniş bölgeyi içine alan Ortadoğu'da, Birinci Dünya Savaşı sonrası bağımsız Türk ve İran devletleri kurulurken Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi eski Osmanlı-Arap coğrafyasında Britanya ve Fransız manda rejimleri inşa edildi. 20. yüzyılın ilk yarısına ulusal bağımsızlık mücadeleleri ve müteakiben sömürge imparatorluklarının sonunu simgeleyen dekolonizasyon döne-

mi damgasını vurdu. Filistin dışındaki tüm Ortadoğu ülkeleri bağımsız ulus-devletler olarak uluslararası devletler sistemine dahil oldu. Britanya mandası altındaki Filistin yerine kurulan İsrail'in oluşumunu takiben ise Britanya ve Fransa'nın hâkimiyetinin yerini ABD ve Sovyetler Birliği'nin hegemonya mücadelesi aldı ve bölgenin tarih ve siyaseti akademik yazında ağırlıklı olarak Arap milliyetçiliği, Filistin meselesi, sekteryenizm (mezhepçilik), otoriteryenizm, petrol ve 1980'li yıllardan itibaren daha çok siyasal İslâm üzerinden tartışılmaya başladı. Post-kolonyal dönem, zorlu mücadelelerle kazanılan bağımsızlığın, maalesef toplumsal özgürlüğe tahvil olamadığı yıllara da işaret ediyordu. Yeni kurulan devletlerin ontolojik varoluşunu "egemenlik açığı" kavramı tanımlarken, sömürgeci egemenliğin yerine milli egemenlik kurma hedefi toplumun önemli bir kesimi için sözde kalan bir hayal oldu. Milli egemenlik, büyük ölçüde yönetici elitin tasarrufundaki bir hakka dönüşürken, kadınlar, işçiler, köylüler, sosyalist/İslâmi rejim muhalifleri, etno-dinî azınlıklar ve ulusal kurtuluş mücadeleleri toplumsal özgürlük, adalet ve eşitlik iddia ve talep etmeye devam ettiler.

Türkiye'de Ortadoğu'ya ilişkin akademik veya yarı akademik bilgi üretiminin bilhassa 2011 Arap Ayaklanmaları ve Suriye Savaşı'na kadar oldukça sınırlı kaldığını iddia edebiliriz. Uluslararası bir alaşım muamelesi gören bölgeye genellikle uluslararası ilişkiler disiplini içerisinden ilgi gösterildi. Ortadoğu'ya ilişkin yaygın ilgisizlik bir tarafa bırakıldığında, Türkiye'de Ortadoğu hakkında kaleme alınmış çeşitli eserlerde analitik inceleme kaygısının çoğu zaman politik ve ideolojik lenslerin gölgesinde kaldığı da açıktır. Bu durumun en temel sebebinin Ortadoğu olarak adlandırılan siyasi, dinî, iktisadi, kültürel ve sembolik coğrafyaya izafeten Türkiye'nin nerede konumlandırıldığı sorusu olduğu söylenebilir. Ortadoğu, Batılı oryantalistler ve Türkiyeli muadilleri nezdinde çoğunlukla Araplık, Farslık ve İslâm ile özdeşleştirilerek kendi toplumsallıklarından ve coğrafyalarından farklılaştırıldı. Bölge, arkaik, Türkiye'ye ve Türklüğe uzak ve/veya yabancı bir alan olarak kodlandı. Ulus-devlet sınır ve dış politikalarının yanı sıra 1928'de Latin harflerinin kabulüyle Arap, Fars ve İslâm kültür, siyaset ve kamusal tartışmalarından kopuşun daha da derinleştiği Türkiye'de bu bilişsel ve kültürel kopuş kaçınılmaz olarak sosyal ve beşerî bilim disiplinlerinde de yansımasını buldu. Sekülarist, milliyetçi ve Oryantalist olarak özetlenebilecek bu bakışa göre "Ortadoğu", Türkiye toplum, kültür ve siyaset analizlerinde teorik bir ilham kaynağı veya karşılaştırma vakası olarak incelenemezdi. Hatta kimi zaman Türkiye modernleşmesi ve siyasetinin antitezi olarak görüldü.

Türkiye'deki milliyetçi, muhafazakâr ve İslâmcı yazında ise "Ortadoğu"ya İslâmi ve/veya mezhepçi gözlüklerle yaklaşıldı. Bölge, İslâm dininin doğup yayıldığı ve İslâm karşıtlığı üzerinden kodlanan Batı, İsrail ve müttefiki olan yerel güçlere karşı verilen İslâmi mücadelenin coğrafyası olarak mukaddesleştirildi. Halbuki "Ortadoğu" siyasi, sosyal, ideolojik, iktisadi, kültürel, dinî ve etnik olarak Türkiye ve/veya Batı gibi (hatta daha fazla) çeşitlilik arz eden, dinamik, modern ve güncel bir

yerdir. Bir başka deyişle, ne Batı merkezci argümanlar ve onların Türkiye'deki çeşitli yansımalarında iddia edildiği gibi "Ortaçağ karanlığı"ndadır, ne dinî ve feodal şiddetle yoğrulmuş bir "bataklık"tır, ne de Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar basitçe "Hıristiyan Batı" tarafından dizayn edilmeye mahkûm ve mecbur bir kukladır.

Okuyacağınız dosyadaki yazılar bu bakış açısına göre belirlenmiştir. Dosyada yer alan katkılarda üç özellik öne çıkmaktadır. Birincisi, katkıların önemli bir kısmı otobiyografik izler taşımaktadır. Türkiye'de bu hususta araştırma yapanların kişisel ilgi ve yönelimlerinin ileride bu konularda araştırma yapacak olanlara tarihsel bir kayıt oluşturabileceğine inanıyoruz. Dosyadaki katkılarda öne çıkan ikinci özellik, Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın sadece akademik bilgi üretimi ve aktarımıyla sınırlı kalamadığı gerçeğidir. Üçüncü nokta, Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın sadece Türkiyeli yayıncı ve araştırmacılarla sınırlandırılamayacağından hareketle, Batı'daki üniversitelerde eğitim alıp ders veren ve bilhassa yerel kaynak ve dilleri kullanarak yerel tartışmalara bakabilen yazarların tecrübeleri de dosyada yer almaktadır.

Bedross Der Matossian'ın çalışması Ermenilerin Ortadoğu'da egemen milliyetçi tarihyazımlarında marjinalize edilmesine odaklanırken, Faisal Hussein Türkiye'de çevre tarihinin bir panoramasını sunuyor. Fırat Bozçalı'nın makalesi Kürt kaçak petrol ekonomileri ve eleştirel Petrol Çalışmaları'nı bir araya getiriyor. Engin Deniz Akarlı, özellikle ABD ve Ürdün'de Ortadoğu Çalışmaları alanında ders verme tecrübesine değinmekte ve Türkiye'de son yıllarda Ortadoğu hakkında akademi dışında araştırma amaçlı derneklere de dikkat çekmektedir. Meliha Altunışık, Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesindeki seyrine yer veriyor. İsmail Kara'nın makalesi İslâmcı düşüncenin Türkçe çeviriler yoluyla Türkiye'ye intikalini konu ediniyor. Mehmet Nuri Gültekin'in makalesi ise hakkında çokça yazılan Suriyeli mülteciler meselesini yeni sorular etrafında yeniden düşünmeye davet ediyor.

Dosyada 2025 yılında otuzuncu yılını tamamlayacak olan Avesta Yayınları'nın kurucusu ve editörü Abdullah Keskin'le yapılan bir mülakata da yer veriliyor. Abdullah Keskin, Avesta Yayınları'nın Ortadoğu hakkındaki yayınlarını, perspektifini ve tecrübesini *Toplum ve Bilim* okurlarına aktarıyor.

Dosyada ayrıca iki kitap eleştirisi yer alıyor. Yener Koç, Osmanlı-İran sınır bölgesinde Caf Aşireti hakkında Türkiye'de doktora tezi olarak yazılıp İletişim Yayınları tarafından kitaplaştırılan bir eserin, Murat Bozluolcay ise ABD'deki Ortadoğu Çalışmaları'ndan gelen farklı yazarların son beş yıl içerisinde yayımlanmış olup ekonomi politik, iktisat tarihi veya iktisadi düşünce hakkında veya bu alanlarla ilişkilenen altı eserin değerlendirmesini sunuyor.

Böyle kapsamlı ve ihtilaflı bir meselenin özel dergi sayılarında ancak sınırlı bir düzeyde ele alınabileceğini okuyucularımız umarız ki takdir ederler. Bununla birlikte yine de dosyada özellikle toplumsal cinsiyet, kültür, Osmanlı-Arap milliyetçili-

ği, İran ve İsrail-Filistin çatışması gibi konulara farklı boyutlarıyla yer vermeyi arzu ettik, ancak maalesef bu sayıda mümkün olmadı. Dosyanın önümüzdeki sene yayımlanmasını hedeflediğimiz ikinci kısmında Batı'da Ortadoğu Çalışmaları'nın serencamına ışık tutan metinlere yer vermeyi planlıyoruz.

Dosyadaki katkıların Türkiye'nin siyasi, kültürel ve tarihsel olarak bir parçası olduğu Ortadoğu'nun anlaşılmasına bir katkı sunması dileğiyle...[1]

SEDA ALTUĞ

1 Bu dosyanın hazırlanması sürecindeki desteği için Metin Yüksel'e teşekkür ederim.

# Türkiye'nin Ortadoğu petro-coğrafyasındaki yeri: Kürt kaçak petrol ekonomileri ve Eleştirel Petrol Çalışmaları

*Fırat Bozçalı**

**Özet:** Ürettiğinden çok fazla petrol tüketen bir ülke olan Türkiye Ortadoğu petro-coğrafyaları, diğer bir ifadeyle petrol üretim, dolaşım ve tüketim mekânları ve aktörleri, düşünüldüğünde başat bir araştırma sahası olarak görülmemektedir. Türkiye çalışmaları da Ortadoğu'yu genellikle Türkiye'den ayrık bir politik coğrafya olarak ele almaktadır. Bu makale, Türkiye'nin, belirli bir petrol rezervine sahip olup olmamasından bağımsız olarak, Kürt kaçak petrol ekonomileri üzerinden Ortadoğu petro-coğrafyasının bir parçası haline geldiğini ileri sürmektedir. Özel olarak 1990'larda ortaya çıkan Türkiye, Irak ve Kürt coğrafyasını birbirine bağlayan bir kaçak petrol dolaşım biçimi olan Tekerlekli Petrol Boru Hattı'yla (TPBH) yine benzer dönemlerde ortaya çıkan ve Türkiye, Irak, Suriye arasındaki Kürt petro-coğrafyası içinde dolaşıma giren kaçak petrol rafinerisi teknolojisini inceliyorum. Böylelikle Türkiye'nin bölgesel devletler ve BM gibi uluslararası yapılarca dayatılan sınır, ticaret ve yaptırım rejimlerini boşa çıkaran kaçak petrol dolaşım biçimlerinin ve üretim teknolojilerinin geliştirildiği ve yayıldığı kritik bir saha olduğunu iddia ediyorum. Aynı zamanda kaçak petrol ekonomilerini ve bu ekonomiler içinden çıkan farklı aktör, pratik ve teknolojileri, Ortadoğu Çalışmaları'yla Petrol Çalışmaları için yeni analiz izlekleri olarak öneriyorum. Bu izlekler için metodolojik milliyetçiliği aşmayı, devlet kategorilerini verili almamayı, devletlerce kriminalize edilen aktörlerin perspektiflerini incelemeyi ve bunun için de etnografik saha çalışması yapmayı ve sahadaki topluluklarla uzun süreli karşılıklı güven ilişkisi inşa etmeyi teklif ediyorum. Bu metodolojik yaklaşım kapsamında, araştırmacının öznel deneyimiyle yolculuğunun ve bu öznelliğin sahada üretilen bilgiye hem olumlu hem de olumsuz etkileri üzerine eleştirel bir özdüşünüm pratiğinin önemini vurguluyorum.

**Anahtar sözcükler:** Ortadoğu çalışmaları, Petrol Çalışmaları, kaçak petrol ekonomileri, etnografik saha çalışması, metodolojik milliyetçilik, araştırmacının öznelliği, eleştirel özdüşünüm.

(*) Toronto Üniversitesi (Kanada), öğretim üyesi.

2008 yazında Hewlêr'den (Erbil) Süleymaniye'ye doğru yola çıktıktan kısa bir süre sonra, yolun sağ tarafında yükselen ince gri bir baca dikkatimi çekti. Yolculuğa birlikte çıktığım ve aracı kullanan Hewlêrli arkadaşıma bu bacayı sorduğumda, bunun bir petrol rafinerisi olduğunu söyledi. Ancak bu rafineri bölgede yaygın olarak enformel, kaçak veya "çaydanlık (*teapot*)" rafineri olarak adlandırılan rafinerilerden bir tanesiydi.[1] Bu rafineriler, temelde sofra yağı veya benzeri yağları rafine etmek için kullanılan teknolojinin modifiye edilmesiyle ham petrolü 300 derece ve üzeri sıcaklıklarda rafine edebilecek düzeneklerdi. 1990'lar öncesinde merkezî Irak hükümetleri, tam kontrol sağlayamadıkları, Irak sınırları içinde kalan Güney Kürdistan'da petrol üretim yatırımları yapmaktan kaçınmış, Musul ve Kerkük gibi merkezî devletin askerî gücünün yoğunlaştığı bölgeler dışındaki Kürt nüfusunun bulunduğu yerlere rafineri inşa etmemişlerdi. Bu nedenle, 1992 Kasım'ından beri fiilen özerklik kazanan ve 2005'ten itibaren Irak Anayasası'nda tanınan Güney Kürdistan'da veya resmî adıyla Irak Kürdistan Bölgesi'nde halihazırda kurulmuş bir petrol rafinerisi yoktu.[2] Ayrıca, 1990'lardan itibaren savaş ve Birleşmiş Milletler'in (BM) yaptırım rejimi altında, Irak'ın diğer kısımlarındaki petrol üretim tesisleri ciddi hasarlar görmüş ve bu nedenle sadece düşük kapasiteyle çalışabiliyorlardı. 2003'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'ı işgali ve ardından yaşanan düşük yoğunluklu çatışmalar ile petrol üretim ve dolaşım altyapısını hedef alan sabotajlar sonucunda Irak'ta rafine petrol bulmak hayli zorlaşmıştı. Bu rafine petrol kıtlığına çözüm olması için Güneyli/Iraklı Kürt yetkililer kaçak rafinerilere göz yummaya başladılar. Böylelikle bölgede kaçak rafinerilerin sayısı 2005 sonrasında hızla artmış ve bölgedeki kara taşıtlarında kullanılan yakıt ihtiyacı bu rafinerilerden karşılanmaya başlamıştı. Yine bu rafineriler, savaş ve ambargo rejimi altında zarar görmüş elektrik altyapısının eksik kaldığı yerlerde ve zamanlarda elektrik ihtiyacını karşılamak için yaygın olarak kullanılan jeneratörlerin de çalıştırılmasını mümkün kıldı. 2010'lu yıllarda, Güney Kürdistan'da daha yüksek kapasiteli formel rafineriler kurulmasına rağmen, kaçak rafineriler bölgedeki varlıklarını

1 Bu makale boyunca, bu rafinerileri Kürt kaçak petrol ekonomilerinin içinden çıktıkları için kaçak rafineri olarak adlandıracağım. Ancak burada kaçak kelimesini, belirli devlet makamlarının tanımladığı ve dayattığı yasal olmama durumunu işaret eden bir kavram olarak kullanmadığımı vurgulamak isterim. Bunun yerine, kaçak ve onun Kürtçe karşılığı olan *qaçax* ifadelerini, devlet, şirket ve benzeri yapı ve aktörlerin gözetim ve denetiminden öngörülemeyen ve olumsal biçimlerde kaçınma kapasitesini ve kabiliyetini kastederek kullanıyorum. Kaçak/*qaçax* kavramının benzer bir biçimde kavramsallaştırılması için bkz. (Bozçalı, 2024).

2 Makale boyunca, Türkiye ve Irak sınırları içinde kalan Kürt bölgelerini, bu ulus-devletlerin adlarını temel referans alarak anmak yerine, metodolojik milliyetçiliğin ötesine geçen ve dekolonyal bir bilgi üretim pratiği olarak, bu bölgeleri daha nötr bir referans olarak yönlerle ifade edeceğim. Bu nedenle, "Türkiye'deki Kürt bölgesi" veya "Türkiye Kürdistan'ı" yerine, "Türkiye sınırları içinde kalan Kuzey Kürdistan" veya "Irak sınırları içinde kalan Güney Kürdistan" ya da doğrudan "Kuzey" ve "Güney Kürdistan" ifadelerini kullanacağım. Ancak bu ifadelerden, Kürdistan'ı bir zamanlar belli sınırlarla çevrili ve sonrasında başka ulus-devletler tarafından bölünmüş bir ulus-devlet ülkeselliği (*nation-state territoriality*) üzerinden düşündüğüm anlaşılmamalıdır. Bunun yerine, Kürdistan'ı tarihsel olarak ortaya çıkmış, içinde farklı etnik ve dinî yapıların bulunduğu ve belirli sınırlarla tanımlanamayacak bir coğrafya olarak anlıyorum.

sürdürdüler.[3] Ayrıca benzeri rafineriler, 2011 yılından itibaren iç savaş esnasında Suriye'de, farklı ve birbirine karşıt siyasi ve askerî yapıların kontrol ettiği bölgelerde de ortaya çıktılar. Örneğin, Irak ve Suriye İslâm Devleti'nin (IŞİD) kontrol ettiği yerlerde ve yine Suriyeli Kürtlerin başını çektiği Suriye Demokratik Güçleri'nin (SDG) denetimindeki bölgelerde bu rafineriler faaliyete geçmiş ve birbirine karşıt yapıların siyasal projelerini aynı anda mümkün kılmışlardır.

2008 yılında, dünyadaki en büyük üçüncü petrol rezervine sahip olan Irak'ta rafine petrol arzı sıkıntısını aşmanın bir diğer yolu da yine savaş ve yaptırım rejimi neticesinde petrol boru hatlarının tam verimle çalıştırılamaması nedeniyle ham petrolü kamyon ve çekici tankerlerle Türkiye ve İran gibi ülkelere gönderip rafine ettirdikten sonra tekrar Irak'a geri getirilmesiydi.[4] Aslında o yaz, Güney Kürdistan'a, 1990'lar boyunca Körfez Savaşı sonrasında Irak'a uygulanan BM ambargosu kapsamında, gıda ve tıbbi malzeme taşıyan insani yardım kamyonlarının Türkiye'ye dönüş yolunda yakıt depolarında fazladan mazot taşımasına dayanan, BM ambargosunu delen ancak hem merkezî Irak hem de Irak Kürt hükümetleri ile Türk makamları için önemli bir ekonomik dinamik haline gelen ve yaygın olarak "Tekerlekli Petrol Boru Hattı (TPBH)" olarak adlandırılan petrol kaçakçılığını araştırmak üzere gitmiştim.

Araştırmam sırasında benzeri bir tekerlekli boru hattının, aynı güzergâh üzerinden, önce ham petrolün Irak'tan Türkiye'ye taşınması ve bu petrolün Mersin'de rafine edildikten sonra tekrar Irak'a geri getirilmesiyle ortaya çıktığını gözlemledim. Benzer biçimde Hewlêr'de gördüğüm kaçak petrol rafinerisinin izini sürdüğümde, yine bu rafineri teknolojisinin Irak'a Türkiye'den, TPBH güzergâhı üzerinden getirildiğini fark ettim. 2008 ile 2015 yılları boyunca Türkiye, Irak ve bu iki ülke sınırları arasında kalan Kürdistan coğrafyasında yürüttüğüm saha araştırmaları, Türkiye'nin Irak ve Suriye'deki petro-coğrafyaların bir parçası haline geldiğini ve Türkiye, Irak ve Suriye'yi petro-coğrafik olarak birbirine bağlayan temel dinamiğin Kürt kaçak petrol ekonomileri olduğunu gösterdi.

Ancak Ortadoğu petro-coğrafyaları düşünüldüğünde, Türkiye genellikle başat bir aktör veya önemli bir saha olarak ele alınmamaktadır. Benzer şekilde, Türkiye'deki petrol üretimi, dolaşımı ve tüketimi veya ülkenin Ortadoğu petro-coğrafyasındaki potansiyel rolü (örneğin bir enerji koridoru veya üreticisi olarak) tartışıldığında, Kürt kaçak petrol ekonomileri kurucu bir aktör ya da faktör olarak görülmemektedir. Bu makale, temel olarak bu varsayımların yeniden düşünülmesi ve tersine çevrilmesi gerektiğini iddia etmektedir.

Türkiye petrol zengini olmayan, petrol üreten ancak ürettiği petrol kendi tüketiminin çok küçük bir kısmını karşılayan bir ülkedir. Buna karşın Türkiye'nin

3 Örneğin, 4 Ağustos 2024'te Hewlêr Valiliği, il genelinde faaliyet gösteren 138 kaçak veya yasal olmayan rafineri olduğunu belirterek, bu rafinerilerin en kısa sürede kapatılacağını duyurmuştur. https://www.rudaw.net/english/kurdistan/040820241

4 2007 yılı sonu kanıtlanmış petrol rezervleri için bkz. (BP, 2008).

güney ve doğu komşuları, Irak ve İran tüketimlerinin çok ötesinde petrol üretip, petrol satışlarından yıllık gelirlerinin önemli bir kısmını elde etmektedirler.[5] Yine bu iki ülkeden daha az petrol rezervi olsa da iç savaş öncesi, 2009'da Suriye'de petrol satışları hükümet gelirlerinin dörde birini oluşturmaktaydı.[6] Sınırlarının hemen yanı başında 2023 itibarıyla kanıtlanmış petrol rezervi 209 milyar varil olan ve bu haliyle dünyadaki en büyük üçüncü petrol rezervine sahip İran ile 145 milyar varil rezerv ile dünyadaki en büyük beşinci petrol rezervinin bulunduğu Irak gibi devletler olmasına rağmen Türkiye'nin petrol fakiri bir ülke olması popüler olarak sorgulanan ve üzerine çeşitli komplo teorileri üretilen bir fenomendir.[7] Öyle ki Türkiye'nin petrol denizi üzerinde oturduğu ve buna karşın bu durumun çeşitli emperyalist devletler ve onların yerli işbirlikçileri tarafından gizlendiğini iddia eden çeşitli komplo teorileri on yıllardır dolaşımda. Jeolojik özelliklerden ötürü kesin olarak içeriği ve hacmi tespit edilemeyen petrol rezervleri veya keşfedilen ancak yine kalitesi ve çıkarma maaliyeti göz önüne alındığında işletilmesi kârlı olmayacağı için işaretlenip betonla kapatılan petrol kuyuları bu tür komplo teorilerini beslemektedir. Bu komplo teorileri üzerinden, Türkiye'de petrol rezervlerinin antropolog Zeynep Oğuz'un deyimiyle "yok olan varlığı (*absent presence*)" belli bir politik destek ve rıza devşirme mekanizmasına dönüşmüştür (2023). Bu teoriler, örneğin, 2010'ların ikinci yarısından itibaren milliyetçi-otoriter bir politik bloğu konsolide ederken, AKP hükümetleri enerji politikalarıyla emperyalist güçlere meydan okuyarak Türkiye'yi petrol ve doğal gaz zengini bir ülkeye çevirdikleri veya çevirmekte olduklarını iddiasını ileri sürmüş ve bu iddia üzerinden siyasi meşruiyet aramışlardır.[8]

Bu makalede, Türkiye'nin Ortadoğu petro-coğrafyasının, diğer bir ifadeyle petrol üretim, dolaşım ve tüketim mekânları ve aktörlerinin, belli bir petrol rezervine sahip olup olmamasından veya "petrolün yok olan varlığından" bağımsız olarak bir parçası olduğunu iddia ediyorum.

Özellikle Kürt petro-coğrafyasındaki kaçak petrol ekonomilerinin izini sürerek, Türkiye sınırları içinde kalan Kuzey Kürdistan'ın, Ortadoğu petro-coğrafyası içinde bölgesel devletlerle ve BM gibi uluslararası yapılarca dayatılan sınır,

5 Sözgelimi Irak hükümetinin 2023 bütçesinin yüzde 91'inin petrol ve doğal gaz satışlarından elde edildiği rapor edilmiştir (IMF, 2024). ABD öncülüğünde uygulanan uluslararası ambargodan dolayı İran'ın petrol ihracatı ve bu ihracata bağlı elde edilen gelirin hükümet bütçesine katkısı tam olarak bilinmiyor ancak yapılan tahminler bu katkının son üç yıl için toplam bütçenin yüzde 30 ile 40'ı arasında değiştiği yönünde (Kazemi Najaf Abadi vd. 2024).

6 2009 yılı Suriye hükümet gelirleri için bkz. (IMF, 2010).

7 Kanıtlanmış petrol rezervi verileri için bkz. (EIA, 2024).

8 Öyle ki 11 Ağustos 2024 tarihinde *ATV* televizyon kanalında yayınlanan "Kim Milyoner Olmak İster" adlı bilgi yarışmasında Türkiye'nin bilinen petrol rezervlerinin, Ortadoğu ülkeleri Fas, Ürdün ve Bahreyn'in rezervlerinin toplamının iki katından daha fazla olduğunu ifade eden bir soru sorulmuş ve soruyla cevabının doğruluğu üzerinden hükümet yanlısı veya karşıtı çokça komplo teorisi üretilmiştir. Yarışma programının ilgili kısmı için bkz. https://www.atv.com.tr/kim-milyoner-olmak-ister/hangisinin-bilinen-petrol-rezervi-diger-ucunun-bilinen-petrol-rezervlerinin-toplaminin-yaklasik-iki-katidir/ozelvideo/izle

ticaret ve yaptırım rejimlerini boşa çıkartan kaçak petrol üretim ve dolaşım teknolojilerinin geliştirildiği ve yayıldığı önemli bir alan olduğunu göstereceğim. Böylece kaçak petrol ekonomilerini, Ortadoğu Çalışmaları'yla Ortadoğu'daki Petrol Çalışmaları için yeni bir analiz odağı olarak önereceğim.

Bunun için ilk olarak Ortadoğu Çalışmaları özelinde Petrol Çalışmaları'na ve bu çalışmalar içinde hâkim olan "petrol laneti (*oil curse*)" analizlerini ve bu analizlerin ortaya koyduğu kimi araştırma odaklarını tarayacağım. Bu taramanın ardından bu iddialara karşı ortaya çıkan eleştirel Petrol Çalışmaları'ndan ve bu çalışmaların ortaya koyduğu yeni araştırma odaklarından, özellikle petrol üretim ve dolaşım süreçleri ve bu süreçlerde ortaya çıkan insan ve insan olmayan aktörler ve bu aktörlerin etkileşiminden kaynaklı eyleyiciliklerden (*agencies*) bahsedeceğim. Sonrasında iki somut kaçak petrol üretim ve dolaşım dinamiğini, 1990'larda işleyen TPBH'yi ve kaçak petrol rafinerisi teknolojisini inceleyeceğim. TPBH ile kaçak rafineri teknolojisini yaratan insan ve insan olmayan aktörleri ve bu kaçak petrol dinamiklerini mümkün kıldığı farklı sosyal, ekonomik ve politik teamülleri, ilişkileri ve sonuçları tartışacağım. Aynı zamanda, kendi akademik yolculuğum ve bu yolculuğun Ortadoğu ve Petrol Çalışmaları özelinde nasıl şekillendiğinden de bahsedeceğim. Bu bağlamda, araştırmanın araştırmacının öznelliği ve sahadaki varlığıyla, bu varlık üzerine geliştirdiği eleştirel özdüşünümsellik (*critical self-reflexivity*) süreçlerine de vurgu yapacağım.

## Petrol Çalışmaları: "Petrol laneti"nden petrolün materyalitesine

Petrol Çalışmaları, sosyal bilimler ve alan çalışmaları içerinde 1960'lı ve 70'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Özellikle siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve iktisat alanlarında çalışan araştırmacılar tarafından başlatılan Petrol Çalışmaları temelde modernizasyon teorilerinin beklentilerinin aksine, özellikle petrol gibi doğal kaynak zengini ülkelerin hammadde ihracatıyla ekonomik zenginlik elde etmelerine rağmen, istenilen sanayileşme ve ekonomik kalkınma seviyesinin sınırlı kalması, demokratik gelişmenin aynı şekilde ortaya çıkmaması ve hatta otoriter eğilimlerin güçlenmesi olgusunu anlamayı hedeflemiştir. Bu fenomeni tarif etmek için "rantiyeci devlet", "petrol laneti" veya "Hollandalı hastalığı" gibi ifadeler kullanılmış ve "petro-devletler", diğer bir ifadeyle tüketiminin çok üzerinde petrol üretimi yapan ve petrol satışlarının hükümet gelirleri ve genel ekonomi içinde büyük bir yer tutan devletler bu ifadelerle, özellikle de rantiyeci devlet kavramıyla anılmıştır. Ancak "rantiyeci devlet" kavramı petro-devletler veya ekonomileri temelde dış gelirlere dayalı ülkeleri tarif etmekten ziyade ilk olarak, yirminci yüzyıl başında, tefeci devlet anlamıyla Avrupa dışındaki devletlere borç veren Avrupalı devletleri ifade etmek için kullanılmıştır (Ross, 2001). Öyle ki Vladimir Lenin 1916 yılında kaleme aldığı *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* kitabında, rantiyeci devleti, kapitalizmin parazitik bir veçhesi

olarak görür ve bu mekanizma üzerinden emperyalist Avrupalı devletlerin diğer devletlerden sermaye devşirdiğini, bu devletler üzerinde tahakküm kurduğunu ifade eder (1939). Rantiyeci devletin, petro-devletleri tanımlamak için kullanılması çok daha sonra, 1970'te İranlı ekonomist Hossein Mahdavy tarafından önerilmiştir. Mahdavy'nin rantiyeci devlet kavramı üzerinden temelde sermaye ihraç eden tefeci devlet ile petrol ihraç eden petro-devleti bağdaştırması, petrol ile finansal sermayeyi temelde eşdeğer görmesine dayanmaktadır (1970). Petrol rezervleri paraya eşdeğer görüldükçe, Petrol Çalışmaları da petrol gelirlerinin ekonomik, politik ve sosyal etkilerine odaklanmıştır. Petrol laneti analizleri tam da bu odaktan doğmuştur.

Rantiyeci devlet veya petrol laneti analizleri içinde birbiriyle bağlantılı iki alt-argüman karşımıza çıkar. Bunlardan ilki petrol gelirlerinin ekonomik sonuçlarına odaklanırken, ikincisi bu ekonomik etkilerin politik, toplumsal ve toplumsal-psikolojik neticelerine bakmaktadır. İlk alt-argüman, petrol satışlarının yerel para biriminin aşırı değerlenmesine yol açıp, yerel işgücü maaliyetlerini yukarı çektiğinden ve böylelikle tüketim ürünlerinin ithalatını artırdığından yola çıkarak, petrol satışlarının sanayileşme odaklı ekonomik kalkınmanın önüne geçtiğini iddia etmektedir (Mahdavy, 1970). Bu ekonomik etkiler Hollanda'nın 1959'dan sonra deniz tabanında keşfettiği doğal gaz yatakları sonrasında yaşadığı ekonomik etkileri ifade etmek için kullanılan "Hollandalı hastalığı" ifadesiyle de anılmaktadır. Petrol satışları, hükümetlere kendi haklarından vergi toplayarak elde edecekleri gelir dışında gelir elde etme imkânı sağlar, bu da bu hükümetlerin vergi toplamaktan ve vergi gelirlerini artırmak için ulusal ekonomilerini büyütmeye yönelik adımlar atmaktan imtina etmelerine yol açar (Mahdavy, 1970; Luciani, 1987; Chaudry, 1989; Karl, 1997). Vergi toplamaktan çekinme petrol laneti analizinin ikinci alt-argümanının temelini oluşturur. Bu analizler, vergi toplamak ile yönetimsel kapasite arasında doğrudan bir ilişki varsaydıkları için vergi toplamaktan geri duran hükümetlerin kendi toplumlarına nüfuz edip, toplumlarına dair bilgi üretme ve toplumlarını yönlendirme kapasitesini yeterince geliştiremeyeceklerini varsayarlar. Bu varsayıma göre vergi toplamamak, yönetimsel bir kapasite eksikliği doğurur ve bu kapasite zafiyeti petro-devletler için isterseler bile belli ekonomik politikaları gelişme ve uygulamaktan onları belli yönetimsel kabiliyet ve ağlara sahip olmadıkları için alıkoyar (Luciani, 1987; Chaudry, 1989). Vergi toplamayla siyasal hesap verebilirlik ve demokrasi arasında da benzer bir varsayım kurulur. Böylece petro-devletler ekonomik olarak ulusal ekonomilerinden özerk ama bu ekonomileri ve genel olarak kendi toplumlarını yönetmek açısından kapasite zafiyeti yaşayan yapılardır.

Peki bu yönetim kapasitesinden yoksun devletler var olmaya nasıl devam edebilirler? Bu soruya cevap arayan petrol laneti analizleri, petro-devlet hükümetlerinin toplumsal rızayı temel olarak kayırmacılık (*clientelism*) teamülleri üzerinden bu rızanın kimi toplum kesimlerine petrol gelirlerinin bir kısmının aktarıl-

masıyla, yani toplumsal rızanın satın alınarak elde edildiğini ifade ederler. Kimi petrol laneti analizlerine göre, bu kayırmacılık ekonomisi zamanla toplumda rantiyeciliği yaygın bir zihniyet olarak yerleştirir ve toplum artık demokratik, haklara dayanan bir siyasal rejim ve ekonomik bölüşüm düzeni yerine kayırmacı bir siyasal-ekonomik düzeni tercih eder hale gelir (Beblawi, 1987; Leite ve Weidmann, 1999; Amuzegar, 2001). Yine petrol laneti analizlerine göre rızanın elde edilemediği noktada petro-devlet hükümetleri yine petrol gelirlerine dayanarak kurdukları askerî güçleri ve diğer zor aygıtları marifetiyle iktidarlarını devam ettirirler. Bu durum da gelirlerinin büyük kısmı küresel piyasalara petrol satışına dayalı devletler ile otoriterlik veya demokrasinin gelişmemesi veya gerilemesi fenomeni arasında doğrudan bir ilişki kurulmasına yol açar (Ross, 2001; 2012). Ancak yine kimi petrol laneti analizlerine göre bu ilişki her zaman stabil olan rejimler üretmez. Özellikle petro-devletlerin gelirleri açısından küresel petrol piyasasına bağlı olması ve dolayısıyla petrol fiyatlarındaki düşüşlerin petro-devletlerin zor aygıtlarını finanse etme veya kayırmacı ekonomileri devam ettirme kapasitelerini olumsuz etkilemesinden ötürü, petro-devletler dış etkilere karşı savunmasız ve bu haliyle paradoksal olarak aynı anda hem (iç dinamikleri itibarıyla) istikrarlı hem de (dış dinamikler itibarıyla) istikrarsız rejimlerdir (Skocpol, 1982; Karl, 1997; 2007).[9]

Petrol laneti analizleri belli başlı problemli varsayımlara dayanır. En temelde, bu analizler modernizasyon teorilerinin açıklayamadığı bir durumu o teorileri temelden eleştirmeden açıklamaya çalışırlar. Sözgelimi modernizasyon teorileriyle benzer biçimde vergilendirmeyle politik hesap verilebilirlik ve demokrasi arasında dolaysız bir ilişki varsayarlar. Diğer bir temel varsayım da devleti kendinden menkul ve tekil bir aktör olarak görmeleridir. Bununla bağlantılı olarak petro-devletler özelinde hesaba katılan diğer aktörler petrol alan devletlerle petrol şirketleridir; petrol endüstrisinde veya bağlantılı alanlarda çalışan işçiler veya üretim ve dolaşım sahalarının etrafında yaşayan topluluklar kayda değer aktörler olarak görülmezler. Yine bu analizler ulus-devlet uzamını verili alarak, ulusal ve uluslararası veya iç-dış ölçekleri analizlerine temel kabul edip ekonomik faaliyetleri ve gelirleri bu ölçeklere indirgeyerek anlamaya çalışırlar. Bu şekilde de bu analizler metodolojik milliyetçiliğe dayanırlar.

Petrol laneti analizlerinin dayandığı en temel varsayım, petrol rezervlerini kolayca paraya tahvil edilir bir meta olarak kabul etmesidir (Watts, 2004; Huber, 2011; Mitchell, 2011).[10] Petrolün paraya eşitlenmesini mümkün kılan faktörler petrolün üretim ve dolaşım süreçleri ve materyalitesiyle yakından ilgilidir (Mitchell, 2010). Yani, birim başına çok yüksek enerji üreten, sıvı ve gaz yapı-

9 Siyaset bilimci Terry Lynn Karl bu paradoksal duruma "bolluk paradoksu (*paradox of plenty*)" adını vermiştir (1997).

10 Bunun en net örneği, Hossein Mahdavy'nin rantiyeci devlet kavramını petro-devletler için kullanırken finansal sermaye ihracatıyla petrol ihracatını birbirine eşitlemesidir.

sıyla kolayca depolanıp, boru hatları veya tanker gemilerle uzak coğrafyalara kolayca taşınan ve görece daha az emek yoğun süreçlerle üretilen petrol, âdeta para gibi, en az onun kadar akışkan addedilir. Petrolün para ile özdeşleştirilmesi de onun gizemli bir güç gibi algılanarak fetişleştirilmesine yol açar (Watts, 2004; Mitchell, 2011). Karl Marx'ın meta fetişizminde bahsettiği dinamiğe benzer biçimde, petrol fetişizmi bu haliyle petrolün üretim, dolaşım ve tüketim süreçlerini ve bu süreçleri mümkün kılan sosyal ve politik ilişkileri görünmez kılar, petrolün ülkelere zenginlik veya lanet getiren, savaşlar çıkartan veya toplumların ahlâkını bozan kendinden menkul bir güç olarak addedilmesini sağlar (Huber, 2011). Petrol laneti analizleri tam da böyle bir petrol fetişizminin içinden, bu fetişizmi yeniden üreterek petrol ve petrol ekonomilerini anlamaya çalışmıştır.

Buna karşın, eleştirel Petrol Çalışmaları, bu petrol fetişizmini tespit edip, petrol gelirlerinin ekonomiye, sanayileşme odaklı kalkınmaya veya siyasal sisteme olan kötü etkilerinden ziyade, bu petrol fetişinin mümkün kıldığı siyasal ve toplumsal süreç ve neticeleri incelemişlerdir. Örneğin, antropolog Fernando Coronil (1997), Venezuela özelinde politikacıların, petrolü özellikle 1973-1974 küresel petrol krizi sonrası dört katına çıkan küresel petrol fiyatlarının ve devam eden Soğuk Savaş jeopolitiğinin imkân verdiği şekilde fetişleştirerek sihirbaz veya daha iyi bir ifadeyle simyacı rolüne büründüklerini göstermiştir. Coronil, politikacıların petrol fetişizmi üzerinden nasıl geniş toplumsal destek devşirdiklerini incelerken, bu simyacılığın Venezuela'nın küresel düzende maruz kaldığı eşitsizlikleri sadece görünmez kıldığını ve dolayısıyla bu eşitsizlikleri tersine çeviremediğini vurgulamıştır (1997). Böylelikle, petrole kendiliğinden bir politik güç atfetmek yerine, Coronil, çalışmasıyla petrol fetişizminin yarattığı politik, ekonomik ve sosyal dinamikleri ve güç ilişkilerini açığa çıkarmıştır (1997).

Eleştirel Petrol Çalışmaları'nın bir diğer kanadı, petrol üretim ve dolaşım süreçlerine, petrolün maddi özelliklerinin bu süreçleri nasıl şekillendirdiğine odaklanmıştır. Bu doğrultuda, Timothy Mitchell (2011), küresel ekonominin son yüzyılda dayandığı iki ana hidrokarbon enerji kaynağını –kömür ve petrolü– karşılaştırarak, her bir hidrokarbon kaynağının devletler, sermaye grupları ve işçi sınıfı gibi farklı kesimlere nasıl farklı siyaset yapma imkânları sunduğunu "karbon demokrasi" kavramsallaştırması ile açıklamıştır. Mitchell, kömürün emek yoğun süreçlerle yeraltından çıkarılması ve temelde demiryollarıyla taşınması sebebiyle, bu süreçlere dahil olan işçi gruplarının ve demiryollarının geçtiği bölgelerdeki halkların ve siyasi grupların kömür üretim ve dolaşım süreçlerini grev, sabotaj ve işgal gibi eylemlerle askıya alabilme kabiliyeti kazandıklarını gösterir (2011). Bu eylemler üzerinden, işçilerin ve yerel halkların devlet ve şirketler karşısında pazarlık gücü elde ettiklerini vurgular. Ancak petrolün materyalitesi, örneğin yeraltından kömüre göre daha az emek yoğun süreçlerle çıkarılması, akışkan yapısı sayesinde depolanmasının kolay olması ve yeraltından geçen boru hatları ya da tanker gemilerle uzak bölgelere daha kolay sevk edil-

mesi, işçi hareketlerinin ve yerel halkın bu süreçlere erişimini kısıtlamıştır. Bu durum, Mitchell'a (2011) göre, petrolün devletleri ve sermayeyi güçlendirecek şekilde karbon (demokrasi) siyasetini yeniden şekillendirdiğini ortaya koyar. Yine de Mitchell (2011) çalışmasında, petrolün her zaman ya da mutlak olarak devletlerle sermaye gruplarını hâkim kıldığını iddia etmez. Özellikle petrol boru hatlarının, kömür taşıyan demiryollarına kıyasla daha az da olsa sabotaj ve grev gibi eylemlere karşı halen hassas olduğunu ve bu eylemler üzerinden işçilerin ya da yerel toplulukların devletlere ve şirketlere meydan okuyabileceğini ifade eder (Mitchell, 2011).

Yeni Petrol Çalışmaları kapsamında, petrolün üretim sahaları ve bu sahaların maddi özellikleri de petrolün materyalitesiyle birlikte incelenmeye başladı. Örneğin, antropolog Hannah Appel (2012; 2019), açık deniz platformlarında yürütülen petrol üretimine odaklanarak, bu üretim biçiminin petrol şirketleriyle küresel sermayeye, devletlerin düzenleyici kısıtlamalarından, işçi sınıfı ya da yerel toplulukların olası müdahale ve baskılarından azade, pürüzsüz kâr sağlayan bir üretim sistemi vaat ettiğini gösterdi. Öyle ki bu vaat petrolü paraya eşdeğer hale getiren farklı bir petrol fetişizmi yaratmaktadır. Ancak, petrol platformlarından şirket merkezlerine uzanan etnografik araştırmasıyla Appel, bu vaadin sahada gerçekleşmediğini, yerel dinamiklerden tamamen bağımsız bir üretim ve pürüzsüz kâr beklentisinin gerçekte mümkün olmadığını da ortaya koymuştur (2019). Buna rağmen, Appel, petrol şirketlerinin, bu tarz bir üretimi sanki sahada varmış gibi göstermek için, pürüzsüz kâr olasılığı efekti yaratmak üzere petrol üretim ve dolaşım süreçlerini belli teknik, ekonomik, sosyal ve politik araç ve pratiklerle organize ettiklerinin altını çizmiştir (2019).

Açık deniz petrol üretiminin bu kadar pürüzsüz olmadığını vurgulayan bir diğer çalışma ise coğrafyacı Michael Watts'a aittir (2008). Watts, açık deniz petrol üretim süreçlerinin kendine özgü maddi koşullarının, Nijerya'daki Nijer Deltası Kurtuluş Örgütü (MEND) güçleri tarafından petrol platformlarının kontrol altına alınmasını ve bu platformlarda üretilen petrole el konulmasını mümkün kıldığını göstermiştir (2008). Watts'ın (2008) çalışması, petrolün üretim ve dolaşım süreçlerine bakıldığında, petrol şirketleri, bu şirketlere çalışma lisansları veren devletler ve petrol endüstrisinde çalışan işçiler dışında, öngörülmeyen başka aktörlerin de bu petrol ekonomilerine müdahil olabildiklerini ve buradan çeşitli ekonomik, siyasi ve askerî güç devşirebileceklerini ortaya koymaktadır.

Enerji altyapısı ve özellikle boru hatları üzerinden farklı siyasi mücadeleleri ve aktörler arasında kurulan ittifakları anlamaya odaklanan bir başka araştırmacı da coğrafyacı Andrew Barry'dir (2013). Barry, Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı örneği üzerinden enerji jeopolitiği ile ortaya çıkan siyasi ve ekonomik çekişmeleri ele almıştır (2013). Devlet yetkilileri ve şirketler gibi elit aktörlerin ötesinde, hükümet dışı organizasyonlar, hak savunucusu gruplar, gazeteciler ve boru hatlarının geçtiği bölgelerde yaşayan toplulukların da boru hatlarının

materyalitesi aracılığıyla bu siyasete nasıl dahil olabildiklerini incelemiştir. Barry, belirli bir metal alaşımdan yapılan boru hatlarının maddi özelliklerinin tam olarak kontrol edilememesi, örneğin boru hattı inşaatının çevredeki yapılarda neden olduğu iddia edilen çatlaklarla yine boru hattının dış kaplamasında kullanılan materyalin öngörülemezliği ve hatlarda beklenmedik şekilde oluşan çatlaklar üzerinden kimi aktörlerin yaşadığı zararları kamusal alanda dile getirebildiğini vurgular (2013). Aynı zamanda, Barry, bu materyalitenin, boru hattının başka etkilerini ve inşası sırasında hak kaybına uğrayan farklı aktörlerin kayıp ve taleplerinin kamusal alanda ifade edilme imkânını nasıl sınırladığını da tartışmıştır (2013).

Bu çalışmalar içinde benim de dahil olduğum yeni kuşak Türkiyeli araştırmacılar Türkiye bağlamında petrol laneti analizlerinin ötesine geçip yeni Petrol Çalışmaları'na katkı sunmuşlardır. Örneğin antropolog Bilge Fırat (2016) boru hatları ve benzeri enerji altyapısı yatırımları ve inşaatlarıyla Türk makamlarının Türkiye'yi salt bir enerji koridoru veya köprüsünün ötesinde bir enerji merkezine dönüştürmeyi vaat ederek küresel enerji piyasasına ve özellikle de Avrupa'ya entegre etmeyi ülkenin ekonomik refahını ve istikrarını garanti altına alacak bir politik proje olarak çerçevelediğini göstermiştir. Yine antropolog Zeynep Oğuz (2024) Diyarbakır kırsalında boru hattı hırsızlığı vakalarının devlet petrol şirketi olan TPAO'nun (Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı) bu hırsızlığa belli ölçülerde göz yumarak Kürt köylülerin devlet makamları ve devlet şirketine karşı bir borçluluk ilişkisine sokulduğunu ve bu ilişki üzerinden Kürdistan'da kurulan sömürge düzeninin yeniden üretildiğini ortaya koymuştur. Makalenin başında bahsetmiş olduğum bir diğer çalışmasında, Oğuz, Türkiye'de petrolün "yok olan varlığının" nasıl farklı politik argümanlar ve destek devşirme mekanizmaları ürettiğini araştırmıştır (2023). Eleştirel Petrol Çalışmaları'na, benim katkım ise Türkiye, Irak, İran ve Suriye sınırlarını aşan Kürt kaçakçılık ekonomilerine bakarak, bu ekonomilerin mümkün kıldığı politik teamülleri, eyleyicilikleri ve neticeleri ortaya koymak oldu.

Kaçak petrol ekonomilerine odaklanmak özel olarak formel-enformel, yasal-yasal olmayan gibi ikilikleri eleştirel olarak ele almayı, böylece ulus-devletlerin kategorilerini verili alan analizler ortaya koymak yerine bu kategorileri eleştirel incelemeye tabi tutmaya imkân tanıdı. Örneğin, petrol kaçakçılığı davalarına baktığım bir çalışmamda, Türkiye makamlarının 2007 yılında devreye aldığı ulusal marker uygulamasıyla kaçak petrol kategorisinin ve petrol piyasasının sınırlarını, mahkeme bilirkişi laboratuvarlarınca yürütülen ve her daim belli bir bilimsel belirsizliğe (*scientific uncertainty*) dayalı kimyasal testler üzerinden yeniden belirlediğini ve böylece petrolün sınır geçişinin bir evet-hayır durumundan bir olasılık haline dönüştüğünü tespit ettim (Bozçalı, 2020). Aynı çalışmada, kimi Kürt kaçakçıların kaçak petrolü belli kimyasallarla karıştırarak bu test sonuçlarını bilimsel belirsizliğe ittiği durumlarda kaçak petrolün, ulus-devletin

varsaydığı yasal veya yasal olmayan kategoriler dışında "yasal olup olmadığı belli olmayan (*non-illegal*)" bir karakter kazandığını ve bu yeni karakterin devletin belirlediği yasa kategorilerince (hem yasal hem de yasal olmayan kategorisi tarafından) içerilemediğinden dolayı devletin sınırlar üzerindeki denetim ve egemenlik iddiasını boşa düşürdüğünü gösterdim (Bozçalı, 2020). Bu haliyle Kürt kaçakçıların, petrolün materyalitesini kullanarak bilinen hukuki ve siyasi kategorilerin ötesinde yeni bir devlet-egemenliği-karşıtı siyaset pratiği geliştirdiklerini iddia ettim. Bunu yaparken, yeni Petrol Çalışmaları içinde genellikle çevresel felaketler ve çevrenin öngörülemeyen biçimlerde zehirlenmesi bağlamında ele alınan petrolün kimyasal veya mikrobiyal materyalitesinin (Bond, 2013; Sawyer, 2015) ayrıca petrolün sınır aşırı dolaşımı ve bu dolaşım üzerinde devlet makamlarının egemenlik kurma kapasitelerinin genişletilmesine ya da boşa düşürülmesine dayanan farklı siyaset biçimlerini anlamak için de bir analiz odağı olabileceğini göstermiş oldum (Bozçalı, 2020).

Bu makale ise özellikle sınırlar-arası kaçakçılık ekonomilerine odaklanarak hem Türkiye hem de Türkiye dışındaki eleştirel petrol çalışmalarına petrolün üretim ve dolaşım teknolojilerinin ulus-devlet sınırları arasında, ulus-devlet makamları veya uluslararası petrol şirketleri gibi elit aktörlerin uhdesi dışında ve kimi zaman bu aktörlere karşıt olarak kamyoncular, sınır köylüleri, kaçak rafineri parçaları üreten yerel atölye sahipleri, petrol kaçakçılığını organize eden veya kaçak rafinerileri işleten yerel tüccarlar gibi farklı aktörler tarafından da yürütülebileceğini, bu aktörlerin elit aktörlerle etkileşip onların eyleyiciliklerini kısıtlayabildiklerini göstererek katkı sunmaktadır. Bu katkıyı daha iyi ifade etmek için sonraki iki bölümde Kürt kaçak petrol ekonomileri içinden çıkmış iki farklı kaçak petrol dinamiğine, Irak-Türkiye arasında işleyen TPBH'ye ve yine TPBH ile aynı sınırlar arası güzergâhta dolaşıma giren kaçak rafineri teknolojisine odaklanacağım.

## Tekerlekli Petrol Boru Hattı (TPBH)

TPBH, 1990'larda Irak'a uygulanan uluslararası yaptırımlar ve insani yardım rejimi içinde Kürt kamyoncular tarafından geliştirilen, Türkiye devletinin ise tekelleştirip kontrol etmeye çalıştığı özel bir kaçak petrol ticareti olarak anlaşılmalıdır. Bu ticareti araştırmak üzere 2008 yazında Türkiye-Irak kara sınırı geçişinin olduğu Silopi ve Zaxo'ya, yine bu geçişi Güney Kürdistan ile merkezî Irak'a bağlayan yol üstündeki Duhok ve Hewlêr'e ve yine aynı şekilde bu geçişin Kuzey Kürdistan ve merkezi Türkiye'ye uzanan kolu üzerinde bulunan Cizre, Nusaybin, Mardin ve Diyarbakır'a gittim ve burada 1990'lar boyunca TPBH içinde yer almış eski kamyon şoförleri ve tüccarlarla mülakatlar yaptım. Irak'ın Kuveyt'i işgali (1990) ve Körfez savaşı (1990-1991) sonrası Güney Kürdistan'da çıkan isyan, soykırım olasılığı ve başını ABD'nin çektiği insani yardım müdahalesi sonucunda Irak'ın kuzeyinde fi-

ilî bir Kürt bölgesi ortaya çıktı.[11] Uluslararası camia tarafından tanınmayan bölge, hem Irak'a uygulanan BM yaptırım rejimi hem de bölgeden çekilen Irak merkezî hükümetinin ekonomik ambargosu altında kalmış, bölge halkının günlük iaşesi büyük oranda Türkiye-Irak arasındaki sınır kapısı üzerinden kamyonlarla taşınan insani yardım malzemeleriyle karşılanmaya başlamıştı. TPBH, insani yardım taşıyan Türkiyeli Kürt kamyoncuların yakıt depolarında Türkiye'ye getirdikleri ucuz Irak mazotunu satmalarıyla ortaya çıktı. Irak'tan her türlü petrol ihracatı, BM yaptırım rejimiyle yasaklanmış olmasına rağmen sınır kapısındaki görevlilerin çoğunlukla rüşvet karşılığında göz yumduğu bu ticaret içinde zamanla kamyon depoları büyüdü, sefer başına taşınan yakıt birkaç on litreden birkaç on tona çıktı. 1990'lar boyunca TBPH artan hacmiyle önce Silopi, Cizre ve Nusaybin gibi sınır ilçelerini, sonra Kuzey Kürdistan'ın tümünü etkileyen bir ekonomik faaliyete dönüşürken, sınırdan geçen yakıt miktarı ölçüsünde gümrük vergisi alan Güney/Irak Kürdistan hükümeti için de temel gelir kaynağı haline geldi.

Türkiye hükümeti için mazot ticaretinin denetim altına alınması ve tekelleştirilmesi süreci, Temmuz 1992'de PKK'nin Güney Kürdistan'a yönelik ticari boykot çağrısıyla başladı (Dağlı, 1994). Bu boykot, Türk hükümetinin baskısıyla, PKK'nin Güney Kürdistan'daki kamplarını kuşatan PDK'ye (*Partiya Demokrata Kurdistanê*) karşı yapıldı ve kısa sürede sınırdaki kamyon trafiğini durdurdu. Duran kamyon trafiği, Güney Kürdistan'da gıda fiyatlarının astronomik olarak artmasına yol açtı (Schmidt, 1996). Türkiye, PDK ve YNK'nin (*Yekîtiya Nîştimanîya Kurdistanê*) eşgüdümlü saldırılarına karşı PKK, ikinci bir ticari boykotu Ekim 1992'de örgütledi ve nihayetinde PDK'yi kendisiyle bir ateşkes anlaşması yapmaya mecbur bıraktı. Bu süreç, TPBH'nin Türkiye ve Irak'taki Kürt ekonomisi ve siyasi yapıları üzerindeki etkisini ortaya koydu. Bu etkiyi kırmak ve PKK'nin Güneyli Kürtler üzerindeki olası baskı aracının altını boşaltmak isteyen Türk makamları PKK'nin ilk boykot çağrısının hemen ertesinde TPBH'yi resmî olarak regüle etmeye başladı ve araç başına 2 ton mazot limiti getirdi.[12] 1990'lar boyunca Türkiye hükümetleri TPBH'yi Güneyli Kürtleri denetim altına alabilecekleri, Kuzey Kürdistan'da PKK'nin yerel desteğini kırabilecekleri bir siyasî kayırma mekanizması olarak konumlandırdılar.

Silopi'de 1990'lar boyunca TPBH içinde çalışmış eski kamyon şoförleriyle yaptığım görüşmeler, Türkiye makamlarınca getirilen düzenlemeler ve getirecekleri petrol limitlerinin sınırdaki görevlilere rüşvet verilerek esnetilebildiğini gösterdi. Ayrıca Kürt kamyoncular bu limiti aşmak için rüşvet dışında veya ona ek olarak yeni ve yaratıcı yöntemler de geliştirmişlerdi. Örneğin mutat depoda

11 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali sonrasında anayasal statü alan Irak Kürdistan Bölgesi'nin sınırları büyük ölçüde bu fiilî bölge ile örtüşmektedir

12 Benzer bir TPBH düzeneği 1997 yılı itibarıyla Dilucu sınır kapısı üzerinden Türkiye ile Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında kuruldu. Bkz. TBMM Akaryakıt Kaçakçılığının Ekonomiye, İnsan ve Çevre Sağlığına Verdiği Zararın Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu (10/238), 2005.

taşınan yakıt limiti genelde kamyon ve çekiciler için ayrı ayrı belirlenmekte ve çekicilere daha fazla yakıt getirme izni verilmekteydi. Bundan faydalanmak isteyen kamyoncular kamyonlarını oto sanayiindeki ustaların yardımıyla, dördüncü dingillerini ve şasilerinin bir kısmını kesmek suretiyle çekiciye dönüştürüyorlardı. Her ne kadar kamyonların motorları gerçek çekiciler kadar güçlü olmasa da kamyoncular bu araçları temelde 100-150 kilometrelik bir mesafe içinde kullanıyorlardı. Silopi'den sınırı geçip Zaxo'ya ulaşan kamyoncular araçlarındaki yükü Güneyli/Iraklı Kürt kamyoncuların araçlarına nakledip ve araçlarına mazot alıp tekrar Silopi'ye dönüyorlardı. Toplam güzergâhları böylelikle 100-150 kilometreyi geçmiyordu. Kimi kamyoncular Musul'a kadar gidiyorlardı ancak bu yolculuk da çok uzun bir mesafe değildi.

Çekiciye dönüştürülmüş olsalar da bu araçlar yine de standart tanker çekiciler değillerdi. Sözgelimi kamyonların petrol veya başka likit yük taşıyabilecekleri tanker kasaları veya çekicilerin yine tanker treylerleri yoktu. Bu araçlar kuru yük taşımak için kamyon kasası veya treylerle donatılmışlardı. Zaten BM yaptırım rejiminden ötürü BM gözlemcilerinin bu araçların sınırdan geçişine izin vermeleri için araçların bu tür standart kasa ve treylerle donatılmış olması, yaptırım rejiminde belirlenen türde ve asgari miktarda gıda veya tıbbi malzeme yükü taşımaları zorunluydu. Ancak bu standart yük kasalarını veya treylerlerini taşırken aynı zaman bu araçların binlerce ve hatta on binlerce litre akaryakıt taşıma kapasitesine de sahip olmaları gerekiyordu. Bu teknik olarak karşılanması çok zor olan gereklilik kamyoncuları ve Silopi'deki oto sanayideki ustaları yine kimi yaratıcı çözümler bulmaya yönlendirdi. Kamyon ve treyler kasa altındaki her boşluk bu boşlukları doldurmak üzere farklı şekillerde imal edilen yakıt depolarıyla donatıldı. Kimi kamyoncular da itfaiye hortumu taşımaya başladılar. Boş olduğunda çok az yer kaplayan bu hortumlar, dönüş yolunda mazot veya benzin ile doldurarak ve araçların yük kasalarına sıralı olarak yerleştirilerek bu kasalarda yakıt taşınmasına imkân tanıyordu.

Türkiyeli yetkililer için TPBH, yakıt limitini artırıp azaltmak veya keyfî olarak sınır kapısındaki geçişleri durdurmak suretiyle bir politik himaye aracına dönüştü. Öyle ki yakıt limiti, önce 3, sonra 8 ve 10 tona kadar çıkartılmıştır.[13] 27 Ağustos 1997'de yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında sınırdaki mazot ticaretinde devletin kontrolünün daha da artırılması için ticaretin kısmen devlet tekeline alınmasına karar verildi (Özkan ve Gürek, 1997; Berberoğlu, 1997). Buna göre sınırdan getirilen mazotun TPAO'nun uluslararası enerji piyasala-

13 Örneğin Mayıs 1993 itibarıyla Habur'da standart depo dışı mazot getiren kamyonların sınırdan geri çevrildiği haberleri basına yansıyor (Durukan, 1993). Ağustos 1994'te tekrar araç başı 2 ton mazot limiti getirilmiş, 1995 başında bu limit yarı römorklu çekiciler için 3 tona çıkarılırken Kasım 1996'da kamyonlar için limit 4 ton, çekiciler için 8 ton mazota çıkarılmıştı. 1999'ta yakıt limiti kamyonlar için 5 ton ile çekiciler için 10 tona çıkarılırken. 2000 yılında bu limit tekrar kamyonlar için 400, çekiciler için 550 litreye indirilmiştir. Bu limitler için bkz. TBMM Araştırma Raporu, 2005.

rında iş görmek üzere kurduğu şirketi TPIC'e (*Turkish Petrolleum International Company*) devlet tarafından belirlenmiş fiyattan satılması zorunluğu getirildi ve bu mazotun TPIC eliyle iç piyasaya güncel piyasa fiyatından satılması planlandı. Silopi'de 15 bin tonluk iki depo inşa edildi ve TPIC sistemi 1999'da devreye sokuldu. Böylelikle TPBH üzerinden Türkiye makamları BM yaptırım rejimine aykırı olan bir çeşit petrol kaçakçılığını regüle etmiş ve hatta bu kaçakçılığı tekelleştirerek maddi gelir elde etmiş oldu. Ancak belki de maddi gelirden daha önemli olanı bu kaçak petrol ticaretinin Türkiye hükümetleri için bir politik himaye aracına dönüşmüş olmasıdır. 1990'lar boyunca bu himaye aracı devlet yanlısı bir Kürt çevresi yaratmak, PKK'nin toplumsal desteğini kırmak ve meclis seçimlerinde oy toplamak üzere kullanıldı.

Türk makamlarının dışında, Türkiye'nin kontrol ettiği Habur sınır kapısının karşısında yer alan İbrahim al-Halil sınır kapısını kontrol eden Güneyli/Iraklı Kürt makamları da Kuzeyli/Türkiyeli Kürt kamyoncuların geçişine yönelik çeşitli düzenlemeler ve kısıtlamalar getirebiliyordu. Bir yandan BM yaptırım rejimine uymak, diğer yandan Güney Kürdistan için hayati öneme sahip gıda ürünleri ve tıbbi malzemelerin bölgedeki arzını garanti altına almak amacıyla, Güneyli/Iraklı Kürt makamları, Kürt kamyoncuların sınırı geçebilmeleri için asgari yük limitleri belirlemiş ve geçiş için BM yaptırım rejimi çerçevesinde izin verilen çeşitli gıda ürünlerinin listesini oluşturmuşlardı. Bu kısıtlamalara karşı, Kuzeyli/Türkiyeli Kürt kamyoncular da çeşitli yöntemler ve taktikler geliştirmişlerdi. Örneğin, Silopi'de yaptığım bir görüşmede, eski bir kamyoncu Kürt gümrüğünün kısıtlayıcı uygulamalarından bahsettikten sonra, Güneyli/Iraklı Kürt makamlarına sofra tuzunu makbul bir gıda yükü olarak kabul ettirdiğini belirtmişti. Türkiye'den kolayca ve ucuza temin edilen bu ürünün sınırın karşı tarafında yine görece kolayca boşaltılması, hatta kimi zaman açık araziye dökülmesi, bu kamyoncu için sınırın öbür tarafında harcadığı zamanı azaltmış ve toplamda yapabileceği sefer sayısını ve dolayısıyla elde ettiği kazancı arttırmıştı.

Her ne kadar Kuzeyli/Türkiyeli Kürt kamyoncular, Güneyli/Iraklı Kürt gümrüğünün koyduğu kısıtlar karşısında bu kısıtları aşmak veya esnetmek için yöntemler geliştirmiş olsalar da temelde TPBH farklı ve hatta birbirine karşıt olan siyasi odakları ve siyasi projeleri aynı anda mümkün kılmış ve bu aktörlerin kimi zaman karşılıklı fayda sağladıkları kimi zamanda birbiriyle mücadele ettikleri bir alan yaratmıştır.

Öncelikle, TPBH, Güneyli Kürt makamlarını ve onların kendi devletleşme projelerini, sınır geçişinden toplanan gümrük vergisi üzerinden ciddi bir gelir sağlayarak desteklemiştir. Ayrıca bölgenin iaşesini bölgeye kritik gıda ve tıbbi kargoların ulaştırılmasını temin etmiştir.

Buna ek olarak PKK'nin kamyoncuları örgütleme gücü hem Türkiye makamlarına hem de PDK ve diğer Güneyli Kürt gruplarına karşı politik güç kazanmasına yol açmıştır.

Bu siyasi aktörlerin yanı sıra TPBH'yi başlatan ve siyasi aktörlerin kısıtlamaları karşısında kimi zaman bu kısıtları hafifleten veya boşa çıkartan aktörler ise Kürt kamyoncular, oto sanayi ustaları ve kaçak petrol ticaretini hem Türkiye'de hem de Irak'ta organize eden tüccarlardır. Ayrıca petrolün materyalitesi, sıvı halde taşınabilir oluşu ve yine kara taşıtlarının esnekliği, kamyonların kasa altı depoları taşıyabilmeleri Kürt kamyoncuların ve sanayi ustalarının yeni, kaçak petrol dolaşım teknolojileri ve altyapıları oluşturmalarına imkân tanımıştır. Bu aktörler ve teknolojiler Türkiye'yi, Türkiye sınırları içinde kalan Kuzey Kürdistan'ı, Irak'taki Kürt ve Arap petrol-coğrafyalarının bir parçası haline getirmiştir. Irak'ın Kuveyt'i işgali sonrasında Irak'a uygulanan yaptırımlar çerçevesinde 1990'da kapatılan Türkiye-Irak (Kerkük-Ceyhan) boru hattının taşıdığı ham petrolü, TPBH rafine edilmiş halde ve çok daha farklı aktörlerin ondan faydalanmasına imkân tanıyacak şekilde taşınmasını mümkün kılmıştır.

ABD'nin 2003 yılının mart ayında başlayan Irak'ı işgalinden önce, Ağustos 2002'de olası işgal hareketine karşı, Türkiye hükümeti Habur kara sınır kapısını sivil geçişlere kapattı ve böylece 1990'lar boyunca ortaya çıkan ve işleyen TPBH'nin faaliyetine son verdi. Ancak işgal sırasında ve sonrasında zaten zarar görmüş ve düşük kapasiteyle çalışan Irak'ın petrol üretim ve dolaşım altyapısı daha fazla zarar gördü ve ülke genelinde yaygın olarak rafine edilmiş akaryakıt kıtlığı yaşanmaya başladı. Bu durum karşısında Türkiye ve Güney Kürdistan arasında yeni bir TPBH ortaya çıktı. İnsani yardım malzemesi taşıyan kamyonların kasa altı depoları yerine, tanker kamyonlar ve çekiciler aracılığıyla ham petrol, Irak'tan Türkiye'ye rafine edilmek üzere gönderilmeye, ardından tekrar Irak'a geri taşınmaya başlandı.

Bu yeni TPBH'nin yanı sıra, 2000'lerin sonlarında, yine 1990'lardaki TPBH'ye benzer bir tekerlekli boru hattı, daha düşük ölçekli olsa da ortaya çıktı. Bu sefer, ham petrol satışlarıyla hızla büyüyen Güney Kürdistan ekonomisinde yaşanan inşaat sektöründeki patlama sürecinde Türkiye'den çimento ve benzeri inşaat malzemeleri taşıyan kamyonlar, dönüş yolunda ek mazot taşımaya başladı. Ancak bu araçların taşıdığı yakıt 1990'lara göre oldukça sınırlı kaldı, Türkiye gümrüğü, ülkedeki diğer kara hudut kapılarında uygulandığı şekliyle, araçların sefer başına en fazla birkaç yüz litre yakıtla Türkiye'ye dönmesine izin veriyordu.

1990'lardakinin tersine, kamyon ve çekici kasa altı depolarında taşınan petrolün hacminin 2000'lerde sınırlı kalmasındaki temel dinamik ABD'nin Irak'ı işgali sonrası BM yaptırım rejiminin kaldırılması ve böylelikle bu şekilde yapılan petrol ticaretinin Güney Kürdistan (ve Irak) ekonomisi üzerindeki etkisinin azalmasıdır. Kaldırılan yaptırımlarla bir yandan Güney Kürdistan ve Irak'a tüketim mallarının sevkiyatının yolları çeşitlenmiş bir yandan da ihracatına izin verilen Irak ve Güney Kürdistan ham petrolü küresel veya bölgesel lojistik ve petrol şirketleri tarafından tanker kamyon ve çekiciler kullanılarak işletilen yeni TPBH üzerinden taşınmaya başlamıştır. Artan petrol taşıma kapasitesiyle,

bu yeni TPBH Güney Kürdistan ve Irak ekonomisinde çok daha büyük bir rol oynamaya başlamış ve böylece Güneyli Kürt ve Iraklı diğer aktörler üzerinde 1990'lardaki TPBH'ye kıyasla daha etkin bir politik baskı aracına dönüşmüştür. Böylelikle, Türkiye hükümetleri için kamyon ve çekici kasa altı depolarına dayalı TPBH'yi 1990'lardaki hacmiyle gözetme ve muhafaza etme politik (ve ekonomik) motivasyonu 2000'lerde ortadan kalkmıştır.

## Kaçak rafinerinin izini sürmek: Hewlêr-Nizip-Batman

Kaçak rafineriler de TPBH'de olduğu gibi Türkiye, Irak ve Suriye arasında bölünmüş olan Kürdistan (petro-)coğrafyasında, farklı siyasi aktörleri ve onların birbirine karşıt siyasal projelerini aynı anda ama farklı biçim ve derecelerde mümkün kılan bir teknoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaçak rafineri teknolojisiyle, makalemin açılışında bahsettiğim gibi, ilk defa Güney Kürdistan'da Hewlêr şehir merkezinin birkaç on kilometre dışında karşılaştım. Hewlêr'e döndükten kısa bir süre sonra tanıştığım Mardin Kızıltepeli bir Kürt iş insanı, benzer bir rafinerinin ortağı olduğunu belirtince, onunla bu rafineriler hakkında bir mülakat yaptım. İş insanı, rafineri için gerekli teknik ekipmanı Türkiye'den temin edip sınırdan sofra yağı rafinerisi olarak geçirttiğini anlattı. Bölgedeki rafine akaryakıt sıkıntısı nedeniyle Güneyli Kürt makamlarının bu rafinerilerin sınırdan geçişine ve bölgede kurulup işletilmesine göz yumduklarını; elbette bu göz yummanın, Kürt yönetiminden bir yetkiliyi rafineri işine ortak etmek karşılığında gerçekleştiğini belirtti. Tanıştığım kişi, bu rafineri teknolojisinin Antep, özellikle Nizip'te üretildiğini ve gerçekte de sofra yağı rafinerisi teknolojisinin modifiye edilerek ham petrolü 300 dereceye kadar ısıtıp rafine etmeye uygun hale getirildiğini ifade etti. Bu görüşmeden kısa bir süre sonra Türkiye'ye, ardından yüksek lisans çalışmalarımı yürüttüğüm New York'a döndüm. Ancak bir sonraki yaz, kaçak rafineri teknolojisinin izini sürmeye karar verdim. Ayrıca bu izi süreceğim duraklardan birisi ailemin bir tarafının da yerleşik olduğu Antep-Nizip ilçesiydi.

2009 yazında önce Güney Kürdistan ve Irak'a geri döndüm, oradan da kaçak rafinerilerin izini sürmek için önce Mardin'e, ardından Antep-Nizip'e geçtim. Nizip'te önce Ticaret Odası başkanını ziyaret ettim ve kendisine hem TPBH'nin 1990'lardaki bölgeye etkisi hem de petrol rafinerileri hakkında sorular sordum. Başlangıçta rafinerilerle ilgili fazla bilgi paylaşmayan oda başkanı, sohbet esnasında ailemin bir tarafının Nizipli olduğunu öğrendikten ve ailemi yakından tanıdığını fark ettikten sonra beni kendi aracıyla Nizip Organize Sanayi Bölgesi'ne götürdü. Orada, beni sofra yağı rafinerisi üreten iş insanlarıyla, ailemin adını da anarak, tanıştırdı.

Orada görüştüğüm iş insanları, sofra yağı rafinerisi bazlı kaçak petrol rafineri teknolojisinin Antep-Nizip bölgesine Batman'dan geldiğini ve orada yaygın olan petrol boru hattı hırsızlığıyla elde edilen ham petrolün işlenmesi için kullanıl-

dığını söylediler. Bunun üzerine Batman'a gittim. Tesadüfi olarak ailemin diğer tarafı da Diyarbakır Bismilli, ki Bismil ilçesi ve soyadımı aldığım köy, Diyarbakır ve Batman şehir merkezlerini birbirine bağlayan karayolunun tam ortasında yer alıyordu. Bu nedenle Batman'a giderken Diyarbakır şehir merkeziyle Bismil'de konakladım ve bu sırada yakın zamanda bir akrabamın Batman Bismil otoyolu üzerinde soyadımızı taşıyan bir petrol istasyonu açtığını öğrendim. Bu durumun araştırmamla ilgili menfi veya müspet bir etkisinin olmayacağını düşünürken, Diyarbakır ve Silopi'de tanıdığım kişilerin yönlendirmeleriyle Batman'da temas kurduğum boru hattı hırsızlığı ve kaçak rafineri teknolojisi hakkında bilgi sahibi olan görüşmeciler, soyadımı ve Bismilli olduğumu öğrendikten sonra bana akrabalarımın sahibi olduğu petrol istasyonunu hatırlattılar, o istasyonun sahipleriyle bir akrabalığım olup olmadığını sordular. Kimileri için bu bağlantı, yani hem Kürt hem de o bölgeden olmam aramızdaki güven ilişkisini artırmış olsa da kimi görüşmeciler için bu durum araştırmanın gerçekliğini onlara sorgulattı. Hatta bir görüşmecim, boru hattı hırsızlığı ve kaçak rafineri işini tek başıma veya ailemden birileriyle yapamayacağımı, gerekirse birlikte ortaklık kurabileceğimizi belirtti. Her defasında görüşmenin sadece araştırma amaçlı olduğunu vurgulasam da görüşmeci bu teklifini görüşmenin farklı anlarında birkaç kez tekrarladı.

Batman'da yaptığım mülakatlar Nizip'teki görüşmelerimle paralel bir biçimde kaçak rafineri teknolojisinin petrol boru hattı hırsızlığıyla bağlantılı olduğunu, bu hırsızlığın tamamlayıcısı olan bir kaçak petrol ekonomisi teknolojisi olarak ortaya çıktığını gösterdi. Dolayısıyla kaçak rafineri teknolojisinin izini sürerken, petrol boru hattı hırsızlığına dayalı kaçak petrol ekonomisini ve farklı Kürt aktörlerin Türkiye makamları tarafından kontrol edilen Kürt petro-coğrafyasındaki petrol üretimine kimi zaman devlet makamlarının göz yumması kimi zamanda onların rızası hilafına dahil olduklarını ortaya koymuş oldu.

Batman'daki araştırmam boyunca, bölgede iki tür petrol boru hattı hırsızlığı, diğer bir ifadeyle boru hattı delme ve petrol çekme biçiminin ortaya çıktığını gözlemledim. Bunlardan ilki, kırsal alanda görece daha basit teknik ekipman ve düzenekle, genellikle tek seferde maksimum petrolün boru hattından çekilmesi hedeflenerek gerçekleşen boru hattının delinmesi ve kaçak vana takılmasıydı. İkincisi ise şehir merkezinin altından geçen boru hatlarını hedef alan ve daha gelişmiş ekipman ve düzenekler kullanılarak boru hattından sınırlı ama daha uzun süreyle ve dolayısıyla sonuç olarak daha fazla miktarda petrol elde edilmesine dayanan boru hattı delme ve vana takma edimiydi.

Kırsalda yerin altından geçen boru hatlarına takılan basit kaçak vanalar ve boru hattından petrol çekme işlemleri genelde, boru hatlarında bulunan basınç düşüklüğünü ve dolayısıyla olası sızıntı veya hırsızlık olayını haber veren ekipman sayesinde boru hatlarını işleten şirket ve hükümet yetkililerince tespit edilebiliyordu. Ayrıca bu kaçak vanalar açık arazi kazılarak ortaya çıkarılan boru

hattına monte edildiği için havadan veya belli bir mesafeden dürbün, kamera veya çıplak gözle de belirlenebiliyorlardı. Bu görünürlükten ötürü Kürt kaçakçılar boru hatlarındaki basınç düşüklüğünü tespit eden sistemleri etkisiz hale getirecek detaylı ekipman ve düzenekleri kuramıyorlardı. Bu da boru hattının kaçak olarak delinmesi ve petrolün çekilmesinin tespit edilmesinden kısa bir süre sonra boru hattının delindiği bölgeye şirket yetkilileriyle güvenlik güçlerinin müdahale etmesiyle sonuçlanıyordu. Batman'da yaptığım görüşmelerden anladığım kadarıyla boru hattının delindiği yerin şehir veya ilçe merkezine uzaklığı, özellikle mevsimlere göre değişen arazi ve ulaşım zorluğu koşulları ve yine bölgede PKK ile süren çatışmalar neticesinde, güvenlik güçlerinin boru hattı hırsızlığı vakalarına müdahalesi bir iki saat ile birkaç on saat arasında değişebiliyormuş. Süre ne kadar uzun olursa boru hattından çekilen petrol miktarı ve hattı delen kişilerin yakalanmama ihtimalleri o kadar artsa da nihai olarak boru hattının delindiği yer tespit edildiği ve güvenlik güçleri oraya intikal ettiği için yine de kırsaldaki kaçak delme işlemleri genelde tek seferlik edimler olarak kalıyordu.

Ayrıca güvenlik güçleri veya şirket yetkililerinin kimseyi yakalayamasa da hattın delindiği bölge yakınındaki köylüleri bu hırsızlıktan sorumlu tutabildiklerini görüştüğüm kişiler belirttiler. Yine de bu durum o köylülerin ve hatta boru hattını delen kişiler yakalandıklarında dahi onların illa da savcılığa ve oradan da kaçakçılık suçu zannıyla mahkemeye sevk edilmeleri sonucunu doğurmuyor. Zeynep Oğuz'un Diyarbakır kırsalındaki petrol boru hattı hırsızlığı vakaları özelinde de ifade ettiği gibi bu vakalar genelde tespit ediliyor ve şirket yetkilileri ya da kimi zaman güvenlik güçleri veya devlet makamları hırsızlık vakalarından sorumlu tutulanları rapor etmemeyi tercih edebiliyorlar ve bunun karşılığında onlarla bir borçluluk ilişkisi kurarak onları, Kürt petro-coğrafyasındaki doğal kaynaklara el koyma sürecinin parçası, işbirlikçisi haline getirebiliyorlar (2024).[14]

Yine de kırsaldaki basit ve tek seferlik boru hattı delme işlemlerinin yasal petrol üretim ve dolaşım sürecini etkilemediğini veya ona zarar vermediğini düşünmemeliyiz. Boru hattından çekilen petrol veya hattaki akış kesilene kadar kaybedilen petrol ve yine tamir sürecinde boru hattının kullanılamaması o hattın işletmecesine ciddi bir maliyet çıkarabilir. Bu maliyet devletin boru hattı veya

14 Buradaki borçluluk ilişkisi, hem boru hattı hırsızlığı yaparken yakalanan köylüleri ihbar etmeyerek onlarda bir minnet duygusu yaratarak hem de hattan çalınan petrolün hesabını sormayıp onlara bir nevi hibe edilmesiyle bu kişilerden bu anlayış ve hibe karşılığında bundan sonrası için şirkete ve devlete, ki Oğuz'un baktığı örnek olaylardaki taraf devletin sahip olduğu petrol şirketi, sadakat göstermelerinin beklendiği bir al-ver ilişkisine dayanmaktadır (2024). Boru hattı hırsızlıkları dışında, Zeynep Oğuz'un (2024) belirttiği ve benim de kendi saha araştırmamda tanık olduğum şekilde, Kuzey Kürdistan'da faaliyet gösteren petrol şirketleri, faaliyet alanları yakınında ikamet eden köylülere sıklıkla inşaat ve benzeri malzeme hibesinde bulunmakta veya o köylerden kişileri doğrudan ya da taşeron şirketlerde işe almaktadır. Bu hibe ve istihdam karşılığında köylülerden şirkete ve devlete sadakat beklenir, böylece bir borçluluk ilişkisi kurulur.

petrol şirketi için küçük ölçekli kalsa da belli bir sahayı işleten özel petrol şirketleri için katlanılmaz hale gelebilir. Bu duruma yine Batman'daki saha araştırmam sırasında, Türkiye'nin bir özel şirket tarafından işletilen en büyük petrol sahası olan Şelmo'da denk geldim. 2009 yılında o sahayı işleten özel petrol şirketinin saha müdürüyle yaptığım görüşme, şirket için boru hattı delme ve hattan petrol çekme işlemimin ne kadar katlanılamaz bir hale gelmiş olduğunu gösterdi. Öyle ki kaçak boru hattı delme teşebbüslerine karşı şirket, petrol sahasıyla artık şehir merkezinin ortasında kalmış olan Batman Petrol Rafinerisi arasındaki ana yolun altından uzanan boru hattının büyük bir kısmını yer altından yer üzerine çıkartmış ve hattı kimi yerlerde yerden yarım ila bir metre arasındaki bir mesafeyle havada asılı kalacak şekilde yeniden konumlandırmıştı. Tüm boru hattını dışarıdan görünür kılarak, kaçak delme işlemlerinin önüne geçmeyi amaçlayan şirket yetkilileri, yine de gece yapılan kaçak delmelerin önüne geçemeyince, saha müdürüyle görüşme yaptığım tarih itibarıyla boru hattını kullanmaktan vazgeçmiş ve sahadan çıkarılan ham petrolü tanker kamyonlarla rafineriye sevk etmeye başlamışlardı.

Şehir merkezinin altından geçen petrol boru hatlarının delinmesi ve bu hatlara monte edilen kaçak vanalardan petrol çekilmesi kırsaldaki kaçak vanalara göre çok daha gelişmiş teknik ekipman ve düzeneklerle gerçekleştirilmekteydi. Genelde boru hattını iki yerden delip iki farklı vana ile kurulan bu gelişmiş düzeneklerle, Kürt kaçakçılar boru hattındaki basıncı kontrol altında tutmayı amaçlıyorlar ve böylece kaçak vanaların konumlarının şirket yetkilileri ve güvenlik güçleri tarafından tam olarak tespit edilmemesini hedefliyorlardı. Her ne kadar eksilen petrol ve petrolün kaybolduğu boru hattı bölgesi bilinse de bu vanaların tam konumlarının tespit edilememesi, vanaların daha uzun vadeli çalışmasına ve daha fazla petrolün boru hatlarından çekilmesine imkân tanıyordu. Ancak bu gelişmiş düzenekler yer kapladıkları ve sürekli kaçakçılar tarafından kontrol edilmeleri gerektiği için açık alanda kurulmaları durumunda kolayca tespit edilebiliyorlardı. Bu durum karşısında Kürt kaçakçılar, kaçak vana ve ilgili düzenekleri, boru hatlarının altından geçtiği mahallelerdeki binaların içinde kurup, bu binalarla bu vanaları kamufle etmeye başlamışlar. Altından boru hattı geçtiği bilinen binaların zemin katlarını kiralayıp, buradaki zemini kazarak boru hatlarına ulaşıyor ve ilgili vana düzenekleriyle petrolü hatlardan çekiyorlardı. Genelde bu mahalleler az katlı gecekondu binalarından oluştuğu için mahallenin yapı durumu bu tür kaçak vana kurulumuna izin verse de, bu mahallelerde ağırlıklı olarak, devletin PKK ile savaşırken zorla yerinden ettiği insanlar yaşadığı için güvenlik güçlerinin boru hattı hırsızlığı vakaları için mahallelere girişleri kolay olmuyordu. Politik olarak Kürt yurtseveri olan mahalleliler, kaçak vanaları devlet yetkililerine ihbar etmekten imtina etmelerinin yanı sıra olası kaçak vana araması veya başka nedenlerle mahalleye kolluk güçlerinin girmesine sıklıkla direnç gösteriyorlardı. Böylelikle Batman şehir merkezini çevreleyen ve zorla

yerinden edilmelerle oluşan mahalleler, boru hatlarına kaçak vanaların kurulması ve bu hatlardan petrol çekilmesini kolaylaştıran fiziksel, uzamsal, sosyal ve politik yapılar olarak ortaya çıkmışlardı. Bu durum, en azından bölgeyi en son ziyaret ettiğim 2015 yılına kadar ve 2015 yazıyla 2016 kışı arasında Kürt şehirlerinde güvenlik güçleriyle Kürt gençlik hareketine bağlı milisler arasında yaşanan kent çatışmaları dönemi öncesine kadar böyleydi.

Şehir merkezinin etrafında yer alan ve zorla yerinden edilenlerin inşa ettiği mahallelerin boru hatlarına kaçak vanaların kurulmasını kolaylaştırması, boru hattı hırsızlığına dayalı kaçak petrol ekonomisinin, Türkiye hükümetleri ile PKK arasındaki savaştan (1983-) bağımsız düşünülemeyeceğini gösteriyor. Öncelikle, bu boru hatları, şehir merkezinin altından geçen ve yerüstü yapılaşması öngörülmeden inşa edilmiş eski enerji altyapılarıdır. 1940'lı yıllarda keşfedilen Raman Dağı ve Batman Çayı boyunca uzanan petrol yatakları, devlet petrol şirketi TPAO tarafından 1950'lerin sonlarından itibaren işletilmeye başladı. Aynı dönemde, Türkiye'nin ilk petrol rafinerisi ve buna bağlı boru hattı ağı, Siirt iline bağlı İluh köyü yakınlarında, bugünkü Batman şehir merkezinde inşa edildi. Rafineri ve petrol yataklarının işletilmeye başlamasıyla İluh'un nüfusu arttı, belde oldu ve 1990'da Batman adıyla il statüsü elde etti.

1990'larda köy yakmalar ve zorla yerinden etmelerle birlikte şehir merkezinin nüfusu ciddi bir artış gösterdi.[15] Bu artış, büyük ölçüde şehir merkezinin etrafında yeni kurulan gecekondu mahallelerinde toplandı. Devletin şiddet ve mülksüzleştirme rejimlerinden mağdur olan ve bu nedenle politikleşen bu mahalleliler, başta PKK olmak üzere çeşitli Kürt özgürlük hareketlerini desteklemeye başladılar. Bu topluluklar için kaçak petrol ekonomisi hem alternatif bir geçim kaynağı hem de devletin Kürdistan ve Kürt toplulukları üzerinde kurduğu politik ve ekonomik tahakküm rejimine karşı gelmenin bir yolu olarak belirdi. Boru hatlarına kurulan kaçak vanalarla devletin petrol şirketinden veya Türkiye hükümetlerinin izniyle Kürt petro-coğrafyasında çalışan diğer petrol şirketlerinden petrol çalma pratiği, doğrudan Kürdistan'da kurulan sömürge düzenine karşı koymanın bir aracı olarak algılanmaya başladı. Batman'da yürüttüğüm görüşmeler bu yaygın algıyı ortaya koyuyordu. Öyle ki görüştüğüm ve doğrudan boru hattından kaçak vanalarla petrol çekilmesi veya kaçak rafineri işiyle bağlantılı olmayan kişiler dahi bu edimleri çoğu zaman hırsızlık olarak adlandırmıyor veya hırsızlık ifadesini kullansalar bile bu işin meşru bir hırsızlık olduğunu ifade ediyorlardı.

Yine de bu yaygın algı, petrol boru hattı hırsızlığını kendiliğinden bir direniş pratiği veya devletin Kürt petro-coğrafyasındaki tahakkümünü tümden boşa çıkaran bir eylem olarak görmemizi gerektirmez. Sonuçta, boru hatlarından

15 Resmî rakamlara göre dahi, Batman şehir merkezinin nüfusu ilk on yıl içinde yüzde elliden fazla oranda artış gösterdi. 1990 yılında 193 bin civarında olan nüfus 2000 yılında 304 binin üzerindeydi.

kaçak vanalarla çekilen petrol, devletin yeraltından çıkardığı ve kısmen işlediği bir kaynak, onun Kürdistan'da kurduğu ekstraktif rejiminden bağımsız düşünülemez. Ayrıca, boru hatlarından kaçak çekilen petrolden elde edilen gelir, Kürt topluluklar arasında eşit dağıtılmamakta. Esasen, bu gelirin büyük kısmı, vanaların ve ilgili teknik düzeneklerin kurulması için sermaye sağlayan ve elde edilen yakıtı piyasaya kaçak yollarla süren tüccarlar tarafından alınmaktadır. Bu tüccarların aksine, vanaların sürekli kontrolünü sağlamak zorunda kalan kaçakçılar —suçüstü yakalanma riski altında olanlar ve vanaların kontrolden çıkmasıyla yaşanan patlamalar ve kazalarda hayatlarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalanlar— bu kârdan ancak küçük bir pay almaktadırlar. Aynı şekilde, vanaların kurulu olduğu mahallelerde yaşayan topluluklar, bu riskleri topluca üstlenirken, kaçak petrol gelirinden ya hiç ya da çok sınırlı bir pay almaktadır. Örneğin, 2009 yılında Batman'a yaptığım ilk ziyarette, bu mahallelerden birinde kısa bir süre önce bir kaçak boru hattı vanası kontrolden çıkmış ve biriken gaz patlamış, vananın bulunduğu binayla komşu binaların kullanılamayacak derecede hasar görmesiyle sonuçlanmıştı. Patlamanın dışında, sınırlı petrol sızıntıları veya kaçak rafinerilerin ürettiği zehirli gazlar, mahallede yaşayan toplulukları kolektif olarak zehirlemekte ve onları kronik hastalıklar ve benzeri tıbbi sorunlarla karşı karşıya bırakarak, Rob Nixon'ın "yavaş şiddet" kavramına (2011) uygun olarak nitelendirilebilecek bir tür süreklilik arz eden, düşük yoğunluklu şiddete maruz bırakmaktadır.

Peki Batman'daki petrol boru hattı hırsızlığı ekonomisi içinde kaçak rafinerilerin rolü nedir? Batman'daki boru hatlarının büyük bir kısmı, Şelmo sahasındaki gibi petrol sahalarından kısmen işlenmiş ham petrolü Batman Rafinerisi'ne taşımaktadır. Dolayısıyla bu boru hatlarından kaçak vanalar aracılığıyla çekilen petrolün halen rafine edilmesi gerekmektedir. Tek istisna, bölgede "NATO boru hattı" olarak adlandırılan, Soğuk Savaş koşulları altında havaalanları arasında uçak yakıtı depolamak ve gerektiğinde bu yakıtı ilgili havaalanlarına nakletmek üzere inşa edilmiş hatlardır. Bu hatlardan çekilen yakıt zaten rafine edilmiş olup, dizel motorları standart dizelden daha verimli çalıştıran uçak yakıtıdır. Ancak diğer hatlardan çekilen yakıtın rafine edilmesi zorunludur; hatta rafine edilmeden depolanması ve taşınması yüksek yanma ve patlama riski taşımaktadır. Bu nedenle, bölgede kaçak rafineri teknolojileri devreye girmiş ve bu hatlardan çekilen petrol bu rafineriler eliyle düşük kaliteli mazota dönüştürülmüştür. Araştırmam boyunca bu teknolojinin özel olarak Batman'da mı geliştirildiğini, yoksa başka bir yerden mi getirildiğini tespit edemedim. Ancak bu makale bağlamında, rafinerilerin kökenini belirlemek çok da önemli değil. Asıl önemli olan, bu teknolojinin izini Hewlêr'den geriye doğru Nizip ve Batman'a kadar sürebilmiş olmamdır. Bu iz, farklı Kürt kaçak petrol ekonomilerinin Kürdistan'ın çeşitli bölgelerini (ve petro-coğrafyalarını) birbirine bağladığını göstermektedir.

## Metodolojik milliyetçiliğin ötesi, saha çalışması ve araştırmacının öznelliği

Metodolojik milliyetçilik, ulus-devlet sınırlarını verili alan, sosyal, ekonomik ya da politik olguların bu sınırlarla tanımlanmasına dayanan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımı aşmak, Türkiye'nin Ortadoğu petro-coğrafyasındaki yerini tanımlamak, özellikle bu konumun büyük ölçüde Kürt petro-coğrafyasının içinde ve çevresinde, farklı Kürt kaçak petrol ekonomileri üzerinden ortaya çıktığını göstermek için gereklidir. Metodolojik milliyetçiliğin ötesine geçmek, bir yandan Türkiye ve Ortadoğu'yu iki ayrı *antite* olarak görmekten uzaklaşmayı, diğer yandan da geniş Kürdistan coğrafyasını ulus-devlet sınırlarının ötesinde düşünmek ve Kürtler-arası ilişkilere bakmak gibi analitik açılımları zorunlu kılar. Kürt kaçak petrol ekonomileri üzerine yürüttüğüm çalışmalar tam da bu açılımlardan hareketle ortaya çıktı.

Metodolojik milliyetçiliğin ötesine geçen araştırmalarımda kritik bir dönüm noktası, yüksek lisans araştırmalarımda Kuzeyli/Türkiyeli Kürtler yerine Güneyli/Iraklı Kürtler üzerine çalışmaya karar vermem oldu. İkinci dönüm noktası ise yüksek lisans çalışmalarımı New York Üniversitesi'nin Yakın Doğu Çalışmaları programında yürütme fırsatı bulmamdır. Bu program, Kuzey Amerika'daki ve temelde Soğuk Savaş bağlamında gelişen alan çalışmaları disiplinini tanımama imkânı sağladı. Alan çalışmaları, özellikle de Ortadoğu çalışmaları, bana hem ulus-devlet sınırlarını aşan bir coğrafya olarak Kürdistan'ı hem de Türkiye'yi Ortadoğu coğrafyası içinde düşünme olanağı verdi. Bu perspektifle Arapça öğrenmeye başladım ve Türkiye ile Irak arasında ortaya çıkan Kürt kaçakçılık ekonomilerini incelemeye karar verdim. Bu süreçte, New York Üniversitesi'nde o dönemde *Carbon Democracy* kitabını yazmakta olan Timothy Mitchell (2011) ile çalışma fırsatı bulmam, yeni ve eleştirel Petrol Çalışmaları'nın doğrudan bir parçası olmamı sağladı ve bu çalışmalara katkı sunmama vesile oldu.

Kürt kaçakçılık ekonomilerini çalışmak, bu ekonomilerin sınır-aşırı doğası nedeniyle metodolojik milliyetçiliği aşmayı gerektirirken, aynı zamanda devlet kategorilerinin de ötesine geçmeyi zorunlu kılar. Bu ekonomiler genelde yasal olmamalarına rağmen belirli topluluklar arasında meşru olarak kabul edilebilir ve bu durum, devletin dayattığı yasal meşruiyet ile toplumsal meşruiyeti birbirinden ayırmayı gerektirir (Abraham ve van Schendel, 2005). Bununla bağlantılı olarak, kaçak ekonomileri çalışmak, yasal ve yasadışı ya da formel ve enformel gibi ikilikleri verili kabul edip yeniden üretmek yerine, bu ikiliklerin ortaya çıktığı ve yarattığı politik, ekonomik ve sosyal dinamiklere bakmayı da beraberinde getirir. Bu analitik gerekliliklere dayanarak araştırmalarım boyunca devleti ve devlet kategorilerini eleştirel bir şekilde ele aldım.

Ancak bu eleştirel bakış açısı, bu ekonomilerin devlet makamları tarafından kriminalize edilmiş oldukları gerçeğini değiştirmez ve bu durum, özellikle ye-

reldeki elit olmayan aktörlerin deneyimlerine odaklanan araştırmaları zorlaştırmaktadır. Bu noktada belli metodolojik açılımlar ve tercihler, sözgelimi saha çalışması, uzun mülakatlar ve etnografik araştırma gibi antropolojik yöntemler ön açıcı olabilirler. Benim araştırmalarımda da bu yöntemler, özellikle sözlü mülakatlar ve zamana yayılan, çalıştığım topluluklarla karşılıklı güven ilişkisi kurduğum ve onların gündelik hayatlarına dahil olduğum etnografik saha çalışmaları, Kürt kaçakçılık ekonomilerini ve bu ekonomilerin elit olmayan aktörler üzerindeki etkilerini anlamamı sağladı. TPBH ve kaçak rafinerinin izini sürdüğüm araştırmalar, Güney Kürdistan ile Kuzey Kürdistan'daki farklı Kürt topluluklarıyla uzun yıllara yayılan ilişkilerim sayesinde mümkün olabildi. Ayrıca, araştırma sürecim beklenmedik bir şekilde beni kendi ailemin yaşadığı bölgelere yönlendirdi. Örneğin, Nizip'te aile bağlarım, ailemden bağımsız olarak bana yeni bağlantılar sağlarken, bu bağlar Batman'da ise hem benzer bağlantılara ulaşmamı sağladı hem de araştırmamın ve sahadaki varlığımın sorgulanmasına yol açtı. Bu örnekler, saha araştırmasının önemini olduğu kadar, araştırmacının öznel yolculuğunu ve bu yolculuk üzerine eleştirel bir özdüşünümsel sorgulama yapmanın gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

## Sonuç

Bu makalede, Türkiye'nin petrol üretimi veya enerji koridoru işlevi görüp görmemesinin ötesinde, Ortadoğu petro-coğrafyasının önemli bir parçası olduğunu ve Türkiye'nin bölgeyle kurduğu petro-coğrafik bağları anlamamızda Kürt kaçak petrol ekonomilerinin önemli bir analiz odağı olduğunu ileri sürdüm. Bu ekonomiler içinde ortaya çıkan petrol üretim ve dolaşım teknolojileri ile insan ve insan-olmayan aktörlerin de dikkate alınması gerektiğini savundum. Böylece, petrol laneti analizlerinin ötesine geçerek, yeni eleştirel Petrol Çalışmaları'nın gösterdiği petrolün materyalitesi, üretim, dolaşım ve tüketim süreçleri gibi izlekleri takip ederek bu araştırmalara kaçak petrol ekonomilerini ve bu ekonomiler içinden çıkan farklı aktör, pratik ve teknolojileri yeni analiz odakları olarak öneriyorum.

Ayrıca, makale boyunca, özellikle ulus-devletler tarafından bölünmüş Kürdistan coğrafyasında kaçak petrol ekonomilerini araştırmanın belli analitik ve metodolojik açılımlar gerektirdiğini vurguladım. Bu analitik açılımların başında metodolojik milliyetçiliğin ötesine geçilmesi gelirken, devletlerin oluşturduğu kategorileri verili almak yerine, bu kategorilerin farklı aktörler için hangi tür edimleri mümkün kıldığını ve hangi kısıtlamalara yol açtığını incelemek önemlidir. Ayrıca, devletlerin kriminalize ettiği kaçakçılık ekonomilerini incelemek ve kriminalize edilen aktörlerin perspektifini araştırmaya dahil etmek için etnografik saha çalışması ve sahadaki topluluklarla uzun süreli karşılıklı güven ilişkisi inşa etme gibi somut metodolojik pratikler hayatidir. Son olarak, meto-

dolojik pratikler düşünüldüğünde, araştırmacının öznel deneyimi ve yolculuğu, bu öznelliğin sahada üretilen bilgiye hem olumlu hem de olumsuz etkilerine dair eleştirel ve özdüşünümsel bir yaklaşım geliştirmeyi de gerektirir.

**KAYNAKÇA**


Abraham, I. ve van Schendel, W. (2005) "Introduction: The Making of Illicitness" Schendel, W. van, & Abraham, I. (der.) *Illicit flows and criminal things: States, borders, and the other side of globalization*, Indiana University Press, Bloomington, 1-37.

Amuzegar, J. (2001) *Managing the Oil Wealth: OPEC's Windfalls and Pitfalls*, I.B. Tauris, Londra ve New York.

Appel, H. (2012) "Offshore work: Oil, modularity, and the how of capitalism in Equatorial Guinea", *American Ethnologist*, 39(4): 692-709

Appel, H. (2019) *The Licit Life of Capitalism: US oil in Equatorial Guinea*, Duke University Press, Durham.

Barry, A. (2013) *Material politics: Disputes along the pipeline*, Wiley, Newark.

Beblawi, H. (1987) "The Rentier State in the Arab World" Beblawi, H. ve Luciani, G. (der.) *The Rentier State*, Croom Helm, Londra, New York ve Sydney, 49-62.

Berberoğlu, E. (1997), "Irak motorini çeteye değil halka yarayacak", *Hürriyet*, 4 Eylül, https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/enis-berberoglu/irak-motorini-ceteye-degil-halka-yarayacak-39262827

Bond, D. (2013) "Governing Disaster: The Political Life of the Environment during the BP Oil Spill", *Cultural Anthropology*, 28(4): 694-715.

Bozçalı, F. (2020) "Probabilistic borderwork: Oil smuggling, nonillegality, and techno-legal politics in the Kurdish borderlands of Turkey", *American Ethnologist*, 47(1): 72-85.

Bozçalı, F. (2024) "Partners in crime: smuggling economies (Kaçak/Qaçax) and human-animal collaborations in Turkey's Kurdish borderlands", *Journal of Cultural Economy*, 17 (2): 249-263.

BP (British Petroleum Company). (2008) "BP statistical review of world energy June 2008", Birleşik Krallık.

Chaudry, K.A. (1989) "The Price of Wealth: Business and State in Labor Remittance and Oil Economies", *International Organization*, 43(1): 101-145.

Coronil, F. (1997) *The Magical State: Nature, Money, and Modernity in Venezuela*, University of Chicago Press, Chicago.

Dağlı, F. (1994) *Birakujî: Kürtleri İç Savaşı*, Belge Yayınları, İstanbul.

Durukan, N. (1993) "Habur'da Perişanlık", *Milliyet*, 23 Mayıs.

EIA (US Energy Information Administration [ABD Enerji Verileri İdaresi]). (2024) *Country Analysis Brief: Iran*, 10 Ekim, https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/Iran/pdf/Iran%20CAB%202024.pdf

Fırat, B. (2016) "The Most Eastern of the West, the Most Western of the East": Energy-transport Infrastructures and Regional Politics of the Periphery in Turkey", *Economic Anthropology*, 3(1): 81-93.

Huber, M.T. (2011) "Oil, Life, and the Fetishism of Geopolitics", *Capitalism, Nature, Socialism*, 22(3): 32-48.

IMF (International Monetary Fund [Uluslararası Para Fonu]. (2010) "Syrian Arab Republic: 2009 Article IV Consultation: Staff Report; and Public Information Notice", *IMF Staff Country Reports*, 10(86), 31 Mart, https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2010/086/002.2010.issue-086-en.xml

IMF (International Monetary Fund [Uluslararası Para Fonu]. (2024) "Iraq: 2024 Article IV Consultation-Press Release; Staff Report, and Statement by the Executive Director for Iraq", *IMF Country Report*, 24(128), 16 Mayıs, https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2024/05/15/Iraq-2024-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-Executive-549028

Karl, T.L. (1997) *The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra.

Karl, T.L. (2007) "Ensuring Fairness: The Case for a Transparent Fiscal Social Contract", Humphreys, M., Sachs, J.D. ve Stiglitz, J.E (der.) *Escaping The Resource Curse*, Columbia University Press, New York, 256-285.

Kazemi Najaf Abadi, M., Zahedi, R., Osman, E.A.M. ve Knippenberg, E.W.Y.L. (2024), *Iran Economic Monitor, Spring 2024: Sustaining Growth Amid Rising Geopolitical Tensions - With a Special Focus: Recent Poverty and Inequality Trends in Iran (2020-2022)*, World Bank Group, Washington, D.C., http://documents.worldbank.org/curated/en/099051007102421530/IDU1398008291628d-14b5a1a9f91728b946987e4

Leite, C. ve Weidmann, J. (1999) "Does Mother Nature Corrupt? Natural Resources, Corruption, and Economic Growth", *IMF Working Paper*, WP/99/85.

Lenin, V.I. (1939) *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism: A Popular Outline*, International Publication, New York.

Luciani, G. (1987) "Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework" Beblawi, H. ve Luciani, G. (der.) *The Rentier State*, Croom Helm, Londra, New York, Sydney, 63-82.

Mahdavy, H. (1970) "The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran" M.A. Cook (ed.) *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford University Press, Oxford.

Mitchell, T. (2011) *Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil*, Verso, Londra.

Nixon, R. (2011) *Slow violence and the environmentalism of the poor*, Harvard University Press, Cambridge.

Oğuz, Z. (2023) "Speculative Undergrounds: Oil's Absent Presence, Neo-imperial Nationalisms, and Earth Politics in Turkey", *Cultural Anthropology*, 38(3): 411-437.

Oğuz, Z. (2024) "Managing Oil Theft: Socio-material Relations, Debt, and Disruption in Southeastern Turkey", *Journal of Cultural Economy*, 17(2): 234-248.

Özkan, Y. ve Gürek, H. (1997) "Habur'da MGK Önlemi", *Milliyet*, 28 Ağustos.

Ross, M.L. (2001) "Does Oil Hinder Democracy?", *World Politics*, 53(3): 325-361.

Ross, M.L. (2012) *The oil curse: how petroleum wealth shapes the development of nations*, Princeton University Press, Princeton.

Sawyer, S. (2015) "Crude Contamination: Law, Science, and Indeterminacy in Ecuador and Beyond" Appel, H., Arthur Mason, A. ve Watts, M. (der.) *Subterranean Estates: Life Worlds of Oil and Gas*, Cornell University Press, Ithaca, 126-146.

Schmidt, L. (1996) *Özgürlüğün Bedeli: Irak Kürt Bölgesinden Röportajlar (1991-93)* (çev. Z. Herkmen ve S. Kaya), Belge Yayınları, İstanbul.

Skocpol, T. (1982) "Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution", *Theory and Society*, 11(3): 265-283.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2005) "Akaryakıt Kaçakçılığının Ekonomiye, İnsan ve Çevre Sağlığına Verdiği Zararın Araştırılarak Alınması Gereken Tedbirlerin Belirlenmesi Amacıyla Kurulan Meclis Araştırması Komisyonu Raporu", https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem22/yil01/ss978m.htm#_Toc108326421

Watts, M. (2008) "Blood oil: The anatomy of a petro-insurgency in the Niger delta", *Focaal*, 52: 18-38.

Watts, M.J. (2004) "Oil as Money: The Devil's Excrement and the Spectacle of Black Gold" Barnes, T.J., Peck, J., Sheppard, E. ve Tickell, A. (der.) *Reading Economic Geography*, Blackwell Publishing, Oxford, 205-219.

# Geçici koruma, daimî kırılganlık: Türkiye'deki Suriyeliler üzerine tartışmalara bir katkı*

*Mehmet Nuri Gültekin***

**Özet**: On yıldan uzun bir süredir bütün dünyanın deneyimlemekte olduğu göç ve mülteci krizinin birincil aktörünün Suriyeliler olduğunu söylemek mümkün. Bu olgunun bir parçası olarak, Türkiye de geçici koruma kapsamında, üç milyondan fazla Suriyeli nüfusu barındırıyor. Suriye'yle sınır komşusu olan iller başta olmak üzere, Türkiye'deki ana akım kentlerde ve illerde dikkate değer bir Suriyeli nüfus yoğunlaşması var. Suriyelilerin demografik örüntüleri, ülke sathına dağılımları, nüfus artış hızları, gündelik hayat içindeki rolleri ve işlevleri, istihdam ve emek dünyasındaki konumları dikkate değer ve anlamlı veriler barındırıyor. Türkiye'deki Suriyelilere dair bütün dinamiklerin ötesinde belli başlı birkaç başlık üzerinden giderek meseleyi ele almak ve tartışmak, olguyu betimlemede yardımcı olacaktır. Bu makale, tarihsel göç ve hareket aksları, nüfus, sınıf, iş ve çalışma gibi bazı hususlardan yola çıkarak Türkiye'deki Suriyeliler meselesinin bazı yönlerini gün yüzüne çıkarmayı ve tartışmayı hedefliyor. Çalışma aynı zamanda, resmî verilerin ve istatistiklerin anlattıklarının ötesinde, verilere açıktan yansımayan bazı noktaları vurgulamaya ve onlar üzerinden tartışmalara katkı sunmaya gayret edecektir.

**Anahtar sözcükler:** Suriyeliler, tarihi akslar, sınıf, geçici koruma, kırılganlık.

## Şahsi bir prelüt

1980'li yılların başlarına denk gelen gençlik zamanlarımda yazları, çoğunlukla, Suriye sınırına yakın bir köyde yaşayan ailemin ve bazı akrabalarımın birbirine yakın üzüm bağlarında, kavun ve karpuz tarlalarında gündüzleri bekçilik yapardım. Bir zeytin ağacının gölgesinde temmuz ve ağustos aylarının Kilis sıcağında, pilli, kısa dalgalı cızırtıları bol radyo ve kitaplarla geçerdi tatilim. O zamanlar, değil söyleyeme, duymaya bile cesaret edilemeyecek haberleri, kendinden emin ve sakin bir sesle aktaran *BBC*'nin, *Amerikan hükümetinin görüşlerini yansıtan*

(*) E. Fuat Keyman ve Bekir Balkız'ın anılarına saygıyla...

(**) Gaziantep Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

haber-yorumlarıyla *Amerika'nın Sesi*'nin, parti disiplinine sahip ve son derece ciddi metalik Türkçesiyle *Moskova'nın Sesi*'nin, Avustralya'dan Yozgat'ın köyündeki akrabalara gönderilen istek türkülerin çınladığı *Türkiye'nin Sesi*'nin, yaşlı bir akrabanın tanıdık, dingin ve olgun konuşmasına benzeyen *Erivan Radyosu*'nun sadık bir dinleyicisi olurdum bütün yaz. Ve bilmediğim lisanları dinleme merakım ve sevdam da o dönemlerde, kısa dalga radyo istasyonlarının, bir uzaklaşıp bir yakınlaşan sesleriyle başladı, sanırım.

Her sabah erkenden, *görev* yerime ulaşınca, üzüm bağındaki ve kavun-karpuz bostanındaki (varsa) geceden kalan değişimi görmek için tarlayı boydan boya turlardım ve bazı günler, gerçekten de geceden kalmış bazı izler görürdüm. Henüz, birkaç saat önce yenildiği belli olan, bir kavun ya da karpuz olurdu ya da bir bağ kökünün (*tîyek*) yanında üst üste konmuş keseklere rastlardım. Rüzgârda uçmayacak ve kaybolmayacak ama kolayca görülebilecek şekilde bir miktar para konulmuş olurdu bu yerlerde. İlk gördüğümde anlamamıştım, sonradan öğrendim ki, kaçakçılar, gece bir bağdan üzüm kopardığında ya da bir tarlada kavun karpuz yediklerinde, bir miktar parayı bırakırlarmış yerine. Halbuki, gündüz yoldan gelip geçen birisi için böyle bir şey söz konusu değildi. Sınırda, gecelerin sadece gerginliği, şiddeti ve acıları yokmuş, yazılı olmayan sembolleri ve değerleri de varmış; öğrendim.

Sonrasında üniversite öğrenciliği için 1990 yılında ilk kez gittiğim İzmir'de, özellikle, çoğu İzmir, Muğla ve diğer yakın Ege illerinden gelen arkadaşlarımın kaçakçılığa dair konuşurken kullandıkları kelimeler, yaklaşımlar ve sahip oldukları olumsuz imaj tuhafıma gitmişti. *Kaçak çayın* sıradan bir kelime olmadığını, orada öğrendim! Oysa, bizim *çay* dediğimiz Suriye'den gelen bir şeydi! Başka şey de aklımıza gelmezdi. Yıllar sonra, 2000'lerin başında, İzmir'deki bir kitap fuarında, İstanbul'dan gelen bir yayınevi editörüyle konuşurken, benim Kilisli olduğumu öğrendiğinde, kendisinin İstanbul'daki ev sahibesinin de Kilisli olduğunu ve onu tanıyana kadar, kaçakçının ve kaçakçılığın kötü bir şey olduğunu düşündüğünü, fakat ev sahibesiyle uzun konuşmalar neticesinde o kanaatinin değiştiğinden bahsetmişti.

19 yaşına kadar sınırda doğmuş, büyümüş ve yaşamış bir genç olarak, o güne değin, kaçakçılık ve kaçakçılara atfedilen olumsuz ve gayri meşru anlamları duydukça, deneyimlemiş olduğum coğrafyayı, Türkiye-Suriye sınırını, mayınları, ölümleri, sakat kalmaları, *içi pasaporta ısınmamış* geçişleri, envaiçeşit kaçak mallarla hınca hınç dolu renkli pasajları, Kilis çarşısının bir tür *serbest bölge* olduğunu ve *ötesi Suriye* denilen, yaklaşılması dahi yasaklanmış telleri düşündüm. Çünkü *kaçakçı*, gündüz bile gitmeye cesaret edilemeyen *oraya* gecenin zifiri karanlığında gidebilendi!

Fiilen orada olmasam da o sınırları içimde nasıl hep taşımış olduğumu zaman geçtikçe daha iyi anladım. Amiyane tabirle, artık, yaşını başını almış birisi olarak, bugün bile *hudut* benim için Kilis'teki Suriye sınırı demek, Afrin demek,

Kürt Dağı demek, kışın zirvesi hep karlar içinde olan Çîya Gir (Darmiq) demek, Kilis'ten İslahiye'ye doğru giderken, neredeyse bir taş atımı mesafede paralel ilerlediğimiz dikenli teller, karakollar, nöbetçi kulübeleri, kaçak ve kaçakçılar demek, çünkü çevremde anlatılanların merkezinde bunlar vardı hep.

Nihayetinde, sınıra birkaç kilometre uzaktan, sırtını Çîya Qotemên'e yaslamış köyümüz Eylan'dan baktığımda, dünyam ve havsalam, doğu tarafından Kilis, Qernebî, Belekê, Bawux, Mam Ereban üzerinden batıya Dêwrend, Gundî Hepsûnê, Pilarîyan, Kûtan, Pêrtan, Marcoqan, Qotêl, Çîya Gir (Darmiqê) hattından ibaretti. Fakat yaslandığımız dağın ardındaki yerler (*paşî çê*) görünürde olmasa da çok nadir gittiğimiz, bulunduğumuz yerlerdi. Mesela, genellikle asık suratlı yol kontrol noktasıyla bölgenin en büyük hudut taburunun bulunduğu Mertewan, sonrasında Pelûlan, Kilgumanan, Kiloran, Zengûlê, Vijan, Şemetêran, Firlaqan, Deheyderan böyle yerlerdi bizim için, zira, hepsi *dağın ardı*ydı.

Güneye doğru ise, görüş alanımda, hiçbir zaman bulunmadığım ama her an gördüğüm, duyduğum tam bir bilinmezlik okyanusu uzanıyordu. Gündüzleri, Avê Safî'nin (*Sabun Suyu* ırmağı) derin vadilerinin üzerinden zeytin bahçelerinin ve üzüm bağlarının, kıpkırmızı tarlaların arasında ormanlık ve çalılardan müteşekkil tuhaf bir karaltı ama o yıllarda henüz bizim bilmediğimiz spotların ışıklarıyla, geceleri sapsarı bir yılan gibi kıvrılan sınırın diğer tarafında Gundî Kurdo, Heftarê, Balîyan, Şêxorzê, Dêrsiwanê, Bilbilê denen köyler ve Kelê Hurî ve Lêlûnê denen tarihî yerler vardı. Çocukken hangisinin hangisi olduğunu çoğunlukla karıştırırdım birbirine.

Benim şehir diye düşündüğüm Halep'ti. 1970'lerde ve 80'lerde çok nadir insanlar gelirdi hududun diğer tarafından, genellikle bizim *taraftan* gidilirdi o *tarafa*; kaçak olarak pek tabii. Oysa, diğer taraftan pasaportla Tibil'den girerlerdi Kilis'e. Geldiklerinde, kaldıkları süre içinde hemen her akşam bir evde misafir olurlardı. Kadın, erkek büyüklerin neler konuştuklarıyla ilgilenmiyordum, çünkü karanlık köy akşamlarında, misafir gelince, yuvarlak camlarının içine yandıktan sonra dokununca toza dönüşecek mor gömlek geçirilen, gazyağı yakan ve yine kaçak getirilmiş Çin malı *lüks* lambaların ışıkları daha çok dikkatimi çekiyordu. Bir hafta ya da on gün boyunca karanlık geceleri aydınlatan evlerdeki *lüks* lambalarının, ara ara pompayla gaz basılan ve bilinmez bir tıslamaya benzeyen cılız bir ses çıkaran ışıkları hâlâ yanıyor hafızamda.

Sonra, kaçakçılık ve kaçak. Sınırdan geçiş hikâyeleri, iz tarlaları, sırtçılar, gece sınırdan geçirilen büyük çuvallar içindeki malların, Kilis-İslahiye yolunun alt hattında derelerde, makiliklerde, bağların içinde, zeytin ağaçlarının üzerinde birkaç gün için saklamalar, gözcüler, ihbarlar, muhbirler, takipler, pusular, müsademeler, geceden sabaha süren silah sesleri, izli mermiler, ölüm haberleri, cenazeler, ağıtlar, yakalanmalar, hapisler, topuk mayınlarının uçurduğu ayaklar, parçalanmış insanlar, kaçağın sağladığı hızlı zenginleşmeler, ani düşüşler. Sonra, kamyonlar dolusu pinpon ve tenis topları, raketler, parfümler, elektronik ci-

hazlar, halılar, boyalar, bir piyasada olması gereken her şey; çünkü kaçakçılar o piyasanın en mühim tedarikçileriydiler.

Ve bunların üzerine çocukluktan itibaren sayısız kere dinleyerek büyüdüğüm, hudut taşlarının konması, teller ve pasavanlar, karşı *tarafta* (*hemberê*) kalmış tarlalar, bu tarafta kalan mülklere çökenler, sonrasında *salê mûridan*'a, Şeyh (!) Halil İbrahim'e, Hananu'ya dair hikâyeler. Pasavanla geçişleri, bir gecede tellere rağmen 1950'li yıllarda karşı tarafa geçirilen hayvan sürülerini, sonra döşenen mayınları ve onu takip eden dönemlerdeki çoğu büyük trajedi ve acılarla dolu hikâyeleri dinledim hep. Kaçakçılığın, henüz gündüz tarlada çalışıp gece hududa, *sırtçılığa* gidildiği 1970'li ve 80'li yıllardaki proleter yüzünün hikayelerine tanık oldum. Mamedo, Hemanê gibi anlı şanlı kaçakçıların hudutta vurulmalarının, sularda boğulmasının hikâyelerini dinledim. Sabahlara kadar süren çatışmaları, kaçakçıları, mayınların patlamalarını duydum.

Aynı zamanda, 60'lık ya da 90'lık Japon, Hollanda ve Alman menşeili teyp kasetlerinde, kaçakçıların sırtında *bu tarafa* taşınan Cemilê Horo, Reşîtê Mehmçûçanê, Hesenê Kûrik, Hesnazî, Cebelî, Sîyabend û Xecê, Mem û Zîn, Memê Ewan, Bavê Salah, Elîyê Tîco gibi hikâyeleri ve yerel dengbêjleri dinledim, o hikâyelerin sayısız kere, geç saatlere kadar anlatıldığı, pilli kasetçalarlarda dönüp durduğu, kaçak tütün kokusunun *dumanaltı* ettiği, zayıf ışıklı çıraların zoraki aydınlattığı, bazen kasetlerden yükselen seslere el sallayan (*hehow*), gözlerini tavandaki direklere diken, derin çizgili ve hüzünlü yüzleriyle yaşlıların *cemaatler*ini gördüm.

Sonra, 1980'lerin hemen başında, bir akşamüstü aniden karşı taraftaki köylerin sarı ışıklar içinde parladığına şahit oldu, bu tarafta herkes. Ve yine (kaçakçıların) anlattıklarına göre, o *tarafa cereyan gelmişti*! Bu tarafta, beş yıl sonra gelecekti, oysa! O yıllarda, pek çok şeyin kökten değiştiğini sonradan daha iyi anlayacaktım. Çîya Şêxorzê'nin bize bakan yamaçlarında ateşler yandı bir 21 Mart akşamı, sonra bütün köylerde binlerce ateşin yakıldığını görebildik, uzaktan.

Aynı dönemde Özallı yıllar başlamıştı ve artık Kilis'te satılan malların o *taraftan* kaçak getirilmesine gerek yoktu! Kaçakçılığın dönüşmeye başladığını da henüz lise öğrencisiyken fark ettim. Eskilere benzemiyordu bu yeni kaçakçılar. Gündüz tarlada çalışıp akşam izcilerle (*rêber*) karşı tarafa geçip, bazen Halep'e kadar uzanıp, sırtladığı malları getiren kişiler bir bir çekildiler piyasadan. Sahne, çok hızlı bir biçimde uluslararası bağlantıları olan, güçlü kaçakçılık kartellerine kaldı, *toz* duman içinde. On yıl öncesinin kaçak malları, artık, her yerde bulunabiliyordu ve çok da masum kalıyordu, yenilerinin gücü, bağlantıları, sağladığı kârları ve zenginlikleri karşısında. Eski proleter sırtçıların çoğu da *sigortalı bir iş* bulup köylerden göçmeye başladılar; sonuçta, çocukların okulu, geleceği, geçim derdi vesaire şeylerdi bahse mevzu olan! Ve aynı yıllara denk geldi, Qarnebî'nin *Duruca*, Bawux'un *Süngütepe*, Mam Ereban'ın *Kocabeyli*, Eylan'ın *Karaçavuş*, Şemetêr'in *Geçitboyu*, Deheyderan'ın *Haydarlar*, Zengûl'ün *Dorucak*, Vijan'ın *Yedigöz*, Mertewan'ın *Gülbaba*, Pelûlan'ın *Bulamaçlı*, Kilgumanan'ın *Göz-*

*kaya*, Kûtan'ın *Otluca*, Tibil'in *Öncüpınar*, Pilarîyan'ın *Saatli*, Pêrtan'ın *Çalkaya*, Marcoqan'ın *Mağaracık*, Hepsûnê'nin *Güneşli* olması da.

Gelip gitmeler 2000'den sonra daha da kolaylaştı fakat artık karşı taraftan gelen akrabalar ve çocukları, bu taraftakilerin çocuklarıyla iletişim kuramamaya başladılar, çünkü dil üzerinden inanılmaz bir asimilasyon çarkı işliyordu ve artık sırtlarda bir sır gibi mayınlardan taşınan, hudutlardan geçirilen o kasetleri dinleyecek, anlatacak, aktaracak kimse de kalmıyordu, yavaş yavaş.

Sahnenin dekoru değişiyordu. Bu *tarafta* dramatik bir dönüşüm vardı fakat o *tarafta* da bir şeyler oluyordu. Ve 2012'de birdenbire binlerce insan akmaya başladı Kilis'e. Sınır ve hudut anlamsızlaştı bir kez daha. O *taraftan* gelenlerin bazıları akraba, kimileri eski kaçakçılık günlerinin *network*lerinde bir *iz* bulmaya çalıştılar fakat geldikleri yerlerde şiddet, savaş, yıkım vardı. Yüz yıl sonra ikinci kez, mülteciler geliyordu fakat bu kez 1930'ların sonundaki gibi değildi sayıları, çok daha fazlaydı.

Ama sınıra dair tanıklığım, 2018'den sonra farklı boyutlara evrildi. Bu kez Afrin ve köylerinden, kaçakçılık yerine tecavüz haberleri, insanları evlerinden zorla çıkarmalar, talan, baskı, etnik temizlik haberleri, büyük tezahürat ve hezeyanlar eşliğinde gelmeye başladı. Zamanın ruhu ve makbul etnik grupları, Afrin ve köylerinde de talan, kıyım ve yıkıma giriştiler. Afrin ve köylerinde yaşayan yüzbinlerce insan, açık ya da gizli insan kaçakçısı ağları vasıtasıyla yerlerinden edildi. *O tarafın* zeytinyağı, birkaç asırlık zeytin ağaçları, üç dört insan kolunun etrafında kavuşamayacağı meşeleri, traktörleri, arabaları, tavukları, inekleri, koyunları, hatta terlikleri bile, Kilis, İslâhiye, Antep, Antakya, Hassa, Kırıkhan ve Akbez'in (*Yolçatı*) mezatlarında satıldı. O *tarafın* ve bu *tarafın* binlerce yıllık tarihi, kültürü, birikimi, tarımı, doğası, bazıları, bizatihi, zamanında *o tarafa* sığınmış, oranın ekmeğini yemiş insanlar eliyle, yok edildi. Ve bütün bunlar dünyanın gözü önünde oldu ve hâlâ olmaya devam ediyor.

Hülasa, sınır, Kilis, Afrin, kaçak, kaçakçılık, talan, yıkım, tecavüz gibi konfor bozuculuğa namzet nahoş vaziyetler, bekleneceği gibi, ne Türkiye'deki ana akım ve muhalif siyasetin dikkatini çekmeye mazhar olamadı. Herkes, güçlü ve muktedirin gözüyle görüp, onun diliyle söyledi. Hikâye bitti. Çünkü o *taraf* bitti. Ve görünen o ki, sıra, o *taraftan* çok önce bitmeye başlayan bu *tarafa* geldi. Geriye, kimsenin konforuna halel gelmesin diye sahiplenmediği çok büyük bir trajedi ve tozlu direkler arasında asılı plastik poşetlere doluşturulmuş çürüyen kasetler kaldı.

* * *

2011 sonrasında Türkiye'ye yönelen Suriyeli mülteci dalgaları, kısa süre içinde, her kesimden insanın ilgisine mazhar oldu. Pek çok birey ya da araştırmacı için, muhtemelen, yeni ve sıradışı olan bu durumu anlama gayreti, ortaya hiç de azımsanmayacak bir bilgi birikimi çıkardı. Gaziantep, Kilis, Hatay, Urfa, Mardin

gibi kentler, Suriye'yle olan uzun sınır nedeniyle, bu süreçten farklı etkilendiler. Kişisel manada, sınırda doğmuş ve bir sınır şehri Kilis'te büyümüş birisi olarak, süreçte ortaya çıkan sonuçlara, belki işin duygusal deneyimleri olan arka planı da dahil ederek yaklaşmaya çalıştığımı fark ettim. Zira deneyimlenen, aynı zamanda, basit fizikî bir yer değiştirme ya da yerleşme değil, sınırda sürekli yaşayan ve bulunan birisinin, son kırk beş-elli yıla uzanan dönüşüm ve değişimi anlama ve yorumlama çabasıdır. Çok kısa süre içinde beşerî bir coğrafyadaki ani ve radikal değişimlere tanık olmak, çoğunlukla, akademik uğraş ve gözlemlerin de ötesine geçen perspektiflere kapı aralayabiliyor. Dolayısıyla, yukarıdaki uzunca şahsî (ön)girişi bu minvalde yapıyorum.

## Giriş

1951 Cenevre Konvansiyonu'nun, İkinci Dünya Savaşı gibi, o güne kadar görülmemiş bir şiddet ve yıkım sürecinin sonunda, yaşam hakkı, sığınma ve bireysel ya da kitlesel tanınma gibi bazı başlıklarda, kendi zamanı açısından, çığır açan bir uluslararası sözleşme olduğunu söylemek mümkün. Sözleşmede, sığınma, iltica, yaşam hakkı başta olmak üzere, yirminci yüzyılın ağır bedellerle deneyimlediği süreçte ortaya çıkan küresel ihtiyaçlara cevap bulunmaya çalışılır. Kimin, hangi koşullarda sığınmacı sayılacağı, hayatının nasıl korunacağı, hangi haklara sahip olacağı, hangi yasal çerçeveler içinde yer alacağına dair detaylı tarihî bir belgedir ve kabul edildiği döneme dikkat edildiğinde, on yıl öncesinin küresel savaş ve vahşet sahnelerinden sonra, insanlığın dingin ve olgun yönünü temsil eder. Pek çok ülke, kendi meşrebince sözleşmeye dahil olur. Bazı ülkeler, uluslararası belgeyi hemen imzalar, bazıları zamana bırakır ya da çekinceler koyar. Türkiye, sözleşmeye çekince koyan bu ülkelerden biri.[1] Türkiye'nin çekincesi, kendi başına, milletlerarası hukuk belgesindeki bir imzanın ötesinde, kökü derinlerdeki zihin dünyasının görünümü gibidir. Zira, Türkiye, sözleşmeyi coğrafi çekince ya da sınırlama koyarak imzalar. Çekinceye göre, çeşitli argümanlar sebebiyle, mülteci olmak için Türkiye'nin doğusundan gelmemiş olma şartı var. Diğer bir ifadeyle, Türkiye'nin coğrafi manada doğusunda ve güneyinde bulunan Suriye, Irak, İran ve benzeri istikametteki ülke vatandaşlarının, herhangi bir insani kriz durumunda Türkiye'de mülteci hakkı elde etmesine çekince konuluyor. Mülteci sayılmak için Yunanistan, Bulgaristan ya da onların istikametindeki batı ülkelerinden gelmek gerekiyor. Bu sözleşmedeki çekince, sadece teknik bir

1 28 Temmuz 1951'de Cenevre'de kabul edilen "Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme" üzerinden on yıldan uzun bir zaman geçtikten sonra, önce 28 Nisan 1961'de kabinede görüşülüyor ve 5 Mayıs 1961 tarihinde de "Devlet Başkanı ve Başbakan" Orgeneral Cemal Gürsel imzasıyla Kurucu Meclis Başkanlığı'na, 53 sayılı ve Dışişleri Komisyonu'nun 1/125 esas numaralı raporuyla sevk ediliyor. Dışişleri Komisyonu, sözleşmenin A, B ve C hükümlerine çekince konularak kabul edilmesini salık verir ve kurucu meclis istenen şekilde kabul eder. Bkz. https://waww5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/KM__/d00/c002/km__00002024ss0053.pdf (erişim 12.08.2024).

uzman dokunuşunu değil, Türkiye'deki egemen zihin dünyasının, bulunduğu coğrafyaya dair algılarını ve kültürel kodlarını da bize gösteriyor.

Öte yandan, 2011'den sonra, Suriye'yi etkileyen olayların yansımaları, Türkiye'nin kendini uzak tutmaya çalıştığı Ortadoğu'nun yakıcı gerçekleriyle kaçınılmaz karşılaşmasını dramatik hale getirdi ve sözleşmelere konan çekincelerin pek bir anlamı kalmadı. Oysa, daha önce, henüz 80'li yılların sonunda ve 90'ların başında, Saddam Hüseyin'in kıyımlarından kaçan Kürtlere karşı, 1961'de Türkiye'nin koyduğu bu çekince harfiyen uygulanmıştı (Kirişçi ve Karaca, 2015) ve Türkiye'ye sığınmak zorunda kalan Kürtlerin neredeyse tamamı, belli bir sürenin sonunda sınırların dışına çıkarılmıştı. Fakat tarihin ve hayatın çoğunlukla öngörülemeyen akışı, uluslararası sözleşmelere konulan çekinceleri tersyüz edebiliyor ya da ulus-devlet mabedi olan sınırlara inşa edilen yüksek duvarları, son teknolojileri ve gözetleme imkânlarını geçersiz kılarak kendi mecrasını şekillendirebiliyor. Çünkü Türkiye, 2011'den beri gerçekleşenlerle, hep kaçındığı, *içinde* olduğu halde *olmadığını* iddia ettiği *Ortadoğu* gerçeğinin, kendisini de aşıp, daha uzak diyarlara genişlemesini (Bozarslan, 2012), bizatihi deneyimledi. Bu genişlemede, Türkiye'nin payına düşen, yerinden edilmiş, göçe zorlanmış ve çoğu Suriye iç savaşındaki şiddet süreçlerinin travmatik kurbanı milyonlarca insan oldu.

Fakat Türkiye'nin kendi doğusuna ve güneyine dair, kökü derinlerdeki çekincelerine rağmen, pratik gündelik hayatın envaiçeşit metot ve araçla, bastırılmış, yok sayılmış, ihmal edilmiş veya tehir edilmiş hakikatini bir biçimde idrak etme ve onunla karşılaşma mecburiyeti, 2011'den sonra, Suriyeli mülteciler üzerinden veya onlar aracılığıyla, kendisini bütün yakıcılığıyla ortaya koydu. Suriyeli göçünün (ve gerektiğinde araçsallaştırılan diğer göçmen ve mülteciler, özellikle, her açıdan Türkiye'deki egemen kültürün *makbul* ve *bizden* saymadığı Afganlar ve Afrikalılar başta olmak üzere) Ortadoğu'yla ilgili gündelik toplumsal hayattaki pek çok paradoks ve ideolojik kabulün ana hatlarına dair üzerinde durulması gereken veriler sunduğu muhakkak.

Bu noktada, kendisini bütün zorlu süreçlerle birlikte, Türkiye'deki devlet ve gündelik toplumsal hayatın her sahnesinde var eden kayıtlı üç milyondan fazla Suriyelinin, sadece nüfus, iş ve çalışması üzerinden daha anlaşılır bir tablosunu sunmaya çalışırken, ülkedeki gündelik hayatın her nüvesinin derinden etkilenmesine rağmen, dikkatlerden kaçan bazı noktaları belirtmek gerekiyor. Birincisi, Türkiye'nin coğrafi, sosyal, tarihsel ve kültürel olarak Ortadoğu'nun beşerî, siyasi ve tarihsel manada devamı olduğu (Bozarslan, 2010) gerçeğidir. Diğeri de bütün tek tipleştirme, basitleştirme ve sıradanlaştırmanın aksine, Türkiye'deki üç milyondan fazla Suriyelinin, çok farklı sosyokültürel ve sosyoekonomik örüntülere sahip olduğudur. Dolayısıyla, bunlardan mülhem halde, bu yazı, Türkiye'deki Suriyeliler olgusunun bazı boyutlarını ve bu süreçte ortaya çıkan çok belirgin sonuçlarını anlama, onlara değinme ve tartışma gayesi taşıyor.

## Tarihî akslar üzerinde

Ortadoğu'nun kadim tarihi, uygarlıkları, beşerî coğrafyası ortaya, bazen, çok net gözlemlenebilir izler inşa ederken, zamana ve çağlara uzanan hakikatin kısa duraksamaların ardından, en kritik dönemlerde, söz konusu izlerin yeniden ortaya çıktığını ve belirginlik kazandığını, 2011'den sonra, milyonlarca insanın göç rotalarından takip etmek mümkün. Çok fazla gerilere gitmeden ve diğer coğrafyaları dahil etmeden şunu söylemek mümkün: Osmanlı sonrası Türkiye, Suriye ve Irak ulus-devlet sınırlarının çizilmesinin ardından ortaya çıkan ve günümüze kadar farklı içerik, saik ve niteliklerle varlığını sürdüren kaçakçılık, söz konusu tarihsel aksların, kesintiye uğradığında yerel beşerî kültürün buna direnişi olarak da okunabilir. Zira gündelik toplumsal iktisadi hayat, modern ulus-devlet, piyasa ve kapitalizmin temel ilkelerinden çok daha derinlere kök salmış bir tarihsel olgunun kalıntıları üzerinde kendini var eder. Üretim, tüketim, pazar, tedarik, değiş-tokuş, emtialar gibi onlarca kalemi oluşturan mübadelelerin aynı zamanda kültür, tarih, dil, hafıza, değerler, coğrafyayla kurulan ve modern ulus-devletin ve onu daha da güçlendiren modern kapitalist ilişkilerin *geri* ve *irrasyonel* bulabildiği izleri ve süreçleri de içerir (Sahlins, 1976; 1968). Fakat modern ulus-devlet sistemi, bu somut hakikati, yüksek güvenlikli tellerle, mayınlar ve duvarlarla inşa ettiği bir asayiş sorununa indirgeyerek, kendi iktisadi, kültürel, siyasi ve beşerî değerler piyasasını ya da iktidar *alanını* inşa etmeye tahvil eder. Ve bu gayeyi gerçekleştirmek için devlet, eski döneme ait (bir tür *ancien régime*) bu ilişkiler ve değerler sistemine karşı, ilk başta cılız müdahalelerle dahil olduğu ama sonrasında engellemek ya da dönüştürmek amacıyla, farklı mekanizmaları işin içine kattığı kurumsallaşmış bir politik şiddet süreciyle, onlarca yıla teşmil edilmiş bir mücadeleye girişir. Buna verilebilecek en iyi örneklerden biri, Türkiye-Suriye sınırı olsa gerek.

Türkiye ile Suriye arasındaki modern ulus-devlet sınırı, 1921'de başlayıp 1940'a kadar süren düzenleme ve taksimlerden sonra, büyük oranda iptidai fakat simgesel anlamı çok güçlü tel örgülerle işaretleniyor. Sınırın her iki tarafında kalanların, tarımsal faaliyetlerine, mayınlamaya kadar *pasavan* denilen belgelerle devam ettiklerini görüyoruz. Fakat daha sonra, 1956'da alınan bir kararla da 911 kilometrelik sınırın 734 kilometresine, yerine göre 50 ila 400 metre arasında değişen derinlikte farklı mayın türleri döşeniyor (Çullu vd., 2015). 734 kilometrelik mayınlama işi 1961 yılında bitiyor. Mayınlama, akslardaki işleyişi her açıdan radikal biçimde değiştiriyor. Dikenli teller ve mayınların sonrasındaki sınır, ilerleyen yıllarda, iz tarlaları, ışıklandırmalar, gözetleme kuleleri, karakollar ve 1990'dan itibaren yüksek teknoloji ürünü görüntü alıcılarla donatıldı. Türkiye'nin, 2004 yılında taraf olduğu, kısa adı *Ottowa Sözleşmesi* olan *Anti-Personel Mayınların Kullanımının, Depolanmasının, Üretiminin ve Devredilmesinin Yasaklanması ve Bunların İmhası Sözleşmesi* kapsamında, 2009 yılından itiba-

ren, Türkiye-Suriye arasındaki sınırın mayınları temizlenmeye başlanıyor. Fakat 2013 yılında, Suriye'deki savaş nedeniyle, mayın temizleme durduruluyor. Göç ve mülteci akınlarının yanında, asıl olarak Suriye'nin kuzey doğusunda (*Rojava*) Türkiye'nin karşı çıktığı askerî ve siyasi oluşumun güçlenmesinin akabinde, Türkiye 1.040 kilometre uzunluğundaki yüksek beton duvar inşaatına 2016 yılında başlıyor. Gelgelelim, Suriye'de devam eden savaşta, Türkiye'nin *güvenli bölge* denilen alanlarda askerî operasyonlar gerçekleştirmesi, örülen yüksek güvenlikli duvarı geçersizleştirdi.[2] Nihayetinde, sözü edilen tarihsel akslar, bütün önlem ve çabaları, özellikle insani kriz dönemlerinde boşa çıkarıp yeniden var olmayı başarıyor.

Çok uzaklara gitmeden örneklendirmek gerekirse, Türkiye'nin son yüz yıldır, farklı biçimlerdeki şiddetle bastırmaya çalıştığı fakat ortadan kaldıramadığı, İran sınırından Akdeniz'e uzanan binlerce kilometrelik sınırdaki *kaçakçılık* olgusu, sadece, kapitalist kâr süreçlerini ve ilişkilerini içermez. Dahası, son yüzyıldır *kaçakçılık* adı altında *kriminalize* edilen olgu, aynı zamanda, inkıtaya uğratılan, modern ulus-devlet sınırlarıyla engellenmeye, hatta yok edilmeye çalışılan insan ilişkilerindeki ısrarın da adıdır.[3] Bu ağlar ve ilişkilerin tarihi ve derinliği, modern ulus-devletlerden çok daha eskilere dayanır. Doğubayazıt'tan Özalp ve Saray'a, Yüksekova'dan Nusaybin'e Ceylanpınar'dan Kilis ve Yayladağı'na kadar, son yüz yıldır yaşanılanları anlamlı kılan, dönemsel olarak sessizliğe gömülse de ortadan hiçbir zaman bütünüyle kalkmayan bu tarihsel aksların varlığıdır.[4]

---

2 Bu konularda bkz. https://www.msb.gov.tr/Mafam/icerik/mayin-faaliyeti-hakkinda-merak-edilenler (erişim 10.09.2024); https://www.indyturk.com/node/399066/haber/kaçak-geçişleri-önlemek-için-sınıra-1040-kilometre-duvar-örüldü-150-kilometre-daha (erişim 10.09.2023).

3 Kaçakçılık olgusu, Türkiye'de sinemada ve edebiyatta çok olmasa da işlenen konulardan. Sinemadaki en çarpıcı filmlerden birisi, senaryosunu Ömer Lütfi Akad ve Yılmaz Güney'in yazdığı ve yine Ömer Lütfi Akad'ın yönettiği 1966 tarihli *Hudutların Kanunu* filmdir. Bu filmden iki yıl sonra 1968'de Bekir Yıldız'ın uzun hikâyesi sayılabilecek *Kaçakçı Şahan* yayınlanır ve her iki eser de büyük ilgiye mazhar olur. 1983 yılında Fikret Otyam'ın kaçakçıları konu alan kitabı *Mayınlar Çiçek Açmaz* yayımlanır. Fakat modern Türkiye'de kaçakçılık olgusunun Kürt kimliğiyle özdeşleşen işleyişini görmek için en ikonik eser, kuşkusuz ki, Ahmed Arif'in *Hasretinden Prangalar Eskittim* adlı eserindeki *Otuzüç Kurşun* şiiridir (ilk baskı, Ankara Bilgi Yayınevi, 1968). Öte yandan, kaçakçılık ulus-devlet, sınır, şiddet, resmî ideoloji, hukuk(suzluk) gibi süreçleri anlamak için özellikle bkz. (Aslan, 1989; Beşikçi, 1991).

4 Burada mutlaka değinilmesi gereken noktalardan birisi, bütün sınırlar gibi, Türkiye-Suriye arasındaki sınırın da her anlamda hareketli bir geçmişe sahip olduğudur. 1921'den 1940'lara kadar çok dinamik bir sınır belirleme sürecinin olduğu, sanılanın aksine, sınırların belirlenmesinde sürekli müzakerelerin yapıldığını görüyoruz (Altuğ, 2020). Öte yandan, Suriye'den Türkiye'ye doğru kitlesel mülteci akınının geçmişi 1939'a kadar gidiyor. Suriye'deki Fransız manda yönetimiyle özellikle Hatay ve civarı için girişilen mücadelenin pek çok boyutu var. Bu boyutlardan birisi, Kürtlerin yoğunlukta olduğu yerlerde, yoksulluğa ve ağalığa karşı mücadele gibi kisvelerde Türkiye'nin yürüttüğü faaliyetlerdir. Bunlardan en bilineni Şeyh (!) Halil İbrahim (Soğukoğlu) olayıdır. Bu faaliyetlerin amacı, açıkça, Kürtleri Türkiye'ye bağlanma yönünde teşvik etmek ve buna engel görülen kişilere karşı şiddet faaliyetleri yürütmektir. Afrin ya da Kürt Dağı bölgesinin bir bölümünde yürütülen bu faaliyetlerden rahatsız olan Fransız manda yönetimi, 10 Mart 1939'da başta Şêxorzê, Dêrsiwanê, Bilbilê, Balîyan gibi köyleri havadan bombalar. Bunun üzerine, Halil İbrahim taraftarları kitleler halinde Kilis, Islahiye ve Kırıkhan gibi yerlere göç eder. Kilis ve yöresinde bu olay *salê mûridan* (müritler yılı) olarak anlatılmaktadır. Etkileri, süreci ve sonuçları çok tartışmalı bu olay için bkz. (Işık, 2018; Lescot, 1990)

Bu aksları, çok gerilere gitmeden, 2011 sonrasındaki Suriyelilerin yerinden edilmesinde veya göçe zorlanmasında bile çok net görebilmek mümkün. Diğer aksları bir tarafa bıraktığımızda, Suriyelilerin Türkiye'ye doğru olan göçünde, üç ana aksın karşımıza çıktığını görüyoruz ki, bu aksların geçmişinin yüzlerce yıl gerilere uzandığını söylemek mümkün. Öte yandan, Osmanlı'nın Ortadoğu'daki uzun varlığı, coğrafyayla ilişkileri, çağdaşı olduğu devletlerle hâkimiyet mücadelelerinin bu akslardaki şekillendirici rolünü de unutmamak gerekiyor. Örneğin, Osmanlı-Memlûk mücadelesinin (Har-El, 2019) bu aksların şekillenmesindeki etkisi açıktır. Osmanlı sonrasındaki şekillenme süreçleri de aksların varlığını teyit edici mahiyette (Soyudoğan, 2005; 2011). Pek tabii, öncesinde Anadolu ile Mısır arasındaki uzun tarihî ilişkilerde de çok yakın rotaların mevcut olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Son tahlilde, günümüzde, Türkiye-Suriye arasındaki beşerî akslar, yirminci yüzyılın modern yollarına, köprülerine, ulus-devletlerin sınırlarına, tellerine, mayın ve güvenlik hatlarına rağmen, kaybolmayan beşerî ilişkiler tarafından canlı tutulmuştur.

Söz konusu bu aksların ilki, Fırat'ın doğusundaki Mardin-Urfa-Rakka arasında hayat bulan hattır. Fırat'ın binlerce yıldır doğal bir bariyer ve sınırlandırıcı vazifesi gördüğü bu aksa bağlanan onlarca ara rota bulunuyor ve bu ara bağlantılar diğer akslarda da söz konusu. Anadolu ile Rakka arasında, modern dönem öncesi ilişkilerin geçmişi, sadece ticari bağlantılarla değil, isyanların, şiddetin, yerinden edilmelerin ve iskânların (Çelikdemir, 2001) olduğu geçirgen bir süreklilik arz ediyor. 2011'den sonra Suriye'den Türkiye'ye doğru bu hattan gelenlerin büyük bir çoğunluğunun (Gültekin vd., 2022a) Şanlıurfa ve Mardin başta olmak üzere, bu illerdeki mücavir alanları ilk yerleşme ve sığınma bölgesi olarak seçtiklerini görüyoruz.

İkinci aks, Anadolu ile Suriye arasındaki en işlek ve belirleyici olanıdır. Halep-Kilis-Gaziantep aksı, tarihsel geçmişi, her iki taraftaki hinterlandın demografik, iktisadi, ticari, siyasi ve kültürel ağırlığından dolayı (Canbakal, 2009; Marcus, 2013; Soyudoğan, 2005) 2011 sonrasında, Suriyelilerin Türkiye'ye ya da Türkiye üzerinden üçüncü ülkelere uzanan yolculuklarında çok kritik konuma sahip oldu (Gültekin vd., 2018; Gültekin vd., 2021; Şimşek, 2018b). Bu somut durum, Halep'in kent ve bölge olarak Anadolu coğrafyasıyla binlerce yıl gerilere giden ilişkileri, kentin modernlik öncesi ve sonrası politik ve idari gücüyle de alakalı. Hatta, 1920'lerden sonraki Halep-Şam rekabetinde, Halep'in Şam'a karşı kaybettiği politik, iktisadi, kültürel üstünlüğün (Eğri, 2016; Salık, 2016), Anadolu'yla olan bağlantılarının iki ulus-devletin inşasıyla kesintiye uğramış olmasının payı azımsanmayacak derecededir.

Bu akslardan üçüncüsü, yine Halep'in topladığı yollarla içine İdlib ve Lazkiye'nin de dahil olduğu Antakya ve İskenderun'a uzanan rotadır. 2011 sonrasında Hatay il genelindeki Suriyelilerin büyük bir çoğunluğunun bu aksın yeniden canlanmasıyla Türkiye'ye gelenlerden oluşması (Duruel, 2017; Erdoğan, 2015;

2022a; 2022b; Ertürk, 2016) sürpriz değil, tarihsel bir olgunun en kritik anlarda kendini yeniden ortaya koymasıdır.

Türkiye içinde, yirminci yüzyıl boyunca dönemsel olarak söz konusu bu aksları verimli kullanan Gaziantep (Keyman ve Koyuncu-Lorasdağı, 2020) ve Antakya gibi kentlerin görece belirgin farkları ön plana çıkıyor. Türkiye-Suriye sınırındaki diğer kentlerin de yaklaşık yüz yıldır, bu akslarda, kaçakçılık başta olmak üzere, sınır ticareti ve kültürel ilişkilerle varlıklarını sürdürdüğünü görüyoruz. Dönemsel olarak sönümlense de hep var olmuş, üstelik önemli tarihsel momentlerde yeniden görünürlük kazanmış akslardan söz ediyoruz.

## Sınıfların coğrafyası ve Türkiye'deki Suriyeliler

2010 sonrasında Ortadoğu'da yaşanan gelişmeleri ortaya çıkaran koşullara dair pek çok araştırma yapıldı. Siyasal çürümeden (Anderson, 2014), geniş halk kitlelerinden kopuk devlet örgütlenmelerine (Bozarslan, 2012), sınıflar arasındaki derin uçurumlardan, modernleşmenin getirdiği yeni ilişkilerin küreselleşme ve internet çağının etkisiyle özellikle genç kuşaklarda yol açtığı bilinçlenmeye, sol veya sosyalist hareketlerin yerini almaya başlayan İslâmcı hareketlerin yarattıkları heyecanların sonunda neden oldukları kaos, şiddet, yenilgi ve karmaşaya (Bozarslan, 2022; Roy, 2013; 2015), milliyetçiliğin baharından kışına, eski ve yeni elitler arasındaki mücadeleden uluslararası müdahaleye, en nihayetinde, Ortadoğu'nun hemen her toplumunda farklı biçim ve şekillerde deneyimlenen gündelik hayattaki yoksunluk ve yoksulluk (Hanieh, 2011; 2015; Kadri, 2014; Zurayk ve Gough, 2014) hallerine kadar onlarca başlıkta tartışmalar yapıldı.

Ortadoğu'nun, sanılanın aksine, pasif gündelik toplumsal hayat damarlarına sahip olmadığı, son yüzyılda, çok farklı sebeplere dayanan onlarca isyanın, başkaldırının, darbenin, siyasal şiddetin, kırımların, sürgünlerin coğrafyası olduğu her seferinde dile getirildi (Bozarslan, 2010; 2012; Tripp, 2014). Bütün bu sayılan gerçeklerin ortak noktası, hemen her araştırma ve incelemede öne çıkan vurgu, (2011 sonrasında, Türkiye'ye sığınmak zorunda bırakılan Suriyelilerde olduğu gibi) Ortadoğu'daki bütün toplumların çok uzun tarihlerdir deneyimledikleri sınıflar arasındaki derin uçurumların varlığıdır. Bütün bu dinamiklerin beslediği.ve nihayetinde 2010'un sonunda Tunus'ta başlayan ayaklanma dalgaları ve sonrasındaki şiddet sarmalının en büyük nedenleri arasında, hidrokarbon kaynaklarından elde edilen devasa gelirlerle daha da zenginleşen zümrelerin (Hanieh, 2011) milyonlarca yoksulun gözleri önünde yarattıkları cennetlerinin olumsuz etkileri var. Farklı ülkelerdeki Baasçıların, *Arap milliyetçiliği* adına yarattıkları kurumsallaşmış kaotik yapıların ve despot-seçkinlerinin (Al-Azm, 2014; van Dam, 2000) rolleri söz konusudur. Modern kapitalizmin iş ve çalışma hayatı üzerindeki hâkimiyeti, Ortadoğu'nun en baskıcı ülkelerinde bile, yoksul köylülerin yahut küçük çiftçilerin, yapısal uyum programı adı altında tedavüle

sokulan politikaların bozduğu geleneksel metotlarla üretim yapan esnaf ve zanaatkâr düzeninin (Elyachar, 2024) etkileri var. Kırdan kente hızlı göçlerle büyüyen sağlıksız ve plansız gecekondulara tıkıştırılan geleceksiz yığılanların, hızla artan nüfusun ve özellikle genç kitlelere, kadınlara sağlanamayan adil hayat koşullarının yarattığı dinamiklerin (Zubaida, 2014) birlikte etkili olduğu süreçlerin ağırlığı var (Dabaşi, 2015; Danahar, 2015; Dawisha, 2013). Dahası, gerçekte olan, Ortadoğu'da yüz yıldan uzun bir zamandır gerçekleşmiş ve gerçekleşen süreçlerden sorumlu bütün aktörlerin ve tarafların farkında olduğu, bildiği (bir tür sınıf ve çıkar bilinci mi demeli!) şairane ve türlü popülizmle cilalanmış havların birer birer dökülmesiydi. Nihayetinde, toplumsal ve tarihsel realite olarak, derin sınıf ayrımları (Bozarslan, 2012; Hanieh, 2011; 2015) bir kez daha kendini pek çok ülkede açık etti. Görüldüğü üzere, ayaklanma sürecinde, her ülkenin, her sınıfın ve toplumsal kategorinin talebi, ihtiyacı ve beklentisi farklıydı. Beklendiği gibi, bu hususlardaki derin uçurumlara farklı toplumsal kesimlerin bir arada yaşamasının sağlayıcısı ve garantisi anlamında zaruri olan araçsal/dengeleyici güç yoksunluğunun da eklemlenmesi, toplumsal aktörler arasındaki uzlaşamama krizlerini derinleştirdi. Pek tabii, Ortadoğu'da (da) bütün politik, kültürel, sınıfsal ve bölgesel çelişkilerin, çıkarların ve çatışmaların ortak çarpanı olarak küresel güçlerin ve onların yereldeki devlet yapıları ya da (zayıf da olsa) muhalefet hareketlerine methaldar vaziyetleri, ortaya çıkan sonuçlara tüm dünyayı etkileyebilecek mahiyetler kazandırdı.

## Göç eden sınıf ve kimlikler

Ortadoğu'da gerçekleşenlerin ana bileşkesini, her toplumdaki özgüllüğüne göre deneyimlenen sınıf farklarının yansımaları olarak okumak mümkün. Bahsi geçen beşerî coğrafyadaki sınıfların, kadroların, azınlıkların veya mezhepsel grupların arasındaki derin amaç, araç, beklenti ve çözüm farkları, geçmişten miras kalan ve her seferinde yeniden büyütülen derin karşıtlık ve düşmanlıkları da içinde taşır halde, 2010'da başlayan Arap ayaklanmaları sürecinde kendini daha da belirgin vaziyette göstererek müzakere, birlikte yaşama, hukuk ve demokratik tahammülden ziyade, mutlak galibiyet, güç ve iktidar taleplerinin görünür olduğu sonuçlar yarattı. Bekleneceği gibi, tam da bunlardan mustarip olan Ortadoğu toplumlarının ya da bu toplumlardaki muhalefet hareketlerinin, bir iki istisna dışında, tamamının *manifest* ya da *latent rövanşist* hedeflerle, kurbanı oldukları sistemin, devletin ya da müesses *nizamın*, sadece sembolik liderlik ve isim değişimlerini önceleyip, (aslında) mağduru oldukları bir önceki hegemonyanın araçlarına talip oldukları/olacakları kısa sürede ortaya çıktı. Ve nihayetinde, Ortadoğu'daki gidişatın kurbanı olan toplumların sorunları daha girift niteliklere büründü; çünkü süreç, çok büyük bir yerinden edilmeyi, savaş ve şiddet sarmalını, dahası, milyonların hayatını temelden etkileyen geri döndürülmesi çok zor göç dalgalarını tetikledi. En

nihayetinde, benzer nedenler ve sonuçlar Suriye'de de gerçekleşti ve sonunda ülke nüfusunun en az yarısı (tahmini 12 milyon civarı insan) yerinden edildi. Bu ağır ve acılı süreç içinde, milyonlarca insanın güzergahı olan Türkiye, 2024 yılı itibarıyla, üç milyonun üzerindeki olan Suriyeli sığınmacıyla baş başa kaldı.

Bu anlamda, Türkiye'deki Suriyelilere dair siyaset üretenlerin, çözüm önerileri sunanların büyük bir kısmının gözden kaçırdıkları yahut üzerinde durmadıkları başka boyutlar da söz konusu. Bu boyut, az önce değinilen ve Ortadoğu'nun diğer toplumlarını şekillendiren pek çok dinamiğin işlediği ve var ettiği sınıfsal veçhedir (Adar, 2018; Akdeniz, 2014; Çetin, 2016; Şimşek, 2018a). Zira, Türkiye'deki Suriyeliler (de) yekpare bir blok olmaktan öte, aralarında ciddi toplumsal, sınıfsal, kültürel farkların olduğu ve bu hakikatin Türkiye'deki göç ve mültecilik koşullarında da (hatta çok daha net bir biçimde) pratik hayatları üzerinde belirleyici olduğu bireylerden müteşekkil heterojen bir demografi. Gündelik dilde, siyasette veya araştırmalarda kullanılan *Suriyeliler* ibaresi, doğrusu, üzerinden tartışılan konuları tam olarak ifade etmeyen ve daha spesifik, alt metin soruları ve cevapları zorunlu kılan bir terim. Üstelik, Suriye de (tıpkı diğer ülke ve toplumlar gibi) siyasi, ekonomi, üretim, tüketim, güç, örgütlenme ve kurumsal kimlik olarak total bir kimliği değil, söz konusu sınıf ve kültür farklarının egemenlik mücadelelerinin sahasıdır (Atlıoğlu, 2018; Eğri, 2016; Özdoğan, 2016; Sever, 2004; Taştekin, 2016; van Dam, 2000). Bu anlamda, Türkiye'deki Suriyelilerden söz ederken, sınıf ve kültürel farkları görmezden gelerek üç milyondan fazla bireyi tektipleştiren kullanımların gözden kaçırdığı temel bazı başlıklara değinmek yararlı olacaktır.

2012'den itibaren, kitlesel olarak varlıkları Türkiye'deki gündelik toplumsal hayatın her kademesinde giderek artan düzeylerde hissedilmeye başlanan Suriyeliler, dahil olmak istedikleri (Türkiye'deki) toplumsal sistemin çeperinde dururken de, ona dahil olurken de mevcut yapının sınıfsal örüntüsünden etkilendikleri gibi, kendi sosyal ve sınıfsal kapasiteleriyle, sahip oldukları sermayeleriyle, aynı yapıya (özellikle daha yoksul olan alt ve orta sınıflar) çoğunlukla ikincil ve daha dezavantajlı olarak eklemlenebiliyorlar (Korkmaz, 2018; Leyla Kuzu, 2020; Mutlu vd., 2018; Özdemir, 2015; Şimşek, 2018a; Tümtaş, 2018; Utanır-Karaduman, 2020). Dolayısıyla, Suriyelilerin de sahip oldukları bir sınıf gerçeği karşımızda duruyor ve bu yakıcı hakikati dikkate alarak Suriyelilere dair çıkarımlarda bulunmak elzem.

Bu minvalde, Türkiye'de bulunan Suriyelileri, çok genel bir değerlendirmeyle, en az üç kategoride ele almak gerekiyor. Bunlardan ilki, orta-üst ya da üst sınıflardır. Tahmin edileceği gibi, bu kesim, Türkiye'deki Suriyeli nüfus arasında sayıca en az fakat politik, ekonomik ve kültürel açıdan ya da sahip oldukları sermayelerin gücü ve çeşitliliği açsından en etkili kategoriyi oluşturuyor. Geçici koruma kayıtlarındaki verilerde net olmasa da bazılarının bu kapsamda Türkiye'de bulunduğu ve büyük bir kısmının savaştan önce Türkiye'yle kurmuş oldukları iş ve sermaye ağlarını, bu süreçte etkili kullandığı öngörülebilir. Gaziantep, Şan-

lıurfa, Hatay, Adana, Mersin, İstanbul gibi kentler başta olmak üzere, Türkiye sathına dağıldıkları görülüyor. Kendi uluslararası ticari ağlarını ve sermayelerini Türkiye'ye en az kayıpla transfer edebilenler, bu kategoriye giren kesimdir. Suriye'de tarihsel olarak Halep, Şam, Hama ve Humus'ta güçlü bir ticaret burjuvazisinin olduğu ve bunların, bir kısmının Osmanlı dönemine uzanan, yani Baas rejimi öncesine dayanan güçlü ekonomik ve sosyal sermayeleri olduğunu not etmek gerekiyor (Bozarslan, 2012; Marcus, 2013; Sever, 2004). Üst sınıfa mensup ticaret burjuvazisi veya sermayedarların, Türkiye'deki sayıları milyonları bulan Suriyeli ucuz emek piyasasının en güçlü alıcıları olduklarını öngörmek zor değil. Çünkü bu tür toplumsal kriz durumlarında, ilkel kapitalist birikim olgusunun çok daha güçlü ve etkin olduğunu, kendini en çok da göçmenler, mülteciler, kayıt dışı ve görünmez olmak zorunda olan yoksullar, çocuklar ve kadınlar gibi toplumun ve ucuz emek piyasasının en kırılgan ve zayıf aktörleri üzerinden mecburiyet, açlık, sınır dışı (*deport*) edilme korkularının arka planda işlediği ama görünürde hemşerilik, yardım ve dayanışma gibi kisvelere bürünerek kârın maksimizasyonunu sağladığını söyleyebiliriz.

Öte yandan, bu sınıfa mensup Suriyelilerin, daha yoksul kesimlere nazaran, savaş döneminde bile, Suriye içindeki mülkiyet ve iktisadi faaliyetlerini, kendi mümessilleri vasıtasıyla sürdürdükleri biliniyor. Kâr marjının, yeni ve ani servet birikim imkânlarının arttığı savaş ve kriz dönemlerinde, sarsılmalara rağmen, bu kesimlerin varlıklarını ve etkilerini Türkiye'nin belli başlı kentlerindeki üretim ve ticaret faaliyetleriyle sürdürdüklerini görüyoruz. Bir sonraki başlıkta değinileceği gibi Türkiye'de bulunan Suriyelilerin hepsi geçici koruma kapsamında bulunmuyor. Sayıları, aileleriyle beraber, yaklaşık 81 bine yakın Suriyelinin, *ikamet* izinleriyle Türkiye'de yaşamlarını sürdürdükleri de görülüyor.[5] Çok genel manada bu kesim, sosyal, kültürel ve ekonomik sermaye düzeyini, yer değiştirmeye ve maddi-manevi kayıplara rağmen, sosyoekonomik statülerini koruyabilmiş en üst tabakayı ifade ediyor. Yine, bu kesimlere dahil bazı sermayedarların uluslararası ticaret *network*lerini Türkiye'nin endüstriyel üretim merkezlerine taşıdıklarını görüyoruz. Benzer biçimde, 2011 öncesinde ve sonrasında Türkiye'deki endüstri ve ticaret dünyasıyla işbirlikleri neticesinde bir kapitalist üretim ve birikim sürecine dahil olduklarını da görüyoruz. Şöyle ki, 2010'dan 2024 Eylül ayına kadar geçen sürelerde, Türkiye'de kurulan yabancı sermayeli şirketler içinde Suriye menşeili olanların varlığı dikkate değer çizgiler taşıyor. Anonim şirketlerin genel olarak sayıca daha az olduğu ve *limited* sermayeli olanların

5 İçişleri Bakanlığı'nın verilerinde, ikamet izinleri üç başlık altında toplanmış. Bunlar, ikamet izni, aile ikamet izni ve kısa dönem ikamet izinleridir. Bu başlıklar dikkate alındığı vakit, ikamet izni kapsamında 74.786, kısa dönem ikamet izni çerçevesinde 52.639 ve aile ikamet izni kapsamında da 6.430 Suriyeli bulunuyor. Kısa dönem ikamet iznine tabi 52 bin Suriyeliyi, geçiciliğin ortaya çıkardığı muğlak durumları paranteze almak amacıyla bu verilere dahil etmiyoruz. Dolayısıyla, diğer iki izin başlığı altında, 24.10.2024 tarihi itibarıyla, tam olarak 81.216 Suriyeli bulunuyor. Bkz. https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri (erişim 09.11.2024).

öne çıktığı bir örüntü mevcut. Örneğin, 2010'da toplam sadece 27 Suriye menşeili şirket varken bu sayı 2011'de 80, 2012'de 169, 2013'te 489, 2014'te 1257, 2015'te 1599, 2016'da 1764, 2017'de 1202, 2018'de 1595, 2019'da 747, 2020'de 377, 2021'de 446, 2022'de 446, 2023'te 171'e ve 2024 Eylül ayında 64 şeklinde ortaya çıkıyor. Pek tabii, Suriyeli şirketlerin Türkiye sathındaki dağılımında, ilk on sıradaki illere baktığımızda İstanbul, Ankara, Antalya, Gaziantep, Mersin ve İzmir gibi büyük kentlerin başı çektiğini görüyoruz.[6] Fakat Suriyelilerin hareket aksları üzerindeki her kentte Suriye sermayeli şirketlerin varlığı net biçimde görülüyor. 2019 sonu itibarıyla pandemiyle ve akabindeki 6 Şubat depremiyle yavaşladığı izlenimi veren Suriyeli şirket sayılarındaki düşüşün asıl nedenini, hareket kabiliyeti olan sermayenin büyük oranda bu hareketlerini gerçekleştirmesine ve Suriye'den Türkiye'ye doğru kitlesel sığınmacı akışının yavaşlayıp bir istikrar kazanmış olmasıyla birlikte okumak mümkün.

İkinci ve en kalabalık kesimler, yoksullar ya da alt sosyoekonomik ve kültürel sınıflardan oluşmaktadır ve aslında Türkiye'de *Suriyeliler meselesi* olarak değerlendirilen mevzular, genellikle, bu kategoriye dair tartışmaları içeriyor. Diğer bir ifadeyle, Suriyelileri tartışırken, aynı zamanda, Türkiye toplumundaki sınıfsal hakikati de doğrudan ya da dolaylı olarak tartışıyoruz. Dünyadaki ve de son on üç yıldır Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılar meselesinin, büyük oranda yoksulların karşılaşması olgusu olduğunu biliyoruz. Türkiye'nin diğer yoksullarıyla Suriyeli yoksullar, iktisadi ve sosyal bir realite olarak, aynı mahallelerde yaşamak, aynı işyerlerindeki emek piyasasında bulunmak ve benzer zorluklarla karşılaşmak mecburiyetinde olan kesimlerdir. Türkiye'nin farklı bölgelerindeki sayıca en kalabalık, buna mukabil, en yoksul ve politik güç manasında en etkisiz kitlelerin, deneyimledikleri zorlukların müsebbibi olarak mültecileri, sığınmacıları, göçmenleri ya da burada olduğu gibi Suriyeli emekçileri ve yoksulları görmeleri için uzun uzadıya teorik çıkarımlara gerek yok. Suriyeliler ya da diğer göçmenler, Türkiye'deki yoksul sınıfların çok yakınında ve ulaşılabilir mesafede gündelik yaşamlarını sürdürme çabasındalar.[7] Türkiye'nin farklı kentlerindeki yoksul mahallelerinin önceki mukim yoksulları, kendilerinin daha da yoksullaşmasının müsebbibi olarak Suriyeli mülteci yoksulları görürler fakat her iki kesimin

6 https://tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/KurulanKapananSirketistatistikleri.php (erişim 09.11.2024).

7 Burada çok önemli bir hususu not etmek lazım. Türkiye'de özellikle göçmenlere, mültecilere, kırılgan bireylere, *makbul* kabul edilmeyen etnik ve dinsel gruplara ve kimliklere karşı sergilenen gündelik hayat ırkçılığının ve ayrımcılığının önemli ve etkili söylem üreticisi ve propagandacısının eğitimli, seküler olma iddiası taşıyan, milliyetçi-ulusalcı, muhafazakâr ve bazen orta sınıf mensubu kesimler olduğunu göz ardı etmiyorum. Irkçı ve ayrımcı diskuru üretme ve basit medya kullanma becerilerinden dolayı, bu türden içerikleri etkili yaymada söz konusu kesimlerin çok maharetli oldukları bir sır değil. Çok ilginçtir ki, bu türden ırkçı ve ayrımcı, hemen hepsi temelsiz yargıların olmazsa olmazı komplo teorilerini dolaşıma sokanlar, genellikle eğitimli orta sınıflardan bireyler oluyorken, şiddet ve pogromun failleri, daha çok, alt yoksul kesimlerden çıkıyor. Çünkü bu yoksul failler, yeni gelmiş ve çok boyutlu derin yoksulluklar deneyimlemekte olan göçmen ve mültecilerle aynı mahallelerde, yakında yaşıyorlar. Konunun daha iyi anlaşılması ve buna benzer mevzulardaki farklı tartışmalar için bkz. (Saraçoğlu, 2014)

yoksulluklarının karşılaşmasından ilkel sermaye birikimleri elde edenleri, onların üzerinden ciddi sermaye birikimi yapanları, doğal olarak, göremezler çünkü bekleneceği gibi, birikim sahipleriyle aynı mahallelerde yaşamıyorlar. Uzak ve daha güçlü olanla karşı karşıya gelmektense, yakındaki güçsüz ve kırılgan olana yönelme tutumu, sınıfsal öfkenin yanlış hedefe aktarılmasıyla sonuçlanır. Son tahlilde, aynı sınıfa mensup ama kültürel farklar üzerinden birbirlerine karşı cephelenen yoksulların mücadelesi, emek piyasasındaki ücretlerin daha da düşmesi ve en nihayetinde ilkel kapitalist birikim oranlarının maksimizasyonuyla taçlanır. Nitekim, son on yıldan uzunca bir süredir Türkiye'deki inşaat, tarım, tekstil, gıda ve hatta turizm sektörlerindeki sermaye birikimlerinin artışında, söz konusu ilkel kapitalist birikim süreçlerinin etkileri yadsınamaz.

Öte yandan, Suriyeli yoksul ya da alt sosyoekonomik kesimler için sınıfsal bir statü kaybından söz etmek mümkün değil. Çünkü bu kesimlerin Suriye'deki hayatları da (zaten) en ucuz ve güvencesiz düşük ücretli işlerde çalışmak üzerine devam ediyordu. Fakat bu sınıfın nüfusu, sayıca sürekli kalabalıklaşan, kalabalıklaştıkça da daha uzun sürelerde ve ağır koşullarda çalışmak zorunda kalan, buna mukabil daha az kazanan bireylerin katılımıyla artıyor. Çünkü, göçmenlik, mültecilik veya sığınmacılığın zor koşullarıyla birlikte, daimi yoksulluk koşullarına mecbur bırakılmış mevcut kitlelere, son on yıllık periyotta, örgün eğitim dışında kalan, kayıp kuşaktan yüzbinlerce yeni üye dahil olmaya devam ediyor. Kendilerini ve ailelerini, Türkiye'de görece güvenliğe ulaştırarak bir biçimde hayatta kalabilen bu kitleler, mevsimlik tarım işçiliği ve hayvancılıktan inşaata kadar bütün sektörlerde güvencesiz, düşük ücretli ve uzun çalışma saatlerinin aktörleri konumunda bulunuyorlar (Adar, 2018; Akdeniz, 2014; Çetin, 2016; Çınar, 2018; Doğanoğlu, 2020; Duruel, 2017; Ertürk, 2016; Koç vd., 2015; Utanır-Karaduman, 2020). Bu sınıf kategorilerinde bulunanların, kayıt dışı ve güvencesiz çalışma koşullarından dolayı, sayıları, gelirleri, giderleri, gelecek tahayyülleri hâlâ bir muamma olarak durmaktadır. Aslında bu sınıflar, sayıları ön plana çıkarılarak, fazla görünür oldukları izlenimi oluşturulsa da iş ve çalışma ağları, etkileşim süreçleri, gündelik hayatları, aile örüntüleri bakımından görünmezlik perdesinin en çok üzerini örttüğü kesimlerin başında geliyorlar. Türkiye'deki kent yoksullarıyla aynı mahallelerde, fiziksel manada çok yakın mekanlarda yaşamalarına, aynı işyerlerinde çalışmalarına rağmen (Soyudoğan, 2020), büyük oranda uzak sosyal mesafelerin, önyargıların korku ve kaygıların şekillendirdiği tedirgin bir gündelik hayat örüntüsüne sahip olduklarını görmek zor değil. Yoksul ya da alt sınıfların iktisadi hiyerarşide kaybettikleri bir statüleri söz konusu değil, fakat mülteci ve sığınmacı olmaktan kaynaklı karşılaştıkları önyargılar, ayırımcılıklar ve farklı bir toplumda bulunmaktan dolayı genç kuşaklarına bir gelecek hayali sunamıyor olmanın getirdiği derin bir düş kaybı ve yenilmişlik söz konusu. Suriye'de bunu çok zor ve kısmen yapabilme imkânlarına sahipken Türkiye'de yaşadıkları hayatların somut koşullarında bu imkândan da söz etmek mümkün görünmüyor.

Üçüncü kesim ya da kategori olarak, Suriyelilerin sınıfsal örüntüsünde, en ilginç ve dramatik deneyimleri orta sınıfların yaşadığını görüyoruz. Kavram olarak sosyolojide netliği hâlâ tartışma konusu olmasını bir tarafa bıraktığımızda, iyi eğitimli, profesyonel olarak ücretli kentsel işlerde çalışan, yoğunluklu olarak kentlerde yaşayan ve bir kısmının ciddi kentlilik geçmişi olan, kendi toplumları dışında bağlantılara ve entelektüel birikime sahip, yabancı dil bilen, kültürel üretim ve tüketim süreçlerinin içinde yer alan ve sembolik sermaye sahibi olan kesimleri tanımlayan orta sınıf olgusu, Suriyeli demografi için de geçerlidir. Fakat Suriye'deki toplumsal hayat işleyişinin dışına çıkmak zorunda bırakılan bu kesimler, *sınıftan düşme* olgusunu ya da daha kesin bir ifadeyle *statü kaybını* en şiddetli şekilde deneyimleyen sınıflar oldu. Suriye'deki toplumsal hayata göre eğitim alan, meslek edinen, kültürel süreçlere katılan profesyonellerden oluşan bu kesimlerin, Türkiye'de niteliksiz işlere yöneldikleri ve derin yoksulluklar deneyimledikleri pek çok saha araştırmasında karşılaşılan bir durumdur.[8] Fakat beceri, kapasite ve yetenek anlamında, yeni dahil olmak zorunda bırakıldıkları kategorilerdeki sınıf deneyimlerine sahip olmadıkları için alt yoksul sınıfların çalıştıkları işlerde de başarılı oldukları söylenemez. Türkiye'de bulunan orta sınıf mensubu Suriyelilerin bir kısmı üçüncü ülkelere iltica edebildi, önemli bir kısmı yasal yollardan yaşamlarını o ülkelerde kurmak için yollara düştü. Fakat sayıları tam bilinmese de her saha araştırmasında, gündelik hayat deneyimlerinde bu kategorideki Suriyelilerle karşılaşmak mümkün. Az önce de değindiğimiz gibi, Türkiye'deki Suriyeli nüfus içinde en dramatik statü kaybını, diğer bir ifadeyle *sınıfın gizli yaralarını* (Sennett ve Cobb, 1977) söz konusu bu orta sınıf mensupları derinden deneyimlediler. Türkiye'de kalan bu kategoriye dahil Suriyelilerin, Türkiye'deki orta sınıfların çeperinde, daha çok Gaziantep, Mersin, İzmir, Adana, Hatay ve İstanbul gibi kentlerde hayata tutunma çabasını sürdürmekte olduklarını söyleyebiliriz. Fakat sınıftan düşme ve statü kayıpları çok bariz gözlemlenebiliyor.

## Nüfus, iş ve çalışmaya dair

2024 yılı Temmuz verilerine göre, Türkiye'deki kayıtlı, diğer bir ifadeyle geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin sayısı 3 milyon 101 bin kişiden ibaret.[9] Bu kadar büyük bir nüfusun 2012'den 2024 yılına kadar gelen serüveni, son derece değişken ve tartışmalı bir süreçten oluşuyor. İçişleri Bakanlığı Göç idaresi Başkanlığı'nın her ay, bazen birkaç kez güncellediği sayılar, Suriyelilerin deneyim-

8 Gaziantep'te yapılan saha araştırmalarında bu sınıfa mensup Suriyelilerle çok sık karşılaşmak mümkün. Öyle ki, Fransa'da doktora yapmış Filistin asıllı bir hukukçunun; dört dil bilen bir çevirmenin, müzisyenlerin, çok nadide eserler üretebilen zanaatkârların, akademisyenlerin, hekimlerin, öğretmenlerin, edebiyatçıların, yazarların ve diğer pek çok profesyonel Suriyeli orta sınıf mensubunun yaşadıkları çok derin yoksulluğu ve sınıftan düşmeyi gözlemlemek çok sık rastlanan bir durumdur.

9 https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638 (erişim 12.08.2024).

lediği büyük trajedinin yanı sıra, Türkiye'nin 1950 sonrasındaki en önemli göç ve mülteci hareketliliklerinden birisini gösteriyor. 2012 yılında farklı statüler ve isimlendirmelerle (*kardeş, ensar-muhacir, misafir* vb.) başlayan Suriyeli mülteci sayılarının, ilerleyen yıllarda, nasıl devasa düzeyleri yakaladığını, söz konusu birimin sunduğu grafik ve bilgilerden izlemek mümkün. Fakat çok bariz biçimde göze çarpan ve bütün politik söylem ve manipülasyonlara rağmen, kayıt altına alınabilen Suriyeli nüfusa dair bazı hususları görmek gerekiyor. Sözgelimi, 2012 yılında, henüz Suriye'deki ayaklanmalar ve karmaşa yeni başlamışken, Türkiye'deki toplam kayıtlı Suriyeli sayısı 14 bin civarında. Bir yıl sonunda sayı, yaklaşık on altı kat artarak, 224 bin düzeylerine ulaşıyor. Suriye'deki şartların siviller için çekilmez olmaya başladığı dönemlerden itibaren, Türkiye'nin uyguladığı *açık kapı* politikasının da etkisiyle, Türkiye'nin Suriye'yle sınırdaş olan kentlerinde daha yoğun olmak üzere, Suriyeli mültecilerin toplam sayısı 2014'te 1,5 milyona, akabinde, 2015'te 2,5 milyona ulaşıyor.

Fakat kayıtlı Suriyeli nüfus istatistiklerinde dikkat çekici hususlardan birisi, 2017'den sonra artık Türkiye'deki sayıların, farklı mülahazalara rağmen, istikrar kazanmış olmasıdır. Zira son yedi yıldır, Türkiye'deki kayıtlı ya da daha teknik tanımla *geçici koruma kapsamındaki* Suriyelilerin toplam nüfusları 3 milyonun üzerinde seyrediyor. Dönemsel açıdan 3 milyon yedi yüz bin seviyeleri görülse de bu yüksek rakamlar, genelde "ilk defa kayıt altına alınanların mevcuda eklenmesiyle" açıklanmaktadır. Türkiye'de son on yıldan uzunca bir süredir gerek dış politikanın bazı aşamalarında gerekse iç politikanın neredeyse bütün alanlarında belirleyici ve oldukça da etkili bir husus olduğundan, Suriyelilerin demografik örüntüsü üzerine söylenmesi gereken birkaç hususu da mutlaka ifade etmek gerekiyor.

Az önce de belirttiğim gibi, 2011'den sonra Türkiye'ye sığınmakta zorunda kalan Suriyelilerin nüfusu, 2017'den 2024 yılı ortalarına kadar, üç milyonun biraz üzerinde sabitlenmiş görünüyor. Son yedi yıldır Suriye'deki savaştaki *pat* durumunun Türkiye'deki demografinin de istikrar kazanmasında etkili olduğunu söylemek mümkün. Resmî açıklamalardaki bazı kafa karışıklıklarının siyasi popülizm olarak değerlendirilse bile, üzerinde durulması gereken anlamlar içerdiği muhakkak. Defaatle belirtilmesi gerekiyor ki, Türkiye'deki Suriyelilerin varlığına dair (pek tabii, kahir ekseriyeti, olumsuzluk ve mülteci düşmanlığı içeren) bütün tartışmalar, ağırlıklı ve sansasyonel bir biçimde, Suriyeli nüfusun *kalabalık* oluşu, dağılımı ve doğurganlık hızları üzerinden ilerliyor.

Türkiye'de *geçici koruma* statüsündeki Suriyeli sığınmacı sayısının 2021'de 3 milyon 737 bin iken, 2024 ortalarında 3 milyon 99 bine[10] düşmesine birkaç not eklemek gerekiyor. 2012'den 2024 yılına kadar, Suriye'ye geri gönderilen (geri

10 Burada önemli olabilecek küçük bir detayı aktarmak gerekiyor. Örneğin, 25 Temmuz 2024 tarihli Göç İdaresi Başkanlığı verilerine göre Türkiye'deki kayıt altındaki geçici koruma altındaki nüfus 3 milyon 105 bin iken 15 Ağustos tarihli bültende bu sayı 6 bin kişi gerileyerek 3 milyon 99 bine düşüyor ve bu sayı haziran ayında 3 milyon 113 bin kişi. Bkz. https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638 (erişim 22.08.2024).

dönüş ya da sınır dışı edilme farkı olmadan bu süreç *gönüllü* olarak tanımlanıyor!) insan sayısı 625 bin civarında.[11] Göç İdaresi Başkanlığı'nın düzenli olarak yayımladığı verilerden en sonuncusunu baz aldığımızda, Türkiye'deki kayıtlı Suriyelilerin tam sayıları hakkında birkaç nokta öne çıkıyor. Öncelikle, 2017'den itibaren, Suriye'den Türkiye'ye doğru, ilk dönemlerdekine benzer kitlesel sığınmalara rastlanmıyor. Nitekim, ilgili birimlerin yayımladıkları veriler, bunu doğrular mahiyette. 2017 yılının genelini baz aldığımızda, diğer bir ifadeyle 3 milyon 426 kayıtlı Suriyelinin bulunduğu zamandan günümüze değin, Türkiye'de doğan ve bugün 0-9 yaş aralığında olan çocuk sayısının 963 bin olduğunu görüyoruz. Biraz daha geriye gidince, Suriye'de iç savaşın başladığı 2011 yılını baz aldığımızda, bu kez, 0-14 yaş aralığında toplam 1 milyon 321 bin çocuk sayısına ulaşıyoruz. Bu çocukların, neredeyse tamamının, Türkiye'ye göç ettikten sonra ya da 2011'in ilk aylarında doğmuş oldukları tahminini yapmak zor değil. Zira, Göç İdaresi Başkanlığı'nın kamuoyuna peyderpey ilan ettiği sayılardan geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin %49,4'ü, 0-18 yaşlarında ve 15-24 yaş aralığındaki genç nüfus oranı da %18,6 olarak hesaplanıyor.[12] Aradan geçen yaklaşık on dört yılda, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını alan Suriyelilerin sayısının Kasım 2023 itibariyle 237 bin 995 olduğunu görüyoruz.[13] Pek tabii, bu sayılara 2016-2024 yılları arasında resmî yollardan üçüncü bir ülkeye giden 68 bin kayıtlı Suriyelinin dahil olduğunu söylemek mümkün.

Geçici koruma kapsamındaki kayıtlı Suriyelilerin toplam nüfusları kadar, üzerinde pek fazla durulmayan konulardan birisi de Suriyelilerin yerleşimi, daha doğrusu, ikamete mecbur edilmelerinin karşımıza çıkardığı manzaradır. 2024 yılı itibarıyla, Türkiye'nin her bölgesindeki kentlerin ve hatta hatırı sayılır kırsal yerleşmenin Suriyeli sığınmacı meselesinin farklı yönleriyle, bir biçimde, mutlaka, karşılaştığını söylemek mümkündür. Fakat Suriyeli sığınmacılar gerçeğinin görece istikrarlı bir hal kazanmaya başladığı 2021 ve 2024'te Türkiye sathındaki demografik dağılımına ve bunun son dönemlerde ortaya koyduğu örüntüye değinmekte yarar var.

Göç İdaresi Başkanlığı'nın 2021 yılındaki verilerinde, geçici koruma kapsamındaki 3 milyon 700 bin Suriyelinin yaklaşık %41'ine karşılık gelen toplam 1 milyon 509 bin kişi, beş ilde, yani Mardin, Gaziantep, Kilis, Hatay ve Şanlıurfa'da ikamet ediyordu. 2024 ortası itibarıyla bu adı geçen illerde toplam Suriyelilerin %35,4'üne karşılık gelen 1 milyon 86 bin 929 kişi yaşıyor. Bu dramatik düşü-

11 https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-yerlikaya-evlerine-donen-suriyeli-sayisi-625-bine-yaklasti-837816.html (erişim 30.07.2024). İçişleri Bakanı Ali Yerlikaya'nın Kilis'te verdiği bu bilginin yıllara ve geri dönme ya da zorla sınır dışı etme (*deport*) dağılımı hakkında bir netlik olmasa da Türkiye'deyken bir sebeple Suriye'ye geri dönenlerin tümünü kapsadığı anlaşılıyor.

12 https://multeciler.org.tr (erişim 18.08.2024).

13 https://www.bbc.com/turkce/articles/c1e29v09d3eo#:~:text=Yerlikaya%2C%20%222023%20Kasım%20itibarıyla%20Türk,3%20milyon%20254%20bin%20904 (erişim 20.08.2024).

şün nedenlerinden birisi, pek tabii, Türkiye genelindeki eğilime paralel olarak geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin nüfusunun yoğun olduğu illerin aynı zamanda 6 Şubat depreminin merkezleri olmasıdır. Zira, doğal afet ve toplumsal kriz dönemlerinde, en kırılgan gruplar arasında yer alan göçmen ve mültecilerin hayata, çalışmaya, barınmaya, temel hizmetlere erişmesinin, önceki dönemlere göre çok daha zor olması, bu sınır illerindeki azalmayı anlaşılabilir kılıyor. Şöyle ki, depremden önce, 2021 yılında Hatay'da yaklaşık 436 bin Suriyeli varken, 2024 ortalarında resmî veriler Suriyeli nüfusun, %60'a yakın azalmayla, 255 bin kişiye düştüğünü gösteriyor. Depremden en çok etkilenen illerden Kahramanmaraş'ta 2021 yılında 94 bin kayıtlı Suriyeli yaşarken, 2024'te bu sayı, 84 bin civarına iniyor. İlginçtir ki, Adıyaman'da, 2021'de 22 bin 500 kişilik nüfus, onca yıkıma rağmen 2024'te sadece 1.500 kişilik azalmayla 21 bine iniyor. Aynı demografik durumlar Kilis, Gaziantep ve Şanlıurfa için de geçerli. 2021'de Kilis'te yaklaşık 107 bin kayıtlı Suriyeli varken (il nüfusunun geri kalanına oranı %75,5) 2024'te bu sayı 69 bine kadar geriliyor. Bu dramatik düşüşe rağmen, Suriyeli nüfus, halihazırda, Kilis toplam nüfusunun yaklaşık %31'ine denk geliyor. Gaziantep'te 2021'de yaklaşık 453 bin olan Suriyeli sayısı 2024 ortalarında 430 binlere düşüyor. Suriyelilerin yoğunluklu olarak yaşadığı illerden birisi olan Şanlıurfa'da 2021'de 424 bin kişi yaşıyorken bu sayı 2024'te 273 bine düşüyor. Hakeza, Mardin'de 2021 yılında 89 bin kayıtlı kişi yaşıyorken 2024'te bu sayı 59 bine geriliyor. Benzer biçimde, sınırdan görece uzak fakat önemli bir göç aksını oluşturan Çukurova'da Suriyeli nüfusunda gözle görülür bir azalma söz konusu. Depremden de etkilenen Adana'nın 2021'de 254 bin olan Suriyeli sayısı, 2024 yazında 216 bin kişiye geriliyor. Yine barındırdığı Suriyeli demografinin genel nitelikleri bakımından Adana'dan kısmen ayrılan[14] Mersin'de, 2021'de 231 bin olan nüfus, üç yılın ardından 202 bine düşüyor.

Yukarıda bahsedilen demografik değişkenlikler ve yerleşim yerlerine dair istikrarsız durumlar, karşımıza çetrefilli bir tablo çıkarıyor: Net olan durum, zikredilen kentlerdeki Suriyeli nüfusun, bütün demografik mühendislik çabalarına karşın, Türkiye içinde belli akslar üzerinde hareket ediyor olmasıdır. Kamuoyunda, özellikle de sosyal medyanın sınırsız spekülasyon ve manipülasyon araçlarıyla inşa edilen göçmen, mülteci, daha doğrusu Suriyeli karşıtlığının sürekli gündemde tuttuğu illerde, nüfus anlamında, ciddi bir düşüşü görebiliyoruz. Fakat bu düşüşlere rağmen, son üç yılda, Suriyeli nüfusunun düşmediği, hatta küçük de olsa, artış gösterdiği iller de bulunuyor. Örneğin, Kayseri'de 2021'de

14 Mersin'deki Suriyeli nüfusun, bölgedeki illerden görece bazı farklılıklara sahip olduğunu basit bir gözlemle anlamak mümkün. 2011'den önceki dönemlerde, Suriyelilerin hareket aksındaki Mersin ve Gaziantep gibi turizm veya endüstriyel anlamda diğer yakın illerden görece daha farklı olan kentlere, Suriye'nin savaştan etkilenen bölgelerindeki sermayedarların da rekabet gösterdiğini vurgulamak gerekir. Suriyeli ticaret burjuvazisinin ve sermayesinin konut ve dış ticari bağlantılar anlamında Mersin'le ve endüstriyel üretim ağları üzerinden de Gaziantep'le savaş öncesine dayanan yakın bağlarının, kriz ve savaş sürecinde de işlevselliğini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Türkiye'deki Suriyelilerin iş ve sermaye süreçlerine dair bkz. (Atasü Topcuoğlu, 2019a).

80 bin kayıtlı kişi mevcutken bu sayı 2024'te 83 bin kişiye yükseliyor. Benzer şekilde, Konya, Uşak ve Nevşehir'de küçük artışlar var. Fakat çok genel anlamda, 2024 itibarıyla, Türkiye'de geçici koruma kapsamındaki Suriyeli nüfusunun azaldığı, en azından resmî verilerde, görülüyor. Bu tablo, bize, Türkiye'deki Suriyelilerin, bütün engel ve zorluklara rağmen, geldiklerinde ikamete mecbur edildikleri yahut kendi yerleştikleri aks üzerinde sınır ya da çeperdeki kentlerden, yavaş yavaş daha merkeze doğru hareket ettiklerini de söylüyor.

Bir diğer konu ise, resmî verilerin, Türkiye'deki Suriyeli demografinin bazı belirgin özelliklerini ortaya çıkartmasıdır. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de özellikle mülteci karşıtı söylemlerin odaklarından birisini oluşturan çocuk sayısı yahut doğurganlık başlıklarında, Suriye'nin de içinde yer aldığı bölgede veya sosyo-kültürel havzada, savaş öncesinde de çok dinamik ve yukarıya doğru yükseliş trendleri olan bir nüfus yapısı mevcut olduğunu görüyoruz. 2011'den itibaren ülke içinde yerinden edilen veya ülkesini terk etmek zorunda kalıp Türkiye'ye sığınan Suriyeli nüfusunun yaş piramitlerinde, genç yaş gruplarının daha ağırlıklı olması sürpriz ve yeni bir sonuç değil. Kaldı ki, hayatta kalmanın başat düstur olduğu savaş koşullarında, temel sağlık hizmetlerine erişimin en büyük sorunlardan birini teşkil ettiği akılda tutulduğunda, Suriyeli nüfusun sığındıkları bütün ülkelerle birlikte Türkiye'de de yerel nüfusa göre daha kalabalık hane yapısı örüntüleri ortaya koyması anlaşılabilir bir durumdur. Son on yıldır hem resmî veriler hem yapılan saha araştırmaları, Türkiye'deki Suriyelilerin kalabalık ve genç birey yoğunluklu hane yapılarına işaret ediyor (Erdoğan, 2014; 2022a; 2022b; 2023; Gültekin vd., 2018; 2021; 2022b). Pek tabii, Suriyelilerin eğitim, gelir, ait oldukları sosyo-kültürel sınıf, geldikleri bölgenin genel nitelikleri, bulundukları kent, bölge ve sosyal çevrelere göre değişen hane yapılarında farklı örüntüler ortaya çıksa da kayıtlı nüfus bir bütün olarak ele alındığında, Türkiye'nin genel demografisinden anlamlı derecede ayrılan örüntülerinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz.[15]

Diğer taraftan, yukarıda değinilen bölgesel ya da kültürel havza özelliklerinin doğurganlık ve nüfusu anlamada mutlaka göz önünde bulundurulması gerçeği, bu noktada bir kez daha karşımıza çıkıyor. Türkiye'nin Suriye'yle olan sınırdaş illerin doğurganlık hızlarının seyrinin hem ülke olarak Suriye'yle ve Türkiye'deki Suriyelilerle anlamlı benzerlikler taşıdığını görüyoruz. Suriye'nin 2022 verilerinde kaba doğum hızı 20,5 iken Türkiye'de bu değer 12,2'dir. Toplam doğurganlıkta, 2023 yılı verilerine göre Türkiye ortalaması 1,5 çocuk iken, Suriye'nin 2021

15 Esad karşıtı ayaklanmanın henüz başladığı 2012'de, Suriye'de kaba doğum hızı 26,6 iken Türkiye'de aynı yılda 17,2 düzeyindedir. Türkiye'de demografik yapının yaşlanan karakterine karşın, Suriye'de genç nüfusun ağırlıkta olduğu bir yapı söz konusu. Dolayısıyla, Suriyelilerin sığınmacı olmalarından sonra artışa geçen bir nüfustan çok, öncesinden başlayan bir yükseliş trendini görüyoruz. 2023 sonu itibarıyla 11,2'ye gerileyen Türkiye'nin kaba doğum hızı, dolayısıyla, sahip olunan çocuk sayısı veya Suriyelilerin yüksek doğurganlık oranları, farklı sosyoekonomik dinamiklerin sonucunda ortaya çıkıyor.

yılı sayısı 2,7'tir. Türkiye geneli dikkate alındığında yüksek olan bu ortalama çocuk sayıları, bölge ya da kültürel havza düzeyinde daha anlaşılır oluyor. Türkiye genelinde 1,5 doğurganlık hızı görülüyorken Şanlıurfa'da bu sayı 3,2'dir. Benzer şekilde, Şırnak'ta 2,7 ve Mardin'de 2,4 olarak karşımıza çıkıyor. 2018 ve 2020 yıllarında yapılan saha çalışmaları, Suriyeli hanelerin ortalama 4 çocuğa sahip olduklarını gösteriyor (Gültekin vd., 2018; Gültekin vd., 2021).

Suriyelilere dair nüfus tartışmalarındaki bir diğer husus da Türkiye'nin yaşlanan nüfusuna karşın, Suriyelilerin oldukça genç bir demografik örüntüye sahip olmalarıdır. Geçici koruma kapsamındaki Suriyeli nüfusun yaş ortalaması 21,8 iken bu sayı Türkiye geneli için yaklaşık 34'tür. Dolayısıyla, pek çok açıdan daha genç ve dinamik bir Suriyeli nüfusun olduğu muhakkak. 2012'den sonra yoğun bir biçimde deneyimlenmeye başlanan Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılar meselesinin ele alınmasında, nüfus ve doğurganlığın ilk başlıklardan olması bir tesadüf değil. Zira yukarıda zikredilen demografik örüntünün *sorun* olarak görülmesi ve *çare* diye sunulan *geri gitmenin/göndermenin* kolay gerçekleşemeyeceğinin giderek daha iyi anlaşılmasıyla, Suriyelilerin, bir *sorun* olarak anlaşılmasının ötesinde, politikada ve gündelik hayattaki tartışmalarda, ülkenin ve toplumun kronikleşmiş kadim *sorunlarının da müsebbibi* gibi gösterilmesine neden oluyor. Nihayetinde, bu durum, farklı ton ve içeriklerdeki popülizmlere de alan açıyor. Beklenileceği gibi, bu tartışmalardaki hâkim renkler, on yıllara dayanan resmî ve gayri resmî tedrisatın ve gündelik hayatın tezgâhlarında dokunan kavram ve algıların izlerini taşıyor.[16]

## Vatandaşlık, çalışma ve izin

Tartışmayı biraz daha derinleştirmek için resmi verilerle somut hayat arasındaki muğlaklığa örnek olması babında, çalışma izni ya da Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı konularını ele almak bile yeterli olacak. İçişleri Bakanlığı'nın basın açıklamasına göre, 2012'den 2023 sonuna kadar geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı alanların sayısı 237 bin 995'tir.

16 Suriyelilere dair veriler, ilk yıllardaki kayıtsızlık ve popülist yaklaşımların neticesinde oluşan muğlaklıktan arındıkça, çok boyutlu ve etkenli veçheleri daha da görünür olmaya başlıyor. 2015'teki geri kabul anlaşmaları, Türkiye'den Avrupa'ya uzanan iltica yollarının giderek daha sıkılaştırılması ve ödenen maddi ve manevi bedellerin daha da yüksek olmaya başlamasının sonucu olarak, 2017'den beri stabil hale gelmeye başlayan ve 2021 yılından itibaren de belli bir nüfus düzeyinde tutunan Suriyelilere dair veriler, son yıllarda ilgili kurumlar ya da birimlerce daha sık paylaşılmaya başladı. Oysa, işin başındaki güvenlikçi yaklaşım, henüz yerini tam anlamıyla gerçekçi perspektiflere bırakmamış da olsa, deneyimlenen olgunun boyutları, yaygınlığı, etkisi ve dış siyasetin aksine iç siyasette giderek daha çok tartışılan konuların başında yer almasından dolayı, göç ve ilticaya dair veriler periyodik olarak açıklanmaya başladı. Fakat milyonlarca insanın tektipleştirilerek total *sayılara* indirgenmiş olmasına rağmen, bu kadar büyük bir demografinin gündelik hayatlarına dair son derece önemli veriler, açık olmak yerine, kamuoyu baskısına göre, ilgili kurumların açıklamak zorunda kaldığı bir tür *devlet sırrı* olma özelliğini sürdürdüğünü görüyoruz. Milyonlarca Suriyelinin gündelik hayatlarını nasıl sürdürdüklerine dair veriler, hâlâ düzenli olmayan şekil ve araçlarla kamuoyuna açıklanmaya devam ediyor.

Aynı sayının, 2019'da 110 bin kişi civarında olduğunu belirtmek gerekiyor.[17] Suriyelilerin vatandaşlığı elde etme meselesinden ortaya çıkan bir diğer gerçek de herkesin (Suriyelilerin) vatandaşlığa başvuru hakkı olmasına rağmen kimin, nasıl, hangi kriterlere göre, hangi eleme süreçlerinden geçerek ve ne kadar sürede vatandaşlık alabileceğinin son derece muğlak olmasıdır. Gaziantep, Kilis veya Şanlıurfa'daki saha araştırmalarındaki görüşmelerde bu konunun sürekli gündeme geldiğini belirtmek gerekiyor (Gültekin vd., 2022; Gültekin vd., 2021). Net olmayan başvuru, eleme, değerlendirme süreçleri ve bürokratik işleyiş, açık bir *güvenlik* kaygısının ve öngörülmesi zor, muğlak prosedürlerin devrede olduğunu gösteren işaretlerdir. Dolayısıyla, Suriyeliler özelinde, Türkiye vatandaşlığına alınmanın *makbul* koşullarının güvenlik, ideolojik, sosyo-ekonomik, etnik ve mezhepsel bazı kriterlerin görünmez biçimde işlediği muğlak süreçlere içkin olduğunu ileri sürmek mümkün. Fakat bu muğlaklık, Türkiye'deki Suriyelilerin sürekli bir ara konumda (*limbo*) yaşamlarını (Baban vd., 2017a) beraberinde getiriyor ve hukuki özne olamama durumları, onların, biraz sonra üzerinde duracağım, sınırsız sömürü çarkında kalmalarını yeniden üretiyor.

Yukarıda bahsedilen vatandaşlık süreçlerinde ortaya çıkan muğlak durumu daha da anlaşılır kılacak husus, iş ve çalışma hayatıdır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın verileri üzerinden gidildiğinde, 2012'den 2023 sonuna kadar, Türkiye'deki çalışma izinleri olan yabancılar olgusunun dağılımı, iktisadi hayattaki Suriyeliler hakkında anlamlı örüntüler ortaya koyuyor.[18] Pek tabii, çalışma izni alan yabancıların sayısal artışı, tek başına, Suriyelilerle açıklanamayacak bir durum. Çünkü Türkiye'de son yirmi yılda gittikçe artan bir yabancı uyruklu çalışan nüfus söz konusu.[19] Fakat şurası bir gerçek: Türkiye'deki yabancılara verilen (farklı içerik ve türlerine rağmen) çalışma izinlerinin dramatik artışının 2012'den sonra görülmesinin Suriyeli sığınmacılarla doğrudan ya da dolaylı ilgisi olduğu açık. İlgili bakanlığın verilerine göre, yasal, çalışma izin sahibi yabancıların sayısı 2003'te toplam 833 kişiyken, bu rakam kademeli bir biçimde 2011'de 17 bin kişiye yükseliyor. Fakat Türkiye'nin Suriyeli sığınmacı dalgalarıyla karşılaşmaya başladığı yıl olan 2012'de bu sayı, yaklaşık 33 bin kişiye yükseliyor. Yine, 2012'de, Türkiye'de çalışma izni olan Suriye vatandaşı sayısı 26'sı kadın 194'ü erkek toplam 220'dir. Aynı yıl, mevcut Suriyeli sığınmacı olgusunun ağırlıklı olarak hissedildiği Gaziantep'te toplam 236, Hatay'da 292, Kilis'te 2, Şanlıurfa'da 43, Kahramanmaraş'ta 23, Konya'da 102, Denizli'de 66, Bursa'da 653, Kayseri'de 44, Mardin'de 17, Adana'da 308, Mersin'de 190, Kocaeli'nde 625,

17 https://www.bbc.com/turkce/articles/c4ngz5dk9mro#:~:text=Yerlikaya%2C%20son%20bir%20yılda%20ülkesine,658%20bin%20463%20olduğunu%20söyledi (erişim 12.08.2024).

18 https://www.csgb.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/calisma-izin-istatistikleri (erişim 12.08.2024).

19 Çalışma izinlerine, aynı zamanda geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler de dahil edildiğinden, burada vereceğimiz sayıların bazılarının net veriler değil, çıkarımlar olduğunu belirtmek gerekiyor.

Antalya'da 6.698, Ankara'da 5.163, İzmir'de 2.057 ve İstanbul'da 11.490 kişinin çalışma izni bulunuyor. Pek tabii, bu sayılara bütün sektörlerdeki farklı ülke vatandaşlarının dahil olduğunu ifade etmek gerekir. Diğer yıllara odaklanmadan, Türkiye'de Suriyelilerin sayısının üç milyonu geçtiği 2017 yılı verilerine bakıldığında aradan geçen beş yıldaki değişimi görmek mümkün. Zira, 2017 yılının sonunda, toplamda 87 bin yabancının çalışma izni bulunuyor. Yabancı kadın nüfusunun artan çalışma izni başvurularının yanında, erkek nüfusunun da hemen her sektör için izin aldığını görüyoruz. Pek tabii, diploma olarak temel eğitim, orta öğretim ve lisans düzeyinin 2012'den sonra başvurularda artan ağırlığını da ayrıca belirtmek gerekiyor ve hepsi olmasa da bunların önemli oranda Suriyeli olduklarını öngörebiliriz.

2017'de çalışma izni alan Suriye vatandaşlarının sayısı 20 bin 966'dır ve bu sayının 1.641'i kadınlardan, 19.325'i erkeklerden müteşekkil. Yine (2017 için) Suriye'yle sınırdaş olan veya göç hareket aksı üzerindeki kentlerde çalışma izni olanların artışını görüyoruz. Gaziantep'te 3.497, Hatay'da 1.032, Kilis'te 217, Osmaniye'de 148, Mardin'de 154, Kahramanmaraş'ta 1.054, Şanlıurfa'da 455, Adana'da 683, Mersin'de 2.119, Ankara'da 9.221, İstanbul'da 31.533, İzmir'de 533, Kayseri'de 515, Kocaeli'nde 1.329, Denizli'de 220, Bursa'da 4.296, Konya'da 875 kişi çalışma izini alıyor. Bu sayılara, bütün yabancılar dahildir. İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük metropollerdeki diplomatik misyonlar, uluslararası kurumlar gibi çok çeşitli kalemden oluşan yabancıların da dahil olduğu bu listeyi ve Suriyelilerin nüfus ve hareket akslarının yoğun olduğu illerdeki artışı hem doğrudan Suriyelilerin çalışma izinleriyle hem de sığınmacı krizinin başından itibaren farklı kalemlerdeki yardımlar için gelen yüzlerce uluslararası kurum çalışanlarının izinleriyle birlikte açıklayabiliriz. Suriyelilerle birlikte diğer göçmenlerin daha yoğun olduğu, tarım, gıda, tekstil, inşaat, kimya, deri ve ayakkabıcılık sektörlerindeki yoğunlaşmanın en önemli dinamiklerinden birisinin yabancılar, özellikle Suriyeliler olduğunu tahmin etmek zor değil.

Öte yandan, Suriyelilerin nüfusunun zirve yaptığı 2021'deki veriler de süreci anlamada önemli. Toplam 168 bin yabancını çalışma izni aldığı bu yılın verilerinde yine ilkokul, ortaöğretim ve ön lisans-lisans eğitimlilerin ağırlığı göze çarpıyor. Toplam 91 bin 500 Suriyelinin çalışma iznine sahip olduğu yılda, Adana'da 2.716, Antalya'da 15.912, Ankara'da 9.139, Bursa'da 12.680, Denizli'de 784, Gaziantep'te 9.292, Hatay'da 2.569, Mersin'de 8.025, İstanbul'da 72.442, İzmir'de 5.079, Kayseri'de 2.032, Kocaeli'nde 3.404, Konya'da 3.268, Kahramanmaraş'ta 2.450, Mardin'de 217 ve Şanlıurfa'da 1.528 kişi çalışma iznine sahip.

Geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin toplam nüfuslarının resmî verilerde düşüşe geçtiği 2023 sonu itibarıyla, ülke genelinde çalışma izinleri olan yabancıların toplamı tam olarak 239 bin 835'tir. En son verilerin en sağlıklı veriler olacağı saikiyle yola çıktığımızda karşımıza, çok ilginç bir tablo çıkıyor. Fakat bu tabloyu 2023 verileriyle birlikte değerlendirmek daha anlamlı olacak gibi

görünüyor. Örneğin, Türkiye'deki göç ve mülteci tartışmalarında en çok isimleri geçen Afganların, 2012'de hiçbir çalışma izin verisi yok; 2015'te 305 olan sayı 2017'de 609, 2021'de 2.923 ve en son 2023 istatistiklerinde 517'si kadın, 5.687'si erkek toplam 6.204 çalışma izni görülüyor. Rusya, Ukrayna, Orta Asya cumhuriyetleri, İran ve Irak'ın baskın olduğu çalışma izin listesinde, Suriyeliler en kalabalık nüfusu oluştururken, Türkiye'deki kamuoyunda pek çok olumsuz tartışmaların odağındaki Afganların ilk sıralarda yer almaması dikkate değerdir.

Çalışma izinlerinin cinsiyet açısından dağılımı da Türkiye'deki göçmen ve mülteci olgusunun farklı yüzlerini göstermesi bakımından önemli. Öyle ki, 2013'te çalışma izinlerini, %62 ile en çok kadınlar alırken 2016'da yarı yarıya oluşan denge 2023 sonu itibarıyla %72,8 erkeklerden müteşekkil bir örüntüye kavuşuyor. Bu da özellikle, 2015 sonrasındaki mülteci dalgalarının sonucunda ortaya çıkan yüz binlerce erkek sığınmacının çalışma izin talepleriyle açıklanabilir bir durum.

Diğer taraftan, hangi sektörler için kimlerin çalışma izni aldıkları hususu, bakanlığın verilerinde net olmasa da sürece dair önemli ipuçları barındırıyor.[20] Özellikle de bakanlığın 2023 verilerinde, çalışma izinlerinin istatistiği verilirken başka bir ekonomi politik ve toplumsal olgunun gerçekliği de yansıyor. Listede, 76 bin 707 kişiden oluşan "mevsimlik tarım ve hayvancılık işlerinde çalışacak olan yabancılara verilen çalışma izin muafiyeti bilgi formu" başlıklı ayrı bir kalem bulunuyor. Mevsimlik işçilik için başvuran 76 bin 707 kişinin tamamının başvurusu kabul ediliyor yahut kendilerine izinli olduklarını gösterir form veriliyor. Diğer kalemlerde her başvuruya olumlu cevap verilmiyor.[21] Mesela, mevsimlik tarım dışında çalışma izni için genel toplamda 316 bin 365 kişiden 239 bin 835'inin talebi kabul edilirken, özel başlıklarda, serbest bölgeler için başvuran 455 kişiden 434'ünün ve uluslararası anlaşmalar gereği çalışma izni muafiyet hakkı bulunan 13 bin 954 başvurunun 12 bin 90'ının izni kabul ediliyor. Bu manada, Türkiye'de 2023 yılı içerisinde yaklaşık 407 bin başvurunun 329 bini kabul ediliyor.

20 Çalışma Bakanlığı verilerin "Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik'in 5'inci maddesinin dördüncü fıkrası ve Uluslararası Koruma Başvuru Sahibi ve Uluslararası Koruma Statüsü Sahibi Kişilerin Çalışmasına Dair Yönetmelik'in 9'uncu maddesinin birinci fıkrası uyarınca düzenlenen izinlere göre hesaplandığını" belirtmektedir. Bkz. "2023 Çalışma İzin İstatistikleri", https://www.csgb.gov.tr/istatistikler/calisma-hayati-istatistikleri/resmi-istatistik-programi/calisma-izin-istatistikleri (erişim 12.08.2024).

21 Mevsimlik tarım ve hayvancılık işleri için izin başvurularının bu denli yüksek oluşunda ve tamamının da izin alabilmesinde, Türkiye'de uzun yıllara dayanan köyden kente göç olgusunun, hatalarla malul tarım ve hayvancılık politikalarının etkisi olduğu açık. Mevsimlik tarım ve hayvancılık işleri için kolay izin elde edebilen göçmen veya yabancılar (ki, bunların çok büyük bir oranını Suriyeli işgücü oluşturuyor), Türkiye'nin özellikle son yıllarda deneyimlediği (pandemi başta olmak üzere) kriz dönemlerindeki üretim ve tedarik zincirinin en önemli ayaklarından birisi olduğu söylenebilir. 6 Şubat depreminden çok daha farklı boyutlarda etkilenen yoksul kırılgan gruplar arasında yer alan Suriyelilerin, başta sınır kentleri ve sonrasında Türkiye sathındaki durumları bunları destekler mahiyettedir. Pek tabii, Suriyelilerin sadece, ucuz emek piyasasının aktörü olarak Türkiye'deki bütün iktisadi hayatın bir dinamiği olarak ele almamak gerek; çünkü yukarıda da değinildiği gibi, aynı nüfus kesiminin içinde sayılan önemli bir sermayedar grubunun da olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır.

## Somut ama *görünmeyen* Suriyeli emeği

Çalışma Bakanlığı'nın Suriyelileri de içeren çalışma izni istatistiklerinde dikkat çekici noktaları belirttikten sonra, geçici koruma kapsamındaki nüfusun, iktisadi hayattaki enformel süreçlerle görünmez kılınan rolüne değinmek, meselenin farklı veçhelerini görmek açısından önem arz ediyor.

Türkiye'deki Suriyelilerin yerleşme ve hayata tutunmalarında önemli rolü olan illerin, 2022 ve 2023 çalışma istatistikleri, aynı zamanda, 6 Şubat depreminin etkileriyle birlikte, gündelik hayat koşullarının yakıcı dayatmalarını da gösterir mahiyettedir. Resmî verilerin, nüfuslarını azalma trendinde gösterdiği geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin, elde edilen izinlerdeki en büyük sayıyı oluşturduğu aşikâr. Sadece Antalya, İstanbul, Mersin, İzmir gibi kentlerdeki Rusya ve Ukrayna vatandaşlarının yoğunluğu söz konusu iken, diğer illerde en büyük payın Suriyelilere ait olduğunu ileri sürmek mümkün.

2022 ile 2023 yılları arasındaki çalışma izin verilerine bakıldığında önemli durumlar ortaya çıkıyor. Türkiye genelinde, geçici koruma kapsamındaki nüfusun çok seyrek olduğu illerde, onlarla ifade edilebilecek düşüş ya da yükselişler görülse de asıl anlamlı verileri, Suriyeliler ve diğer göçmenlerin dinamik bir yoğunluğa sahip olduğu akslarda buluyoruz. Örneğin, Adana'da 2022'de verilen çalışma izni sayısı 3.363 iken 2023 sonunda bu sayı 4.062 oluyor. Denizli'de 2022'de 1.128 olan sayı 2023'te 1.268'e yükseliyor. Gaziantep'te 2022'de 13.111 kişinin izni varken 2023'te bu sayı 12.262'ye geriliyor. Benzer şekilde depremin en çok etkilediği Hatay'da 2022'de 3.018 olan sayı 2023'te 2.293'e geriliyor. Kilis'te 2022'de 1.056 kişinin izni varken 2023'te 989 kişiye düşüyor. Mardin'de 2022'de 371 kişiden 2023'te 441'e yükseliyor. Şanlıurfa'da 2022'de 2.165 olan izin sayısı 2023'te 1.891'e düşüyor. Konya'da 2022'de 4.728 olan sayı 2023'te 5.888'e, Kocaeli'nde 2022'de 6.080 olan izin 2023'te 8.157'e yükseliyor. Benzer şekilde Kayseri'de 2022'de 3.263 olan sayı 2023'te 3.779'a, Bursa'da 2022'de 16.206 olan izin sayısı 2023'te 17.239'a yükseliyor. İzmir'de 2022'de 6.354 olan sayı 2023'te 7.552'ye yükseliyor. Göçmen ve sığınmacılar için en önemli kentlerin başında gelen İstanbul'un 2022'deki çalışma izinleri olan yabancı sayısı 82.147 iken 2023'te 83.429'a çıkıyor. Suriyelilerin dışında önemli oranda Rusya ve Ukrayna uyrukluların da yaşadığı Mersin'de (Ukrayna-Rusya savaşının etkisi de unutulmadan) 2022'de 13.553 yabancının çalışma izni varken bu sayı 2023'te 22.106'ya yükseliyor. Mersin'den farklı olarak, geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin çok minimum düzeyde tutulduğu ve daha çok Avrupa ve Orta Asya ülkelerinden gelen yabancıların ikamet ve çalışma için başvurduğu Antalya'da, 2022'de 22.107 çalışma izni varken bu sayı 2023'te bu sayı 27.564 oluyor.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere, bütünüyle geçici koruma kapsamındaki Suriyelilere bağlanamasa da (özellikle, Antalya, Mersin, Ankara ve hat-

ta İstanbul gibi büyük kentlerdeki çalışma izinleri dışarıda tutulduğunda dahi) tüm Türkiye sathında, yabancılara verilen çalışma izinlerinin örüntüsünden, başat rollerini geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin oynadığı çok bariz olan ve genel manada iktisadi ilişkiler üzerinden işleyen ilginç bir entegrasyonun olduğunu söylemek de mümkün (Doğanoğlu, 2022; Erdoğan, 2022a; 2022b; 2023). Suriyelilerin artan çalışma izinleri, aynı zamanda, bütün karşıt politika ve popülist söylemlere rağmen, ekonomik hayatta entegre olma anlamında tedrici artışlarının olduğunu da gösteriyor. Gündelik popülist ve milliyetçi söylem ya da eylemlerin ötesinde, bu tür izinlerdeki artış, Suriyeliler demografisinin kalıcılığının da işaretlerinden birisi olarak okunabilir. Suriyelilerin gitmesi veya Türkiye'deki popülist milliyetçi diskurdaki kullanımıyla *geri gönderilmesi*, pratik manada uygulanması zor bir talebi de ifade ediyor.

## Enformel hayata eklemlenme

Buraya kadar, kayıtlı nüfusun çalışma izinleri üzerinden ilerleyerek anlamaya çalıştığımız Türkiye'deki Suriyeliler olgusunun diğer boyutları üzerine de konuşmak gerekiyor. Kayıtlı olmayan fakat hayatın olağan akışı içerisinde, Türkiye'deki ekonomik, sosyal, politik ve kültürel hayatı anlatırken mutlaka değinilmesi gereken, muğlak ama rakamlarda gizli olan bir gerçek daha kendini gösteriyor: Kayıt dışı çalışan veya enformel biçimde gündelik hayat içinde tutunmaya çalışan oldukça büyük bir nüfusun varlığı (Adar, 2018; Atasü Topcuoğlu, 2019b; Çetin, 2016; Çınar, 2018). Bu enformel boyut, Türkiye'deki vatandaş olsun ya da olmasın, milyonlarca insanın, gündelik hayatın bütün veçhelerindeki var olma ya da tutunma çabalarının da adıdır.

Elyachar (2024), Kahire'deki saha araştırmasına dayanan zihin açıcı çalışmasında, *piyasa* gibi sihirli bir kelimeyle her şeyi açıklama gayretinde olanların, *enformel* ya da *kayıt dışı* olarak kavramsallaştırılan ve olumsuz değer atfedilen gündelik pratik hayat araçlarının, yoksulların ya da burada olduğu gibi, kırılgan grupların hayatta kalmayı başarabilmelerinin neticesi ve hatta tek çaresi olduğunu söyler. Dolayısıyla, enformel üretim, iş ve çalışma koşullarının yüksek kâr, sömürü ve güvencesizlik oranlarının yüksekliğiyle beraber, kırılgan toplumsal kesimlerin, çeperde tutunarak (zaten) zor olan hayatlarını idame etmelerine imkân verir.

Resmî verilerde geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerden kaç bireyin çalışma izni olduğu net olarak verilmese de kamuoyuyla paylaşılan bazı sayıları karşılaştırarak, yaklaşık sayıyı, öngörmek yol gösterici olabilir. Temmuz 2024'te kamuoyuyla (Kayseri'deki Suriyelilere yönelik şiddet eylemlerinden sonra) paylaşılan en son verilerde, geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin nüfus örüntüleri verilirken, Türkiye'de geçici koruma kapsamında olmayan ve "ikamet izni ile Türkiye'de yaşayan, ekonomik durumu nispeten daha iyi olan Suriyelilerin

sayısı ise 76 bin 842" ibaresi geçiyor.[22] Bu sayılar bize, başta Suriye'yle sınırdaş iller olmak üzere, Mersin, İstanbul ve Adana gibi kentlerde belli bir ekonomik sermayesi olanların ve ailelerinin toplamını veriyor. Çünkü bu sayılar, kuvvetle muhtemel, geçici koruma kapsamının getirdiği ikamet, hareket, ticaret, üretim, tüketim ve hukuksal kısıtlılığına takılmadan, Türkiye'de çalışma izni olan Suriyelileri gösteriyor. Ve bu durum, az sonra değineceğim olgunun derinliğini ve vahametini de ortaya serer nitelikte. Çünkü 2023 yılı çalışma izni verilerinde, Suriyelilere verilen 108 bin 520 kişilik izne, büyük oranda dahil olanlar Türkiye'de ikamet izniyle bulunan ve sosyoekonomik olarak orta-üst veya üst sınıf mensuplarıdır ki, Suriye ve Ortadoğu'daki ticaret burjuvazisinin genel nitelikleri, iç savaş öncesine dayanan tarihsel uluslararası bağlantıları ve etkileri (Bozarslan, 2012) bu durumu mümkün kılıyor. Dahası, resmî verilerde mevsimlik tarım ve hayvancılık kapsamında (aslında, neredeyse bütün sektörlerdeki enformel yapının baskınlığından dolayı) verilen ve fazlada zaman ve efor gerektirmeden ulaşılabildiğini varsaydığımız yaklaşık 77 bin kişilik izninin de önemli bir oranının Suriyeli geçici koruma kapsamındakilere verilen izinler olduğu düşünüldüğünde, karşımıza bir kez daha, olgunun sosyokültürel, sınıfsal ve ekonomi politik boyutları çıkıyor.

Göç İdaresi'nin kendi verilerinde çok net sayılarla açıkladığı yaş grupları, dikkatli bakıldığında, söz konusu enformel durumu anlama ve yorumlamada, önemli ipuçları barındırıyor. Kayıtlı 3 milyon 99 bin Suriyeliye dair, erişebildikleri eğitim ve sağlık gibi temel hizmetleri bir tarafa bırakarak ve enformel işleyişleri hesaba katmadan, bazı çıkarımlar yapabiliriz.

Son verilere göre, geçici koruma kapsamında 19-59 yaş aralığındaki kayıtlı erkek Suriyelilerin sayısı 763 bin kişiden oluşuyor. Göçmenlik ve mülteci koşullarındaki ağır yaşama ve hayata tutunma mücadelesini bir an göz önünde bulundurmadan, sadece 19-59 yaş aralığındaki erkek nüfusun çalıştığını, iş aradığını, haneye gelir elde çabasında olduğunu kabul ettiğimizde potansiyel emek gücü olarak çok kaba bir hesapla 763 bin Suriyelinin iş ve çalışma çağında olduğunu söyleyebiliriz. Kaldı ki, Türkiye'deki iş, çalışma ve emek piyasasının çocuk ve kadın emeğinden azade olduğunu varsaydığımızda bile, karşımızda, sadece genç ve yetişkin erkeklerden müteşekkil, çok büyük bir emek gücünün durduğunu görüyoruz. Bunun da ötesinde, kadınların ve hanenin geçimine katkıda bulunmak için çalışmak zorunda bırakılan çocukların sayısının fazlalığı, yapılan saha araştırmalarında azımsanmayacak oranlardadır. Sadece 2023 yılı çalışma izin verilerinde bile, çalışma izni alan 108 bin 520 Suriyelinin 6.398'inin kadın olduğunu görüyoruz. Az önce zikredildiği gibi, çalışma izni olan Suriyelilerin büyük çoğunluğunun daha varlıklı, orta-üst ya da üst sosyoekonomik kategorilerden olması kuvvetle muhtemel ve izinli çalışan kadın sayısının büyük oranda bu sı-

22 https://www.bbc.com/turkce/articles/c4ngz5dk9mro#:~:text=Yerlikaya%2C%20son%20bir%20yılda%20ülkesine,658%20bin%20463%20olduğunu%20söyledi (erişim 13.08.2024).

nıflara tabi olduğunu varsaydığımızda, mevsimlik tarım ve hayvancılık işlerinde çalışan muhtemel Suriyeli kadınları da dahil ettiğimizde sadece 763 bin kişilik yetişkin erkek Suriyelinin enformel emek piyasasının potansiyel katılımcıları olduğu sonucuna ulaşırız. Üstelik, görünmez kılınan kadın emeğinin yanında, 15-18 yaş aralığındaki, büyük bir kısmının ucuz ve güvencesiz piyasanın potansiyel ya da aktüel emek gücü olarak kabul etmemiz mümkün olan 123 bin kişilik nüfusu da dahil ettiğimizde, 880 binden fazla kişinin iş ve çalışma piyasasındaki varlığından söz ediyoruz demektir. Bu sayının, sadece, geçici koruma kapsamındaki nüfus içinde olduğunu vurgulamak gerekir. Çok kaba bir hesaplamayla, 18-59 yaş arasındaki Suriyeli 763 bin bireyin yarısı, işsizlik, hastalık, engellilik gibi pek çok faktörden dolayı iş ve emek piyasasında olmadığında bile 380 bin erkek Suriyelinin bir biçimde enformel piyasanın aktörü olduğunu çıkarabiliriz. Fakat bu varsayımların çok daha ötesinde sayılardaki Suriyeli erkek nüfusun enformel iş ve emek piyasasında olduğu aşikâr. 2020'deki pandemi koşulları da hesaba katılarak yapılan tahminlerde, Türkiye'deki piyasanın hemen her sektöründeki Suriyelilerin sayısının bir milyon civarında olduğu öngörülüyordu (Erdoğan, 2022b).[23] Farklı bir perspektiften bakıldığında, geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin Türkiye'deki bütün zorluk, engel, dışlanma ve yasal müphemliğe rağmen (Baban vd., 2017a; Baban vd., 2017b) (hatta, onlarla birlikte) tutunabilmelerinin en büyük nedenlerinden birisinin Türkiye'de toplumsal ve iktisadi piyasanın enformel oranının yüksekliği (Yanici Erdal, 2019) olduğunu ileri sürmek mümkün. Resmî verilerde bile, neredeyse üçte biri enformel yahut kayıt dışı olan ekonomik yapıya, kırılgan ve zayıf olanların aleyhine, emek ücretlerini çok daha aşağılara çekerek, egemen sermayedarların lehine daha fazla ilkel kapitalist birikim imkânları için alan açan, yapıyı daha da güçlendirecek başka bir enformel emek, üretim, tüketim ve tedarik kaynağı olarak Suriyelilerin dahil olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, Türkiye'deki Suriyeliler olgusunu bu açıdan ele aldığımız vakit, karşımızda, sadece, belirli bir nüfus kitlesini değil, Türkiye'deki kapitalist piyasanın işleyişi açısından hayati önemi olan, her bakımdan yüksek ve denetimsiz kâr marjı potansiyeline sahip, kayıt dışı, son derece girift bir

23 Saha çalışmaları, yıllar içinde azalma eğilimi göstermesine rağmen, Türkiye'deki ortalama Suriyeli hane büyüklükleri 2020 öncesinde 6,6 ve 2022'de 5,4 arasında değiştiğini gösteriyor. Türkiye genelini kapsayan saha araştırmaları, Suriyeli hanelerde, en az bir kişinin gelir getirici bir işte çalışma oranlarının %30'un altına pek düşmediğini gösteriyor. Pandemi dönemi gibi, göçmen ve mültecilerin çok daha kırılgan olduğu kriz zamanlarında bile bu oran %30'a çok yakın (Erdoğan, 2022a; 2022b). Gaziantep gibi, Suriyelilerin hem demografik olarak yoğun olduğu hem de ekonomisinin çok boyutlu ve gelişkin olduğu bir kentte 2022'de yapılan saha çalışması Suriyeli hanelerin %37'sinde en az bir kişinin gelir getirici bir işte çalıştığını gösteriyor. Hane yapılarının kalabalık olması da göz önünde bulundurulduğunda, hane örüntüsü içinde görüşülen Suriyeli erkeklerin yaklaşık %79'u mutlaka gelir getirici bir işte çalışıyor. Az evvel değinilen argümana destek olacak şekilde, Gaziantep'teki Suriyeli hanelerin %11'inde en az bir kadın gelir getirici bir işte çalışırken, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı hanelerde bu oran %16'dır. Gaziantep saha araştırması, Suriyeli kadınların ancak %2,5'i Suriye'de bir işte çalışırken Türkiye'de bu oranın yükselmesinin ekonomik nedenleri barizdir (Atasü Topcuoğlu, 2019a; Gültekin, Doğanoğlu vd., 2022a; Şimşek, 2018a).

emek, tüketim, dolaşım ve tedarik zinciri olgusunun da durduğunu belirtmek gerekiyor. Öyle ki, Türkiye'deki gündelik siyasetteki popülist söylemlerin aksine, her ne kadar öngörülemeyen biçimlerde zuhur etmiş olsa da Suriyelilerin (hatta görünmez olan bütün göçmen ve mültecilerin) söz konusu kayıt dışılığın ya da enformel piyasanın en zayıf, en kırılgan, her türlü sömürüye en açık fakat bütün bunların nedeni ve sonucu olarak çok yüksek kâr potansiyellerinin, Türkiye'deki kapitalist piyasanın niteliği gereği, ilkel birikim için, sınırsız kârlılık vaadinin en büyük kaynaklarından birisi olduğunu görüyoruz.

Açıktır ki, daha önceki dönemlerde de bir *vaka* olan fakat yaklaşık on üç yıldır başrolünde daha çok Suriyelilerin olduğu söz konusu enformel piyasanın sunduğu imkânları her sektörde, her kentte, her bölgede ya da iktisadi her üretim ve tüketim zincirinde görmek mümkün. Üstelik, formel ekonominin ya da toplumsal hayatın varlığını konsolide etmek için bu tür kayıt dışılığa olan ihtiyacı bir sır değilken, Türkiye'deki milyonlarca Suriyelinin ya da diğer (kayıt dışı) göçmen ve mültecilerin, bir anda, mevcut hayatın enformel damarlarından çekilmesi, kaçınılmaz krizler yaratma potansiyeline de sahiptir. Gündelik hayatta kriz, istila, sorun gibi kavramlarla olumsuzlanmaya ve şeytanlaştırılmaya çalışılan Suriyeliler olgusunun, Türkiye'deki kayıt dışı iş, çalışma, üretim, tüketim ve tedarik olgularındaki işlevsellik açısından da ele alınmasının daha anlaşılabilir bir örüntü sunacağı muhakkak.

## Sonuç yerine

Geçici koruma kapsamında kayıt altında tutulan Suriyelilerin bu kırılgan *arada bulunma* durumu, istikrarsız düzenlemeler ve politikalarla güçlenen, giderek sıklaşan mülteci karşıtı söylem ve söylentilerden güç alan şiddet hareketleri ve pogromlarla birleştiğinde, gündelik somut hayat koşullarının dayattığı enformel iş ve çalışma zorunluluğu, sömürü ve güvencesizlik oranlarını daha da yükselten etkenlere dönüşüyor. Görünmez kılınmak istenen, mecburi ikamet uygulamalarıyla iller arasında ya da bir il içindeki belli mahalle ve alanlara yerleşmek zorunda bırakılan milyonlarca insan üzerinde, bir tür, demografik mühendisliğin işlediği aşikâr. Az önce de zikredildiği gibi, belli illerin, hatta kentlerin sadece belirli mahallelerinin, Suriyelilere kapatılıp belli illerin belli mahallelerinin ikamete açılması, başta Suriye'yle sınırdaş kentlerde, Suriyeli nüfus yoğunlaşmasını da beraberinde getiriyor. Beş ilin (Gaziantep, Kilis, Hatay, Şanlıurfa ve Mardin) tüm Türkiye'deki Suriyelilerin üçte birinden fazlası için mecburi ikamet yerleri olarak belirlenmesi, adı geçen kentlerdeki bütün toplumsal hayat, belediye hizmetleri, iktisadi faaliyetler, doğal ya da kentsel kaynaklar üzerinde ciddi bir baskı oluşturması anlamına gelmektedir. Fakat ne ilginçtir ki, Türkiye'de Suriyelilere karşı şiddet eylemlerinin, kalkışmaların veya pogromların, söz konusu sınırdaş illerden daha çok Kayseri, Ankara gibi, bu dört kentteki yoğunlukla

mukayese edilemeyecek kadar düşük Suriyeli nüfus barındıran illerde olması, Türkiye'deki Suriyelileri daha fazla sınırdaki bu illere (ya da İstanbul gibi "kaybolmanın" mümkün olduğu kentlere) yönelttiği bir sır değil. İlgili kurumlar, Suriyelilere dair kayıtlarını sürekli güncellerken ve son iki yıldaki bütün rakamlardaki sürekli düşme eğilimi kamuoyuyla paylaşırken, Türkiye'deki Suriyeli nüfusun çoklu zorluklarla sürebilen hayatları daha da karmaşık hale geliyor.

On üç yılın ardından, Türkiye'deki Suriyelilere dair çok bariz biçimde gözlemlenebilen olgunun, çok boyutlu derin bir belirsizlik, hukuksal özne olamamanın neticesinde ortaya çıkan milyonlarca insanın toplumsal ilişkiler sisteminin çeperine konumlanma çabası, yol açtığı çok boyutlu enformel hayat ve her açıdan derin bir güvencesizlik ve geleceksizlik girdabı olduğunu söylemek mümkün. Geçici koruma kapsamının geleceğinin ve insani arka planının görmezden gelindiği, milyonlarca insanın, total yargılarla, basit sayılara indirgendiği bir ortamda, belirsizlik ve *ara* durumun, hayatın boşluk tanımaz yakıcı hakikati içerisinde görünen yüzeyleri olarak, demografik örüntü, Türkiye sathındaki yerleşme/ikamet dağılım, sınıfsal kompozisyon, iş ve çalışma verileri ele alındığında bile, *meselenin* sadece Suriyelileri ilgilendirmediğini gösteriyor.

Diğer taraftan, kayıt dışı ya da enformel emek piyasasının en kalabalık aktörü olan geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin, Türkiye'deki iktisadi hayatta, her daim görmezden gelinen önemi ve ağırlığı, bir milyona yakın kişinin güvencesiz iş ve çalışma gerçeğiyle farklı bir boyuta taşınmış oluyor. Gündelik hayatın her nüvesinde varlığını ve ağırlığını hissettiren Suriyeli geçici koruma kapsamındaki nüfusun sınıfsal konumu, yasal belirsizlikle çevrelenmiş hayatları, onlara dair sorun, şiddet, pogromlar veya *çözüm* diye sunulan ve yaşanılan trajedileri daha da derinleştirecek politika önerilerinin ortaya atıldığı dönemlerde, Suriyelilerin ucuz ve güvencesiz emeğinden ilkel kapitalist birikim imkânlarıyla kârlarını maksimize eden kapitalistlerin görünür olmamalarının anlamlı olduğunu not etmek gerekiyor. Bütün verilerin gösterdiği gibi, Türkiye ekonomisindeki ağırlıkları, önemi ve işlevleri net olan Suriyelilerin ya da genel manada göçmen ve mültecilerin, sayılarının kısa vadede düşmek yerine, kaynak ülkelerde ve coğrafyalarda giderek artan istikrarsızlığa, iklim ve küresel ısınma olgusunun tetikleyici gücü de eklendiğinde, Türkiye'nin karşılaştığı yahut gelecekte artan sayılarıyla daha yoğun deneyimleyeceği benzer durumlar üzerinde konuşmak mümkün hale geliyor.

Ayrıca, Suriyeliler özelinde, *geçici koruma* kapsamındaki üç milyonluk nüfusu *geri gönderme* tartışmaları yapılırken, ekonomi, sömürü, kâr ve güvencesizlik bir yana, gözden kaçırılan önemli bir diğer nokta da Suriye'nin içindeki mevcut durumdur. Suriye'ye ve bölgeye dair cari olan temel önermeleri, politikaları sorgulanmadan tekrar edilen resmî söylem ve paradigmanın görmek istemediği hakikat, Suriye'nin hemen her bölgesinden gelen üç milyonluk nüfusun geri gönderilmesi düşünülen bölgelerin mevcut durumudur. Türkiye'nin *güvenli böl-*

*ge* adı altında askerî güç bulundurduğu yerlerdeki kaotik durum bir yana, aslen o bölgelerden gelmeyen geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin, sadece *Suriyeli* olduğu için, Suriye'nin herhangi bir bölgesine geri gönderilmesinin 1951 Cenevre Sözleşmesi'nde belirtildiği gibi, ciddi bir kusur ve insan hakkı ihlali olacağı akılda tutulmalıdır. Başka bir deyişle, İdlib'den Türkiye'ye gelmiş geçici koruma kapsamındaki bir Suriyelinin, Minbiç, Afrin ya da Al-Bab'a (zorla) yerleştirilmesinin veya gönderilmesinin çok daha büyük sorunlar doğuracağı muhakkaktır. Türkiye'deki kamuoyunun büyük bir kısmının koşulsuz destekler göründüğü bu *çözüm*, çok daha karmaşık sorunlara yol açacaktır.

Altı çizilmesi gereken bir diğer gerçek de Türkiye ile Suriye arasındaki sınırın hâlâ geçirgenliğini sürdürmekte olduğudur. Artan güvenlik tedbirleri, inşa edilen yüksek duvarlar, karakollar, Suriye toprağının önemli bir bölümünde asker bulundurma gibi tedbirlere rağmen, çok daha girift ilişkilerin şekillendirdiği insan kaçakçı ağları, güçlerinden bir şey kaybetmeden, hatta kâr marjları gittikçe yükselir halde, Kilis, Hatay, Gaziantep, Şanlıurfa başta olmak üzere, çok farklı ağlarla varlığını sürdürüyor.[24]

Dolayısıyla, Türkiye'de mukim üç milyondan fazla Suriyelinin hayatlarına, geleceklerine dair tartışmaların dozu, şiddeti ve mahiyeti kadar, gündelik hayatta karşılaştıkları, deneyimledikleri ayrımcılık ve dışlayıcılık olgusu, onların *gönderilmesi* düşünülen coğrafyalardaki *de facto* durumların yakıcılığıyla birleşerek, doğrudan yahut dolaylı biçimde, onlara dayatılan hiyerarşik *ikincil* olma ya da çeperde kalma gerçeğini daha net hale getiriyor. Son tahlilde, öyle görünüyor ki, *Suriyeliler meselesi*, geçici koruma kapsamındaki üç milyondan fazla Suriyelinin dahil olmaya çalıştığı toplumsal ve ekonomik hayatın sert, acımasız, güvencesiz fakat belirli sermayedar sınıflar için bir o kadar kâr maksimizasyonu demek olan hakikati, Türkiye'deki yoksul sınıfların göçmen ve mültecilere yöneltilen öfkeleri ve Suriye'de bugüne kadar icra edilen ve bundan sonrası için de Türkiye'deki milyonlar için ümit, güven ve gelecek vaat etmeyen resmî politikaların ve paradigmaların beraber işlediği son derece girift, çok aktörlü, uluslararası güçlerin farklı pratiklerle dahil olduğu, çok boyutlu zorlu tartışmaların, uygulamaların ve *çözüm* önerilerinin alanı olmaya devam edecektir.

**KAYNAKÇA**

Adar, A.Ş. (2018) "Türkiye'de yeni prekarya Suriyeli işgücü mü?", *Çalışma ve Toplum*, 1: 13-36.

Akdeniz, E. (2014) *Suriye Savaşının Gölgesinde Mülteci İşçiler*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.

Al-Azm, S. (2014) "Arap milliyetçiliği, İslamcılık ve Arap İsyanları" F.A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, M.İ. Saylık ve T. Demirtaş, (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 313-326.

24 Kamuoyu hafızasının çabuk göz ardı ettiği haberlerden birisi, Suriye'den Türkiye'ye doğru olan insan kaçakçılığında askerî yetkililerin (dahi) nasıl rol oynadığını gösteriyordu. Bkz. https://www.ntv.com.tr/turkiye/sinirda-insan-kacakciligi-tuggeneral-tutuklandi,hlu-1_AB-0G2K_Lz10s-dIQ (erişim 13.08.2024).

Altuğ, S. (2020) "The Turkish-Syrian border and politics of difference in Turkey and Syria (1921-1939)" M. Cimino (der.) *Syria: Borders, Boundaries, and the State*, Palgrave Macmillan, Oxford, 47-74.

Anderson, L. (2014) "Otoriter miraslar ve rejim değişikliği Arap dünyasında siyasi geçişi anlamaya doğru" F.A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, M.İ. Saylık ve T. Demirtaş (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 61-80.

Aslan, G. (1989) *Yas Tutan Tarih 33 Kurşun*, Pencere Yayınları, İstanbul.

Atasü Topcuoğlu, R. (2019a) "Syrian refugee entrepreneurship in Turkey: integration and the use of immigrant capital in the informal economy", *Social Inclusion*, 7(4): 200-210.

Atasü Topçuoğlu, R. (2019b) "Türkiye'de Göçmen Çocukların Katılım Hakkı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştımaları Dergisi*, 8(1): 408-430.

Atlıoğlu, Y. (2018) "Suriye iç savaşı ve müzmin toplumsal çatışma", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 73(1): 129-156.

Baban, F., Ilcan, S. ve Rygiel, K. (2017a) "Playing border politics with urban Syrian refugees - legal ambiguities, insecurities, and humanitarian assistance in Turkey", *Movements*, 3(2): 81-102.

Baban, F., Ilcan, S. ve Rygiel, K. (2017b) "Syrian refugees in Turkey: pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(1): 41-57.

Beşikçi, İ. (1991) *Orgeneral Muğlalı Olayı Otuzüç Kurşun*, Belge Yayınları, İstanbul.

Bozarslan, H. (2022) *Canavarların Zamanı Ortadoğu, 2011-2021*, M.H. Bayrı (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Bozarslan, H. (2012) *Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra*, M.I. Durmaz (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Bozarslan, H. (2010) *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi: Osmanlı İmparatoluğu'nun Sonundan El-Kaide'ye*, A. Berktay (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Canbakal, H. (2009) *17. Yüzyılda Ayntab Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, Z. Yelçe, (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Çelikdemir, M. (2001). *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, Yayımlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Çetin, İ. (2016) "Suriyeli mültecilerin işgücüne katılımları ve entegrasyon: Adana-Mersin örneği", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(4): 1000-1016.

Çınar, S. (2018) "İnşaat işgücü piyasasında yeni aktörler ve yeni çatışmalar: Türkiyeli işçilerin gözünden Suriyeli inşaat işçileri", *Çalışma ve Toplum*, 1: 121-138.

Çullu, M. A., Pınar, A., Bilgili, A. V., Almaca, A., Aydemir, A., Öztürkmen, A. R., . . . Sucuka, D. (2015) "Türkiye güney sınırı mayınlı alanların toprak ve tarım potansiyeli", *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 19(1), 38-46.

Dabaşi, H. (2015) *Arap Baharı: Post Kolonyalizmin Sonu*, A.T. Esen, (çev.), Sümer Yayıncılık, İstanbul.

Danahar, P. (2015) *The New Middle East The World After The Arab Spring*, Bloomsbury, Edinburg.

Davutoğlu, A. (2016). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (110. baskı), Küre Yayınları, İstanbul.

Dawisha, A. (2013) *The Second Arab Awekening: Revolution, Democracy, and the Islamist Challenge from Tunis to Damascus*, W.W. Norton ve Company, New York.

Doğanoğlu, M. (2022) "Ensar-Muhacir Söyleminin Ekonomi-politiği: Türkiye'deki Suriyelilerin Çalışma Hayatına Eklemlenmesi", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2): 2446-2455.

Doğanoğlu, M. (2020) "Siaysal ile ekonomik arasında: Suriyelilerin iş yaşamına eklemlenmesinde sınıf, kimlik, dil nereye düşer?" M.N. Gültekin ve M. Doğanoğlu (der.) *Gaziantep'teki Suriyeliler: Başarı Hikayeleri*, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep, 73-85.

Duruel, M. (2017) *Hatay'daki Suriyeliler Sosyo-Ekonomik Yönleriyle*, Kriter Yayınevi, İstanbul.

Eğri, T. (2016) "Suriye'nin Ekonomi Politiği: 1970-2014" M.A. Okur ve N. Salık (der.) *Bağımsızlıktan Arap Baharı'na Suriye İç ve Dış Politika*, Nobel Kitap, Ankara, 213-234.

Elyachar, J. (2024) *Mülksüzleştirme Piyasaları: Kahire'de STK'lar, Ekonomik Kalkınma ve Devlet* E. Ünal (çev.), Alfa Kitap, İstanbul.

Erdoğan, M.M. (2014) *Türkiye'deki Suriyeliler: Toplumsal Kabul ve Uyum Araştırması / Syrians in Turkey: Social Acceptance and Integration Research*, HUGO Yayınları, Ankara.

Erdoğan, M.M. (2015) "Türkiye'ye kitlesel göçlerde son ve dev dalga: Suriyeliler" M.M. Erdoğan ve A. Kaya (der.) *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 315-347.

Erdoğan, M.M. (2022a) *Suriyeliler Barometresi: 2020 Suriyelilelre Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*, Eğiten Kitap Yayıncılık, Ankara.

Erdoğan, M.M. (2022b) *Suriyeliler Barometresi: 2021 Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*, Eğiten Kitap Yayıncılık, Ankara.

Erdoğan, M.M. (2023) *Suriyeliler Barometresi: "Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi" SB-2022*, SerBest Kitaplar, Ankara.

Ertürk, S.A. (2016) *"Tarımsal Faaliyelerlerde Çalışan Suriyeli Sığınmacılar: Altınözü (Hatay) Örneği)"*, Yayımlanmamış bildiri, TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, Ankara 13-14 Ekim.

Gültekin, M.N., Doğanoğlu, M., Leyla-Kuzu, Ş., İncetahtacı, N., Karayakupoğlu, H.C., Kaya, M., ... Mübarek, Z.B. (2022a) *Gaziantep Odaklı Sosyal Uyum Araştırması Gaziantep Monitörü 2022 Final Raporu*, Yayımlanmamış sonuç raporu, Gaziantep Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Gaziantep, http://sosyoloji.gantep.edu.tr/upload/files/tr(1).pdf

Gültekin, M.N., Soyudoğan, M., Doğanoğlu, M., Yücebaş, S., Leyla-Kuzu, Ş., Yücebaş, M., ... Kaya, M. (2022b) *Gendered Implications of COVID-19 in Southeast Turkey: The Case of Gaziantep, Şanlıurfa and Kilis*, Yayımlanmamış sonuç raporu, Gaziantep Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, Gaziantep, http://sosyoloji.gantep.edu.tr/upload/files

Gültekin, M.N., Giritlioğlu, İ., Karadaş, Y., Soyudoğan, M., Leyla-Kuzu, Ş., Gülhan, S. T., ... İncetahtacı, N. (2018) *Gaziantep'teki Suriyeliler: Uyum, Beklentiler ve Zorluklar (Özet Rapor)*, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep.

Gültekin, M.N., Yücebaş, M., Soyudoğan, M., Topçuoğlu, R.A., Doğanoğlu, M., Leyla-Kuzu, Ş., ... Özhazar, İ. (2021) *Gaziantep Monitörü 2020: Suriyeliler/Gaziantep Monitor 2020: Syrians*, SABEV Yayınları, Ankara.

Hanieh, A. (2011) *Capitalism and Class in the Gulf Arab States*, Palgrave Macmillan, New York [Türkçesi: *Körfez Ülkelerinde Kapitalizm ve Sınıf*, çev. B. Ahıska ve S. Doğa, NotaBene Yayınları, Ankara].

Hanieh, A. (2015) *İsyanın Kökenleri: Kapitalizmin Ortadoğu'daki Sorunları*, A. Toprak (çev.), NotaBene Yayınları. Ankara.

Har-El, S. (2019) *Ortadoğu'da Hakimiyet Mücadelesi Osmanlı Memlûk Savaşı 1485-1491*, G.Ç. Güven (çev.), Alfa Kitap, İstanbul.

Işık, S. (2018) "Ne yakın ne uzak bir tarihsel hadise: İbrahim Halil Soğukoğlu ve Kürtdağı mürit hareketi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10(21): 1078-1095.

Kadri, A. (2014) "Arap isyanları öncesinde iç karartıcı ekonomik performans" F.A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim,* M.İ. Saylık ve T. Demirtaş (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 103-133.

Keyman, E.F., ve Koyuncu-Lorasdağı, B. (2020) *Sekiz Kentin Hikayesi: Türkiye'de Yeni Yerellik ve Yeni Orta Sınıflar*, Metis Yayınları, İstanbul.

Kirişçi, K. ve Karaca, S. (2015) "Hoşgörü ve çelişkiler: 1989, 1991 ve 2011'de Türkiye'ye yönelen kitlesel mülteci akınları" M.M. Erdoğan ve A. Kaya (der.) *Türkiye'nin Göç Tarihi: 14. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Türkiye'ye Göçler,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 295-314.

Korkmaz, M. (2018) "Geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin Türkiye işgücü piyasasına etkileri ve değerlendirmeler", *Sosyal Güvence Dergisi*, 7(13): 57-83.

Lescot, R. (1990) *Çiyayê Kurmênc û Tevgera Murûdan (Le Kurd Dagh et le Mouvement Mouroud)*, Institut Kurde de Paris, Paris.

Leyla Kuzu, Ş. (2020) "Başarı ve yaşama tutunma arasında Gaziantep'teki 'Suriyeli kadınlar'ın deneyimleri" M.N. Gültekin ve M. Doğanoğlu (der.) *Gaziantep'teki Suriyeliler: Başarı Hikayeleri*, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep, 107-120.

Marcus, A. (2013) *Halep: Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri*, M.E. Baş, (çev.), Küre Yayınları, İstanbul.

Mutlu, P., Mısırlı, K.Y., Kahveci, M., Akyol, A.E., Erol, E., Gümüşcan, İ., ... Salman, C. (2018) "Suriyeli göçmen işçilerin İstanbul ölçeğinde tekstil sektörü emek piyasasına eklemlenmeleri ve etkileri", *Çalışma ve Toplum*, 1(56): 69-92.

Özdemir, M.V. (2015) "Suriye göç krizi ve sosyal sermaye: Pierre Bourdieu şimdi kolektif bilinçaltımızda! Suriyeli ve Türk doktorların sağlığın sosyal bileşenleri ile yüzleşme zamanı", *Güncel Psikiyatri ve Psikonörofarmakoloji*, 5(2): 33-37.

Özdoğan, T. (2016) "Suriye'de din ve siyaset: ulema-devlet ilişkileri" M.A. Okur ve N. Salık (der.) *Bağımsızlıktan Arap Baharı'na Suriye İç ve Dış Siyaset*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 123-157.

Roy, O. (2013) *Küreselleşen İslam* (2. Baskı), H. Bayrı (çev.), Metis Yayınları, İstanbul.

Roy, O. (2015) *Siyasal İslamın İflası* (5. Baskı), C. Akalın (çev.), Metis Yayınları, İstanbul.

Sahlins, M. (1976) *Culture and Practical Reason*, The University of Chicago Press, Chicago.

Sahlins, M.D. (1968) *Tribesmen*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Salık, N. (2016) "Modern Suriye'de toplum ve siyaset: 1946-2000" M.A. Okur ve N. Salık (der.) *Bağımsızlık'tan Arap Baharı'na Suriye: İç ve Dış Politika*, Nobel Yayıncılık, Ankara, 31-65.

Saraçoğlu, C. (2014) *Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler: İnkâr'dan "Tanıyarak Dışlama"ya* (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Sennett, R. ve Cobb, J. (1977) *The Hidden Injuries of Class*, Cambridge University Press: Cambridge.

Sever, A. (2004) "Bağımsızlıktan bugüne Suriye" F. Atacan (der.) *Değişen Toplumlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu*, Bağlam Yayınevi, İstanbul, 191-218.

Şimşek, D. (2019) "Türkiye'deki Suriyeli çocukların eğitime erişimi: engeller ve öneriler", *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 17(65): 10-32.

Şimşek, D. (2018a) "Mülteci entegrasyonu, göç politikaları ve sosyal sınıf: Türkiye'deki Suriyeli mülteciler örneği", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 18(40): 367-392.

Şimşek, D. (2018b) "Transnational activities of Syrian refugees in Turkey: hindering or supporting integration", *International Migration*, 57(2): 268-282.

Soyudoğan, M. (2020) "Bir yaşam stratejisi olarak benzerlik tahayyülü: Suriyeli göçmenlerin Gaziantep-Halep karşılaştırması üzerine" M.N. Gültekin ve M. Doğanoğlu (der.) *Gaziantep'teki Suriyeliler: Başarı Hikayeleri*, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep, 151-169.

Soyudoğan, M. (2011) "Aşiretlerin ekonomi politiği ya da olağan şiddet: Osmanlı Ayıntab'ında aşiret eşkiyalığı üzerine" M.N. Gültekin (der.) *"Ta Ezelden Taşkındır...": Antep*, İletişim Yayınları, İstanbul, 125-154.

Soyudoğan, M. (2005) *Tribal Banditry in Ottoman Ayntab (1690-1730)*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Taştekin, F. (2016) *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal: Alacakaranlıkta Ortadoğu* (5. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

Tripp, C. (2014) "Direniş siyaseti ve Arap isyanları" F. A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, M.İ. Saylık ve T. Demirtaş (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 161-182.

Tümtaş, M.S. (2018) *Sosyal Ayrışmaların Mekânsal İzdüşümü: Suriyeli Kent Mültecileri Üzerine Bir Tartışma*, Yayımlanmamış bildiri, TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 3-6 Ekim, Ankara.

Utanır-Karaduman, A. (2020) "Sınıf kategorileri ve sermaye türleri bağlamında Gaziantep'teki Suriyeliler" M.N. Gültekin ve M. Doğanoğlu (der.) *Gaziantep'teki Suriyeliler: Başarı Hikâyeleri*, Gaziantep Üniversitesi Yayınları, Gaziantep, 57-69.

van Dam, N. (2000) *Suriye'de İktidar Mücadelesi: Esad ve Baas Partisi Yönetiminde Siyaset ve Toplum*, S. İdiz ve A.F. Çalkıvik (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.

Yanici Erdal, İ.Ö. (2019) "Türkiye'de kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı istihdamla mücadele politikaları", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16): 225-246.

Zubaida, S. (2014) "Arap ayaklanmaları bağlamında kadınlar, demokrasi ve diktatörlük" F.A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, M.İ. Saylık ve T. Demirtaş (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 243-262.

Zurayk, R. ve Gough, A. (2014) "Ekmek ve zeytinyağı - Arap isyanlarının tarımsal kökenleri" F.A. Gerges (der.) *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim*, M. İ. Saylık ve T. Demirtaş (çev.), İyidüşün Yayınları, İstanbul, 133-158.

# "Orta Doğu Çalışmaları": Nereden nereye? Ne için?

*Engin Deniz Akarlı**

**Özet**: Bu makale, "Orta Doğu" kavramının 20. yüzyıl başında zuhurundan sonra günümüzde akademik bir çalışma alanının konusu haline gelişini anlatıyor. Gelişmeleri tarihî bağlamı içinde anlamanın önemine dikkat çekiyor. Başlarda kavramın çağrışımları arasına yerleşerek bölge insanlarının belirleyici vasıfları arasında anlatılıp algılanan bazı sert kanılara değiniyor. Nitelikli akademik çalışmalar sayesinde bu tür kanıların kabalığı aşikârlaştığı halde, zaman zaman hâlâ etkili olabiliyor. İki örnek veriliyor. Biri, bölgenin çok kültürlü geçmişi içinde başat yeri olan İslâmiyet'in çevresinden soyutlanarak ve bazı özellikleri ve arızi tezahürleri tarihî bağlama bakılmadan vurgulanarak, kaba genellemelerle resmedilmesi. Sonra da Batı kültürüne ve terakkiye ters bir gelenek olarak bellenip tanıtılması. İkinci örnek, Batı'daki akılcı yönetim usullerinin ve hukuk düzenlerinin tersine Orta Doğuluların keyfî ve ceberut yönetim tarzlarına alışık oldukları ve dolayısıyla yine tekelden ama Batıcı akıllar ve hukukla yönetilmelerinin uygun olacağı fikri.

Bölge ülkeleri hakkında kapsamlı ve tutarlı mukayeselere önem veren akademik çalışmalar artıkça Orta Doğu'ya ilişkin bu tür sekter fikirlerin zaafları ve yanılgıları açığa çıkıyor. Çeşitli üniversitelerde kurulan merkez, program ve enstitüler, bu olumlu gelişmeyi teşvik ediyor. Üniversiteler dışında Orta Doğu ile ilgili araştırmalar yapan ama daha muayyen gayeler için çalışan kurumların da sayısı artıyor. Bölgenin kaynak ve imkânları etrafında dönen rekabetler ve/veya başka nedenlerle bölgede sürüp giden gerginlikler ve sıcak çatışmalar güdülen amaçları da belirliyor. Eski yargı ve algılar körüklenebiliyor. Bölgede (ve bölge ile) barış ve işbirliğinin gelişmesine hizmet edebilecek çalışmalar gölgede kalıyor. Bunda yerel âlim, yazar ve sanatkârların tepkileri de etkili oluyor. Mesela Türkiye'de, Batı'dan gelen her fikir ve eseri kuşkuyla karşılayan, kategorik olarak Batı'ya karşı çıkan, sorunların kaynağını o cenahta görenler var. Bunlar, sorunların sorumluluğunu üstlenmedikleri ölçüde Batı'ya muhteşem bir güç ve etkenlik, Doğululara da edilgenlik ve çaresizlik atfettiklerini farkında değil gibiler. Öte yandan, Batıcı olan veya tutarlı argümanlar geliştiremeyen ilim ve fikir insanları da dar görüşlü değerlendirmeleri aşamıyorlar. Yeni yeni gelişen merkezler ve genç âlim, düşünür ve sanatkârlar bu darboğazların aşılmasına yardımcı olabilirler fakat bu biraz da ona göre amaçların benimsenmesiyle mümkün. Askerî güce dayanan güvenlik ve nüfuz arayışlarına öncelik veren yaklaşımlardan ziyade barış, etkileşim ve iyi ilişkilere önem veren yaklaşımlara ve arayışlara öncelik verilebilirse, Orta Doğu imajı da olumlu olarak etkilenecektir.

**Anahtar sözcükler**: Orta Doğu, Batı, Doğu, araştırma enstitüleri.

(*) Emekli (Emeritus) Prof. Dr. Brown Üniversitesi.

## Kavramın zuhuru ve kapsamı

"Orta Doğu", 20. yüzyıl başlarında "Yakın Doğu" ve "Uzak Doğu" eşliğinde ortaya çıkan bir kavram. Yakın Doğu, o zamanlar Balkanlar dahil Osmanlı devletini, Orta Doğu ise genel olarak, Maşrık diye bilinen doğu Arap âlemini, Mısır'ı ve İran'ı kapsıyordu. Sudan'ı, Afganistan'ı ve o çevrelerde başka birkaç yeri daha Orta Doğu'ya katanlar da vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Yakın Doğu kavramı bölgeyi çalışmak üzere ilk kurulmuş bazı akademik programların adında yaşamaya devam etti. Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya bölgelerinin antik çağlarını esasen arkeolojik yöntemlerle çalışan çoğu programa da Yakın Doğu adı yakıştırıldı. İkinci Dünya Savaşı ertesinde Amerikan (ABD) üniversiteleri öncülüğünde doğrudan Orta Doğu ile ilgili olan dersler ve akademik programlar da açıldı. Belli bölgeler hakkında çok yönlü çalışmalar yapılmasını teşvik için oluşturulan merkez, enstitü ve bölüm gibi akademik birimler arasında Orta Doğu'ya odaklananların sayısı da giderek arttı. Bu anlamda Orta Doğu Çalışmaları kurumsallaştı.

Orta Doğu en temelde Maşrık, İran ve Mısır'ı kapsamaya devam etti. Türkiye de zamanla bu bölgenin kapsamı içinde mülahaza edilmeye başladı. Türkiye'de elitler (devleti yönetenler, diplomatlar, âlimler, yazarlar) başta hoşlanmasalar da sonraları bu tasnife bir ölçüde alıştılar. Afganistan, Sudan, Libya ve bazen Pakistan'ı dahi bu çerçeveye katanlar oldu. Başka Kuzey Afrika (Mağrip) ülkelerini ve Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlık kazanan Müslüman çoğunluğa sahip devletleri de Orta Doğu kapsamına alanlar çıktı. Fakat son değinilen eklemeler insicam sorunlarını artırdığı ve kavramı iyiden iyiye hantallaştırdığı için pek revaç bulmadı. Kuzey Afrika ve İç Asya genelde Orta Doğu ile alakalı ama ayrı bölgeler olarak ele almak tercih edildi.

## Bağlam

Orta Doğu, coğrafi bir alanı ifade ediyor. Nitekim bölgenin tanımını belirgin bazı coğrafi özellikleri vurgulayarak bunlar itibarıyla nesnel bir temele oturtma gayretleri de olmuş, oluyor. Görece az yağmur alması, büyük (ve küçük) nehirlerin sağladığı sulama imkânlarının önemi, eskiden büyük ticaret yollarının buralarda kesişmesini sağlayan topoğrafyası bölgenin vurgulanan coğrafi özelliklerden. Bu özellikler tarıma dayalı iktisadi faaliyetlerin başat olduğu zamanlar için önemli ama bölgenin kendi içindeki farklılıklar da önemli.[1] Herhalde, Orta Doğu lafzının Batı'ya nazaran bir konumu ifade ettiği ve muhtelif "doğu"ları belirleyen

1 Coğrafya üstünden bölgeyi batıdan ayrıştırarak tanımlamaya girişen ünlü bir eser için bkz. (Wittfogel, 1957). İslâmiyet'in çıktığı ve ilk yayıldığı alanları coğrafi özellikler üzerinden çerçeveleyen başka bir yaklaşım için bkz. (Hodgson, 1974: 60-61). Hodgson "Orta Doğu" kavramı yerine "Nil'den Amu Derya'ya" tabirini tercih ediyor. Orta Doğu'nun coğrafi özelliklerinin özlü bir tarifi için bkz. (Perry, 1997: 1-8).

yörelerde yaşayan topluluklarla ilgili olarak Batı'da zamanla zihinlere yerleşmiş bazı ayırt edici kültürel özellikleri çağrıştırdığı da göz önünde tutulmalı. Bir başka deyişle, "Doğu" ve onun içinde "Yakın," "Orta" ve "Uzak" doğuların, salt coğrafi bölgeler olarak değil, belki daha önemlisi Batı'ya ve esasen Batı Avrupa'ya izafeten anlamlandırılan, anlam kazanan kültür alanları olarak belirdikleri akılda tutulmalı.

Batı, modern zamanlarda dünyanın merkezi, hâkimi ve insanlığı ilerilere taşımakta olan bir dinamizmin kaynağı olarak düşünülen bir alan. Batı imajının böyle bir anlam kazanmasının da bir tarihi var. Orta Doğu kavramının şekillenmesini, zamanla yüklendiği çağrışımları ve bir inceleme ve öğretim konusu haline gelişini de o tarihin akışı içinde kavramaya çalışmakta yarar var.

O tarihî akışta dikkate alınması gerekirken gözden kaçabilen bazı durumlara kısaca göz atalım. Batı Avrupa ülkelerinin, özellikle İngiltere ve bir ölçüde Fransa'nın, özgün, dinamik ve dönüştürücü bir gelişme içine girmiş oldukları, 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarından itibaren belirgin bir hale gelmişti. Fakat bu ülkelerin iktisadi, askerî ve içtimai üstünlükleri henüz ezici veya yakalanamaz bir mahiyet almamıştı. Ayrıca pek çok aydının dünyaya bakışı sonraki dönemlere nazaran görece kucaklayıcı ve eşitlikçi bir insanlık anlayışını yansıtıyordu. Dünyanın belki her köşesi ve bu arada Güneydoğu Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'da yaşayan topluluklar ve hâkim diller hakkında bilgilenme merakı belirgindi. Bu yıllarda mesela Osmanlı topraklarına gelen Batı Avrupalı seyyah, sanatkâr, gözlemci ve diplomatlar, kendi kültürleriyle mağrur da olsalar yöre insanlarına karşı daha sonraki dönemlerdeki yurttaşlarına ve meslektaşlarına nazaran genelde daha saygılı ve meraklı idiler. Şunu bunu hâkir görmekte tereddüt ederlerdi. Yöre aydınlarının ve ahalisinin Avrupalılara bakışı da ona göreydi. Sözgelimi, 1780-1870 yılları arasında pek çok Osmanlı aydını (önde gelen ulema dahil) Batı Avrupa'daki gelişmeleri genelde açık zihin ve merakla izliyorlardı.[2]

Batı Avrupa ülkeleriyle dünyanın başka yerleri arasındaki teknolojik, iktisadi, askerî, refah seviyesi ve eğitim gibi birçok açıdan mesafelerin iyiden iyiye açılması 19. yüzyılın hikâyesidir. Bu fark, yatırımların arttığı ve teknolojik gelişmelerin hızlandığı 1870-1920, sonra da 1920-1945/1950 yıllarında bariz ve aşılması zor bir hale geldi. Aynı yıllarda dünya hammadde kaynaklarını kontrol ve pazar payını artırmak için ve başka nedenlerle kuvvetli Batı Avrupa ülkeleri birbiriyle amansız bir rekabet ve dalaşmaya girerken nüfuzları altına almaya giriştikleri ve aldıkları ülkelerde de direnişler arttı. Her yerde militan milliyetçi hareketler gelişti. Daha önce çıkan vatanseverlik ve yurttaşlık vurgusu taşıyan

2 Yakın çağın bu evresini daha sonrakilerden ayıran öncü bir analiz için bkz. (Polanyi, 1944). Batılı düşünür ve yazarların Doğu'ya bakışlarının zaman içinde gösterdiği değişikliğe dikkat çeken önemli bir eser için bkz. (Hourani, 1991: 301). Bu eser Goethe ile Kipling'i karşılaştırıyor. Bu farklılaşmaya ve Osmanlı aydınlarının bakışlarında da benzer bir değişme olduğuna dair bkz. (Akarlı, 2006: 353-366). Cemil Aydın'ın çalışmaları (2017: 1-13 vd.).

milliyetçi söylemlerden farklı olarak bu kez kan ve cins üstünlüğü iddia eden biyolojik ırkçılık ve/ya aşılması zor kültür farklarını vurgulayan bir kültür ırkçılığı hâkim söylemler haline girdi. Batı'da başka ülkeler veya toplumlar hakkında yazılan ve çizilenlerin en ilmi olanlarında bile böyle ırkçı kanaatler ağırlık kazandı. Militan milliyetçilik kendilerini savunma durumunda olan topluluklarda da baş gösterdi ve icabında birbirlerine karşı da kullandıkları bir söylem, hatta inanç halini aldı (Akarlı, 2006; Bayly, 2002: 285-313).

Beşeriyetin gelişmesinin öncüsü, motoru ve nihayet referansı olarak düşünülen Batı fikri de bu dönemde bazen "yeni emperyalizm" dönemi diye de anılan 1870-1920 yıllarında zihinlere hükmeden bir paradigma haline geldi. Gerçi aynı dönemde yayılan ırkçı milliyetçiliğin tezahürü olarak Batı kavramı altında yerine göre şu veya bu Batı Avrupa milletinin üstünlüğü öne çıkarılsa da sonuçta Batı-Doğu karşıtlığı ideolojik boyutları olan bir söylem olarak gelişti.[3]

Malum, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması da bu dönemdedir. Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti dışında, Asya ve Afrika'da bir zamanlar fiilen veya ismen Osmanlı'ya bağlı topraklarda, Britanya, Fransa ve bir lokma da İtalya hâkimiyeti altında devlet ve devletçikler kuruldu. Suudi Arabistan bağımsız bir devlet olarak doğdu ama uzun süre uluslararası düzenin de dışında kaldı. Daha doğuda, İran'da da Kaçarlar kuzeyde Rusya'ya epey toprak kaybettikten, güneyde de Britanya'ya önemli imtiyazlar verdikten sonra yıkıldı. Yerini görece bağımsız Pehlevi Devleti aldı ama o da kuzeyde Rusya ve güneyde Britanya baskısından sıyrılamadı.

İki dünya savaşı arasında güçlü Batı Avrupa devletlerinin hemen hemen bütün Orta Doğu'da ve başka yerlerde kurdukları ezici hâkimiyet ve başka toplumlarla aralarında eğitim, teknoloji, iktisadi verimlilik, askerî güç ve genel refah seviyesi itibarıyla açılan fark, Batı'nın üstünlüğü fikrini iyiden iyiye yerleştirdi. Direnişler de arttı ama Batılı gibi olma arzusu yayıldı.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950-1990 yılları arasına damga vuran iki bloklu bir dünya düzeni oluşurken bölgedeki bağımlı devletler de birer birer bağımsızlıklarını elde etti. Bu devletlerin çoğu, başını artık Amerika'nın (ABD'nin) çektiği Batı blokuna, bir kısmı da Sovyetler Birliği (SB) blokuna yanaştı. Tarafsız kalmaya çalışanlar da oldu. Aynı dönemde artık bir dünya gücü haline gelen Amerika'da "Batı'nın yükselişi" genel başlığı altında (kuzey) Amerikalıların insanlık tarihinde öne çıkmalarını ve üstünlük kazanmalarını anlatan etraflı bir yorum gelişti. Bu yorum okullarda öğrencilere ortak yurttaş bilinci kazandırmak için öğretilen temel konulardan biri oldu. Milliyetçi vurguların ötesinde, insanlığın evrim ve tekamülünü anlatan bir yorum olarak "Batı'nın yükselişi", Amerika dışında da etkili oldu ve Batı'nın üstünlüğü fikrini besledi.

3 Bu konuda ve bu makalede Avrupa ve Amerika'da Orta Doğu çalışmaları hakkında değinilen pek çok konuda daha ayrıntılı bilgi için başvurulması gereken önemli bir eser için bkz. (Lockman, 2009: 66-99). Bir başka değerli eser, Rodinson'un (1991) eseridir.

İki kutuplu ve bloklu (tarafsızları da sayarsak üç bloklu) yeni dünya düzeni içinde yeni bakış açıları da serpildi. Dünyanın her köşesiyle ilişkileri gelişen ABD'de belli yörelerde ne olup bittiğini ve ne olabileceğini anlamak ve bu gelişmeleri etkileyebilmek için çok yönlü bilgiye ihtiyaç duyuldu. Bölge çalışmaları gelişti, üniversite programları arasına girdi. Orta Doğu da bu alanlardan biri olarak belirdi.[4] Gazetelerde, diplomatik yazışmalarda ve bireysel yayınlarda kullanılan coğrafi ve kültürel bir tabir olmanın ötesinde, gittikçe kurumsallaşan bir akademik çalışma konusu ve alanının adı olarak yerleşti. Esasen dil çalışmalarında ve klasik eserlerde uzmanlaşan ama arada çağdaş toplumlar ve siyasi oluşumlar hakkında kendilerine danışıldıkça fikirler beyan eden Oryantalist uzmanlar ve uzmanlık alanları da yavaş yavaş arka plana çekildi veya yeni akademik programlara eklemlendi. Ama tarih ve klasik eser okumaları üzerinden Müslümanların kültür ve davranış kodlarını resmeden bir çeşit Oryantalist literatür Orta Doğulular, özellikle de Araplar hakkındaki görüşleri etkilemeye devam etti.

1960'lı ve 1970'li yıllarda gelişen "modernleşme teorileri" ve modelleri, bölge çalışmalarını besleyen bir başka amil oldu. Bu modeller, yeterince gelişemediği düşünülen ülkelerin ve/veya istikrar kazanamamış gözüken düzenlerin nasıl iyileştirilebileceğini tartışıyor, tartışılan modelleri sınayacak incelemelere ışık tutuyordu. Tartışmalar, Orta Doğu ve başka bölge çalışmalarına da ivme kazandırdı.[5]

1970'li ve 1980'li yıllarda gelişme/gelişememe sorunlarına yapısalcı bir açıdan yaklaşan analizlerin de bölge çalışmalarına katkısı oldu. Yapısalcılar, modernleşme teorilerini iktisadi, dinamik ve dengesizlikleri ve sınıfsal sorunları yeterince dikkate almamakla eleştirdiler. Benzer bir bağlamda, kapitalizmin bir dünya sistemi olarak gelişmesini anlamaya çalışan başka analizler de gelişti.

Modernleşme modelleri de, yapısalcı analizler de esasen Batı merkezli kaldıkları ve gelişmelerin (Batı'ya doğru) bir istikamette gerçekleştiği varsayımını yeterince sorgulamadıkları için eleştirildi. Doğu'nun, özellikle de Orta Doğu'nun Batı'dan geri kalmasını kültür kodlarındaki farklara atfeden ve hâlâ ortalıkta dolaşan "Oryantalist" yorumlar da ağır eleştirilere uğradı (Lockman, 2009: 155-159, 157-159, 178-179).

Bu arada, Sovyetler Birliği'nin zayıflaması ve 1989'da çözülmesiyle başlayan yeni dönemde dünyayı ve insanlığı bir bütün olarak kavramayı amaçlayan bakış açıları revaç buldu. Orta Doğu dahil farklı bölgeleri ve çeşitli ülkeleri geçmişleri ve şimdiki zamanlarıyla dünya tarihi ve düzeni çerçevesinde incelemeye, anlamaya ve anlatmaya çalışan çalışmalar arttı. Mukayeseli değerlendirmeler yapıla-

4 Amerikan Kolejler Birliği'nin epey mesai harcayarak hazırladığı önemli bir rapor, Bölge Çalışmaları'nın niçin geliştirilmesi gerektiğini anlatıyor ve bunun nasıl yapılabileceğine dair öneriler geliştiriyor (1964). J.C. Hurowitz'in hazırladığı bir alt rapor özellikle Orta Doğu Çalışmaları üstünde duruyor (335-351).

5 Bkz. (Lockman, 2009: 134-144; Akarlı, 1999: 13-17). Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. (Goorha, 2017).

bilmesine yardım ettiği ve insanlık kavramının kucaklayıcı olarak düşünülmesini hatırlattığı için bu çalışmaların sosyal bilimlere ve bölge çalışmalarına önemli katkısı oldu, olmaya da devam ediyor.

Görüşlerin gözden geçirilmesini zorlayan bir başka gelişme, Japonya, Çin, (Güney) Kore, hatta Hindistan gibi Doğulu ülkelerdeki gelişmeler oldu. Bu ülkelerin yeni teknolojileri benimseme ve geliştirme, kaliteli insan yetiştirme, köklü yatırımlar yapabilme, siyasi düzenin içtimai dayanaklarını görece genişletip güçlendirme gibi kazanımları, Doğu'ya yakıştırılan gerilik imajını ciddi olarak sarstı. Çağdaş dünyada dönüşüm ve gelişme şartlarını ve dinamiklerini gerek mikro gerekse makro düzeylerde anlamak için analitik temeli daha sağlam (evrensel geçerliliği daha kuvvetli) yaklaşımların geliştirilmesi için kollar sıvandı, yeni projelere girişildi, yayınlar yapıldı; yapılmaya da devam ediyor.

Bütün bu çalışmaların açtığı yeni bakış açıları ve araştırma alan ve imkânları, gelişme (ve gelişememe) sorunlarının çok yönlü ve daha eleştirel bir yaklaşımla incelenmesini mümkün kılan bir ortam yarattı. Bu arada tarihçiliğin ve sosyal bilimlerin inceleme konuları iyiden iyiye genişledi, yaygınlaştı. Mesela, eskiden sözü pek edilmeyen kadınlar, işçiler, marjinal sayılan unsurlar ve insan hayatının hemen her yönü araştırma konusu olmaya başladı. Bu gelişmeler Orta Doğu bölgesi ile ilgili çalışmaları etkiledi. Amerika ve Avrupa'da çeşitli üniversitelerde sayıları artan merkez, enstitü veya programlar, bölgeyi geçmişi ve günümüzdeki halleriyle ve çeşitli yönleriyle daha iyi kavramamıza yardım eden görece kapsamlı, mukayeseye açık ve analitik değeri yüksek çalışmaların yapılmasını sağladı; sağlamaya da devam ediyor.[6] Birçok Avrupa ülkesinde, Japonya, Çin ve başka yerlerdeki merkezlerin de bu ilmî çalışmalara katkısı oldu.[7]

Orta Doğu ülkelerinde de araştırma merkezleri tesis edilmekle beraber buralarda yürütülen çalışmalar daha çok kendi ülkelerinin meselelerine ve ilgilerine

6 Gelişmeler hakkında genel bir fikir sahibi olmak için bkz. (Lockman, 2009: 183-215). Gelişmeleri sırf Batı kaynaklı olduğu için şüpheyle karşılayanlar da var. Böyle katı kategorik yargıların doğru olmadığını düşünüyorum. 1960'lardan 2010'lara değin üniversitelerde Orta Doğu ile ilgili olarak okutulan ders kitaplarını karşılaştırmak, olumlu gelişmeleri görüp takdir etmeye yetecektir. Lockman'ın kitabı da nereden nereye gelindiğini yansıtan iyi bir çalışmadır.

7 Amerika'daki MESA (Orta Doğu Çalışmaları Birliği, https://mesana.org) gibi Avrupa'da da EURAMES (Avrupa Orta Doğu Çalışmaları Birliği, http://www.eurames.de/) var. Ayrı ayrı ülkelerdeki merkezler ve programları çatıları altında toplayan birlikler de var. Fransa'da AFEMAM (www.afemam.asso.fr), Almanya'da DAVO (http://davo.uni-mainz.de; www.davo.online.de) ve DMG (www.dmg-web.de), Britanya/İngiltere'de BRISMES (www.durham.ac.uk/brismes/), İtalya'da SeSaMO (http://www.sesamoitalia.it/; www.unifi.it/istituzioni/sesamo/), Hollanda'da MOI (https://web.archive.org/web/20061008114246/http:/www.smi.uib.no/eurames/netherlands.html), İskandinavya'da NSM (Nordic Society for Middle Eastern Studies, www.smi.uib.no/nsm/), Polonya'da, Polskie Towarzystwo Orientalistyczne (Polish Orientalist Society), Rusya'da ORO (Russian Association of Scholars in Oriental Studies, https://web.archive.org/web/20061008114246/http:/www.smi.uib.no/eurames/russia.html), İspanya'da SEEA (www.se-ea.com), İsviçre'de SGMOIK / SSMOCI (www.sagw.ch/SGMOIK [Almanca] www.assh.ch/ssmoci [Fransızca]), Ukrayna'da UkrAMES (Ukrainian Middle East Studies Association, https://web.archive.org/web/20061008114246/http:/www.smi.uib.no/eurames/ukraine.html), Bulgaristan'da BCMS (www.bcmes.com) ve Estonya'da EAS (www.ears.ee/). Çin ve Japonya'daki merkezler daha çok dil ve klasik eserler üstünde duruyor, tanıdığım bazı meslektaşlardan anladığım kadarıyla.

odaklanıyor. Mukayeseli çalışmalar mahdut ve büyük ölçüde dış kaynaklardan ve Batı'dan alınan bilgilere dayanıyor.[8] Öte yandan, bölgeden Batı'daki programlara ve merkezlere gelen ilim ve fikir insanlarının yapılan çalışmalara önemli katkıları olduğu bir gerçek.

Orta Doğu ülkeleriyle ilgili çalışmaların motoru niteliğinde olan Amerika'da ve bazı Avrupa ülkelerinde görece rahat mali imkânlarla çalışıyorlar. Fakat bütün programlar ve akademisyenler üstünde baskılar da var. Akademik çalışmaların ve programların sürdürülmesini sağlayan mali kaynakların temini ve neticede ortaya çıkan (uzman, veri, rapor, yayın gibi) ürünlerin kullanım değeri, yani ne işe yaradığı ve ne iz bıraktığı tartışmalara yol açıyor. Siyasi amaç ve kaygılar, bazen de bariz ideolojik bağlantılar bu tartışmaları etkiliyor. Gerekli mali desteği başta devlet, sonra da fon toplayıp dağıtan vakıf mahiyetindeki kuruluşlar ve nihayet özel bağışçılar sağlıyor. Karşılığında ne bekliyor ve ne alıyorlar? Yerel dilleri ve kültürleri bilen uzmanların yetişmesi pratik beklentilerin belki en başında geliyor. Başta istihbarat örgütleri ve dışişleri olmak üzere çeşitli devlet dairelerinin ve bölgeyle ilgili işler yapan şirket ve kuruluşların da beklentileri oluyor. Bunlar da kendi amaç ve hesaplarını etkin bir şekilde yürütülebilmek için ihtiyaç duydukları bilgi ve değerlendirmeleri sağlayacak muayyen projelerin yapılmasını bekliyor, destekliyorlar.[9] Batı Avrupa ve Amerika'da ve başka bazı yerlerde üniversiteler adrese teslim örtülü projelere angaje olmaktan çekindikleri için bu ihtiyacı karşılamak üzere üniversiteler dışında, sayıları gittikçe artan çeşitli düşünce kuruluşları ve enstitüler ortaya çıkıyor. Bunlar genel ve ayrıntılı akademik çalışmalardan da yararlanarak belli konulara odaklanıyor, kendileri açısından önemli sorunlara cevap arıyor, icabında pratik çözümler geliştirerek öneriyor. Bu kuruluşların bir kısmı belli konularda (mesela sağlıkla veya sığınmacılarla ilgili konularda) maddi bir karşılık beklemeden çalışırken, bir kısmı doğrudan belli bir siyasi veya iktisadi maksada hizmet edebiliyor.

İmaj yönetmeyi ve zihinleri etkileyerek yönlendirmeyi amaçlayan lobici ve reklamcı kuruluşlar ve örgütlenmeler de artıyor.[10] Onları araştırma ve öğretim programlarından ve düşünce kuruluşlarından ayrı düşünmek gerekir ama lobiciler, bazı durumlarda, fonların dağılımından araştırma konularının belirlenmesine, hatta programların kapsamına kadar çeşitli şekillerde etkili olabiliyorlar.

8 İsrail bir istisna. Orada çeşitli merkezler ve enstitüler var. 1959'dan beri faal olan Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies (MDC) istihbaratçılar dahil devlete çalışan uzmanlarla akademisyenleri bir araya getiren bir "düşünce kuruluşu" (https://dayan.org ve Lockman, 2009: 259, 264). Fakat doğrudan akademik gayelerle çalışan merkezler de var. Bütün bu kuruluşlarda ve genelde İsrail üniversitelerinde Orta Doğu ile ilgili çalışmalara verilen önemin bir fark yarattığı aşikardır. Darısı Türkiye'nin başına.

9 Tartışmaların geniş bir özeti için bkz. (Lockman, 2009: 237-273).

10 Amerika'da en zengin ve etkili lobicilerden biri AIPAC'tir (American Israel Public Affairs Committee). Sloganı: "İsrail'in güvenliği, Amerika'nın gücü için." Gayesi çok açık. Bazı düşünce kuruluşları da dar amaçlara hizmet için çalışırlar fakat akıllı araştırmalar, yayınlar ve toplantılar ile yollarında ilerlemeye dikkat ederler. Bir örnek 1985'te bir düşünce örgütü olarak kurulan Washington Institute for Near East Policy'dir (WINEP).

Yerine göre, zihinleri ve gündemleri de etkileyebiliyor, etkilemek için de evveliyatı olan önyargıları ve düşünce kalıplarını kullanabiliyorlar. Bölgedeki bitmez tükenmez gerginlik ve çatışmalar bu tür manipülasyonları kolaylaştıran bir ortam sağlıyor. Eski kalıpların bölgede doğrudan veya dolaylı olarak içselleştirilmiş olması da öyle.

Yani bir taraftan olumlu bir gelişme sürüyor. Akademide (ve başka fikir faaliyetleri ve sanatta) mukayeseye açık, etkileşimlere ve hayatın karmaşıklığına dikkat eden yaklaşımlar ve yöntemler gelişiyor. Orta Doğu'da yaşayan insanları artık daha makul (yani kendilerine özgü bir cinsmiş gibi değil de insanlığın parçası olarak, her yerde uygulanabilecek) esaslar ve yöntemlerle anlayıp anlatmayı mümkün kılacak bir birikim ve zemin oluşuyor. Dışarıdan bölge ülkelerini anlamaya, bölge ülkelerinin de kendilerini ve birbirini daha iyi tanımalarına, dolayısıyla karşılıklı ilişkilerin daha düzgün ve bütün taraflar için daha bereketli hale gelmesine yardımcı olabilecek mahiyette bir gelişme. Ama bitmek tükenmek bilmeyen gerginlik ve çatışmalar, anlaşmaya yardımcı olabilecek bilginin öne çıkamadığını düşündürüyor.

Bölge dışından ve içinden doğrudan veya dolaylı müdahalelerle büsbütün çetrefilleşen ülke içi, komşular arası, bazen de bölge ötesi gerginlikler ve çatışmalar üslupları geriyor. Kaba kalıplar içinde düşünme alışkanlıkları nüksediyor, nüksettirilebiliyor. Siyasette, kitle iletişiminde, kültür ve sanat faaliyetlerinde, akademik uğraşlarda söylemler ve gündemler etkileniyor. İnsanların bölge ülkelerine ve dünyanın başka köşelerine, kendi ülkelerine, kendi ülkelerinde farklı gruplara bakışları da ona göre oluyor.

Sorunlardan biri de İslâmiyet'e bakış. Orta Doğu'da insanları tahrik etmenin en kolay yollarından birinin İslâmiyet'i kasten ya da zihin şartlanmasından kaynaklanan alışkanlıkla aşağılamak olduğu anlaşılıyor. İslâmiyet'i hemen her derdin müsebbibi gibi görüp göstermek tahkir alanlarını genişletiyor. Orta Doğu hakkında yapılan pek çok çalışma ve yayında, bölge ile İslâmiyet ve İslâmiyet ile Batı'ya muhalefet arasında bağ kurulması dikkat çekicidir. İslâmiyet zengin bir dinî gelenek ve çok boyutlu bir kültür birikimi. Kategorik olarak Batı'ya, dolayısıyla çağdaşlığa aykırı olduğunu düşünmek açıklanmaya muhtaç bir indirgemeciliktir. İslâmiyet'i, dünyanın en eski medeniyetlerinin beşiği olan ve halen de çeşitli nedenlerle karmakarışık dinamiklerin etkilediği ülkelerden oluşan bir bölgenin temel belirleyicisi gibi düşünmek de sorunludur. Dinler insan hayatında önemlidir. Fakat Müslümanlık dahil hiçbir din toplum dinamiklerini kendi başına açıklayamaz. Tersine, hayattaki, toplumdaki gelişmeler dinin yorumlarını ve nasıl yaşandığını etkiler. Nasıl yaşandığı da yeknesak değil, farklı farklı biçimlerde kendini gösterir. Dolayısıyla bir toplumu anlamak ve anlatmak için sürekli dine başvurmak işin kolayına kaçmaktır. Zihin tembelliği ile eski, alışılmış düşünce kalıplarının etkisine teslim olmaktır. Ya da peşin hüküm ve/veya art niyetle esas meseleleri perdelemek, gözden saklamak içindir.

Hıristiyanlıktan farklı olduğu için İslâmiyet'i horlamanın elbet derin ve uzun bir tarihi var. Fakat İslâmiyet'in özü ve tabiatı itibarıyla Batı medeniyetine, dolayısıyla çağdaşlığa zıt bir saplantı olduğu düşüncesinin tarihi hiç de o kadar derin değil; çağdaş bir düşünce. 19. yüzyılda, Doğu-Batı zıtlığının ona bağlı başka ikiliklerle birlikte paradigmatik bir bakış açısı ve açıklama modeli olarak gelişmesiyle ilgili. O modelde en önemli karşıtlıklardan biri Batı'nın akılcılıkla uzlaşmış din anlayışına karşılık, Orta Doğu'da hâkim din olarak yerleşen İslâmiyet'in Ortaçağ'da donmuş kalmış olduğu fikri. Bölgede önemli diğer dinî geleneklerden İsevilik, Batı Hıristiyanlığı ile aynı kökten geldiği için tabiatı itibarıyla Batı'ya, dolayısıyla çağdaşlığa ayak uydurur diye düşünülmüş (Musevilik için de böyle bir kanaat zamanla gelişmiş). Ama reformasyona uğramadığı, Rönesans ve Aydınlanma hareketlerinin birey ve akıl vurgusuyla getirdiği fikrî gelişmelere bigâne kaldığı (ve tabiatı itibarıyla zaten reform edilemeyeceği, reforma uğrarsa kendinden başka bir şey olacağı)[11] düşünülen İslâm'ın Batı'yla ve çağdaşlıkla uzlaşmasının pek zor olacağına inanılmış.

İslâm ve Batı uyuşmazlığı fikrinin sertleşmesi ve âdeta ideolojikleşmesi de 1870-1918/1920 yılları arasında belirginlik kazanan bir gelişme. Yineleyelim, Batı Avrupa ülkelerinin (ve Rusya'nın) başka ülkelere emperyalist müdahaleleri bu yıllarda iyiden iyiye sertleşmişti. Müslümanlar her yerde bu müdahalelere karşı direndiler ve yer yer ve zaman zaman silahla karşı koydular. Hatta Müslümanlığın zayıf olduğu bazı yerlerde dahi direnişçiler İslâmi çağrıları benimsediler, Müslümanlaşmaya meylettiler. Oralarda İslâmiyet kuvvetlendi. Bu gelişme, Batı Avrupa ülkelerinde İslâmiyet'e karşı özel bir tepki, bir husumet doğurdu. İslâm'ın bu çekiciliğini izaha çalışan bilim insanları da direnişin normalliğini değil, Müslümanların bağnazlığını bol bol vurguladılar. Neticede her yerde İslâmi direnişler bastırıldı ve Müslüman çoğunluğa sahip ülkelerin hemen hemen tamamı Avrupa ülkelerinin idare ve baskısı altına girdi. Bir direniş davası ve safları sıklaştırmakta ilham kaynağı olarak İslâmcılığın cazibesi kırıldı. İki dünya savaşı arasında, Batılılaşma, Batı çizgisinde uluslaşma ve ulus-devleti olabilme gayretleri öne çıktı. Bağımsızlığını baştan kazanarak yeni dünya düzenine bağlandığı için en önemli istisna sayabileceğimiz Türkiye'de de devlet o ara dönemde İslâmiyet'i denetim altına aldı ve devlet marifetiyle çağdaşlaşma yolunu benimsedi.

Fakat gerek yerel-coğrafi ("kutrî") gerekse daha kapsayıcı (pan-) milliyetçi rejimlerin[12] İran'da ve Arapça konuşulan ülkelerdeki zaaf ve başarısızlıklarına,

11 Yakın tarihte ve günümüzde çok tekrarlanan bu iddia insanı hayretlere düşürüyor. Başka dinler için normal görülen bir halin, özünü koruyarak değişen şartlara uyabilmenin, İslâmiyet gibi zengin ve uzun bir kültür birikimini ifade eden bir dinde olamayacağı katı bir ifade ile serdediliyor, tarih de bu savı destekleyecek şekilde peşin hükümlerle okunup anlatılıyor. Tekrarlana tekrarlana zihinlere kazınmış bu hikâyenin en meşhur anlatıcılarından biri Bernard Lewis'tir; örneğin bkz. (2002). Bu görüşe (ve Bernard Lewis'in benzer bağnaz görüşlerine) karşı çıkan kuvvetli tenkitlerin özeti ve referansları için bkz. (Lockman, 2009: 174-178, 217-219 vd.).

12 Kutri milliyetçilik yerel devlet/ülke bazlı; Mısır, Suriye, Irak, Lübnan milliyetçiliği gibi. Pan-milliyetçilik, malum, aynı dilden veya dinden oldukları düşünülen insan topluluklarını bir araya

biraz da Batılılaşma girişimlerinin yarattığı boşluklara tepki olarak ve başka bazı saiklerle, İslâmcılık yeniden çekici hale geldi. 1979 İran Devrimi sonrası İran'da kurulan yeni rejim, ABD'de ve başka Batı ülkelerinin alıştıkları menfaatlere, nüfuza ve savundukları ideolojik duruşlara meydan okudu. Rusya'nın Afganistan'ı işgali de İslâmcı tepkiler doğurdu. ABD, İran'a karşı çıkarken Afganistan'da Ruslara karşı kurulan cihatçı cepheyi desteklemekte beis görmedi. 1980'li yılların başından itibaren çeşit çeşit İslâmcı hareket başka yerlerde de hatırı sayılır bir güç olarak belirmeye başladı. Bu hareketler içinde İslâmiyet'in özünde çağa ayak uydurabilecek bir din olduğunu, kaliteli bir yaşamı sağlayan kurum ve özelliklerle pekâlâ bağdaştığını savunanlar vardı. Hâlâ da var. Bir başka grup, Batı-İslâm zıtlığını âdeta aynıyla tersine çevirerek fikrî ve siyasi duruş geliştirmeye çalışan İslâmcılar ve milliyetçiler popülerlik ve hatta siyasi başarılar kazanmalarına rağmen görüşlerinin iğreti temellerini düzeltemediler. Üçüncü bir yolu, İslâmcılığı Batılı ve Batıcı güçlerle ölümüne savaş olarak düşünen hareketler açtı. Bunlar devlet örgütlerinin zayıfladığı bazı yerlerde militan korku rejimleri kurdular. İslâm hakkında ne kadar kaba fikir varsa onlara delil ve haklı direnişçilerin de aynı safta gösterilmesine sebep oldular. İslâm ve terör birlikte düşünülmeye başladı (yeniden). İslâm-terör ilişkisi başlıca araştırma konularından biri oldu. İslâmiyet'in çeşitli biçimlerde yeniden güncelleşmesi, Müslümanlığın etkilerini taşıyan farklı toplumları, zengin kültür birikimini, sanat eserlerini ve günümüzde nasıl yaşandığını daha iyi anlamak için ciddi çabalar da harcandı. Kıymetli, kalıcı eserler ortaya çıktı. Ama İslâm ve terör o kadar çok çalışmada bir arada işlendi ki sonunda pek çok insan İslâm'ı bağnazlıktan ayrı düşünemez oldu.[13]

İsrail'in işgalci politikalarının desteklenmesini temine çalışan lobilerin olumsuz algılara katkısı oldu. Müslümanların, bahusus Filistinli Müslümanların, Batı medeniyetine karşı varoluşsal bir tehdit teşkil ettiklerini anlatıp durdular. İsrail'in İran'a ve Lübnan'da Hizbullahçılara karşı yürüttüğü kampanyalar da Batı ülkelerinde etkili oldu ve oluyor. İslâmiyet'in böyle güncel siyasi gelişmelere ve propagandalara bağlanmasının, ciddi akademik çalışmaların ve dikkatli değerlendirmelerin ortaya çıkarmaya çalıştığı gerçekçi, sağlıklı ve makul tasvir ve tahlilleri gölgelediği bellidir.

Orta Doğulu pek çok fikir insanının ve âlimin mevcut sathi tanıtımları tersten veya doğrudan destekliyor olması resmin düzeltilebilmesini zorlaştıran bir başka etken. Tersten destekleyenler, basitleştirirsek, Batı'nın ideolojik veya kategorik tasnifinde iyi olanı kötü, kötü olanı iyi sayıyorlar. Ya da her kötülüğü Batılılara

---

getirmeyi hedefleyen çağrıları, projeleri ifade ediyor. Kutri milliyetçilik için bkz. (Abou-El-Haj, 1982: 185-201).

13 Kurulan bu bağın başlıca gündem maddesi olması akla ziyan bir durum. Lockman'ın tepkisi için bkz. (2009: 224-234). Ben de çalıştığım üniversitelerde İslâm ve terör uzmanı siyaset bilimciler yerine İslâm sanat tarihçisi alınması için verdiğimiz uğraşları düşündükçe hüzünleniyorum. İslâmiyet'i uzun zamana yayılmış güzel izleriyle mi hatırlayalım, öğrenelim, yoksa arızî çirkinliklere alet edilmesiyle mi? Brown'da sanat tarihi kazandı ama tavizler de verdik.

atfederek farkında olmadan Müslümanları aciz ve edilgen insanlar olarak resmederken Batı'yı yüceltmiş oluyorlar. Paradigmatik Doğu-Batı zıtlığı dolayısıyla pekişiyor.[14] Bir de İslâmi değerleri savunmaktan vazgeçmeden Batı kaynaklı gelişme modellerini ve söylemlerini esas alanlar var. Tarihte bir noktadan sonra (değerlerin çiğnenmesinden veya her ne sebeptense) İslâmiyet'in durağanlaştığını ve Müslümanların geriye düştüğünü, Batı ülkelerini örnek almaktan başka çare olmadığını söylüyorlar. Doğrudan Batı modellerini esas alan "Batıcılar" daha tutarlı. Fakat o modellerde toplumun dinî örgü ve inançları ciddiye alınmıyor ve/veya sosyal mühendislikle ayarlanabileceği varsayılıyorsa, ortaya çıkan tahliller yeterince derinlikli ve açıklayıcı olamıyor (yani dine olabileceğinden önemli bir saik addeden yaklaşımlar gibi, dini manipüle edilebilecek bir netice olarak gören pozitivist yaklaşımlar da yetersiz.)

Orta Doğu bölgesinin betimlenmesinde İslâmiyet'e atfedilen aşırı önem, Orta Doğu'nun çok dinli, çok kültürlü geçmişinin izlerini hafızalardan sildiği için de sorunlu. Orta Doğu üç büyük tek-tanrılı dinin, bunların çeşit çeşit dallarının ve Zerdüştlük ve Manihaizm gibi başka önemli eski dinlerin de beşiği. Nitekim başta çeşit çeşit Hıristiyanlar olmak üzere gayrimüslimler, uzun süre bölgede yaşayan nüfusun hatırı sayılır bir oranını teşkil edegelmişler. Bu oran 19. yüzyıl sonlarından itibaren giderek azalmış ve zamanla bölgenin çok dinli geçmişi hatırlanmaz olmuş. Bölgenin aslî unsurlarından olan Arapça konuşan nüfusun epey bir kısmının hâlâ Hıristiyan olduğu bile neredeyse unutuluyor.[15] Öte yandan, halen ve yakın geçmişte Müslümanların daha büyük kısmının (nasıl tarif edilirse edilsin) bölgenin dışında, mesela Güney ve Güney Doğu Asya'da oldukları, ayrıca bütün Müslümanların belki yarıdan çoğunun farklı ülkelerde azınlık halinde yaşıyor olmasının ima ettiği sonuçlar da düşünülmüyor.

Bölgedeki İsevilik ve Musevilik ile ilgili çalışmaların, İslâmiyet ve Müslümanlardan büyük ölçüde soyutlanarak ayrı bir konumda ele alınması da düşündürücü. Gerçi bir zamanlar Museviliğin de antik Helen ve Roma'dan esinlenen Batı akılcılığına ters bir gelenek olduğu düşünülürdü (mesela Ernest Renan'ın yazılarında). Son yüzyıl içinde, özellikle de son yetmiş yılda Musevilik ile Hıristiyanlığın ortak bir geleneği temsil ettiği düşüncesi ilmî ve popüler eserlerle beslenerek yerleşip artık sorgulanamaz bir inanç haline geldi. İslâmiyet ise özü ve tabiatı itibarıyla ters bir kültür geleneği olarak algılanıp anlatılmaktan henüz

14 Bu konuda önemli bir makale için bkz. (al-'Azm, 1981: 5-26). Bu yazıda Edward Said'in *Orientalism* (1978) adlı eserine değinmedim. Eserin sahada olumlu ve yaygın bir etkisi olduğu malum. Fakat bazı bakımlardan ağır eleştiriye müstahak bir yapıt. Belki en önemli zayıflığı, tarihî bağlama bakmaksızın kendi gördüğü Orientalizm'in antik Yunan'dan 20. yüzyıla değin dümdüz geldiğini düşünmesi. Başka kusurları da var, al-'Azm bunlara değiniyor.

15 Son zamanlarda yapılan pek çok çalışma, bölge nüfusunun çok dinli ve çok dilli kompozisyonu hakkında bilgi veriyor. Bu çalışmalar, milliyetçi ve bir şekilde standartlık arayan tarih yazıcılığını henüz sarsabilmiş değil ama yine de önemli. Bölgede ne denli zengin bir dinler kompozisyonu olduğunu gösteren bir örnek için bkz. (Masters, 2001). Bu kitap hakkındaki değerlendirmem için bkz. (2005: 63-65).

kurtulamadı. Gerçi Müslümanlığı da İbrahimî dinler başlığı altında anlayıp anlatmaya çalışanlar var ama bu yaklaşım pek öne çıkamadı. Musevi-Hıristiyan (*Judeo-Christian*) eşliğinin İslâmiyet karşısına dikilmesinin siyasi arka planı ve bağlantıları göz önüne alınırsa, İbrahimî dinler yaklaşımının hâlâ fazla revaç görememiş olmasına şaşırmamak gerekir (Silverstein ve Stroumsa, 2015). Böyle bir gelişme sert İslâmcı aydınların ve siyasetçilerin de pek işine geleceğe benzemez.

Orta Doğu-Batı zıtlığı siyasi rejim ve hukuk düzenlerinin tasvir ve tahliline de taşınmış. Batı'da antik Yunan ve Roma'dan beri katılımcı siyasi rejimler ve rasyonel hukuk düzenleri varken Müslümanların hâkimiyeti yüzünden Orta Doğu'da despotik yönetimlere ve indî kanun ve keyfî kararlarla yönetilmeye alışık toplumlar oluştuğu düşünülmüş. Batı'da ise toplumun farklı kesimlerinin temsil edilebildiği, seslerinin duyurulabildiği siyasi düzenlerin ve akılcı (rasyonel) hukuk düzenlerinin çok eskilere uzanan fikrî esasları ve kurumsal arka planı olduğu ileri sürülmüş. Tarih çalışmaları epeydir bu soyutlamaların kusurlarına işaret ediyor ve modern demokratik kurumların, katılımcı siyaset anlayışının ve rasyonel hukuk düzenlerinin karmaşık ve bayağı kanlı bıçaklı bir mazisi olduğunu gösteriyor.

Bu mazi, bugün bu tür kurumları kazanmış ve onlara yön veren fikirleri özümlemiş toplumları nerede olursa olsun takdir etmemize engel değil. Katılımcı, saydam, hesap vermeye açık rejimler ve temel insan ve vatandaşlık haklarını gözeten istikrarlı hukuk düzenleri, çağdaş yaşamın kalitesini yükselten özelliklerden. Ama Doğu-Batı karşıtlığına hapsolarak bu farkları sanki tarihin derinliklerinden gelen aslî, öze ilişkin, ayırıcı vasıflar gibi serdetmek yanıltıcı. Doğuluları insan olarak ve/veya kültürel açıdan aşağılamakla kalmıyor, aynı zamanda onların gelişmek için yine otoriteyle yönetilmeye muhtaç oldukları inancının gerekçesi olarak işe yarıyor. Nitekim bu görüşün bu şekilde kurgulanıp yayılması da (daha önce değinildiği gibi) Batı Avrupa ülkeleri arasında dünya pazarlarını ve kaynaklarını paylaşma yarışının yoğunlaştığı ve ırkçı milliyetçi söylemlerin sıradanlaştığı bir döneme (1870-1920 yılları arasına) rastlıyor. Söz konusu zıtlıklar ileri sürülerek Doğuluların despotik yönetimler altında yaşamalarının münasip olduğu ama keyfî yönetime müptela yerli despotlar yerine Batılı otoriter yöneticiler tarafından "akılcı" bir şekilde yönetilmelerinin yönetilenler için iyi olacağı fikri ve tatbikatı da aynı dönemin ürünü.

Bugün de ABD ve Batı Avrupa'da, genelde, Orta Doğuluların yalnız kuvvetten anladığı, diktatörler ve otoriter rejimlerle yaşamaya alışık olduğu, böyle rejimlerin bu toplumların manipülasyonunu da kolaylaştıracağı, zaten Orta Doğu'da İsrail'den başka bir demokrasi olmadığı, olması için pek ümit de olmadığı gibi fikirler halen yaygın. Türkiye dahil Orta Doğu ülkelerinin bugünkü hallerine bakınca, bu gibi düşünceler haklı görülebilir. Nitekim ülkelerindeki keyfî yönetim ve hukuksuzluklardan bizar olan pek çok Orta Doğulu düşünür de bu halleri ülkelerinin makûs talihinden ya da tarihinden bilir oldu. Bu durumun tarihle

ilgisi varsa da, o ilgiyi yakın tarihte aramak daha isabetli olacaktır. Ama yakın tarihte ararken, günümüzün devlet anlayışını geçmişe dayatarak okursak işler karışacaktır. Sözgelimi kuvvetli merkezî devleti çağdaşlığın özelliği olarak görüp tarihi öyle bir devletin köklerini bulmak için okumak çok yanıltıcı olabilecektir. Doğru, merkezî devletlerin giderek güçlenmesi çağdaş dönemin (yakın çağın) belirgin bir özelliğidir. Fakat bu gelişmeyi bir süreç olarak ve mukayeseli bir çerçevede incelersek varacağımız sonuçlar farklı olur. Merkezî devlet teşkilatının içtimai temellerini, desteğini artırmadan gücünü artırmaya çalışmanın kuvvetli değil, zayıf ve kırılgan devlet yapılarına yol açtığını görürüz. Modern teknolojilerin yardımıyla böyle bir devleti yaşatabilirsiniz. Dış dengelerin uygun düşmesi ve ülkenin iktisadi kaynaklarının elvermesi işi kolaylaştırır. Uygun ideolojik yorumlar da işe yarayabilir. Fakat neticede devlet kırılgan kalır. İçtimai temellerini genişletmenin ve sağlamlaştırmanın yolu bulunmazsa bir gün gelir, dağılır gider.

Bu tespitleri çağdaş dönemdeki gelişmeler üstüne yapılan ve mukayeseye önem veren nitelikli çalışmalardan çıkarıyoruz. Yine böyle nitelikli çalışmalardan (art ve eşzamanlı) etkileşimlere, değişim süreçlerine, toplumların iç dinamiklerine dikkat etmenin önemini öğreniyoruz. Bu çalışmalar da "Batı"da yapılıyor. "Batı"yı eleştirmek için pek çok haklı sebebimiz var ama iyi gelişmelerden de yararlanıyoruz. Orta Doğu'dan giden araştırmacıların bu gelişmelere çok katkısı oluyor fakat kendi memleketlerinde Batı'da yapılan araştırmaların en niteliklisinde bile bir art hesap, bir "Batı dolabı" görenler çok. Öte yandan, Türkiye'de ve diğer Orta Doğu ülkelerinde Orta Doğu ile ilgili çalışmaların çoğu büyük ölçüde Batı kaynaklı akademik çalışmalardan ve uzman düşünce kuruluşlarının sağladığı veri ve yayınlardan besleniyor. Eğriyi doğrudan, nitelikliyi önyargılıdan ayırmak bazen hiç de kolay olmuyor. Bu bakımdan bu ülkelerde de nitelikli araştırmalar yapılması ve bunu kolaylaştıracak imkân ve ortamların sağlanması önemli. Son zamanlarda bu istikamette hatırı sayılır gelişmeler oldu. Üniversitelerde Orta Doğu Çalışmaları'na daha fazla kaynak ayrılıyor. Orta Doğu ile ilgili çalışmalar yapan, konferanslar düzenleyen, raporlar yayımlayan, hatta dersler veren dernek ve vakıflar kuruldu. Türkiye'de bu gelişmelerin bazı dönüm noktalarına kısaca değinelim.

## Türkiye'de Orta Doğu Çalışmaları

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu elitleri İran'daki yeni rejimle iyi ilişiler kurdular ama savaştan sonra yabancı yönetimi altında kurulan (veya Mısır, Tunus, Cezayir gibi zaten yabancı yönetimi veya vesayeti altında bulunan) ve nüfus çoğunluğu Arapça konuşan Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerini önemsemediler. Çoğu Osmanlı devlet hizmetinde yetişmiş olan bu elitler arasında eskiden muhtelif Arap vilayetlerinde Arap asıllı meslektaşlarıyla omuz omuza çalışmış ve bölge hakkında birinci elden bilgi edinmiş olanlar çoktu. Ama Cumhuriyet

döneminde Araplara sırtlarını döndüler ve eski ilişkileri hatırlamamayı tercih ettiler. Hedefleri ülkenin Avrupalılaşmasıydı.

Yeni manda rejimlerinde idareci olarak çalışan pek çok Arap asıllı elit de Osmanlı okullarında ve devlet hizmetinde yetişmiş kimselerdi. Fakat eski devletin parçalanmasından sonra hayatlarını manda altında kalan ülkelerde sürdürmeyi seçenler gönül ve akıllarını ülkelerinin ve genel olarak Arapların kuvvetlenerek bağımsızlık kazanmasına bağladılar. Osmanlı geçmişini unutarak yeni ufuklara açılmak istediler. Biraz da bu yüzden, okullarda okunması için İngiliz veya Fransız mandacıların Batı'yı ve Batı içinde kendilerini yücelten tarih yorumlarını dayatmalarına fazla itiraz etmediler.[16]

Türkiye'de Arap devletleriyle ilişkileri geliştirme arzusu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, bu ülkelerin birer birer bağımsızlıklarını kazandıkları dönemde uyandı. Başbakan Adnan Menderes konuyla şahsen ilgilendi.[17] İlk hamlelerden biri, 1952 yılında Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün (TODAİE) kuruluşu oldu.[18] Bu akıllı bir adımdı. Fakat adına rağmen TODAİE, Orta Doğu ile ilgili fazla bir iş yapmadı. Türkiye'de amme idareciliği meselelerine ve idareci yetiştirmeye odaklandı. Bir başka girişim 1954-1955'te Mısır'la ilişkileri geliştirme çabasıydı. O bağlamda Ali Fuat Cebesoy başkanlığında ve en seçkin gazete yazarlarından oluşan bir heyet Mısır'a gönderildi. Ziyaret istenen sonucu vermedi. 1952 devrimi ile Mısır'da iktidarı ele geçirerek yeni bir düzen kurmaya girişen ve hepsi Mısır'da yetişmiş genç subaylar ekibinin başındaki (Cemal) Abdel Nasır ve arkadaşları Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya hevesli gözükmediler. Türkiye'de de gazetelerde çıkan yazılar, Arapları hor gören aydınların çok olduğunu gösterdi. 1956 Süveyş Krizi sırasında Türkiye Mısır'ı işgale girişen Britanya, Fransa ve İsrail'i destekledi.[19]

Yine Menderes'in gayretiyle girişilen bir başka iş, 1956'da "Orta Doğu Yüksek Teknoloji Enstitüsü"nün kurulmasıydı. 1959'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ne (ODTÜ) dönüşecek olan enstitünün amacı, "Türkiye ve diğer Orta Doğu

16 Gökhan Çetinsaya, kitabının (2024) son kısımlarında Osmanlı okullarında ve devlet hizmetinde yetişen harbiyeli, mülkiyeli ve tıbbıyelilerin yeni rejimlerde oynadığı önemli role değiniyor. Tarih kitaplarının durumunu Ürdün'de 1983-1989 yıllarında yaptığım hocalık sırasında ve 1978'den beri Arap meslektaşlarımla birlikte katıldığım konferanslarda yakından gözlemledim. Fakat o tarihlerde Osmanlı tarihine karşı ilgi artıyordu ve eski tarih kitaplarının revizyonu başlamıştı.

17 Cumhuriyet'i uzun süre yöneten eski Osmanlı memur ve zabitlerine nazaran taşralı sayılabilecek bir siyasetçinin Orta Doğu ile bağlantıları geliştirmeyi düşünmesi dikkat çekici.

18 Türkiye ile Birleşmiş Milletler arasında yapılan bir teknik yardım anlaşmasına uygun olarak Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİ) kuruldu. Önce Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne bağlı olan enstitütü 1958 yılında, bilimsel, mali ve yönetsel özerklik ve tüzel kişilik verilerek yeniden yapılandırıldı.

19 Dikkatle seçilen bu heyetin özel talimatla Mısır'a gönderilmesi öncesindeki gelişmeler, heyetin ilk temaslarındaki gerginlik, döndükten sonra Cebesoy'un gazetelere verdiği bilgide Türklerin ve Arapların tarihi yakınlığından bahsetmesi üzerine âdeta linç edilmesi... hepsi bize bir şeyler söylüyor. Mısır'la dostluk aramakla işe başlayıp Mısır'ı işgal eden kuvvetlerin yanında durma noktasına gelmek de düşündürücü olmalı.

ülkelerinin kalkınmalarına katkıda bulunmak, özellikle fen bilimleri ve sosyal bilimler alanlarında çalışan yetiştirmek" idi. Gerçekten de ODTÜ ve sonra Boğaziçi Üniversitesi olan Robert Kolej Yüksek Okulları, Orta Doğu ülkelerinden epey öğrenci çeken eğitim kuruluşları oldu. Fakat bu ülkelerle ilgili araştırmaları teşvik etmek gibi bir merakları olmadı. Tek tük hocanın özel ilgisi dışında uzun süre başka üniversitelerin de böyle bir merakı olmadı.

1973'te petrol ihraç eden Arap ülkelerinin boykotu ve sonra da 1979 İran Devrimi ertesinde petrol fiyatları fırlayıp,[20] petrol üreten Arap devletlerine hatırı sayılır servetler akmaya başlayınca durum değişti. Bölgede petrol üreticisi olmayan ülkeler dahi bu gelişmeden yararlandı. Petrollü Arap ülkeleri petrolsüzlere nakdi yardımlarda bulundu. Her yerde ticaret, iş ve çalışma imkânları arttı. Türkiye'de de iktidar bu gelişmelerden faydalanmak istedi. Üniversitelerde Araplarla ve bölge ile ilgili çalışmalar yapılmasını, Arap ülkelerindeki üniversiteler ve bilim insanlarıyla ilişkilerin geliştirilmesini teşvik etmeye başladı. "Ne Şam'ın şekeri ne Arap'ın yüzü," diyen Türkler birden Araplarla nasıl kadim dost olduklarını hatırladılar. Konferanslar, karşılıklı ziyaretler birbirini izledi.

Yeni imkânlar, İslâm İşbirliği Teşkilatı'nın (OIC, eski adıyla "İslâm Konferansı Örgütü") faaliyetlerinin genişlemesine de yardım etti. Bu sayede "İslâm Ülkeleri İstatistik, Ekonomik, Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi" (SESRIC), OIC'e bağlı olarak 1978'de Ankara'da kuruldu. Türkiye ve muhtelif Orta Doğu ülkeleriyle ilgili iktisadi ve içtimai çalışmalar yaptı. Aynı statüyle 1980'de de "İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi" (IRCICA) İstanbul'da faaliyete geçti. Her iki kuruluş da kendi alanlarında önemli işler ve yayınlar yaptılar ve bu arada Orta Doğu ülkelerinden akademisyen ve araştırmacıları bir araya getirdiler. Faaliyetleri günümüze kadar devam ediyor.[21]

1979'da Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen ilk Türk-Arap İlişkileri konferansını[22] sonra Libya, Ürdün ve Tunus'ta yapılan benzer toplantılar izledi. Bu arada cuntanın da desteği ile Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı (TAİİV) kuruldu. TAİİV yapılan konferanslara destek oldu, yayınlar yaptı.[23] Ayrıca Türkçe

20 1968'de kurulup zamanla güçlü bir tekel haline gelen OAPEC (Petrol İhraç Eden Arap Ülkeler Örgütü), 1973 Yom Kipur savaşında İsrail'i destekleyen devletlere karşı başarılı bir boykot yürüterek fiyatların yükselmesini sağladı. İran Devrimi sonucunda arzın bir süre azalması da (başka nedenlerle birleşince) fiyatların yükselmesine yol açtı. 1973 öncesinde metreküpü 3 dolardan satılan petrolün metreküp fiyatı 1979'da 248 dolara çıktı.

21 Bkz. https://www.ircica.org/tr/ircica/vizyon-misyon ve https://www.sesric.org/sesric-about.php

22 Bu konferansta sunulan tebliğler, bir kitapta yayımlandı: *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayını, 1979).

23 Mesela, *Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Danışma Toplantısı (İstanbul, 9-12 Kasım 1985) / Consulative Meeting on Turkish-Arab Relations Studies* (TAİİV, İstanbul, 1985). Ürdün'deki konferansın tebliğlerini de TAİİV yayımladı: *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1986*, TAİİV, İstanbul, 1987. Bu vakfın kurulmasında ve çalışmalarında çok emeği geçen eski büyükelçi İsmail Soysal'ı anmak bir vecibedir.

Tunus'taki iki toplantıda sunulan tebliğler için şu kaynaklara bakılabilir: *Les Provinces Arabes et Leurs Sources Documentaires à l'Époque Ottomane: Partie Française et Anglaise = al-Wilâyât al-'arabiyya wa masâdır wathâikihâ fi'l-ahd il-'uthmânî*, CIEPO, Tunus, 1984 ve Temimi (1988).

ve Osmanlıca öğrenmek isteyen Arap akademisyenler için İstanbul'da yaz programları düzenledi. Yapılan konferanslar, Türkiye'de Arapça bilen, Arap ülkelerinde de Türkçe bilen tarihçi ve sosyal bilimcilerin ne denli kıt olduğunu göstermişti. Vakfın girişimi bu bakımdan yerinde idi ve az da olsa faydası oldu.[24] Fakat 1992'de Balkanlar'ı da kapsayacak şekilde genişletilince kıt imkânları iyice zorlanan TAİV sürdürülemedi ve dağıldı.

1983'te İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü ve 1988'te de Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ile İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü kuruldu. Bu kuruluşlar 1993'te İSAM altında birleşti. Faaliyetlerini hâlâ sürdüren İSAM, salt din odaklı değil, genel fikir ve kültür tarihi ile ilgili çalışmalar da yapıyor. Yapısı gereği Türkiye'de, farklı Orta Doğu ülkelerinde ve başka yerlerde bölgeyle ilgili çeşitli konu ve dönemler üzerinde çalışan uzmanları bir araya getiriyor. Sağlıklı bir etkileşim ortamı sağlıyor. Kurduğu araştırma ve referans kütüphanesi başlı başına bir katkı. İSAM başlarda ileri düzeyde araştırmalara destek veren bir enstitü olarak çalışmayı da planlamış ve bunu başlatmıştı. Fakat sürdür(e)medi. Esasen ansiklopedicilik yapmakta, klasik eserlerin tercümelerini yayımlamakta ve kütüphane olarak hizmet vermekte. Bu faydalı işlere ilaveten yeni yöneticileri İSAM'ın (yeniden) özgün araştırmalara destek sağlayabilen bir kurum haline gelmesi için hazırlık yapıyorlar. Başarırlarsa İSAM daha güzide bir merkez haline gelecektir.[25]

Doğrudan Orta Doğu araştırmaları ile ilgilenmek üzere kurulan ilk merkez 1992'de Marmara Üniversitesi bünyesinde oluşturulan Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü'dür. Bu tür merkezlerden beklenmesi gerektiği gibi farklı disiplinlerden uzmanları bir araya getirdiği ve inişli çıkışlı olsa da günümüze kadar varlığını koruyarak bir tecrübe birikimi sağladığı için kutlanmalıdır.

Yüzyılımızın ilk çeyreği içinde dünya yeniden çok merkezli bir düzene doğru evrilirken Orta Doğu'da da yer yer karışıklıklar ve sıcak çatışmalar patlak verdi. Bir yandan da zenginleşme ve işbirliği imkânları gelişti. Türkiye'de iktidara gelen

---

26-28 Mayıs 2009'da da Marmara Üniversitesi tarafından İstanbul'da bir "Uluslararası Osmanlı Dönemi Arap Coğrafyası ve Türk-Arap İlişkileri Sempozyumu" düzenlendi. Fakat anlaşılan bu toplantının esas amacı Arap akademisyenlere İstanbul'u ziyaret imkânı vermek ve Türk meslektaşlarıyla ilişkilerinin ve Türkiye'ye sempatilerinin gelişmesini sağlamaktı. Sunulan pek çok tebliğ, nitelikli bir içeriğe sahip olmaktan ziyade karşılıklı güzellemelerle oyalanıyordu. O sıralarda böyle iyi algı oluşturmaya yönelik epey promosyon faaliyeti olduğu anlaşılıyor.

24 Bu imkândan en çok Lübnanlı tarihçiler yararlandılar. Lübnan'da Lübnan Üniversitesi'ne bağlı bir Osmanlı Araştırmaları Merkezi kurdular ve önemli bazı yayınlar yapılmasını mümkün kıldılar.

25 Bkz. https://www.isam.org.tr. İSAM'ın genel hedefleri, "İslam dini, tarihi ve medeniyetinin ilmî esaslar çerçevesinde araştırılması ve doğru bir şekilde tanıtılması, Müslüman toplumların tarihî süreçte ürettikleri ilmî birikim ve kültürel mirasın günümüz ilim dünyasına aktarılması için çalışmalar" yürütmektir. Araştırma enstitüleri, ABD ve Avrupa'da belli dallarda bilimsel çalışmaların gelişmesine hizmet eden en hayati kuruluşlardandır. Türkiye'de tarih ve sosyal bilimler alanında benzer iş yapan tek örnek, Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi'dir (ANAMED). 2005 yılında kurulan ANAMED, Türkiye'deki medeniyetlerin tarihi, sanatı, mimarisi ve arkeolojisine adanmış araştırma projelerini burslar, yayınlar, sergiler, eğitim programları ve sempozyumlar aracılığıyla geliştirmekte ve desteklemektedir.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) siyasi, iktisadi ve hissi sebeplerle Arap ülkeleriyle ilişkileri geliştirmeye kararlıydı. Orta Doğu devletlerinin ve bölgeyle ilgili başka oyuncuların (devletler, şirketler, uluslararası kuruluşların) plan, hesap ve stratejileri hakkında yetkin bilgi sahibi olma ihtiyacı arttı. Hükümetin yirmi yıl sonunda hemen hemen her dış politika cephesinde açmazlar içine sürüklenmiş olması, ciddi sorunlarla karşı karşıya kalması ve Türkiye'yi sıcak çatışmalara taraf etmesi akla yeterli bilgi edinilemediğini getiriyor. Devletin istihbarat örgütleri ve Dışişleri Bakanlığı'nın imkânlarıyla ve bir ölçüde de bir iki özel düşünce örgütünün yardımıyla temin edilen bilgiler belli ki yetersizdi ya da AKP önderlerinin hüsnü zan ve tahayyüllerini gerçekçi bir zemine çekmeye yetmedi.

Aslında sağlam ve sağlıklı bilgilerin toplanmasına yardımcı olacak kuruluşların teşvik edildiği anlaşılıyor. Bunlardan biri 2006'da kurulan SETA'dır.[26] 2014'ten itibaren de Ankara Üniversitesi başta olmak üzere muhtelif üniversitelerde "Orta Doğu Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi" adı altında birimler kuruldu. Ankara ODAM, farklı disiplinlerden uzmanları bir araya getiriyor ve ortak çalışmaları teşvik ediyor. Görece zengin bir kadrosu var.[27]

Doğrudan Orta Doğu ve bir ölçüde Afrika ile ilgili çalışmalar ve değerlendirmeler yapılmasını teşvik için kurulan düşünce kuruluşları da gelişti. Zekeriya Kurşun'un gayretleriyle 2008'de kurulan ORDAF (Orta Doğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği) iyi bir örnektir.[28] 2009'da kurulan Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) de yeni yapılanmasıyla ve genişleyen kadrosuyla iyi çalışmalar yapan bir düşünce kuruluşu olarak sivriliyor.[29]

Bu gelişmeler ümit verici. Fakat Orta Doğu ile ilgili akademik çalışmalar yapmak üzere doğrudan veya dolaylı olarak devlet eliyle veya başka yollardan ku-

---

26 2006'da faaliyete geçen SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı), "politika, ekonomi ve toplum alanlarında güncel, doğru bilgi ve analizler üretmek için" kuruldu. Başlarda önemli çalışmalar yapan SETA zamanla büyük ölçüde AKP'nin resmî politikalarını desteklemek için çalışan güdümlü bir örgüte dönüştü. Zengin kaynaklara erişebildiği için çalışmaları belli bir düzeyi tuttursa da derlediği ve sergilediği bilginin güvenirliğine gölge düştü (https://www.setav.org/).

27 ODAM'ın başlıca amacının, "Ortadoğu hakkındaki bilimsel bilgi birikimine katkıda bulunmak ve Ortadoğu üzerine uzman araştırmacılar yetiştirmek ... Ortadoğu üzerine araştırma projeleri yürütmek, bilimsel toplantılar düzenlemek, eğitim programları başlatmak ve bölgeyle ilgilenen ulusal ve uluslararası araştırma kuruluşlarıyla işbirliği geliştirmek" olduğu belirtiliyor (http://odam.ankara.edu.tr).

Muş Alparslan ve Düzce üniversiteleri gibi birkaç üniversitede benzer fakat Afrika'yı da kapsayan merkezler kuruldu. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nde kurulan Orta Doğu ve Afrika Araştırmaları Merkezi'nin (ORDAM) başında Zekeriya Kurşun gibi bu tür çabalara öncülük etmiş yetkin ve tecrübeli bir hocanın bulunması, bu merkezin iyi işler yapabileceği ümidini veriyor (https://ordam.fsm.edu.tr).

28 Bkz. https://ordaf.org. ORDAF, "Ortadoğu, Afrika ve İslam kültür ve medeniyetinin yayıldığı bölgeler üzerinde çalışma yapan araştırmacıları bir araya getirmek; aralarında iletişimi ve bilgi dolaşımını sağlamak; Ortadoğu ve Afrika konularında Türkiye Cumhuriyeti'nin ihtiyaç duyduğu akademik bilgi ve deneyime sahip uzmanların yetişmesi için gerekli altyapıyı hazırlamak; Türkiye genelinde Ortadoğu, Afrika ve İslam dünyası alanlarında faaliyet gösteren bütün enstitü ve merkezler arasında koordinasyon ve işbirliğini oluşturmak için" kurulmuş.

29 Amaç ve faaliyetleri için bkz. https://www.orsam.org.tr

rulan birimlerin büyük ölçüde uluslararası ilişkilere ve biraz da siyaset bilimi ve başka sosyal bilimlerin bazı pratik alanlarına odaklanması üstünde durmak gerekir. Her yerde görebileceğimiz, bu bakımdan normal sayabileceğimiz bir tercih ama ufuk daraltan bir yanı var. Doğrudan iktidara hizmet veren kuruluş veya memuriyetlerde bile günlük şartların ve dar hesapların ötesinde düşünebilme kapasitesi olması yapılacak önerilerin isabetini olumlu olarak etkiler. Bu kapasite akademik birimlerde daha önemlidir. Dış politikada uzun soluklu değerlendirmeler yapabilmek, muhtemel seçenekleri görebilmek, uzun vadeli projeksiyonlar yapabilmek için geniş bilgiye ihtiyaç vardır. Bunun için başka uzmanlara danışma, birlikte çalışabilme ve düşünebilme imkânlarının gözetilmesi gerekir.

Hedef ülkelerin toplum yapısı, sorunları, iktisadi imkânları, fikir ve sanat hareketleri, kültürel mirası ve tarihi hakkında da elden geldiğince çok yönlü ve derin bilgi sahibi olmak dış ilişkilerde isabetli kararlar almaya yardım eder. İlgili dilleri bilmek de önemli, bazen şarttır. Dil bilmek öğrenmeyi, tanımayı ve tanışmayı kolaylaştırır. Teşvik edilmesi gerekir.

Orta Doğu Çalışmaları'nın en önem verilen faydasının uluslararası ilişkilere katkısı olduğunu görüyoruz. Ama bilginin illa güncel pratik bir faydası olması gerekmez ya da gerekmemelidir. İnsan salt merak saikiyle ve bize ve başkalarına ilginç geldiği, zevk verdiği için de bilgi peşine düşer. Yükseköğrenim kuruluşları, özellikle lisans sonrası eğitimde, bu tür bilgi edinilmesine ve üretilmesine fırsat tanımalıdır. Fakat bu imkân Türkiye'de pek sınırlı bir ölçüde verilebiliyor. Kaynak kıtlığı bir sebep. Yükseköğrenim kültürümüz ve geleneğimiz de buna pek müsait değil; eğitimde reform hamlelerinin öncelikle memur ve uzman yetiştirmek pratik amacıyla başlamış olmasının izlerini taşıyor.

Gençlerin merak ettikleri fakat üniversitelerde yeterince karşılık bulamadıkları bazı meselelerde onların bu ihtiyacına cevap vermeye çalışan kuruluşların ortaya çıkmış olması bu bakımdan sevindirici. Bu tür girişimler içinde Orta Doğu ve İslâm âleminin kültür mirası, fikir akımları ve sanat hareketlerine odaklananlar da var. Çoğu vakıf mahiyetinde olan bu kuruluşların bir kısmının gençlerin merakını belli siyasi istikametlere yöneltme gayretinde olduğu aşikâr. Fakat içlerinde gençlerin dil öğrenmelerine ve ufuklarını genişletmeye yardımcı olmak için samimiyetle uğraşanlar da var. Bilim ve Sanat Vakfı (BİSAV) öncü ve önde gelen bir örnek. İlmi Etüdler Derneği'ni (İLEM) de iyi örnekler arasında zikredebiliriz.[30]

Coğrafi bir bölge olarak Orta Doğu'nun tarihinin çok eskilere gittiği malum. Bölge hakkında verilen derslerde ve hazırlanan/tasarlanan programlarda bu derin maziye de bir yer verilmesi beklenir. Fakat öyle olmuyor. Batı üniversitelerin-

30 1986'da kurulan BİSAV'ın misyonu, "özgür ve hoşgörülü bir çalışma, araştırma ve tartışma ortamında; evrensel, ulusal ve mesleki bilgi ve düşüncelerin sorgulanması, yeniden üretilmesi, yaygınlaştırılması ve insanlık yararına uygulanması yolunda çaba harcamak". Faaliyetleri için bkz. http://www.bisav.org.tr. 2002'de kurulan İLEM, "özgün ilmi yaklaşımların geleneğin birikimi üzerine inşa edilebileceği kavrayışıyla lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim, yayın, proje ve ilmi faaliyetler" gerçekleştiriyor (https://www.ilem.org.tr).

de olduğu gibi bizde de antik çağlar ve İslâm öncesi zamanlar ayrı düşünülüyor. İlk dönemlere çoğunluk arkeoloji bölümleri bakıyor. Antik Yunan ve Helenistik dönemleriyle felsefe bölümleri ilgileniliyor ama fikir tarihi çerçevesinde. Pek az tarih bölümü bu dönemle ve sonra da Roma ve Doğu Roma (Bizans) zamanlarıyla ilgili dersler veriyor. Türkiye'de tarih sanki 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te başlıyor. Antik geçmişimizin turizm geliri sağlayan tarafları olmasa o geçmişle belki de hiç ilgilenmeyeceğiz.[31]

Aslında tarihe duyulan ilgi de uzun süre sathi ve dar ufuklu kalmış. Hayallerde şekillenmiş "Türkler"e ve mekân olarak Türkiye'ye odaklanmış. Bunda, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yirmi beş-otuz yılında yeni devletin ideolojik duruşuna uygun bir tarih anlayışı geliştirmeye verilen önemin etkisi olduğu aşikâr. O tarihçilikte, Araplara, İslâmiyet'e ve Farsçanın Türkiye kültürü üstündeki etkilerine ayrılan yer sınırlı; bu bağlar âdeta unutulmak ve unutturulmak istenmiş. Osmanlı tarihinin insan zenginliği ve geniş kapsamı ancak zamanla ilgi çekmeye başlamış. Gerçi bugün tarih bölümlerinde üretilen ve anlatılan tarih büyük ölçüde hâlâ muhayyel Türklere ve merkezî devlete odaklanıyor ama coğrafi olarak daha geniş bir alanı kapsıyor ve İslâmi unsur ve özellikler daha çok ilgi görüyor. Hatta gayrimüslimler de yavaş yavaş resme dahil edilmeye başladı. Batı'da gözlemlediğimiz görece kapsayıcı, hayatın her boyutunu anlamaya yönelik ve etkileşimlere dikkat eden yeni tarihçilik anlayışının izleri, etkisi bizde de görülüyor. Fakat Batı'da Müslümanlığı çağdaşlığa karşıt bir kültür olarak tefrik etme ve gösterme konusunda nükseden (ettirilen) eski alışkanlıklar da bizdeki tarihçiliği doğrudan veya tersten etkiliyor. Bölgenin tarihine (Batıcılık, ulusçuluk veya ümmetçilik gibi) ideolojik sarmallardan kurtularak bakabilsek, dünyanın her yerinde gelişmekte olan yeni tarihçiliğin kendimize ve komşularımıza da hayrı olur, desek yeridir.

Pehlevi döneminde tarihçiliğin İran'daki seyri Türkiye'dekinden çok farklı olmamış. İran'a odaklanan ve İranlılığı vurgulayan bir tarih anlayışı teşvik edilmiş. Farsçayı Arapça kelimelerden arındırma işine girişilmiş. Osmanlı tarihine ilgi Osmanlı-İran savaşlarına inhisar etmiş. Aradaki zengin kültür, sanat ve ticari alışveriş ve etkileşime itibar edilmesi oldukça geç bir gelişme. İslâm Cumhuriyeti döneminde İran içinde yapılan tarih çalışmalarında milliyetçi vurgunun pek değişmediği ve İslâmiyet'e verilen önemin zihinleri belli bir istikamette etkileme aracı olarak işlediği anlaşılıyor. İran'dan Amerika ve Avrupa'ya kaçan/göçen çok sayıda İranlı arasından tarih dahil Orta Doğu çalışmalarına önemli katkılar

31 Antik dönemlerle ilgili çalışmalar yapan da bir vakıf var: "Kültür Bilincini Geliştirme Vakfı" (https://kulturbilinci.org/). 1990-1991 Körfez Savaşı'nın ertesinde Irak'ta antik çağlardan kalma eserlerin yağmalanmasına tepki olarak girişilen kampanyadan doğdu, 2003'te. Amacı, "yaşadığımız coğrafyadaki kültür çeşitliliğini ortak insanlık mirası olarak algılamak, benimsemek, sahiplenmek, paylaşmak ve bunların gelecek kuşaklara doğru ve sağlıklı biçimde aktarılması için çalışmalar gerçekleştirerek, toplumsal duyarlılık oluşturmak ve kültür bilincini geliştirmek". KBGV'ye ilginç bir örnek ve sivil toplum kuruluşu olduğu için değindim. Antik çağlarla ilgili çalışmalar yapan başka kuruluşlar da var. ARIT'e (Amerikan Research Institute in Turkey), Fransız ve Alman Kültür merkezlerine ve Koç Üniversitesi'ne bağlı olarak çalışan birimler ve enstitüler gibi.

yapan âlimler çıktı, daha da çıkacaktır. Fakat İran'a karşı yürütülen kampanyaların etkileriyle uğraşmak başlı başına bir sorun. Biraz da bu yüzden İranlıların çalışmaları halen İran ağırlıklı.

Bölgenin Arapça konuşulan ülkelerinde de uzun süre Osmanlı dönemine ilgi olmadığı belli. Batılı tarihçilerden alınan fikir ve bilgilerle yetinilmiş. Osmanlı dönemini hiçbir ciddi gelişmenin olmadığı, dolayısıyla çalışılmaya değmeyecek bir zaman dilimi olarak görme eğilimi ağır basmış. "Türklerin" tahakkümünün Arapların geri kalmalarının başlıca sebeplerinden biri olduğu düşüncesi de epey revaç bulmuş. Ama Türkiye ile ilişkilerin iyileşmesi, bilim insanları trafiği ve etkileşiminin artması ve kültürel alışverişin gelişmesi ile görüşler de değişmeye başladı. Son yıllarda çok sayıda Suriyelinin Türkiye'ye sığınmasının da bir neticesi olarak her iki dili iyi bilenlerin sayısı da arttı. Bunların arasından iyi tahsil görerek tarih ve başka alanlarda Orta Doğu Çalışmaları'na katkıda bulunanlar çıkacaktır. Ancak sığınmacı dalgalar Türkiye'de, özellikle "Batıcı" ve milliyetçi aydınlar arasında Cumhuriyet dönemi başlarında Araplara karşı gelişen menfi duyguların ve sloganların depreşmesine de yol açıyor. Diyalog imkânları zayıflıyor.

AKP iktidarının halihazırda partizan İslâmcılığa ve kan Türkçülüğüne sağladığı destek de diyalog yollarının daralmasına, içeride ve dışarıda çatışmaların derinleşmesine sebep oluyor. Bu durum Orta Doğu Çalışmaları'nı etkiliyor. Batı'da da gördüğümüz Orta Doğu'yu İslâmi boyutlarına indirgeme eğilimiyle uyuşması bir yana, partizan İslâmcılık siyasi kriz ve çatışma ortamlarında kolayca tahrik edilebilen bir kurguya da çanak tutuyor. Otoriter, baskıcı yönetimiyle, eleştiriye tahammülsüzlüğüyle, dinî duyguları istismarıyla, denetimden, hesap vermekten kaçmasıyla, tutarsızlıklarıyla, İslâmiyet'in Batı'nın, dolayısıyla çağdaşlığın en önemli özelliklerine/kazanımlarına ters olduğu düşüncesi haklılık kazanıyor, resmi düzeltmek zorlaşıyor.

İlahiyatla ilgilenen âlim ve düşünürler bu hale muhalefet edebilirlerdi. Çoğunun böyle bir niyeti olmadığı anlaşılıyor. İsteyerek veya kolaycılıktan, çapsızlıktan ya da korkudan ötürü gidişe ayak uyduruyorlar. Alet olmaktan kaçınarak İslâmi birikimi açık fikir ve sağlam yöntemlerle inceleyerek ortaya düşündürücü çalışmalar koyanlar da az değil. Bunları İSAM, BİSAV ve İLEM gibi kuruluşların çevresinde görmek mümkün. İslâmiyet hakkında nitelikli bilgi sahibi, hatta ilim ehli olup da İslâmiyet'in siyasete böyle alet edilmesine gür sesle karşı çıkanlar da var. Onları da yayınlarından, sosyal medyadan ve biraz da siyaset meydanlarından tanıyoruz.

## Sonuç

Esasen coğrafi bir kavram olan "Orta Doğu", birtakım çağrışımlarla yüklü olarak önümüze geliyor. Kavramın hangi zaman diliminde, nasıl bir ortamda ne tür manalar yüklendiğinin farkında olmakta yarar var. Bu farkındalık, Orta Doğu

hakkında yapılmış ve yapılmakta olan çalışmaları eleştirel bir gözle değerlendirmemize yardım eder. Katılacağımız projelerde de ne yaptığımızı daha iyi bilip tartmamızı ve ifade etmemizi kolaylaştırır.

Bu düşüncelerle sahadaki gelişmeleri değerlendirirsek, başlarda hiç de masum olmayan Orta Doğu kavramının zaman içinde nispeten nötr bir hale geldiğini ve bir "çalışma alanı" olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. "Bölge Çalışmaları", farklı dallarda uzmanlaşan akademisyen ve araştırmacıların belli bir bölgeyi işbirliği ile ve çok yönlü boyutlarıyla inceleyip açıklamalarını mümkün kılmayı amaçlıyor. İlgili dillerin öğretilmesi de bir amaç. "Orta Doğu"yu çalışmak için çok sayıda merkez, enstitü, program, hatta bölümün ortaya çıkmış olması konunun, yani bölgeyi tanımanın önemsenmiş olmasına işaret ediyor.

Bu kuruluşların sağladığı imkânlar sayesinde son zamanlarda Orta Doğu ile ilgili pek çok kaliteli çalışma yapıldı. Bunlar gerek tarihî gerekse şimdiki halleri itibarıyla daha gerçekçi ve insani bir Orta Doğu tablosu çizebilmemize yardımcı oluyor.[32] Fakat kavramı yüklendiği eski çağrışımlardan ve çarpıtmalardan tamamıyla arındırmak kolay olmuyor. Bölgedeki gerginlikler, çatışmalar, güdülen dar menfaatler, zihin alışkanlıkları eski çağrışımları canlı tutuyor. Silahların gölgesinde söylemler de olumsuz yargı ve yakıştırmaları körüklüyor, diyaloğu köstekliyor. Nüfusun ve toplumların kompozisyonunu tam olarak yansıtmadığı halde yöreyi İslâmiyet'le özdeşleştirme ve İslâmiyet'in de bazı dönem ve şartlarda öne çıkan Batı karşıtı tezahürlerini vurgulama eğilimi olumsuz çağrışımların başlıca sebeplerinden biri. Bölgenin insanlarına, kültürlerine ve meselelerine tutarlı, gerçekçi ve mukayese götürür bir şekilde yaklaşabilmek için önce bu Batı-Doğu, akıl-İslâm ve benzeri zıtlıkları aşabilmek gerek. O istikamette çalışanlar sayesinde Orta Doğu hakkında kaliteli eserler yazılabildi. Fakat eski izler silinmedi. İlginç bir şekilde, Orta Doğulu bilim, fikir ve sanat insanları arasında dahi etkinliği sürdü. Salt Türkiye'de gazetelere, dergilere, düşünce kuruluşlarına ve üniversitelere baksak, pek çok fikir ve bilim insanının, hatta sanatçının zihinlerinin hâlâ Doğu-Batı zıtlıklarına takılı kaldığını görürüz. Türkiye'nin Ortadoğulaştığını düşünerek tüyleri diken diken olanlar, her belayı Batı'dan bilerek sorunların sorumluluğunu üstlenmeyenler, hâlâ eski modernleşme ve Batı'nın yükselişi modelleriyle düşünenler, zıtlıkların sürmesine, belki pekişmesine sebep oluyorlar.

32 Bu kalite artışını örneklemek bu makale kapsamına sığmaz. Fakat Orta Doğu ile ilgili genel ders kitaplarının kalitesinde de önemli bir kalite yükselmesi olduğunu söylemek mümkündür. Ders kitaplarının verdiği referanslar, okuru belli konularda yapılan değerli monografik çalışmalara götürecektir. Bu yazıda değinilen bazı eserler genel ders kitabı mahiyetindedir. Hodgson'ın *The Venture of Islam*'ı bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Bir başka önemli eser Hourani'nin *A History of the Arab Peoples* adlı kitabıdır. Son zamanlarda en yaygın olarak kullanılan bir ders kitabı da William L. Cleveland ve Martin Bunton'ın *A History of the Modern Middle East*'tir (2009). Sosyal tarihi vurguladığı için önemli bir başka ders kitabı Ilan Pappe'nin *The Modern Middle East* adlı eseridir (2005). Bu yazıda çok kullanılan Lockman'ın *Contending Visions of the Middle East* kitabı da başka çalışmalara açılmayı sağlayacak bir eserdir.

Orta Doğu'yu çalışmak bir ucundan da bu zor meseleyle uğraşmak, yani kavrama aşılanmış kaba bakış açılarını aşmaya yarayacak yollar bulmak demek. Bunun kolay bir iş olmadığı, kapsamlı ve derinlikli bilgiyi ve muhtelif yöntem ve kuramlarla çalışabilme becerisini gerektirdiği bellidir. Bu doğrultuda çalışan düşünce kuruluşları, merkezler ve akademik programlar var. Ama bunlar mali destek bulmakta ve en yetenekli gençleri bünyelerinde tutmakta zorlanıyor.

Kıt kaynakların çoğu dış politika ve güvenlik konularına odaklanan kuruluşlara akıyor. Bunu normal karşılamak lazım. İşleri hükümetin politikalarını arkalamak ve pazarlamak olan kuruluşlara boş verebiliriz. Kalanlar arasında güncel gelişmelere ilişkin pratik yararı olabilecek işlerin yanı sıra uzun vadeli değerlendirmeler yapmaya çalışanlar var. Bu tür çalışmalarda da sağlam analizler, kapsamlı bilgi ve ekip çalışması önemli. Amaçlar da önemli. Ne yapmaya çalışıyoruz? Niçin Orta Doğu'ya bakıyoruz? Bir uluslararası ilişkiler uzmanının kaygısı, güvenlikçi politikaların muhasebesini yaparak mümkün olan azami (çıplak) gücün teminine ve etkin kullanımına ilişkin öneriler geliştirmek olabilir. Ya da (belki idealistçe), "yurtta sulh, cihanda sulh" veya "komşularla sıfır sorun", gerginlik yerine dostluk, işbirliği ve alışverişin etkin yollarını düşünüp önermeyi amaçlayabilir. Bu durumda bölgeyi ve komşuları iyi tanımak, diyalog imkânlarını ve karşılıklı güven ve dostluk bağlarını geliştirmek önem kazanır. O zaman başka dallarda bölgeyle ilgili çalışmalar yapan uzmanlarla işbirliği ihtiyacı artar. İşbirliğini mümkün kılan ve teşvik eden merkez, enstitü ve akademik programların da önemi artar. Yeterli mali destek sağlanırsa bu kuruluşlarda ortaya çıkacak kaliteli eserler, her yerde Orta Doğu Çalışmaları'nın gelişmesine katkı sağlar.

**KAYNAKÇA**

Abou-El-Haj, Rifa'at A. (1982) "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle East Studies*, 14: 185-201.

Akarlı, E.D. (1999) "Geçmiş ile Uzlaşmak", *Bilanço 1923-1938: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi: Siyaset, Kültür, Uluslararası İlişkiler*, cilt 1, Tarih Vakfı ve TÜBA, İstanbul, 13-17.

Akarlı, E.D. (2005) "Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*", *Journal of Near Eastern Studies*, 64(1): 63-65.

Akarlı, E.D. (2006) "The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization-an Overview", *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East*, 26(3): 353-366.

Association of American Colleges. (1964) *Non-Western Studies in the Liberal Arts College*, Penn, Harrisburg.

Aydın, Cemil. (2017) *The Idea of the Muslim World: A Global Intellectual History*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Bayly, Susan (2002) "Racial Readings of Empire: Britain, France, and Colonial Modernity in the Mediterranean and Asia" L.T. Fawaz ve C.A. Bayly (ed.) *Modernity and Culture from the Mediterranean to the Indian Ocean*, Columbia University Press, New York City, NY, 285-313.

Cleveland, William L. ve Bunton, Martin. (2009) *A History of the Modern Middle East* (4. Baskı), Westview Press, Boulder CO.

Çetinsaya, Gökhan. (2024) *Osmanlı İmparatorluğu: Yeni Bir Tarih*, Timaş, İstanbul.

Goorha, Prateek. (2017) "Modernization Theory", *Oxford Research Encyclopedias - International Studies*, DOI: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.266

Hodgson, Marshall G.S. (1974) *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt, University of Chicago Press, Chicago, IL.

Hourani, Albert. (1991) *A History of the Arab Peoples*, Harvard University Press, Cambridge, MA.

Lewis, Bernard. (2002). *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*: Oxford University Press, New York.

Lockman, Zachary. (2009) *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism* (2. Baskı), Cambridge University Press, New York City, NY.

Masters, Bruce. (2001) *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge University Press, New York City, NY.

Pappé, Ilan (2005) *The Modern Middle East*, Routledge, Londra ve New York.

Perry, Glenn E. (1997) *The Middle East: Fourteen Islamic Centuries* (3. Baskı), Upper Saddle River, Prentice Hall, NJ.

*Les Provinces Arabes et Leurs Sources Documentaires à l'Époque Ottomane: Partie Française et Anglaise = al-Wilâyât al-'arabiyya wa masâdır wathâikihâ fi'l-ahd il-"uthmânî*. (1984) CIEPO, Tunus.

Rodinson, Maxime. (1980) *La fascination de l'Islam*, François Maspero, Paris.

Said, Edward. (1978) *Orientalism*, Pantheon, New York.

Silverstein, Adam J. ve Stroumsa, Guy G. ed. (2015) *The Oxford Handbook of the Abrahamic Religions*, Oxford University Press, New York.

*Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1986,* TAİİV, İstanbul, 1987.

Temimi, A. ed. (1988) *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, Centre d'Études et de Recherches Ottomanes, Morisques de Documentation et d'Information, Tunus.

*Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte.* (1979) Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara.

*Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Danışma Toplantısı (İstanbul, 9-12 Kasım 1985) / Consulative Meeting on Turkish-Arab Relations Studies*, TAİİV, İstanbul, 1985.

Wittfogel, Karl August. (1957) *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven, CT.

# Osmanlı ve Ortadoğu Çalışmaları alanlarında "Ermeni Çalışmaları"nın marjinalleştirilmesi: Bir Ortadoğu/ Osmanlı araştırmacısının perspektifi

*Bedross Der Matossian**

**Özet:** Ermeni çalışmaları siyasi ve ideolojik nedenlerle Ortadoğu, Türkiye ve Osmanlı çalışmaları içinde uzunca bir süredir marjinalize edilmiştir. Bilgisizlik ve Ermeni Çalışmaları alanını anlama konusundaki isteksizlik de bu marjinalleşmeye katkıda bulunmuştur. Bazı akademisyenler bu alanı arkaik bir alan olarak görürken, bazıları da sadece Kafkas Çalışmaları'nın içinde yer aldığını düşünmektedir. Osmanlı ve Türkiye çalışmaları alanının gelişmesiyle birlikte, Türkiye'de veya dışarıda yaşayan akademisyenler, Ermeni Çalışmaları ile ilişkilenmenin Osmanlı arşivlerine erişimlerini tehlikeye atma veya "Ermeni bakış açısını" savunmak olarak damgalanma ihtimalinden duydukları endişeyle bu alanla ilişkilenmek istemediler. Ancak son yirmi yılda, çoğunluğu Batı üniversitelerinde ve çok azı da Türkiye'de çalışan yeni nesil genç akademisyenin Osmanlı İmparatorluğu ve Arap Ortadoğu'sundaki Ermenilerin tarihi ve kültürü üzerine çeşitli araştırma projelerine girişmesiyle durum değişmeye başladı. Küçük bir grup olmalarına rağmen bu çalışmalar, Soğuk Savaş döneminde Osmanlı ve Türkiye çalışmalarında endemik olan "iyi Ermeni, kötü Ermeni" yaklaşımının ötesine geçerek Ermenilerin tarihini ve bölgeye katkılarını anlamaya yönelik samimi bir yaklaşım olarak memnuniyetle karşılanmalıdır. Her ne kadar bu yeni eğilim çoğunlukla 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarına odaklansa da memnuniyet verici bir adım olarak değerlendirilmelidir. Bu makale, sadece Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye ve Arap Ortadoğu'sundaki Ermeni tarihini değil, aynı zamanda bölgedeki Türkler, Kürtler, Aleviler, Süryaniler, Keldaniler ve diğer etno-dinsel grupların da tarihlerinin yeniden yazımında Ermeni kaynaklarını kullanmanın önemini tartışacaktır. Makale, farklı Ermeni birincil kaynakların bölge tarihinin farklı yönlerinin incelenmesine nasıl katkıda bulunabileceğini vurgulayacaktır.

**Anahtar sözcükler**: Ermeni Çalışmaları, Ortadoğu, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye,

Osmanlı ve Türk tarihçiliğinin modern dönemdeki evrimini, bölgenin tarihsel dönüşümünü ve onu şekillendiren yerel, bölgesel ve küresel zorunlulukları ve güçleri tartışmadan anlamak mümkün değildir. Tarih pratiği ve tarihyazımı bir boşlukta gerçekleşmez, sosyopolitik ve ekonomik faktörlerden etkilenir. Tarihsel

(*) Nebraska Üniversitesi, Lincoln.

aktörler de geçmişin inşasında önemli bir rol oynar (Dopkin, 2020). Diğer tüm tarihyazımı türlerinde olduğu gibi, Osmanlı ve Türk tarihi ve tarihyazımının başkalaşımı da modern tarihte onu şekillendiren güçler ve faktörlerden etkilenmiştir.

Ortadoğu'da milliyetçi tarihyazımları arasında, azınlıklaştırılmış halkların gözden kaçırıldığı çekişmeli bir rekabet de yaşanmıştır. Örneğin, Ermeniler Ortadoğu, Türkiye, İran ve Osmanlı Çalışmaları'nda on yıllardır siyasi ve ideolojik nedenlerle marjinalleştirilmiştir. Hem bilgisizlik hem de alanı anlama konusundaki isteksizlik de bu marjinalleşmeye katkıda bulunmuştur. Bazı akademisyenler Ermeni Çalışmaları alanını arkaik ve yukarıda bahsedilen alanlardan uzak olarak görmüştür. Bazıları Ermeni Çalışmaları'nı sadece Kafkas Çalışmaları'nın bir parçası olarak görürken, bazıları da Ermeni Soykırımı'na odaklanan araştırmaları nedeniyle Ermeni Çalışmaları'yla ilişkilenmek istemedi, çünkü böyle bir ilişkilenmenin Osmanlı arşivlerine erişimlerini tehlikeye atabileceği ve "Ermeni bakış açısını" savundukları için çalışmalarının "lekeleneceği" endişesi vardı.

Bu makale, Ermenilere odaklanarak, azınlıklaştırılmış nüfusların Osmanlı ve Türkiye Çalışmaları alanlarında ötekileştirilmesinin tarihini tartışacaktır. Mevcut Ermeni arşivlerini ve diğer birincil kaynakları inceleyen bu makale, bu ötekileştirmenin nasıl düzeltilebileceğine dair çözüm önerileri sunacaktır. Son olarak, iki kitap monografimi anlatarak, kapsayıcı, kültürler arası (*cross-cultural*) ve bağlantılı bir tarihin nasıl yazılması gerektiğini göstereceğim. Ancak bu dışlayıcı tarihyazımının evrimini tartışmadan önce, Osmanlı tarihinin son dönemlerine ve Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecine kısa bir göz atmakta fayda var. Daha önce de belirtildiği gibi, bu dışlayıcı tarihyazımının bir boşlukta gerçekleşmediği, geç Osmanlı İmparatorluğu tarihinin inşasından etkilendiği ön kabulüyle öncelikle imparatorluğun son dönemi incelenecektir.

Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki en uzun ömürlü imparatorluklardan biri olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu, zirvede olduğu dönemde Balkanlar, Anadolu, Arap Ortadoğu'su ve Kuzey Afrika'ya hükmetmiştir. Modern dönemde Osmanlı İmparatorluğu, yükselen Avrupa emperyalizmi ve onun küresel kapitalist egemenliği nedeniyle Balkanlar'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan toprakları üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeye başladı. Siyasi gücünü artırmayı ve toprak bütünlüğünü korumayı amaçlayan Osmanlı devleti, varlığının son yüzyılında bir dizi reform başlattı. Tanzimat reformları kapsamındaki bu savunmacı kalkınmacılık, merkezileşme, radikal askerî reform ve Batı çizgisinde rasyonelleştirilmiş yeni hukuk normları yoluyla imparatorluğu güçlendirmeyi amaçlıyordu. Bu reformlar, inanç veya dinî aidiyete bakılmaksızın tüm Osmanlı tebaasının haklarını genişletti ve imparatorluğun hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaası arasında eşitlik vaat ederek Hıristiyanlar ve Yahudiler üzerinde derin bir etki yarattı.[1] Sonuç olarak, sahadaki siyasi ve sosyoekonomik koşullar dramatik bir şekilde değişmiş, toplumlar arası gerilimlerin ortaya

1 Reform dönemi hakkında bkz. Davison, 1963; Deringil, 1998; Somel, 2001; Fortna, 2002).

çıkmasına yol açmış ve Bereketli Hilal, Anadolu ve Balkanlar'da şiddet, katliam ve iç savaşlarla sonuçlanmıştır.[2]

19. yüzyıl reformları, 1865-1878 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda, esas olarak kendilerine Genç Osmanlılar adını veren bir grup entelektüel tarafından temsil edilen bir anayasal hareketin büyümesine yol açtı. Bu grup, kısa ömürlü I. Meşrutiyet Dönemi'nde (1876-1878) merkezî bir rol oynadı, ancak Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) meclisi feshetmesi, anayasayı askıya alması ve despotik bir yönetim kurmasıyla kesintiye uğradı. Abdülhamid rejimi, Doğu vilayetlerindeki Ermenilerin devrimci faaliyetlerine acımasız bir toplu cezayla karşılık verdi. 1895-1896 yılları arasında iki yüz binden fazla Ermeni, Hamidiye alayları, Kürt eşkıyalar ve yerel aktörler tarafından örgütlü bir katliama uğradı.[3]

Bu arada, Genç Osmanlılar'ın mirası yirminci yüzyılın başında etkili olan başka bir grup tarafından devralandı.. Jön Türk hareketi Osmanlı İmparatorluğu içinde ve imparatorluk dışında yaşayan gruplar arasında ortaya çıktı. Önde gelen siyasi partisi İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) güçlü bir siyasi güç haline geldi. İttihatçılar, Makedonya'daki Osmanlı 3. Ordusu'nun yardımıyla 1908 Jön Türk Devrimi'ni gerçekleştirdiler. 1876 Osmanlı Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koydular ve parlamentoyu açarak İkinci Meşrutiyet Dönemi'ni (1908-18) başlattılar. Özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet sloganlarıyla 1908 devrimi, eski rejimin "boyunduruğu altında ızdırap çeken" tüm etnik gruplar için yeni bir başlangıcın habercisiydi. 1908'deki Jön Türk Devrimi, imparatorluğun farklı bölgelerindeki yerel iktidar dinamiklerinde köklü değişikliklere yol açarak on yıllardır var olan güç dengesini bozdu. Eski rejimden faydalanan ve İTC döneminde ayrıcalıklarını kaybeden büyük ve memnuniyetsiz bir toplumsal grup yarattı (Matossian, 2014: 73-98; Sohrabi, 2011: 189-223). Güç ve iktidar dinamiklerindeki bu değişim ve imparatorluk içindeki siyasi aktörler arasındaki gerilimler, 13 Nisan 1909'da bir karşıdevrimle gerici güçlerin şiddetli bir tepkisine yol açtı. Karşıdevrim başkentte Hareket Ordusu tarafından hızla bastırıldı ve ayaklanmanın taşrada bulunan diğer cepleri de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlü varlığı sayesinde birkaç gün içinde bastırıldı. Ancak güneydeki Adana vilayetinde karşıdevrimin etkileri şiddetle kontrolden çıktı ve yirmi binden fazla Ermeni'nin katledildiği ve iki bin Müslümanın öldürüldüğü Adana katliamlarına yol açtı. Karşıdevrim ve Adana katliamları devrim ideallerinin tabutuna son çiviyi çaktı.

1911'de İtalya'nın Libya'yı işgali ve Balkan Savaşları (1912-1913) sırasında Balkanlar'daki topraklarının %90'ından fazlasını kaybeden İttihat ve Terakki Cemiyeti yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu, ülkenin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla 1913'te bir darbe yaparak hükümetin dizginlerini eline aldı.

2 Bereketli Hilal konusunda bkz. (Makdisi, 2000; Fawaz, 1995; Rogan, 2024). Balkanlar hakkında bkz. (Yosmaoğlu, 2013). Anadolu hakkında bkz. (Astourian ve Kévorkian, 2021; Matossian, 2023: 609-633; Matossian, 2022). Ayrıca bkz. (*Études Arméniennes contemporaines*, özel sayı 10 [2018]; 11 [2018]).

3 Hamidiye Alayları hakkında bkz. (Klein, 2011).

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumanın tek yolunun, Ermeniler, Kürtler, Araplar, Süryaniler, Rumlar ve diğer pek çok dinî ve etnik gruptan oluşan bir toplumdan Türk milliyetçiliğinin kalbi haline gelen Anadolu'nun homojenleştirilmesinden geçtiğine inanıyordu. Sosyal Darwinizm fikirlerinden etkilenen bu dönüşüm, Birinci Dünya Savaşı sırasında toplum mühendisliği yoluyla uygulamaya koyuldu. Ermeni Soykırımı, bu homojenleştirme sürecinin en mükemmel ve aşırı tezahürü oldu (Dadrian, 1995; Kévorkian, 2011; Üngör, 2012; Suny, 2015; Kurt, 2021; Akçam, 2012). Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında girdi ve nihayetinde yenildi. Bu durum imparatorluğun çökmesine ve farklı bölgelerin Fransa, Rusya ve Britanya İmparatorluğu'nu içeren İtilaf Güçleri tarafından işgal edilmesine yol açtı. Ancak Mustafa Kemal önderliğindeki başarılı Türk direnişi sayesinde Türkiye, Arap Ortadoğu'sunun aksine sömürge imparatorluklarının formel bir parçası olmamıştır.

## Erken Cumhuriyet döneminde tarih ve tarihyazımı

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı geçmişi ile göbek bağını kesmeye çalışmıştır. Bu, sadece hayatın her alanında radikal bir Batılılaşma süreciyle değil, aynı zamanda İslâm'la ya da Osmanlı geçmişinin mirasıyla hiçbir ilişkisi olmayan bir Türkleştirme süreciyle yeni bir Türk kimliği yaratarak yapıldı. 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması ile Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler gibi gayrimüslimler azınlık haline getirilip onlara sözde "koruma" ve "haklar" ihdas edilirken imparatorluktaki Çerkesler, Kürtler ve Aleviler gibi diğer Müslüman gruplar zorla Türkleştirildi. Zorunlu Türkleştirme politikaları, diğer etnik-dinî grupların kimliklerini ve kültürden eğitime, coğrafyadan sanata kadar toplumun tüm kesimlerini hedef aldı. Atatürk ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) için hayati önem taşıyan özel bir alan da tarih alanıydı. Bu nedenle devlet, "Türk'ün tarihin aslî aktörü" olduğu yeni bir tarihyazımı icat ve inşa etmeye girişti. Kemalist tarihyazımı olarak bilinen bu manzume Mustafa Kemal'in 1927'deki altı günlük konuşmasına dayanıyordu (Alaranta, 2008; Ersanlı, 2002: 115-154). Bu aynı zamanda Ermeniler, Araplar, Rumlar, Süryaniler, Arnavutlar ve Yahudiler gibi Osmanlı tarihinde ve toplumunda önemli rol oynayan tüm grupların ötekileştirilmesi anlamına geliyordu. Özellikle Araplar, Rumlar ve Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında ihanet ettikleri ve emperyal güçlerle olan ilişkileri iddiasıyla Kemalist yeni tarihin oluşumunda istenmeyen varlıkları olarak tanımlandı.

## Türk tarihini yazmak ve modern Türkiye'de Ermeniler

CHP döneminde Türk devleti, Türk ulusunun tarihini yazmak için görkemli bir kampanya başlatarak onu Osmanlı ve Ortadoğu geçmişinden kopardı ve Hitit

dönemine kadar uzanan özgün bir Türk tarihi anlatısının temellerini attı. Bu süreçte, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk olmayan unsurların tarihi sistematik olarak silindi. Birinci Dünya Savaşı'nda fiziksel imha yoluyla başlayan yok etme hamlesi, Cumhuriyet döneminde de Ermenilerin, Arapların, Rumların ve Süryanilerin tarihyazımındaki ve kolektif hafızadaki izlerinin silinmesi şeklinde devam etmiştir. Bu bile başlı başına Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında var olan sürekliliğin sağlam bir kanıtıdır.

Mustafa Kemal'in liderliğindeki erken Cumhuriyet dönemi, Cumhuriyet'i farklı etnik ve dinî grupları içeren çok kültürlü bir toplumdan oluşan Osmanlı geçmişinden koparmak için tarihin ideolojik bir manipülasyon aracı olarak kullanıldığı önemli bir aşamadır. Ulus inşası sürecinde, imparatorluğun gayrimüslim ve Türk olmayan unsurları dışlanmış ve tarih dışı aktörler haline gelmiştir. Dahası, devletin Türkleştirme yoluyla ulusal bilinç inşa etme politikası, Çerkesler örneğinde görüldüğü gibi milyonlarca Müslüman mülteciyi de kapsıyordu (Hamed-Troyansky, 2024). Bu tarihyazımının mimarları, Türklerin kadim ve medeni bir halk ve Anadolu'nun ilk sakinleri olduğu fikrini vurgulayarak Türk ulusunun yeni bir tarihini sunma hevesini beslediler (Kafadar ve Karateke, 2011: 572).

Cumhuriyet döneminin ufuk açıcı eserlerinden biri, Atatürk ile yakın işbirliği içinde olan bir heyet tarafından hazırlanmıştır. *Türk Tarihinin Ana Hatları* başlığını taşıyan 606 sayfalık bu metin 1930 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır (İnan vd, 1930). Bu metin "bilimciliği, Darwinizmi, ırk teorilerini ve Türk geçmişini uzlaştırmak suretiyle kozmosun ortaya çıkışından 'Mustafa Kemal' döneminde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar dünya tarihini açıklamaya çalışmıştır" (Hanioğlu, 2011: 163). Türk tarihinin temel eserlerinden biri olarak kabul edilen bu "önemli" ve yarı efsanevi milliyetçi eserde Ermenistan, Ermeni dili ve Ermenilerden sadece on bir, Süryanilerden beş ve Keldanilerden ise bir kez bahsedilmiştir (Ersanlı, 2002: 124-126).

Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik ilkelerini güçlendirmeyi amaçlayan yeni rejim, halkevleri gibi mekânlarda düzenlenen çeşitli tarih kongrelerini kullanarak, Türk Resmî Tarihi olarak adlandırılan yeni Türk tarihini Türk toplumunun kalbine ve zihnine kazımayı başardı.[4] Kemalist tarihyazımının himayesi altındaki bu ideolojik ilkeler, Ermenilerin, Süryanilerin, Rumların ve Keldanilerin varlığını ve Osmanlı toplumuna ve kültürüne katkılarını görmezden geldi. Sadece hâkim tarihsel aktörler olarak gördükleri Türk unsurlara odaklandılar. Ancak bu durum tarih alanıyla sınırlı kalmadı; tek amacı Anadolu'nun Türk halkının kadim vatanı olduğunu kanıtlamak olan Kemalist yaklaşım arkeoloji, sanat tarihi ve dilbilim alanlarını da kapsadı. Bu nedenle, Ermeni, Süryani ve Rum köylerinin, kiliselerinin ve arkeolojik alanlarının isimleri silinerek camilere, Türk

4 İlk Türk Tarih Kongresi 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleştirilmiştir. Farklı paneller ve konular için bkz. Birinci Türk Tarih Kongresi: Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir: *Konferanslar müzakere zabıtları* (T. C. Maarif Vekâleti, İstanbul, 1932).

köylerine ve Türk arkeolojik alanlarına dönüştürüldü. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'de çok partili sisteme geçilmesi ve otoriter eğilimlerin azalmasıyla birlikte daha "ilerici" Türk tarihi çalışmaları ortaya çıkmaya başladı.

Bu dönemde tarihyazımını şekillendiren ana akım Kemalist tarihçiler arasında, bu kişilerle sınırlı olmamakla birlikte, Osmanlı tarihi üzerine birçok cilt yayımlayan İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977), Osmanlı tarihi yanında Mustafa Kemal üzerine de çok sayıda kitap yazan Enver Ziya Karal (1906-1982), Selçuklu tarihinden Türkiye'de laiklik tarihine kadar çok sayıda eser yayımlayan Osman Turan (1914-1978) ve Celali İsyanları tarihinden Türkiye'nin sosyal ve iktisat tarihine kadar çok sayıda kitabı olan Mustafa Akdağ (1913-1973) sayılabilir. Bu tarihçilerin ve diğerlerinin yazdıkları sayesinde Kemalist tarihyazımı Türk tarihyazımının temelini oluşturabilmiştir.

Türkiye'dekine benzer şekilde Aryanizm temelli İran milliyetçi tarihyazımı da yeni tarihsel anlatılar inşa etmek için uğraştı. İslâm'ı Fars ihtişamının gerilemesine bir engel olarak görerek İslâm öncesi Ari Pers medeniyetini vurguladı. Bu durum özellikle 1925-1979 yılları arasında hüküm süren Pehlevi hanedanı döneminde gerçekleşti (Vejdani, 2015). Arap Ortadoğu'su da Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin gibi Britanya ve Fransız imparatorlukları tarafından kurulan yeni devletlerin ulusal tarihlerini yazmayı amaçlayan kendi milliyetçi tarihyazımını yaratmaya koyuldu (Choueiri, 2003). Bu tarihyazımlarının çoğu bu ülkelerdeki Osmanlı geçmişine olumsuz bakarak, Osmanlı dönemini bir zamanlar Arapların bilim ve felsefenin her alanında mükemmelleştiği en büyük İslâm imparatorlukları olan Emeviler ve Abbasilerin temsilcisi olan "Arap uluslarının" ilerlemesinin önünde bir engel olarak görüyordu. Doğudan Türk boylarının Arap topraklarına gelişini, bu yönetimlerin bozulmasının başlangıcı olarak gördüler. Bunun yanı sıra, dilsel fark ve ulusal ayrışmalar da bahsedilen kompartmantalizasyona sebep olmuştur. Rashid Khalidi'nin de belirttiği gibi (1991: 1363) bu ayrışma dilsel engeller ve milliyetçi retoriğin etkisinden kaynaklanıyordu:

> Bu durum, örneğin Arap ve Türk milliyetçiliği üzerine çalışanların birbirlerinin çalışmalarından çoğu zaman haberdar olmadıkları talihsiz bir duruma yol açmıştır; çünkü Ortadoğu milliyetçilikleri –Birinci Dünya Savaşı öncesi Türk ve Arap milliyetçiliği ya da daha yakın zamanlarda Siyonizm ve Filistin milliyetçiliği gibi– birbirlerini güçlü bir şekilde etkilemiştir. Aynı zamanda bu milliyetçilikler Avrupa'da ortaya çıkan siyasi kavramların ve örgütlenme biçimlerinin Ortadoğu'ya girdiği kanallar olmaya hizmet etmişlerdir.[5]

Milliyetçi yazımlarda ulusal mitler, eleştirel tarih yaklaşımlarına galip geldi. Arap milliyetçi söyleminde, İslâm medeniyetinin ihtişamı, uzun süredir uykuda olan ancak "bilinçli olarak canlandırılan ve aktif olarak teşvik edilen" Arap

5 Arap milliyetçiliği üzerine eleştirel çalışmalar için bkz. (Jankowski ve Gershoni, 1997; Khalidi, 1991).

medeniyetinin ihtişamı olarak temsil edilmeye başlandı (Khalidi, 1991: 1365). Daha da önemlisi, Arap milliyetçi tarihçileri Abbasi Halifeliğinin çöküşünden önceki dönemi, yani Arap dünyasının birleşik olduğu ve diğer küresel medeniyetlerle eşit, hatta onlardan daha üstün olduğu zamanı romantikleştirerek idealize etmekteydi.[6]

20. yüzyılın büyük bölümünde, Osmanlı, Türk, İran ve Arap Ortadoğu tarihyazımında diğer ötekileştirilmiş halkların yanı sıra Ermeniler, Süryaniler ve Keldaniler gibi gruplara yer yoktu. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler hakkında sadece iki önemli eser ortaya çıkmıştır, ancak bu eserlerin tarihselliği bir hayli problemlidir. Bunlardan ilki, azınlık grupları incelemek üzere Anadolu'ya gönderilen eski bir İttihat ve Terakki üyesi olan Esat Uras tarafından yazılmıştır (1950). Uras, Ermeni Soykırımı sırasında en önemli yöneticilerden biriydi. Amasya'da doğan, İstanbul'daki Mülkiye İdadisi'nden mezun olan Uras, Ermenice, İngilizce, Fransızca, Yunanca ve Farsçayı iyi derecede biliyordu. Bazı idari görevlerde bulunduktan sonra 1913 yılında İstanbul'daki İstihbarat Dairesi'nin müdür yardımcılığına terfi etti. Aynı yıl İstihbarat Müdüriyeti'nin ikinci daire başkanı oldu. İstanbul'daki bürosundan Ermeni Soykırımı'nın tenfizini organize etmesinin yanı sıra, taşradaki Ermenilerin infazına da bizzat katıldı (Hilmar, 2003: 12-14). Ermeni Soykırımı'ndaki aktif rolü nedeniyle 1919'da İngiliz yetkililer tarafından tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra Kemalist güçlere katıldı ve 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Amasya'yı temsilen CHP milletvekili oldu. Siyasi kariyerinin yanı sıra, Türk Tarih Kurumu'nun aktif bir üyesi oldu ve bu kurum aracılığıyla Cumhuriyet'in Ermeni anlatısını icat ve inşa etti. Kitabının Türkçesi 1950'de, İngilizce tercümesi ise 1988'de yayımlandı. Uras, Ermeni Soykırımı'nın faillerinden biri olduğu tarihi silerek, Osmanlı ve Türk hükümetinin Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere ilişkin resmî bakış açısını formüle etti. Uras, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ve onların Birinci Dünya Savaşı'ndaki rolleri ve sonraki kaderleri hakkındaki Türk resmî tezinin temelini atacaktı.

İkincisi eser ise, Y.G. Çark'ın Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki rolünü konu alan çalışmasıdır (1953). Çark, gerçek ismini yayımlamaktan çekinen, aslen Yervant Gomidas Çarkcıyan isimli bir Ermeni rahipti. Çark'ın kitabı, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu ve Türk devletindeki rollerini, ayrıcalıklarını ve ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayattaki çeşitli konumlarını kronolojik olarak anlatması açısından önemlidir. Bununla birlikte, bu kitap Osmanlı ve Türk devletinin Ermenilere yönelik hoşgörüsüne dair aşırı iyimser bir tablo çizer. Bu iki eserin yayımlanmasından sonra 1953'ten 1976'ya kadar, Türkiye'de Ermeni tarihi üzerine yapılan yayınlarda bir duraklama oldu. Ermeniler hakkında 1976'dan sonra yazılan eserler, Ermeni Soykırımı'na ve

6 Bkz. (Antonius, 1938). Ayrıca bkz. (Zeine, 1973; Nuseibeh, 1975; Saab, 1958). Bunlar arasında en önemlisi için bkz. (Tibawi, 1969).

Türk devletinin inkârına uluslararası sahada dikkat çekmeyi amaçlayan radikal Ermeni grupların Türk diplomatlara yönelik suikastlarına tepki olarak kaleme alınmıştır. Sonuç olarak, 1970'ler ve 1980'lerde, bazıları emekli diplomatlardan oluşan yeni bir milliyetçi tarihçi grubu, tek amacı "Ermeni soykırım iddialarına" karşı koymak olan bir grup olarak ortaya çıkacaktır. Bu amatör "tarihçiler" grubu etik standartlardan yoksun olmalarının yanı sıra gerçek "kurbanların" Ermeniler değil, Türkler olduğunu göstermek için arşiv bilgilerini çok seçici bir şekilde kullanıyordu. 1981 yılında Türk askerî cuntası tarafından kurulan Yükseköğretim Kurulu, Uras tarafından icat edilen tezin geliştirilmesinde ve ilerletilmesinde önemli bir rol oynamıştır. İnkâr meşalesini taşıyan bu yeni grupta Kamuran Gürün, Şinasi Orel, Süreyya Yuca ve Türkkaya Ataöv gibi isimler yer aldı.

1990'lı yıllarda Türkiyeli liberal tarihçiler arasında Ermeni Soykırımı'na dair yeni bir eğilimin ortaya çıktığını görüyoruz. Ermeni Soykırımı'na dair resmî Türk anlatısına karşı çalışmalar yapma iddiasındaki bu akademisyenlerin çoğu, akademik özgürlük ortamından yararlandıkları Türkiye dışı kurumlarda bulunuyorlardı (Matossian, 2007). Nihayet, Türkiye'de sayısı gittikçe artan sayıda akademisyen, devlet baskı ve kovuşturması riskini göze alarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin meselesi hakkında açıkça konuşmaya başladı. Ermeni Soykırımı tarihyazımı alanında yaşanan önemli bir gelişme de "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Akademik Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" başlıklı konferansın, devletin tüm engelleme ve baskılarına rağmen 2005 yılında İstanbul'da düzenlenmiş olmasıdır. Konferans Türkiye liberal tarihçiliği için önemli bir adımdır, çünkü 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana ilk kez bir Türk üniversite kampüsünde düzenlenen bir toplantıda en hassas konulardan biri olan Ermeni Soykırımı hakkında devlet anlatısı sorgulanmıştır. Bu, "soykırım" kelimesinin aktif olarak kullanılıp kullanılmadığına bakılmaksızın önemli bir gelişmedir.

## Ermeni kaynakları ve arşivleri

Bu olumlu gelişmelere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun şehir ve kasabalarındaki Ermeni tarihinin ciltlerce kitabını ana akım tarihyazımına tam olarak entegre etmek için daha fazla çalışma yapılması gerekiyor. Yalnızca Osmanlı ve Avrupa arşivlerine dayanmak, Ermenilerin imparatorluk içindeki tarihinin hakkını vermeyecektir. Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki farklı arşivlerin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Ermeni tarihini daha kapsayıcı bir şekilde yeniden inşa etmek için başvurulması gereken, dünyanın dört bir yanına dağılmış Ermeni kilise, siyasi ve özel arşivleridir. Aslında Osmanlı Ermeni yaşamı hakkında ne Osmanlı ne de Avrupa arşivlerinde bulunmayan en detaylı bilgileri içeren 110 ciltten fazla Ermeni tarihi kitabı bulunmaktadır. Bu özel kitapların Ermeni, Osmanlı ve Avrupa arşivleri, çağdaş gazeteler

ve süreli yayınlar ve Avrupalı seyyahların literatürü ile birleştirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin tarihine dair daha doğru bir resim sunacaktır.

Son yirmi yılda hayata geçirilen iki değerli proje bahsedilen külliyatın önemini ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, Kaliforniya-Los Angeles Üniversitesi'nden (UCLA) Richard Hovannisian'ın editörlüğünü yaptığı on beş ciltlik (2000-2021) "Tarihi Ermeni Şehirleri ve Vilayetleri" serisi, ikincisi ise Berlin'de bulunan ve Vahé Tachjian tarafından yönetilen *Houshamadyan* ya da hafıza kitapları projesidir.[7]

## Tarihî Ermeni şehirleri ve vilayetleri

Tarihi Ermeni Şehirleri ve Vilayetleri serisi, UCLA'da Ermeni Eğitim Vakfı Modern Ermeni Tarihi Kürsüsü'nün başında olan meşhur tarihçi Richard G. Hovannisian (1933-2023) tarafından düzenlenen bir dizi konferans olarak başladı. Tüm konferanslar Hovannisian tarafından düzenlendi ve bildirileri 2000-2021 yılları arasında Costa Mesa'daki Mazda Publishers tarafından yayımlandı. Bu ciltler şöyledir: Van/Vaspurakan (2000); Baghesh/Bitlis ve Taron/Muş (2001); Tsopk/Harput (2002); Karin/Erzurum (2003); Sebastia/Sivas ve Küçük Ermenistan (2004); Tigranakert/Diyarbakır ve Edessa/Urfa (2006); Kilikya (2008) (Simon Payaslian ile birlikte); Pontus: Trabzon ve Karadeniz'de yaşayan milletler (2009); Constantinople (2010) (Simon Payaslian ile birlikte); Kars ve Ani (2011); Smyrna/İzmir (2012); Kesaria/Kayseri and Kapadokya (2013); Küçük Asya (2014); Kuzeydoğu Akdeniz'de yaşayan Ermeniler (2016), Fars/Iran Ermenileri (2021).[8]

Hovannisian bu anıtsal seride, yüzlerce akademisyeni bir araya getirerek tarihî Ermeni şehirleri ve vilayetlerinin geçmişine, din, edebiyat, folklor, müzik, mimari, siyaset, katliam ve soykırım tarihine farklı açılardan ışık tutmuştur. Çoğu birincil Ermeni kaynaklara dayanan bu makaleler, Batılı akademisyenlerin Ermeni tarihinin zenginliğini kavramasında bir dönüm noktası oldu. Aras Yayıncılık, bu ciltleri Türkiyeli akademisyenlerin ve kamuoyunun kullanımına sunmak üzere Türkçeye çevirmeye başladı.[9]

## *Houshamadyan* web sitesi

*Houshamadyan*, 2010 yılında tarihçi Vahé Tachjian tarafından Berlin'de kurulmuş, kâr amacı gütmeyen bir oluşumdur. Temel misyonu, Ermenice, İngilizce ve Türkçe yayın yapan web sitesi (www.houshamadyan.org) aracılığıyla, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni yaşamının hafızasını yeniden inşa etmek ve korumaktır.

7 Bkz. http://www.houshamadyan.org/en/home.html

8 Bkz. http://www.mazdapublishers.com/series/ucla-armenian-history-culture-series

9 Bkz. https://www.arasyayincilik.com/yazarlar/richard-g-hovannisian

*Houshamadyan* ekibi tarafından yürütülen araştırma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin tarihinin tüm yönlerini kapsayan gayet kapsamlı ve çığır açıcı bir çalışmadır. Bu ekibin çalışma alanına sosyal tarih, gündelik yaşamın tarihi, yerel mikro tarihler, lehçeler, müzik, edebiyat ve maddi kültür dahildir. Ekip, tarihî değeri olan müzik kayıtları, eski fotoğraflar ve eski film görüntüleri de dahil olmak üzere Osmanlı Ermenileri tarafından üretilen kültür eserlerini toplamaya ve korumaya odaklanmak suretiyle Osmanlı-Ermeni tarihini matbu kitaplar, süreli yayınlar, arşiv malzemeleri, kişisel belge koleksiyonları, yayımlanmamış notlar, resmî belgeler ve otobiyografik malzemeler gibi Ermenice materyaller aracılığıyla belgeliyor.

Bir nevi saklı bir hazineye benzeyen bu zengin kaynak çalışması sekiz alt bölüm olarak tasnif edilmiştir: Osmanlı İmparatorluğu'nun interaktif bir haritası, temalar (ticaret, okullar, misyonerler, mutfak, şarkılar ve dans, dinî gelenekler, oyunlar ve halk hekimliği hakkında), açık dijital arşivler (dünyanın farklı yerlerinde yaşayan Ermeni aileler tarafından muhafaza edilen hafıza nesneleri koleksiyonları ve bu ailelerin kısa mikro tarihlerine dair belgeler yer alır), web sitesinin nasıl kullanılacağına dair kılavuz, müzik kütüphanesi (farklı vilayetlerden Ermenice şarkılar yer alır), sesler (Osmanlı Ermenileriyle ilgili anılar, anı defterleri, mektuplar, notlar ve kayıtlar bulunur), video kütüphanesi (folklorik gelenekler) ve mağaza (*Houshamadyan* eşyaları, kitap ve kartpostal satar). *Houshamadyan* dijital materyalinin önemli bir kısmı, Soykırım sonrası dönemde Ermeniler tarafından yayımlanan ve yaklaşık 110 ciltten oluşan Houshamadyan seçkisine dayanmaktadır. Toplam doksan bin sayfayı aşan bu seçki, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde yaşayan Ermenilerin tarihi hakkındadır. Bu eserlerin çoğu, imparatorluğun şehir, kasaba ve köylerinde faaliyet gösteren Ermeni yurttaş dernekleri tarafından yayımlanmıştır (Karayan, 1980). Bu eserlerin çoğunda imparatorlukta yaşayan Ermenilere uygulanan üç şiddet evresi de (1894-1896 Hamidiye katliamları, 1909 Adana katliamları ve 1915-1923 Ermeni Soykırımı) anlatılmaktadır. Bu ciltlerin bazıları geniş coğrafi alanları kapsamaktadır, örneğin Vahe Haig'in Harput vilayeti (Mamuret-el-Aziz) ve çevresindeki altmış beş Ermeni köyündeki Ermenilerin tarihine dair önemli kroniği gibi; bazıları ise Vahan Hambartsumian'ın Sebastia (Sivas) vilayetinin Hafik bölgesinde bir köy olan Govdoon üzerine yaptığı çalışma gibi sadece tek bir kasabaya odaklanmaktadır (Haig, 1959). Hambartsumian'ın 1927'de Paris'te yayımlanan kitabı, 19. yüzyıldan başlayarak Ermeni Soykırımı'na kadar olan sürede Govdoon hakkında geniş bilgi vermektedir. Kitap, soykırımdan hemen sonra yazıldığı için yazarın kaynaklara erişimi sınırlı olsa da Sivas vilayetindeki önemli bir köyün tarihini yeniden yazma denemesi mütevazı bir çabayı temsil etmektedir (Harnpartsoumian, 1927). Erzurum, Trakya,[10] Makedonya, Palu, Maraş, Zeytun, Kesarya (Kayseri), Bardizag (Bahçecik), Adapazar (Adapazarı) ve Haçin Er-

10 Bu arşivlerin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. (Ketsemanian ve Matossian, 2024).

menilerinin tarihine ilişkin bahsedilen temel eserlerin büyük bir kısmı, dışlayıcı Türk resmî tarihyazımının kurumsallaşmaya başladığı iki savaş arası dönemde yazılmıştır.[11]

## Ermeni Kilise, siyasi ve özel arşivleri

Osmanlı Ermenileri'nin veya modern Ortadoğu'daki Ermenilerin tarihini yazmak isteyen araştırmacılar için Ermenistan dışında yer alan birçok önemli arşiv vardır. Yer sınırlamaları nedeniyle bu arşivleri ayrıntılı olarak ele alamadığımdan aşağıda bazılarını kısaca açıklamakla yetiniyorum.

### *Kudüs Ermeni Patrikhanesi arşivleri*

Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivleri iki önemli bölümden oluşmaktadır. Bunlardan biri, yarım milyondan fazla belgeye sahip olan Ermeni Patrikhanesi'nin tarih arşivleridir. Bu zengin arşivlerde muhafaza edilen kayıtlar ise şunlardır: Asırlık kayıtlar (*domar*); hacılarla ilgili bilgiler; bağış kayıtları; Soykırım sonrası Patrikhane'de yaşayan yetimlerle ilgili dosyalar; kilise için bağış toplama makbuzları; Osmanlı, Britanya, Ürdün, İsrail ve Filistin devletleriyle ve devlet dışı aktörlerle yapılan yazışmalar; fermanlar, vaftiz, evlilik, ölüm ve defin kayıtları ve emlak belgeleri. Bunlara ek olarak, ruhani meclis ve cemaat toplantılarının tutanakları, idari ve mali kayıtlar ve tarih boyunca rahipler ve dinî okullarla ilgili dosyalar da yer almaktadır. Bu arşivler, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin yetki alanında olan Filistin, Güney Suriye, Lübnan, Kıbrıs ve Mısır'daki Ermenilerin tarihinin yazımı için hayati kaynaklardır.

Arşivlerin ikinci bölümü ise Kudüs Ermeni Patrikhanesi Ermeni Soykırımı Arşivi'dir (AGAAPJ). Bu arşivler Ermeni Soykırımı'nı araştırmak isteyenler için en önemli arşiv kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. AGAAPJ, Ermeni Reform Projesi (1912-1914) ve Ermeni Soykırımı (1915, 1916, 1919, 1920, 1921 ve 1922) başlıklı yirmi beş kartondan oluşmaktadır. 1916'nın sonu ile 1919'un başı arasındaki belgelerin yokluğu Patrik Zaven'in sürgünde olmasıyla açıklanmaktadır. On yıllar boyunca her iki arşiv de araştırmacılara seçici bir şekilde açıkken, bugün Filistin'de ve bahsedilen diğer bölgelerdeki Ermenilerin tarihini ve Ermeni Soykırımı'nı incelemek isteyen herkese açıktır (Matossian, 2011). Arşivler alfabetik olarak kutulara ayrılmıştır. Her kutuda üç yüz ila beş yüz arasında belge vardır ve bu da yaklaşık yirmi bin belgeye tekabül eder. Koleksiyonu koruma amaçlı tüm belgelerin birer kopyası oluşturulmuştur. Arşivler Ermenice, Ermenice-Türkçe, Fransızca, İngilizce, Osmanlıca, Almanca ve Rusça dillerinde belgeler, notlar, telgraflar, defterler,

11 İki savaş arası döneme ait eserlerin listesi için bkz. (Karayan, 1980: 90-91). Huoushamadyanlar hakkında bkz. (Tachjian, 2003).

günlükler, yazışmalar ve mektuplardan oluşmaktadır. Arşivlerdeki en önemli temalardan bazılarını kronolojik olarak aşağıda listelenmiştir: 1) 19. yüzyıldaki Ermeni Sorunu ile ilgili matbu malzeme. 2) Vilayetlerin ekonomik durumuyla ilgili materyaller. 3) Ermeni Reform Hareketi (1912-1914). 4) Ermeni mülteciler hakkında ayrıntılı bilgi. 5) Katolikos Sahak ile Cemal Paşa arasındaki yazışmalar. 6) Farklı vilayetlerden Patrik Zaven Ter Yeğyayan'a gönderilen ve mevcut koşulları, tehciri, katliamları ve Ermeni mültecilerin akıbetini bildiren mektuplar. 7) Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni işbirlikçilerin listesi. 8) Soykırıma karışan Vilayet idaresi yetkililerinin ayrıntılı listesi. 9) Kopyaları İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nde saklanan, yazışmalara ilişkin Osmanlı belgeleri. 10) Arara Savaşı ile ilgili materyaller. 11) Pan-Ermeni liderlerin 1917-1920 yılları arasında Ermeni meselesi hakkında yayımladıkları bildiriler. 12) Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni Delegasyonu hakkında kapsamlı bilgi-diplomatik müzakerelere ilişkin Ermenice, Fransızca, İngilizce, Rusça ve Osmanlıca raporlar. 13) Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkan Yardımcısı Profesör Abraham Der Hagopyan'dan gelen ve ona gönderilen kapsamlı belge ve mektuplar. 14) Ermeni Ulusal Meclisi tutanakları. 15) Yakındoğu Amerikan Yardım Heyeti (Near East Relief) ilgili belgeler. 16) Savaş suçlularının yargılanmasına ilişkin Türk belgeleri (Matossian, 2011).

### *Kilikya Ermeni Katolikosluğu arşivleri*

Kilikya Ermeni Katolikosluğu arşivleri, Kilikya Ermenileriyle ilgili çeşitli materyallerden oluşan bir koleksiyona sahiptir. Özellikle Katolikos Sahag II. Khabayan (1849-1939) dönemine ait Sis Katolikosluğu belgelerini içermektedir. Koleksiyon aynı zamanda Soykırım sonrası döneme ilişkin materyaller de içermekte ve Katolikosluk tarafından Ermeni meselesine dair yapılan çeşitli girişimleri de belgelemektedir. Katolikoslukta bulunan koleksiyonun en iyi emsali, Zakaria Bzdigian tarafından Ermeni Soykırımı'ndan on yıl sonra hazırlanan belge derlemesinde bulunabilir (Bzdigian, 1927). Katolikosluğun arşiv koleksiyonları öncelikle Ermeni Soykırımı (1915-1923) ve daha sonra 1930'larda Suriye, Lübnan ve daha geniş Ortadoğu'da birkaç yeni piskoposluğun kurulmasıyla ilgilidir. Çoğu belgenin tarihi, Katolikosluğun 1930'da Lübnan'daki son yerleşimini denetleyen Katolikos Sahag II. Khabayan'ın (1902-1939) görev süresiyle örtüşmektedir. Bu Katolikosluk arşivleri, Osmanlı döneminde Kilikya'daki ve Osmanlı sonrası Ortadoğu'daki Ermeni cemaat hayatının yeniden inşasıyla ilgilenen tarihçiler için önemli bir kaynaktır. Birkaç yıl önce, Katolikosluk Arşiv Dairesi tam bir yeniden yapılanma sürecine girdi. Katolikos I. Aram tarafından yönetilen bu girişim Gulbenkyan Vakfı tarafından desteklendi.

### *Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin (AGBU) Paris'teki kütüphanesi: Nubar Kütüphanesi*

Nubar Kütüphanesi iki önemli koleksiyona ev sahipliği yapmaktadır: İstanbul Ermeni Patrikhanesi arşivi ve Aram Andonyan koleksiyonu. Kemalist askerî birliklerin İstanbul'a girmesinin arifesinde, Ermeni Patrikhanesi Arşivleri kısmen Manchester'a, ardından da Marsilya'ya gönderilmiştir. Marsilya'dan ise bir kısım belge Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne, geri kalanı ise Paris'teki Nubar Kütüphanesi'ne nakledildi.

Nubar Kütüphanesi'ndeki arşivde Patrikhane ile Osmanlı İmparatorluğu'nun taşrasında yaşayan dinî ve seküler Ermeni şahsiyetler arasındaki yazışmalar, Patrik Nerses Varjabedyan'ın (1874-1884) İstanbul'daki yabancı devlet temsilcileriyle yaptığı diplomatik yazışmaların kopyaları, Patrik Mağakya Ormanyan'ın (1896-1908) kişisel arşivi ve Patrikhane'nin 1913-1914 yılları arasında yaptırdığı Osmanlı Ermeni nüfus sayımı bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, kütüphanenin ilk müdürü Aram Andonyan'ın (1928-1951) 1918-1920 yılları arasında topladığı yaklaşık beş bin belgeden oluşan altmış iki dosyalık Aram Andonyan Koleksiyonu da Nubar Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bunlar, Birinci Dünya Savaş sırasında ve sonrasında Ermeni sürgün ve mültecilere ilişkin ayrıntılı anlatılar, tanıklıklar ve raporlardır. Diğer koleksiyonlarla birlikte Andonyan dosyaları da tüm tarihçilere açıktır ve son zamanlarda Ermeni Soykırımı üzerine yeni araştırmalar yapan pek çok akademisyen özellikle bu dosyalardan yararlanmıştır.

Nubar Kütüphanesi, geç Osmanlı dönemi üzerine çalışan akademisyenler için de çok önemli bir yerdir. Arşiv koleksiyonları, çoğunluğu imparatorluğun doğu vilayetlerinde yaşayan Osmanlı Ermenilerinin hayatlarına dair fikir vermesi açısından bir altın madeni niteliğindedir. Buna rağmen Soykırım öncesi Osmanlı-Ermeni tarihiyle ilgilenen araştırmacılar kütüphanenin geniş koleksiyonundan nadiren yararlanmışlardır.

### *Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) arşivleri*

Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) arşivleri, ARF'nin Osmanlı, Rus ve İran imparatorlukları başta olmak üzere dünyanın diğer yerlerindeki siyasi faaliyetlerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Çalışma alanı Ermeni Sorunu, Ermeni Soykırımı, Soykırım sonrası dönemde dünyanın farklı yerlerinde Ermeni topluluklarının oluşumu, Soğuk Savaş dönemi ve tabii ki üç Ermenistan Cumhuriyeti (1918-1920; 1920-1991; 1991-) olan her tarihçi için hayati bir kaynaktır ve ilgili tüm akademisyenlere açıktır.

ARF arşivleri, Watertown, Massachusetts'te ARF'ye bağlı bir gazete olan *Hairenik*'in binasının bodrum katında saklanıyor. 1890'dan 1926'ya kadar olan tüm belgeler kataloglanmış, mikrofilme aktarılmış ve 27 ciltlik kronolojik katalog-

lar halinde düzenlenmiştir. 1926'dan 1940'a kadar olan belgeler ise tema veya konuya göre düzenlenmiş, 1940'tan sonraki materyaller ise kataloglanmış, 225 kutuya bölünmüştür. Koleksiyon, ARF'nin Osmanlı ve Rus imparatorlukları, Kaçar İran'ı ve Balkanlar'daki faaliyetleriyle ilgili belgelerin yanı sıra, Birinci Ermenistan Cumhuriyeti (1918-1920) ve 1920-1921 yıllarında bölgenin Sovyetleştirilmesinden önce Güney Kafkasya'da faaliyet gösteren yardımcı organların arşivlerini de barındırmaktadır. Son dönemde *Hairenik*'in binasının modernize edilmesi ve altyapının iyileştirilmesi, araştırmacıların ARF arşivlerine erişimini çok daha kolay ve düzenli hale getirdi.

### *Özel arşivler: Krikor Çatalyan'ın arşivleri*

Ermeni Soykırımı'ndan kurtulanların ailelerinde veya kurumlarda muhafaza edilen özel arşivlerin sayısı bilinmemektedir. Ben makalenin bu bölümünde elimde bulunan özel bir arşivden bahsetmek istiyorum. 2002 yılının yazında, şimdi müteveffa olan Ausyag Çatalyan Hanım 19. yüzyılın sonunda Ankara Sivrihisar'ın nüfuzlu tüccarlarından biri olan kayınpederi Bay Krikor Çatalyan'ın özel evraklarını bana teslim etti.[12] Çatalyan yün ve giysi ticareti yapan bir tüccardı. Çatalyan'ın özel evrakları, 19. yüzyılın sonunda yaptığı ticari işlerle ilgili binden fazla belgeden oluşmaktadır. Çatalyan, kamusal alandaki iş ve yazışmaları Osmanlıca yapmış, özel defterine ise Ermenice-Türkçe yazmıştır.[13] Bu belgelerin niceliği ve niteliği, Çatalyan'ın dahil olduğu ticaretin seviyesine ve defter tutma ve arşiv kaydı konusundaki sıkı idari becerilerine işaret etmektedir. Örneğin, bu arşivin incelenmesi, bir Ermeni tüccarın bakış açısından Sivrihisar'ın sosyal ve ekonomik tarihine önemli bir ışık tutacaktır. Elbette Çatalyan gibi Ermeni tüccarlar arasında, çoğu Ermeni Soykırımı sırasında yok edilmeden önce, bu türden yüzlerce, hatta binlerce arşiv bulunmaktaydı.

## Daha kapsayıcı bir yaklaşıma doğru: 1908'deki Jön Türk Devrimi ve 1909'daki Adana Katliamları örneği

Osmanlı, Türkiye ve Ortadoğu tarihlerinin, dönemin aktörlerine ait birincil kaynaklar kullanılarak nasıl daha kapsayıcı bir şekilde yazılması gerektiğini göstermek için 1908 Jön Türk Devrimi ve 1909 Adana Katliamları hakkındaki kendi kitap araştırmalarımdan iki örnek sunmak istiyorum: Her iki konu hakkındaki araştırmamın elbette geçmişi nihai ve tümden yansıttığını iddia etmediğini belirtmeliyim. Dönemin karmaşıklığı ve büyüklüğü nihai ve mutlak bir tarih yazmayı imkânsız kılarken bunu yaptığını iddia eden herhangi bir tarihçi geçmişe haksızlık etmiş olur. Bu nedenle, her iki kitap da ilgili dönemin tarihini hem

12 Sivrihisar Ermenilerinin 19. yüzyıldaki tarihi hakkında bkz. (Hovannesyan, 1965).

13 Ermenice-Türkçe hakkında bkz. (Matossian, 2020; Cankara, 2015).

egemen olmayan gruplar tarafından üretilen, hem de yerel, merkezî ve uluslararası aktörler tarafından yazılan birincil kaynakları derinlemesine analiz ederek yorumlamaya çalışmıştır.

### *Parçalanan Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*

Jön Türk Devrimi'nin Ermeniler, Araplar, Yahudiler, Rumlar, Kürtler ve Arnavutlar üzerindeki etkisini daha iyi anlamak için yalnızca Osmanlı ve Avrupa arşivlerini kullanmak yetersizdir. Osmanlı arşivleri araştırmacılara devletin bakış açısını sunarken, diğeri Avrupalı güçlerin devrime ve devrimin egemen olmayan gruplar üzerindeki etkisine nasıl baktıklarına ışık tutmaktadır. Her iki arşivde de egemen olmayan gruplardan gelen sesler bastırılmıştır. Bu dönem üzerine çalışan birçok tarihçinin bu gruplara ait kaynaklara başvurmadan konuyu ele almaları bahsedilen grupların tutumlarını anlama ve analiz etme konusunda ciddi sorunlara yol açmaktadır.[14] İlk kitabım *Parçalanan Devrim Düşleri*'ni (2014 [2016]) yazarken Jön Türk Devrimi'nden etkilenen üç grubun dillerini kullanmaya gayret ettim: Ermeniler, Araplar ve Yahudiler. Elbette dilsel kısıtlar ve çalışmanın kapsamı nedeniyle Rumların, Arnavutların, Kürtlerin, Bulgarların, Süryanilerin ve Makedonların kaynaklarına yer veremedim. Zaten dönemin temel tarihyazımsal meselelerine tek bir çözüm sunma çabası aşırı iddialı olurdu. Başvurduğum birincil kaynaklar, diğer Avrupa dillerinin yanı sıra doğu ve batı Ermenicesi, Arapça, Osmanlıca, İbranice ve Ladino dillerindeydi. Bu dillerde yazılmış kaynakları kullanmak bana dönemin yeni ve müphem karmaşıklıklarını çok daha iyi kavramam için eşsiz bir mercek sağladı ki bunu sadece Avrupa ve/veya Osmanlı arşivlerine dayanarak yapmak imkânsızdı.

*Parçalanmış Devrim Düşleri* başlıklı kitabımda, geniş bir coğrafi alana yayılmış ve çıkar grubu, din, sınıf, siyasi parti ve grup temelinde farklılaşmış üç ayrı etnik nüfusu temsil eden Ermeniler, Araplar ve Yahudiler tarafından kaydedilen hikâyeleri aktarıyorum. Etnik grup içi dil, kültür, din, yerellik, bölge ve sınıf esaslı bu çeşitliliğe rağmen, aynı etnik grup içinde yer alan bu farklı toplumsal fraksiyonlar arasında halen çok temel bir ortak bağ olduğunu iddia ediyorum. Sosyal antropolog Fredrik Barth'ın yaklaşımını kullanarak, etnik farkın üretiminin etnik gruplar arasındaki hareketlilik, temas ve bilgi eksikliğine dayanmadığını, aksine "bireysel yaşam tarihleri boyunca değişen katılım ve irtibatlanmaya rağmen, müstesna (*discrete*) kategorilerin değişmeden korunduğu sosyal dışlama ve dahil etme süreçlerini içerdiği" iddiasını savundum. Bu da etnik farkın sosyal etkileşimin yokluğuna dayanmadığı, tersine kapsayıcı sosyal sistemlerin

14 Örneğin, Feroz Ahmed'in *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918* (Utah University Press, Utah, 2014) kitabına bakın. Kitapta Arapça, Yunanca, Ermenice, Arnavutça, İbranice veya Ladino dillerinde tek bir kaynak bile yoktur. Dönemin mükemmel bir anlatımı için bkz. (Hanioğlu, 2001).

üzerine inşa edildiği temelin ta kendisi olduğu anlamına gelir (Barth, 1998: 10). Dolayısıyla, "Ermeniler", "Araplar", "Yahudiler" ve "Türkler" ile daha büyük Osmanlı topluluğunu oluşturan diğer etnik gruplar arasındaki etnik sınırlar, gruplar arası etkileşim yokluğundan değil, tam tersine yoğun etkileşimin bir sonucu olarak varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla, her grubun dilinde yazılmış birincil kaynaklar sadece incelenen gruba ışık tutmakla kalmayıp, aynı zamanda çevrelerindeki diğer gruplar hakkında da fikir verdi. Böylece, *Parçalanmış Devrim Düşleri*'nde, grupların kimlikleri arasındaki örtüşme veya fluluğa rağmen, etnik sınırların akışkan bir biçimde de olsa devam ettiğini savundum.

Kitap, 1908 Devrimi ve Meşrutiyet'in, devrim sonrası çalkantılarının ortasında bu grupların beklentilerini nasıl yükselttiğini ve devrimi nasıl içselleştirdiklerini, dönemin hızla değişen siyasi manzarası içinde kendi alanlarını ve kimliklerini nasıl müzakere ettiklerini incelemektedir. Kitap ayrıca, devrim sonrası ortaya çıkan coşkulu duyguların sönümlenmesinin ardından, egemen olmayan gruplar arasında etnik gerilimlerin ve karamsarlığın nasıl dramatik bir şekilde arttığını göstermektedir. Ortaya çıkan sonuç, düşlerini gerçekleştirme aracı olarak devrime ve anayasacılığa olan inançların azalması oldu. Devrimlerin etkisini egemen olmayan grupların perspektifinden anlamak ve bu anlayışı yönetici elitin malum perspektifleriyle sentezlemek, devrimlerin organik karmaşıklıklarını anlamak için hayati önem taşır.

Egemen olmayan grupların matbuatını kullanarak yaptığım karşılaştırmalı ve kültürler arası araştırma sayesinde etnik grupların iç söylemlerini görebildim. Öyle ki bu söylemler aslında egemen olmayan grupların devrimi ve devrimin kendi üzerindeki etkilerini nasıl gördüklerine dair üretilmiş olan literatürdeki genel eğilimlerle çelişiyordu. Bu eğilimlerden biri devrimi, etnik gruplar arası ilişkilerin bozulmasına ve nihayetinde etnik milliyetçiliğin yükselişine yol açan bir faktör olarak görürken, bir diğer eğilim de 1908 Devrimi'ni, Birinci Dünya Savaşı ve imparatorluğun çöküşüyle kesintiye uğrayan olumlu bir projenin başlangıcı olarak romantikleştirmiştir. Her iki yaklaşım da devrimi sorunsallaştırmak ve karmaşıklığını yeterince ortaya koymak konusunda başarısızdır. Kitapta devrimcilerin Meşrutiyet'i eleştirmeden benimsemesinin, kabul etmesinin ve uygulamasının, kaynaşmış bir ulus oluşturmanın ve imparatorluğunun bütünlüğünü korumanın imkânsız olduğu bir dönemde ters etki yarattığını ileri sürmüştüm. Şöyle ki, Meşrutiyet yeni bir Osmanlı vatandaşlığı anlayışı yaratmakta, tüm vatandaşlara eşit haklar tanımakta, onları yasama meclisinde tek bir çatı altında toplamakta ve nihayet Osmanlıcılığı Abdülhamid rejiminin küllerinden yeniden canlandırmakta başarısız oldu.

Egemen olmayan gruplar için bu hedeflere ulaşmak, devrimin hedeflerindeki belirsizlikler ve çelişkiler ve hem devrimin liderlerinin hem de imparatorluğun etnik gruplarının çoğunun ortaya çıkan yeni siyasi çerçeve üzerinde uzlaşma konusundaki isteksizliği nedeniyle imkânsız hale geldi. Bunun imkânsızlığın

nedeni, Jön Türkler'in Meşrutiyet'e gönülden bağlı olmamalarıydı. Onlar için Meşrutiyet, sadece merkezileşmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma amacına ulaşmak için bir araçtı. Aslında Jön Türkler, Balkan Savaşları sırasında 23 Ocak 1913'te yaptıkları darbede görüldüğü gibi, Meşrutiyet'in ruhunu ihlal etmek pahasına olsa dahi, imparatorluğu korumaya kararlıydılar. Bu vizyon, yeni dönemde etnik-dinsel veya etnik kimlik ve ayrıcalıklarını son derece belirsiz bir Osmanlıcılık projesi içinde bile korumak isteyen egemen olmayan grupların dünya görüşüyle tamamen çelişiyordu. Kitabın temel sonuçlarına, incelenen grupların dillerindeki birincil kaynaklar kullanılmadan ulaşılamazdı.

### *Adana katliamları*

Benzer şekilde, *The Horrors of Adana: Revolution and Violence in the Early Twentieth Century* kitabı (2022) üzerinde çalışırken sadece Osmanlı arşivlerine dayanmakla kalmadım, aynı zamanda mağdurlar, failler ve görgü tanıkları gibi söz konusu tüm grupların arşiv kaynaklarına yer vermeye özen gösterdim. Kitap için on beş ayrı arşive baktım ve mümkün olduğunca çok sese yer verdim. Dolayısıyla kitap Ermenice, Yunanca, Ladino, İbranice, Osmanlıca, Arapça, Almanca, İtalyanca, Fransızca, İngilizce, Rusça ve Lehçe birincil kaynaklara dayanıyor. Farklı seslere yer vermek, akademisyenler olarak bu katliamların nasıl ve neden gerçekleştiğini anlamamıza yardımcı olarak, daha önce mevcut olmayan yeni perspektiflerle dönemi analiz etmek için yeni kapılar açıyor.

Nisan 1909'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve bugünkü Türkiye'nin güney kesiminde yer alan Adana vilayeti, binlerce insanın hayatını kaybettiği iki katliama sahne oldu. Yirmi binden fazla Hıristiyan (ağırlıklı olarak Ermeniler, ayrıca bazı Rumlar, Süryaniler ve Keldaniler) Müslümanlar tarafından katledilirken yaklaşık iki bin Müslüman da Hıristiyanlar tarafından öldürülmüştür. Bu kitabın amacı, böylesine dehşetengiz eylemlerin hiçbirinin boşlukta gerçekleşmediği önermesinden yola çıkarak bu katliamların tüm karmaşıklığını anlamaya çalışmaktır. Bu kitap, konuyla ilgili diğer çalışmalardan farklı olarak, katliamları Osmanlı, Ermeni, Ortadoğu ve Arap tarihi merceklerinden ve disiplinler arası bir yaklaşımla incelemektedir.[15] Adana katliamlarını anlamak için bu şiddeti imparatorluk içinde yaşayan çeşitli etnik-dinî gruplara uygulanan diğer şiddet fazlarının bağlamına oturtmak gerektiğini savunuyorum. Osmanlı, Ermeni ve Ortadoğu tarihlerini anlamadan Adana katliamlarını anlamak mümkün değildir. Ayrıca, Adana katliamlarını küresel bağlamda konumlandırmak, o dönemdeki küresel ekonomik eğilimlerin de katliamlara dolaylı olarak nasıl katkıda bulunduğunu anlamama yardımcı oldu.

15 Örneğin bkz. (Güçlü, 2018). Kitap Osmanlı ve Avrupa arşivlerine ve kaynaklarına dayanırken, yazarın tek bir Ermeni arşivinden veya Ermenistan'daki birincil veya ikincil kaynaklardan yararlanmaması, çalışmayı sorunlu ve tartışmalı hale getirmektedir.

Kitap, özcülüğün ötesine geçerek, Adana'daki katliamlara yol açan faktörleri ortaya çıkarıyor. Bu faktörler hem uzun vadeli hem de kısa vadeli gelişmelerden kaynaklanıyordu. Bunlardan ilki, 19. yüzyılda küresel ekonomik değişimler, reformlar, göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi, göçler sebebiyle vilayette yaşanan önemli dönüşümlerden oluşuyordu. Adana'nın coğrafi konumu ve pamuk üretimine elverişli olması, vilayeti çevre vilayetlerde yaşayan Ermenileri, göçmen işçileri ve Müslüman mültecileri de cezbeden temel bir ekonomik merkez haline getirmişti. Kısa vadeli faktörler arasında, imparatorlukta on yıllardır var olan "kırılgan dengenin" temellerini sarsan 1908 Jön Türk Devrimi, kamusal alanın ağırlıklı olarak baskı altında tutulduğu otuz yıllık despotik yönetimin ardından değişime dirençli kamusal alanların ortaya çıkması ve 13 Nisan 1909 karşıdevrimi yer alıyordu.

Bu kitap, Adana'daki şiddetin ikili karşıtlıklara dayanan ve yüzeysel analizlerin iddia ettiğinden çok daha karmaşık olduğunu ortaya koymaktadır. Müslümanlar ve Ermeniler ikiliğinin, çatışmaya dahil olan tarafların büyük ölçüde özcüleştirilmesini teşvik ettiğini ve katliamlara yol açan sosyoekonomik ve siyasi faktörlerin sağlıklı bir analizini engellediğini savunuyorum. Bu kitap, bölgenin sosyopolitik, dinî ve ekonomik yapılarındaki değişimleri analiz ederek Adana'da yaşanan şiddete çok nedenli ve çok yönlü açıklamalar getirmektedir. Ayrıca, Adana katliamlarını Ermeni Soykırımı'nı önceleyen Ermeni katliamları silsilesinin bir parçası olarak değil, 19. ve 20. yüzyılın başlarında bölgede uygulanan etno-dinî şiddetin bir sonucu olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Kitap, katliamların tarihini birbiriyle ilişkili dört sosyal bilim teması üzerinden analiz ediyor: egemen ve madun kamusal alanlar, söylentiler, duygular ve hümaniteryenizm ve insani müdahale. Jacques Sémelin'in *Purify and Destroy* adlı ufuk açıcı eserinde (2007: 5) savunduğu gibi, "'katliam' başlı başına bir olgu olarak o kadar karmaşıktır ki, sadece tarihçinin değil, aynı zamanda psikolog, antropolog ve benzerlerinin bakış açısından çok disiplinli bir incelemeyi gerektirir".

## Sonuç

Kemalist tarihyazımının, Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye'de egemen olmayan grupların tarihi ve tarihyazımı üzerinde yarattığı tahribat çok büyük olmuştur. Türkiye'de Kemalist tarihyazımının katı eğilimleri hâlâ hüküm sürse de, marjinal post-Kemalist sesler gölgelerden çıkmaktadır. Son yirmi yılda az sayıda ve çoğunlukla Batı'da birkaçı Türkiye'de yaşayan yeni nesil genç akademisyenler, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Arap Ortadoğu'sundaki Ermenilerin tarihini ve kültürünü inceleyen çeşitli araştırma projelerine girişti̇ler. Bu araştırmalar henüz derinleştirilmemiş olsa da, Ermenilerin tarihini ve katkılarını anlamaya yönelik dürüst bir yaklaşım olarak benimsenmelidir. Her ne kadar yeni

eğilim 19. ve 20. yüzyılın başlarına odaklanma eğiliminde olsa da bu çalışmalar ileriye doğru atılmış hoş bir adım olarak görülmelidir.

Bu makale, Ermenilere odaklanarak azınlıklaştırılmış grupların genel olarak Ortadoğu Çalışmaları, özel olarak da Osmanlı veya Türkiye Çalışmaları alanında nasıl marjinalleştirildiğini göstermektedir. Ermeni kaynaklarını kullanmadan Osmanlı İmparatorluğu, modern Türkiye, İran ve Arap Ortadoğu'sundaki Ermenilerin tarihini yazmanın imkânsız olduğunu savunmaktadır. Yukarıda da gösterildiği gibi, Ortadoğu'nun farklı, karmaşık ve çok katmanlı gruplarını temsil eden Ermeniler, kendi toplumlarının tarihi ve bölgenin tarihi hakkında pek çok birincil kaynak bırakmışlardır. Batı ve Doğu Ermenicesinin Osmanlı, İran ve Ortadoğu Çalışmaları'ndaki elzem dillerden biri olarak kabul edilmesinin zamanı gelmiştir.[16] Ayrıca "Bölge Çalışmaları"nı coğrafi, etnik-dinsel veya ulusal sınırlar tarafından belirlenen verili alanlar olarak değil, örtüşen ve kesişen alanlar olarak değerlendirmenin de tam zamanıdır. Kimliklerin melez ve akışkan olduğu kabulüne benzer şekilde, ben de "bölge çalışmalarının" melez olduğu ve izole bir şekilde çalışılamayacağı ve çalışılmaması gerektiği fikrini desteklemekten yanayım.

Ermeni Araştırmaları programlarının yöneticileri ve başkanları, Ermeni kurum ve kuruluşları (Ermeni Araştırmaları Derneği [SAS], Gomidas Enstitüsü, Ulusal Ermeni Araştırmaları ve Çalışmaları Derneği [NAASR], Nubar Kütüphanesi, Zoryan Enstitüsü ve Türkiyeli Ermeni gazeteci Hrant Dink'in 2007'de katledilmesinden sonra kurulan Hrant Dink Vakfı), gruplar (Türk-Ermeni Burs Atölyesi gibi, 1993'te İstanbul'da kurulan Aras Yayınevi gibi) dahil olmak üzere farklı arka planlardan gelen tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin tarihyazımının gelişiminde farklı ama önemli roller oynamışlardır.

**Türkçeye çeviren: *DeepL* yardımıyla Seda Altuğ**

**KAYNAKÇA**

Ahmad, F. (2014) *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs, 1908-1918*, Utah University Press, Utah.

Akçam, T. (2012) *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton.

Alaranta T. (2008) "Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic", *Turkish Studies*, 9(1): 115-129.

Antonius, G. (1938) *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, J. B. Lippincott, New York.

Astourian, Stephan H. ve Kévorkian, Raymond H. ed. (2021) *Collective and State Violence in Turkey: The Construction of a National Identity from Empire to Nation-State*, Berghahn Books, New York.

16 Bölgede 19. ve 20. yüzyıllar boyunca binden fazla süreli yayın neşredilmiştir. Liste için şu bağlantıya bakabilirsiniz: https://drive.google.com/file/d/1IiO6aBB9H55upxiT54kbB8IjMC9Yagip/view?fbclid=IwAR15BB3Gl7D3dCDtV1PaL0rBU6Fn5Tl0C7U3cdvFphwmCcSZtUlHFEqZC1Q (erişim 20 Nisan 2022).

Barth, F. (1998) *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Waveland Press, Chicago.

Bzdigian, Z. (1927) *Kilikean Kskitsner, 1903-1915* (Kilikya Korkuları, 1903-1915), Hraztan, Beyrut.

Cankara, M. (2015) "Rethinking Ottoman Cross-Cultural Encounters: Turks and the Armenian Alphabet", *Middle Eastern Studies*, 51(1): 1-16.

Choueiri, Y.M. (2003) *Modern Arab Historiography: Historical Discourse and the Nation*, Routledge, Londra.

Çark, Y.G. (1953) *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953*, Yeni Matbaa, Ankara.

Dadrian V.N. (1995) *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn, Providence.

Davison R.H. (1963) *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton.

Der Matossian, B. (2007) "Venturing Into the Minefield: Turkish Liberal Historiography and the Armenian *Genocide*" Hovannisian, R.G. (ed.) *The Armenian Genocide: Cultural and Ethnical Legacies*, Transaction, New Brunswick, 369-388.

Der Matossian, B. (2011) "The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem", *Armenian Review*, 52(3-4): 17-39.

Der Matossian, B. (2014) *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford [Türkçesi: *Parçalanan Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul].

Der Matossian, B. (2020) "The Development of Armeno-Turkish (Hayatar T'rk'erēn) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries", *Intellectual History of the Islamicate World*, 8: 11-34.

Der Matossian, B. (2022) *The Horrors of Adana: Revolution and Violence in the Early Twentieth Century*, Stanford University Press, Stanford.

Deringil, S. (1998) *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, I B. Tauris, Londra.

Dopkin, J.D. (2020) *From Herodotus to H-Net: The Story of Historiography*, Oxford University Press, Oxford.

Ersanlı, B. (2002) "The Ottoman Empire in the Historiography of the Kemalist Era: A Theory of Fatal Decline", Adanır, F. ve Faroqhi, S. (ed.) *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Brill, Londra, 115-154.

*Études Arméniennes contemporaines*, özel sayı. (2018) "Les massacres de l'époque hamidienne (ii): représentations et perspectives", 11.

*Études Arméniennes contemporaines*, özel sayı. (2018) "Les massacres de l'époque hamidienne (i): récits globaux, approches locales", 10.

Fawaz, L. (1995) *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860*, University of California Press, Berkeley.

Fortna, B. (2002) *The Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford University Press, Oxford.

Güçlü, Y. (2018) *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond*, Hamilton Books, Maryland.

Haig, V. (1959) *Kharberd ew anor Oskeghēn Dashtē* [Kharpert and Her Golden Plain], Kharpert Patriotic Union, New York.

Hamed-Troyansky, V. (2024) *Empire of Refugees: North Caucasian Muslims and the Late Ottoman State*, Stanford University Press, Stanford.

Hanioğlu, M.Ş. (2001) *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, Oxford.

Hanioğlu, Ş.M. (2011) *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton, University Press, Princeton.

Harnpartsoumian, V. (1927) *Giwghashkharh: Patmakan ew Azgagrakan Usumnasirut'iwn* [Köy Dünyası: Tarihsel ve Kültürel Bir İnceleme], Daron, Paris.

Hilmar, K. (2003) "From Empire to Republic: The Continuities of Turkish Denial", *Armenian Review*, 48(3-4).

Hovannesyan, K. (1965) *Patmagirk' Sivrihisari Hoyots'* (Sivrihisar Ermenilerinin Tarihi), Mshag, Beyrut.

İnan, A. vd. (1930) *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Delvet Matbaası, İstanbul.

Jankowski J.P. ve Gershoni I. ed. (1997) *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, Columbia University Press, New York.

Kafadar, C. ve Karateke H. (2011) "Late Ottoman and Early Republican Turkish Historiography" Macintyre, S. vd. (ed.) *The Oxford History of Historical Writing - Vol. 4, 1800-1945*, Oxford University Press, Oxford.

Karayan, S. (1980) "Histories of *Armenian* Communities in Turkey", *Armenian Review*, 33(1): 89-96.

Ketsemanian, V. ve Matossian, Bedross D. (2024) "Neither Imperial nor National? The Archival Trails and Legacies of (Post)Ottoman Armenians", *Archival Science* (yayına hazırlanıyor).

Kévorkian, R. (2011) *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, Londra.

Khalidi R. vd. ed. (1991) *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia University Press, New York.

Khalidi, R. (1991) "Arab Nationalism: Historical Problems in the Literature", *The American Historical Review*, 96(5).

Klein, J. (2011) *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Red Wood City, California.

Kurt, Ü. (2021) *The Armenians of Aintab: The Economics of Genocide in an Ottoman Province*, Harvard University Press, Cambridge.

Makdisi, Ussama S. (2000) *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, University of California Press, Berkeley.

Matossian, Bedross D. (2014) *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford, 73-98.

Matossian, Bedross D. (2022) *The Horrors of Adana: Revolution and Violence in the Early 20th Century* Stanford University Press, Stanford, California.

Matossian, Bedross D. (2023) "The Ottoman Massacres of Armenians, 1894-1896 and 1909" Ned Backhawk, Ben Kiernan, Benjamin Madley ve Rebe Taylor (ed.) *Cambridge World History of Genocide* (cilt II), Cambridge University Press, Cambridge, 609-633.

Nuseibeh, H.Z. (1975) *The Ideas of Arab Nationalism*, Ithaca, New York.

Rogan E. (2024) *The Damascus Events: The 1860 Massacre and the Making of the Modern Middle East*, Basic Books, New York.

Saab. H. (1958) *The Arab Federalists of the Ottoman Empire*, Djambatan, Amsterdam.

Sémelin, J. (2007) *Purify and Destroy: The Political Uses of Massacre and Genocide*, Columbia University Press, New York.

Sohrabi, N. (2011) *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*, Cambridge University Press, New York, 189-223.

Somel, A.S. (2001) *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Brill, Leiden.

Suny, R.G. (2015) *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide*, Princeton University Press, Princeton.

Tachjian, V. (2003) "Depicting the Past and its Diversity in the Age of Nationalisms: The Armenian Memory Books (houshamadyan)", *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 23(2): 160-182.

Tibawi, A.L. (1969) *A Modern History of Syria, including Lebanon and Palestine*, Macmillan, Londra.

Uras, E. (1950) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Yeni Matbaa, Ankara.

Üngör, U.Ü. (2012) *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-50*, Oxford University Press, Oxford.

Vejdani F. (2015) *Making History in Iran: Education, Nationalism, and Print Culture*, Stanford University Press, Stanford.

Yosmaoğlu, İ. (2013) *Blood Ties: Religion, Violence, and the Politics of Nationhood in Ottoman Macedonia, 1878-1908*, Cornell University Press, Ithaca, NY.

Zeine, Z.N. (1973) *The Emergence of Arab Nationalism*, Delmar, New York.

# Türkiye'de Çevre Tarihi yazımının serüveni

*Faisal H. Husain**

**Özet**: Türkiye'de çevre tarihi yazımının mevcut durumunu ele alan çalışmalar olsa da, bu alanın nasıl ortaya çıktığı ve zaman içinde nasıl şekillendiğine dair bir tarihsel inceleme eksikliği vardır. Bu makale, Türkiye'de çevre tarihi yazımının gelişimini inceleyerek ve bu alanda etkili olan önemli olayları, kurumları ve kişileri ele alarak bu eksikliği gidermeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda, erken dönem Osmanlı ve Türkiye tarihi çalışmalarında çevresel temalara değinen çalışmalarla çevre tarihi yazımını birbirinden ayırarak, Türkiye'de çevre tarihinin gelişimini anlamak için dört aşamalı bir kronoloji önerilmektedir. Bu kronoloji kitaplar, makaleler, tezler ve çeviriler gibi çeşitli yayın türlerini inceleyerek, alanın gelişimindeki önemli dönüm noktalarını ve bunların hem yerel bağlamlardan hem de uluslararası olaylardan nasıl etkilendiğini vurgulamaktadır. Çalışma, 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen İkinci BM İnsan Yerleşimleri Konferansı'nın (Habitat II) Türkiye'de çevre tarihinin ilk keşfinde önemli bir rol oynadığını ve bu alanda İlhan Tekeli gibi önemli isimlerin katkılarını vurgulamaktadır. Bu makale, Osmanlı çevre tarihinin doğuşunu Alan Mikhail ve Sam White'ın 2011 yılında yayımlanan kitaplarına bağlayan yaygın varsayımı sorgulayarak, Türkiye'deki akademisyenlerin 2011'den çok önce Osmanlı ve Türkiye çevre tarihi hakkında yazdıklarını savunmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Türkiye'de çevre tarihi yazımının gelişimini ve değişimini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

**Anahtar sözcükler**: Çevre tarihi, Türkiye, Tarih Vakfı, İlhan Tekeli.

Tarih doktora programlarına başvurularımı yaptığım 2011 yılının sonbaharında, Dicle ve Fırat nehirlerinin çevresel tarihi üzerine yazmak istediğim tez için bana danışmanlık yapacak bir Osmanlı tarihçisi bulmakta hayli zorlanmıştım. O dönemde, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden Selçuk Dursun, muhtemelen Türkiye akademisinde kendisini özel olarak çevre tarihçisi olarak tanımlayan tek Osmanlı tarihçisiydi. Türkiye'den nüfus bakımından dört kat daha büyük bir ülke olan Birleşik Devletler'de ise sadece iki Osmanlı tarihçisi, Alan Mikhail (Yale Üniversitesi) ve Sam White (Oberlin College), kendilerini bilhassa çevre tarih-

(*) Doç. Dr., Pensilvanya Eyalet Üniversitesi Tarih Bölümü.

çisi olarak tanımlıyorlardı. Benim o dönemdeki en büyük şansım ise, Mikhail'in tavsiye mektubuyla Georgetown Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktoraya başlamam ve dünyaca ünlü bir çevre tarihçisi olan John McNeill ile çalışma fırsatı bulmam oldu. Bunun yanı sıra Georgetown bana, benimle beraber Osmanlı çevre tarihine ilgi duyan Samuel Dolbee, Andrea Duffy, Elizabeth R. Williams, Graham Pitts ve Chris Gratien gibi birçok lisansüstü öğrencisi ve mezunuyla tanışma ortamı sağladı. Yine de Georgetown'ın oluşturduğu atmosferin dışında, çevre tarihi Osmanlı ve Türkiye Çalışmaları içinde nispeten yeni gelişmeye başlamış ve kendisine alan bulmuştu. Örneğin, ben ilk çevre tarihi konulu konferansıma, Mart 2014 tarihinde San Francisco'da katıldım. Bu etkinliğin dünyanın en büyük ve en eski çevre tarihi derneği olan Amerikan Çevre Tarihi Derneği'nin (ASEH) yıllık toplantısı olmasına rağmen konferansta Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye üzerine tek bir bildiri dahi yoktu.

2011 yılındaki durumun tam aksine, 2024'ün bugünkü manzarası, dünyanın dört bir yanında çevre tarihi ile aktif olarak ilgilenen Osmanlı ve Türkiye çalışan tarihçilerden oluşan ve giderek büyüyen bir grupla dolup taşıyor. Bu saha o denli gelişti ve derinleşti ki tüm çevre tarihi araştırmalarını takip etmek dahi zorlaştı. Esas soru, 2011 yılında uçta kalan ve "niş" sayılan bu alan nasıl oldu da sadece on beş yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre zarfında Türkiye'deki tarihyazımının merkezine yerleşti? Diğer bir soru ise, bu alanın Türkiye'de ortaya çıkmasına ve yıllar içinde büyüyüp gelişmesine hangi olayların, kurumların ve kişilerin katkıda bulunduğu olmalıdır. Bu makale, Türkiye'de çevre tarihi yazımının yolculuğunu takip ederek ve köklerinin, büyümesinin ve daha geniş tarihsel perspektif üzerindeki etkisinin izini sürerek bu temel sorulara yanıt vermeyi amaçlamaktadır. Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'na dair çevre tarihi literatürüne dair çeşitli incelemeler mevcut olsa da (İnal, 2011; Gümüşçü ve Yılmaz, 2021; Mikhail, 2013), bu alanın Türkiye'de ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimine dair detaylı bir kronoloji henüz kapsamlı bir şekilde ele alınmamıştır. Elinizdeki bu çalışma, çevre tarihinin Türkiye akademisi ve toplumunun kendine özgü bağlamı tarafından nasıl şekillendirildiği ve onun bu unsurları nasıl şekillendirdiği konusunu irdelerken daha derin bir anlayışla katkıda bulunmayı ve literatürdeki eksikliği kapatmayı amaçlamaktadır.

Bu makale, Osmanlı çevre tarihinin doğuşunu Alan Mikhail ve Sam White'ın 2011 yılında *Nature and Empire in Ottoman Egypt* ve *The Climate of Rebellion* başlıklı kitaplarını yayımladıkları ABD'ye bağlayan yaygın varsayımı sorgulamaktadır. Örneğin, bir tarihçiye göre, Mikhail ve White'ın kitapları "Osmanlı çevre tarihinin ilkleri"dir ve "bu kitapların yayımlanmasından bu yana geçen süre boyunca Türkiye, Avrupa ve Kuzey Amerika üniversitelerinde doktora çalışmalarını tamamlayan ve hâlihazırda sürdüren kayda değer sayıda tarihçi Osmanlı çevre tarihi ile ilgilenmeye başladı" (Akgül, 2019a: 24). Başka bir tarihçi ise, "Alan Mikhail ve Sam White'ın öncü çalışmalarıyla on yıldan kısa bir süre önce

emekleme döneminde olan Osmanlı çevre tarihi alanı önemli ölçüde büyüdü," diye yazmıştır (Peychev, 2021: 272). Her iki durumda da yazarlar, Osmanlı çevre tarihinin kökenlerini 2011'de ABD'ye dayandıran aynı yaygın yanılgıya düşmektedirler. Oysa benim araştırmam, Türkiye'deki akademisyenlerin 2011'den on yıldan fazla bir süre önce Osmanlı ve Türkiye çevre tarihi hakkında yazdıklarını ve Mikhail ile White'ın kitaplarının sadece Türkiye'de 2011 yılına kadar zaten yerleşmiş olan bir alanı popüler hale getirdiğini savunmaktadır. Daha spesifik olarak, 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen İkinci BM İnsan Yerleşimleri Konferansı'nı, Mikhail ve White'ın kitaplarının ortaya çıkmasından on beş yıl önce, Türkiye'de çevre tarihinin keşfedilmesinin yolunu açan bir dönüm noktası olarak görüyorum.

Çalışmanın ana tartışma noktalarına geçmeden önce, bu makaleyi şekillendiren iki önemli hususun altını çizmek istiyorum. İlk olarak, bu çalışma kapsamını Türkiye'de yürütülen çevre tarihi araştırmaları olarak belirlemiş ve sınırlandırmıştır. Bu amacını sağlamak için, sadece belirli kriterleri sağlayan çalışmaları bu makaleye dahil etmeye karar verdim. Bu kriterler, araştırmanın Türkçe yazılması, Türkiye'de yayımlanması veya Türkiye'de bulunan bir akademisyen tarafından yazılmasıdır. Böylece dilin, yerel basım-yayın kaynaklarının ve kurumsal aidiyetin çevre tarihi araştırmaları üzerindeki önemli etkilerinin açığa çıkarılmasının yanı sıra Türkiye bağlamında ortaya çıkan farklı bakış açılarının ve akademik tartışmaların daha derinlemesine incelenmesi de mümkün olacaktır. Örneğin, Amerikalı bir arkeolog olan Christopher Roosevelt'in Koç Üniversitesi'ndeki çalışmaları nedeniyle dahil edilmesine rağmen, Türkiye kökenli Faruk Tabak'ın araştırmaları bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Çünkü Faruk Tabak'ın çalışmaları, kendisi Amerika Birleşik Devletleri'ndeyken ağırlıklı olarak İngilizce üretilmiş ve Amerikan yayınevleri tarafından basılmıştır. Bu yaklaşım, yurtdışında çalışan veya Türkiye dışında İngilizce yayın yapan Türkiyeli akademisyenlerin alandaki değerli katkılarını istemeden de olsa göz ardı etse de Türkiye akademik camiası ve kamuoyu ile en yakından, aracısız ve doğrudan ilişki kuran ve onların erişimine açık olan çalışmalara öncelik vermektedir. İkinci olarak, bu makale Türkiye'deki tüm çevre tarihi araştırmalarını kapsamlı bir incelemeyi amaçlamamaktadır. Bunun yerine, alandaki kilit gelişmelere ve etkili isimlere odaklanarak seçici bir yaklaşım esas alınmıştır. En temelinde bu seçim, Türkiye'de çevre tarihinin yörüngesinin daha isabetli bir şekilde araştırılmasına imkân tanıyarak hem deneyimli akademisyenlere hem de bu alana yeni başlayanlara çevre tarihinin evrimi ve mevcut durumu hakkında rehberlik etmeyi amaçlamaktadır.

İlk olarak, takip eden kronolojik anlatıyı anlama yolunda bir temel oluşturmak amacıyla, çevre temalarına değinen önceki çalışmalardan çevre tarihi yazınını ayırarak kendi tanımımı oluşturmaya çalışacağım. Bunun yanında, "çevre tarihi" teriminin benimsendiği ve uyarlandığı dilsel ve kültürel bağlamı göz

önünde bulundurarak, bu terimin Türkçeye çevrilmesi süreçlerinde karşılaştığı farklılıkları ve nüansları ele alacağım.

## Çevre Tarihi nedir?

Çevre tarihinin birçok tanımı bulunsa da (Gümüşçü ve Yılmaz, 2021: 166-183), en yaygın tanımlardan birisinin insan toplulukları ve doğal çevre arasındaki ilişkinin zaman içinde geçirdiği tarihsel serüveni olduğu söylenebilir. Daha açık ve net haliyle, herhangi bir çevre tarihi çalışması şu sorulardan en az birini yanıtlamaya çalışır: Toplum doğal dünyayı, yani çevreyi, nasıl ve neden (ne ölçüde) değiştirdi, düzenledi veya nasıl gördü? Bu eylemlerin amaçlanan ve amaçlanmayan sonuçları nelerdi? Ve ister kademeli, yani bir süreç halinde ister ani olsun, çevresel değişim süreçleri insan merkezli olayların gidişatını nasıl etkiledi? Bu alanda öncü bir isim sayılan Donald Worster, çevre tarihçilerinin ne yaptığını anlamlı bir metaforla özetlemiştir. Ona göre: "Ara sıra parlamento koridorlarından, doğum odalarından ve fabrikalardan çıkmalı, kapılardan tamamen uzaklaşmalı ve tarlalara, ormanlara ve açık havanın kendisine çıkmalıyız. İyi bir yürüyüş ayakkabısı almanın zamanı geldi ve üzerlerine biraz çamur bulaşmasından da kaçınmamalıyız" (Worster, 1988: 289).

Türkiye'deki tarihçiler çevrenin tarihi nasıl şekillendirdiği konusunu uzun yıllardır irdeliyor ve bunun hakkında yazıyor. Aşıkpaşazade'den (ö. 1484) Ahmet Refik Altınay'a (ö. 1937) Osmanlı'yı konu edinen tarihçiler, veba, yangın, deprem ve sel gibi çevresel olayların toplum üzerindeki etkilerini belgelemişlerdir. Kuraklığın para biriminin değer kaybına (enflasyona) nasıl yol açtığından, dağların ve sulak alanların askerî harekâtları nasıl zorlaştırıp şekillendirdiğinden bahsetmişlerdir. O dönemde, tıpkı tarihçi gibi, bazıları kuyruklu yıldızlar ve tutulmalar gibi gökteki hadiselerin olayların sonucunu şekillendirdiğine ve etkilediğine inanıyorlardı. Taşköprizade Ahmed Efendi (ö. 1561) ise daha da ileri giderek hayvanlara bizatihi faillik atfetmiştir. O dönemde Taşköprizade, beyaz leyleklerin ortaya çıkmasının veba alameti olduğuna inanıyordu. Onun bu yorumu, beyaz leyleklerin böcekler ve küçük kemirgenlerle beslenerek beslenme alışkanlıkları nedeniyle hastalık taşıdıklarına ve yaydıklarına inandığına işaret edebilir (Varlık, 2015: 37-38). Bu noktadaki esas soru şudur: Acaba bu anlatı Taşköprizade'yi bir çevre veyahut hayvan tarihçisi yapar mı? Benim buna cevabım hayır olurdu. Çünkü dönemin tarihçileri çevresel faktörlerden bahsetmiş olsalar da çevre onların tarihsel analizlerinin merkezinde yer almıyordu. Analizlerinin merkezinde en temelde insan eylemleri, siyasi kararlar ve askerî olaylar bulunuyordu.

Tıpkı önde gelen *Annales* dergisine yazan Fransız tarihçiler gibi, erken Cumhuriyet döneminin birçok Türk tarihçisi de tarımsal temalar üzerine kapsamlı bir külliyat ortaya koymuşlardır. Lakin bu konulara odaklanırken daha çok

ekonomik, siyasi ve sosyal bakış açılarından hareketlenen bir yaklaşım benimsemişler. Örneğin, Mustafa Akdağ (ö. 1973) on altıncı yüzyılın sonlarındaki Celali İsyanları üzerine yaptığı çalışmada, 1525-1527 yıllarındaki çekirge istilası ile 1560'lar ve 1570'lerdeki kuraklık ve kıtlıklar gibi çevresel güçlerin etkisini vurgulamıştır (Akdağ, 1963). Ancak Akdağ'a göre, Celali İsyanları'nın başlıca nedenleri on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar, sosyal çalkantılar ve siyasi krizlerdir. Bu krizlerin, Osmanlı parasının değer kaybetmesi, ağır vergi yükü, kırsal nüfusun yerlerinden edilmesi ve Osmanlı'nın hem İran hem de Avusturya ile uzun süren savaşları kaynaklı olduğuna işaret etmiştir. Ona göre çevresel faktörler, daha önemli saydığı ekonomik, sosyal ve siyasal güç unsurlarını daha da şiddetlendirmiştir.

Bir diğer önemli örnek ise Nejat Göyünç (ö. 2001) ve Wolf-Dieter Hütteroth'un (ö. 2010) on altıncı yüzyıldaki günümüz Türkiye, Suriye ve Irak arasındaki sınır bölgesi üzerine yaptıkları çalışmadır (Göyünç ve Hütteroth, 1997). Bu kitap, sulama ve diğer amaçlarla su taşımacılığı için kanallar ve su kemerleri inşası da dahil olmak üzere, insanların çevreyi nasıl şekillendirdiğini göstermek amacıyla arşiv araştırması ile kişisel seyahati birleştirmesi açısından müstesna bir eserdir. Ancak Göyünç ve Hütteroth'un kitabı çevre tarihinden ziyade bir tarihi coğrafya çalışması olarak sınıflandırılabilir. Kendi ifadelerine göre, onlar, zaman içinde çevresel değişimi incelemekten ziyade on altıncı yüzyılın ortalarındaki çevresel koşulların anlık bir görüntüsünü sunmakla daha çok ilgilenmişlerdir (Göyünç ve Hütteroth, 1997: 14).

Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu tarihçisi Halil İnalcık (1916-2016) da tarımsal konular hakkında kapsamlı bir yazın ortaya koymuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda pirinç ekimi üzerine yaptığı tafsilatlı çalışma, onun çevreye yaklaşımını örneklemektedir (İnalcık, 1982). İnalcık, on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Osmanlı devlet aygıtının, büyüyen şehir merkezlerindeki yüksek talep nedeniyle pirinç üretimini nasıl aktif olarak teşvik ve kontrol etmeye çalıştığını göstermiştir. İnalcık, pirinç yetiştiriciliğinde etkili faktörler olarak gördüğü su mevcudiyeti ve toprak kalitesi gibi çevresel koşullardan bahsetmiş olsa da bu unsurlar onun çalışmasının odak noktasının merkezinde değildi. İnalcık daha çok pirinç ekiminin toprak mülkiyeti, işgücü yapısı ve sistemleri ile devlet kontrolü gibi sosyoekonomik ve siyasi boyutlarıyla ilgilenmiştir. Çalışmasında, pirinç üretiminin uzun vadeli ekolojik sonuçlarına veya pirinç ekiminin Osmanlı coğrafyasını ve toplumlarını nasıl dönüştürmüş olabileceğine yönelik bir araştırma sunmamıştır. Bu tür bir gözlem ve yorumun, İnalcık gibi Osmanlı dönemini konu edinen sosyal ve iktisat tarihçilerinin tarım tarihi çalışmalarının çoğu için de yapılabileceği kanısındayım.

Kısacası, Osmanlı ve Türkiye çalışan tarihçiler uzun zamandır çevresel temaları anlatılarına dahil etmiş olsalar da eserleri tipik olarak bugün anlaşıldığı şekliyle bir çevre tarihi perspektifi oluşturmamıştır, çünkü bu çalışmaların çoğu

analizlerinin merkezine çevreyi koymamıştır. Çevresel faktörleri kabul etmişler, ancak çevrenin zaman içinde insan toplumlarını nasıl şekillendirdiğini ve onlar tarafından nasıl şekillendirildiğini nadiren ve pek kısıtlı bir ölçüde araştırmışlardır. Hepsinden önemlisi, çağdaş çevre tarihi literatürünün aksine, Osmanlı ve Türkiye yazınındaki eski çalışmalar çevreyi tarihsel değişimin ana itici gücü olarak görmemiş, insan topluluklarını çevresel değişimin önemli aktörleri olarak değerlendirmemiştir.

Bu tür ayrımlar, Osmanlı ve Türkiye tarihyazımındaki çevre konularını ele alan daha önceki araştırmaları "proto", yani ön(cül) çevre tarihi olarak kategorileştirmemizi sağlıyor. Bu terim, onların kendilerini takip eden çevre tarihi araştırmalarına katkılarını kabul etmekle birlikte, çalışmalarının bugün alanı tanımlayan belirgin özelliklerden yoksun olduğunu göstermektedir. Bu belirgin özelliklerin ortak bir akademik kimlik, kelime dağarcığı, referans noktaları, konuya özel dergiler ve kuruluşlar ile tarihsel değişimin hem itici gücü hem de yan ürünü olarak çevresel değişime odaklanma olduğu söylenebilir. Tıpkı Fernand Braudel'in (ö. 1985) Akdeniz çevre tarihinde yaptığı gibi, Akdağ, Göyünç ve İnalcık gibi Türkiye'den iktisat tarihçileri ve sosyal tarihçiler de Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin modern çevre tarihçilerine bilgi ve ilham vermeye halen devam etmektedir.

Bu makale, çağdaş çevre tarihi yazını ile çevre temalarını ele alan daha önceki çalışmalar arasındaki temel farkları ortaya koyduktan sonra, ön(cül) çevre tarihinin geniş ama belirleyici alanını bir kenara bırakarak, yalnızca Türkiye'deki çağdaş çevre tarihi yazımının gelişimine odaklanacaktır.

## Çevre Tarihi yahut Çevresel Tarih

Bugün bile *environmental history* (günümüzde bu alana atıfta bulunmak için Anglosakson dünyada kullanılan standart sayılabilecek ifade) kavramının Türkçeye nasıl çevrilebileceği konusunda bir fikir birliği yok ve muhtemelen hiçbir zaman da olmayacak gibi duruyor. Türkçe çevirisi için en başta akla gelen iki tercümesi "çevre tarihi" ve "çevresel tarih" olabilir. Bu iki çeviri önerisindeki temel çatışma, Türkçe dil devriminin en bölücü icatlarından biri olan ve Fransızca -el/al sıfat eklerinden esinlenerek modellenen -sel/sal (veya sonu s veya z ile biten kelimeler için -el/al) sıfat yapma ekinden kaynaklanıyor. Çevresel tarih kavramı bu modern eki benimser ve bu nedenle dil devriminin inşa ettiği dilbilgisi ilkeleriyle daha uyumludur. Tıpkı Fransızca ve İngilizcenin bu konuda uyguladığı gibi, Türkçede de bir ismi (tarih/*history*) nitelemek ve iki kavram (çevre/*environment* ve tarih/*history*) arasında bir ilişki kurmak için bir sıfat (çevresel/*environmental*) kullanılır. Çevre tarihi ise, tek bir anlam birimi oluşturmak için iki isimden oluşan bir bileşik (sıfat artı isim yerine) kullanan klasik izafet ("annexation") gramer ilkesini takip eder. Bu durumda, çevre/*environment* ismi diğer

tarih/*history* ismini niteler ve nitelenen tarih/*history* ismi ikisi arasındaki ilişkiyi belirtmek için üçüncü şahıs iyelik eki (i) alır. Çevre tarihi formu, yani isim-isim formülü, Türkçede birleşik isim oluşturmanın açık ara en yaygın yoludur. Tıpkı çevre tarihi (isim-isim) kavramında olduğu gibi, örneğin "solar energy" (sıfat-isim) kavramının Türkçe çevirisi güneşsel enerji (sıfat-isim) değil, güneş enerjisidir (isim-isim); Beşiktaş'taki *Maritime Museum* (sıfat-isim) Deniz Müzesi'dir (isim-isim); *urban history* (sıfat-isim) kent tarihi (isim-isim); *environmental pollution* (sıfat-isim) çevre kirliliği (isim-isim); *the Turkish Republic* (sıfat-isim) Türkiye Cumhuriyeti (isim-isim). Liste uzayıp gider.

Kısaca ifade etmek gerekirse, hem çevre tarihi hem de çevresel tarih aynı anlamı (*environmental history*) taşıyan bileşik isimlerdir, ancak farklı dilbilgisi ilkelerini takip eden farklı öğelerden (ilki isim-isim ve ikincisi sıfat-isim) oluşmuşlardır. Çevre tarihi, Türkçede bileşik isimlerin daha yaygın, eski izafet yapısını yansıtırken, çevresel tarih kavramı ise, İngilizce ve Fransızcada yaygın olduğu gibi, bir ismi sıfat yapmak için dil reformunun sunduğu ekten ileri gelmektedir. Bu makalenin çevre tarihi kavramını kullanılmasının temel nedeni ise mevcut kullanımının daha yaygın olmasıdır. Bu nedenle, bugün Türkiye'deki herhangi bir araştırmacının "çevre tarihi" kavramı anahtar kelime olarak kullanarak çevrimiçi platformlarda akademik kaynak arama yapma olasılığı daha yüksektir. Sonuç olarak, "çevresel tarih" kavramını kullanan kitap ve makalelerin araştırmacılar tarafından bulunmama olasılığı daha yüksektir. Nihayetinde, iki tercüme arasındaki seçim bir üslup, tercih ve Cumhuriyet dönemi dil devrimcilerinin Türk diline yaptıklarına ilişkin ideolojik yönelim meselesidir. Her halükarda, yazarlar için en önemli husus, metnin genelinde açıklığı sağlamak ve okuyucunun kafasının karışmasını önlemek için tek bir biçim seçmek ve bunu eser boyunca tutarlı bir şekilde kullanmaktır.

## Türkiye'de Çevre Tarihi yazınının kronolojisi

Türkiye'de çevre tarihinin geçirdiği evrim ve değişim, bu alanın dünyanın diğer bölgelerinde tecrübe ettiği süreçlerle ortak noktalar paylaşsa da hem yerel koşullar hem de uluslararası bağlam tarafından şekillendirilen başkaca bir yörünge izlemiştir. Bu sürecin kilit aşamalarını aydınlatmak için dört aşamaya bölünmüş bir ön kronoloji oluşturdum: Akademik İlgisizlik (1970-1995), İlk Keşif (1996-2000), Kuluçka ve Yayılım (2001-2017) ve Konsolidasyon (2018'den bu yana). Bu çerçeve, daha da geliştirilmeye açık olmakla birlikte Türkiye'nin çevre tarihi yazımındaki dönüm noktalarını vurgulayan ve gelecekte bu konuyla ilgilenmek isteyen akademisyenlere gelişmekte olan bu alanı şekillendiren küresel ve yerel ölçekli güçlerin karmaşık etkileşimini daha derinlemesine araştırmaları için bir temel sunan bir yol haritası işlevi görmesi umulmaktadır.

### *Akademik ilgisizlik (1970-1995)*

Çevre tarihi, kendine has bir çalışma alanı olarak Amerikan akademisinde 1970'lerde, gelişen küresel çevre hareketinin tam ortasında ortaya çıktı. Bu dönem, ilk kez 1970 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde kutlanan Dünya Günü, 1971 yılında Kanada Vancouver'da kurulan Greenpeace ve 1972 yılında kurulan BM Çevre Programı gibi çevreci hareketin iz bırakan hususi olaylarının yükselişine tanıklık etmiştir. Akademik bir alan olarak çevre tarihi, bu küresel çevre hareketinden beslenmiştir.

Amerikalı tarihçi John Opie (ö. 2018), çevre tarihinin ayrı bir çalışma sahası olarak ortaya çıkmasında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır (Flader, 2019). 1970 yılında ilan edilen ve ilk kez kutlanan Dünya Günü, esasen din(ler) ve kültür tarihçisi olan Opie'ye Pittsburgh'daki özel bir Katolik üniversitesi olan Duquesne Üniversitesi'nde çevre tarihi öğretmek ve araştırmak için ilham vermişti. İlk aşamada Opie, literatürde köklü ve esaslı kaynakların yokluğunda, mikrobiyoloji, edebiyat eleştirisi ve coğrafya gibi farklı disiplinlerden gelen ve kendi araştırmalarında çevresel temaları konu edinen akademisyenlerin çalışmalarından yararlandı. Nisan 1974'te ise Denver'daki Amerikan Tarihçiler Örgütü'nün yıllık toplantısında Opie, meslektaşlarına çevre tarihine odaklanan yeni bir meslekî topluluk ve akademik dergi için talepte bulundu. Aynı yılın haziran ayında Opie, Duquesne'deki bölümünden aldığı mali destekle, çevre-tarihsel akademik kaygıları olan araştırmacıların bağlantı kurması ve kaynak paylaşmasını hedefleyen bir platform olan *Environmental History Newsletter* [Çevre Tarihi Dergisi] (tıpkı günümüzün bir *Facebook* grubu veya e-posta listesine denk şekilde 1970'li yılların imkânlarıyla) adlı yılda iki kez yayımlanan bir bülten başlattı. 1976 yılının aralık ayı, iki kritik gelişmeye tanıklık etti. İlk olarak Opie, editörlüğünü yaptığı *Environmental Review: An Interdisciplinary Journal*'ın [Çevre(sel) İncelemeler(i): Disiplinlerarası Bir Dergi] ilk sayısını yayımladı. Takip eden dönemde, bu üç aylık dergi 1990 yılında *Environmental History Review*'a [Çevre Tarihi İncelemeleri], 1996 yılında da *Environmental History*'ye [Çevre Tarihi] dönüştü. Buna ek olarak, Aralık 1976'da bir grup çevre tarihçisi Amerikan Tarih Derneği'nin Washington'daki yıllık konferansında bir araya gelerek ASEH - *American Society for Environmental History* [Amerikan Çevre Tarihi Derneği] adlı teşkilatın kurulmasına resmen karar verdi ve Opie'yi derneğin ilk başkanı olarak seçti. 1977 yılı sona ermeden ASEH, Opie'nin de yaşadığı Pennsylvania'da kuruldu ve dernek tüzüğü onaylandı. Bugün halen ASEH bu alandaki en eski ve önde gelen dernek sayılıyorken *Environmental History* de en eski ve önemli dergi olarak görülmektedir.

1970'lerin sonlarından itibaren çevre tarihi alanı, Latin Amerika, Avrupa, Afrika, Hindistan ve Doğu Asya'da kök salarak dünya çapında ilgi görmeye başlamıştır. Ancak bu "çevresel dönüş ve eğilim" Türkiye'dekiler de dahil olmak

üzere Ortadoğu ve Balkan tarihçilerine ulaşmakta nispeten daha yavaş kaldı. Türkiye'nin, özellikle 1970'ler ve 1990'lar arasında gelişen küresel çevre hareketine aktif katılımı düşünüldüğünde bu gecikme oldukça manidar görünmektedir (Sümer, 2009; Adem, 2016; Arat, 2000; Atauz, 2000). 1970 ila 1990'lı yıllar boyunca Türkiye'de çevreci hareketin tarihindeki birkaç önemli nokta aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Türkiye, 1972 yılında İsveç Stockholm'de düzenlenen ve bilhassa çevre konulu ilk uluslararası konferans olan BM İnsan Çevresi Konferansı'na [UN Conference on the Human Environment] katılmıştır.
- 1973 yılından itibaren olmak üzere Türkiye'nin beş yıllık devlet kalkınma planlarında çevrenin korunmasına ilişkin bir bölüm yer almıştır.
- Bu dönemde, Türkiye'nin en önde gelen iki çevre sivil toplum kuruluşu (STK) kuruldu: Doğal Hayatı Koruma Derneği (1975) ve Türkiye Çevre Vakfı (1978).
- Türkiye'nin çevre politikalarına tutarlılık ve bütünlük kazandırmak amacıyla 1978 yılında kurulan Başbakanlık Çevre Örgütü, 1984 yılında yerini Çevre Genel Müdürlüğü'ne bırakmıştır.
- Türkiye'nin anayasasında çevre hakları ilk kez 1982 yılında yer almıştır.
- Türkiye'nin ilk yeşil partisi olan Yeşiller Partisi 1988 yılında kurulmuştur.
- Çevre Bakanlığı 1991 yılında kuruldu. Günümüzdeki adı ise, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'dır.

Burada sorulması gereken esas soru, Türkiye'de devlet nezdinde, akademik ve popüler düzeylerde artan çevre bilincinin, neden dünyanın diğer birçok yerinde olduğu gibi çevre tarihini de teşvik etmediğidir. Çevre tarihinin diğer ülkelere kıyasla Türkiye'ye daha geç gelmesinde pek çok faktör etkili olmuş olabilir. Bu çalışma, bunlardan sadece dört tanesine değinecektir. İlk olarak, bu dönemde niceliksel veriler açısından zengin Osmanlı Arşivi'ne ve taşra mahkeme kayıtlarına erişimin artması ile beraber, kentleşme, ticaret, demografi, din değiştirme ve aile yaşamının en küçük ayrıntılarına kadar inen sosyal ve ekonomik tarihte zaten baskın olan tarihyazımı geleneklerinin devam ettirilmiş olabileceği düşünülebilir. Bu dönemim bazı tarihçileri, bahsedilen merkez ve taşra arşivlerinin zengin nicel verilerini kullanarak, Braudel ve Immanuel Wallerstein'ın çalışmalarında olduğu gibi makro ölçekli ekonomik tarihsel yazında ortaya atılan iddiaları irdelemeye çalışmışlardır. Buna ek olarak, Edward Said ve Michel Foucault'nun çalışmaları 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca Ortadoğu Çalışmaları'na damgasını vurmuştur. Buna karşılık, Osmanlı ve Türkiye konularını çalışan birçok tarihçi, Osmanlı ve Avrupa metinlerini yeniden yorumlamak ve Osmanlı İmparatorluğu'nu milliyetçi ve sömürgeci çöküş ve gerileme anlatılarından arındırmak için kültürel çalışmalar ve post-yapısalcılık araçlarını kullanma yarışına girdi. Üçün-

cü olarak, 1980 askerî darbesinin ardından Türkiye'deki siyasi ve toplumsal iklim, demokratik yönetim meselesi, ulusal kimlik ve Türkiye'nin doğusunda PKK ile tırmanan çatışma gibi daha acil soru(n)larla boğuşması nedeniyle, en azından yetkin tarihçiler arasında çevresel kaygıların arka plana itilmiş olabileceği söylenebilir. Son olarak, akademisyenler de dahil olmak üzere Türkiye'deki sol grupların çoğu o dönemde çevreci harekete kuşkuyla bakmaktaydı. O döneme şahit bir kişinin sözlerine göre: "Bu dönemin yaygın söylemi, sanayileşmiş ülkelerin sanayileştikleri dönemde çevreyi insafsızca tahrip ettikleri, şimdi de çevre sorunlarını öne çıkararak yeni sanayileşmekte olan ülkelerin sanayileşmesini engellemeye çalıştıklarıydı" (Tekeli, 2009: 6). Bu anlayış, ülkede çevre tarihinin erken gelişimini daha da engellemiş ve gelişimi erteleyen unsurlardan sayılabilir.

Bu faktörler makul açıklamalar sunsa da, 1970-1990'larda Osmanlı ve Türkiye Çalışmaları'nda çevre tarihinin yer almaması, özellikle de bu alanın o dönemde dünyanın diğer birçok bölgesinin tarihyazımına nüfuz ettiği düşünüldüğünde daha fazla araştırılmaya değer bir bilmece olarak ortada kaldığını göstermektedir. Bu eksikliğin sadece Osmanlı ve Türkiye Çalışmaları'na özgü olmadığını belirtmek gerekir ki aynı dönemde Arap, İran ve Slav dünyaları üzerine çalışan akademisyenler arasında da çevre tarihine yönelik benzer bir ilgisizlik ve hatta kayıtsızlık durumu gözlemlenebilmektedir. Arkasındaki nedenler ne olursa olsun, bu bulmaca bize tarihsel bir eğilimin yokluğunun da varlığı kadar açıklayıcı olabileceğini hatırlatıyor. Çevre tarihinin bu bölgeler ve bazı ülkelerde neden daha önce yaygınlaşmadığını incelemek, tarih bilimini şekillendiren entelektüel, siyasi ve sosyal güçlerin karmaşık etkileşimine aydınlatıcı bir ışık tutabilir.

### *İlk keşif (1996-2000)*

Birleşmiş Milletler'in öncülük ettiği uluslararası diplomaside çevresel kaygılarla ilgili yaşanan gelişmeler, Türkiye'nin çevre tarihini ilk defa keşfetmesinin de yolunu açmıştır. Türkiye'de kendi kimliğinin bilincinde ve dünyanın dört bir yanındaki çevre tarihçileriyle diyalog halinde yaşayan modern çevre tarihi yazımının kökleri, 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen ve Habitat II olarak adlandırılan İkinci BM İnsan Yerleşimleri Konferansı'na [*Second UN Conference on Human Settlements*] kadar uzanmaktadır. Esasında yerleşim planlamasında çevresel sürdürülebilirliğe odaklanan bu konferans, Türkiye'de çevresel aktivizm ve farkındalık açısından bir dönüm noktası olmuştur (Adem, 2016). İki haftadan uzun bir süre boyunca 20 bin kişiden fazla katılımcının yer aldığı konferans, Türkiye'nin o zamana kadar ev sahipliği yaptığı en büyük uluslararası toplantıydı. Konferans, İstanbul'u çevre hakkında küresel bir sohbetin yapıldığı bir tiyatroya dönüştürmüş, Türkiye'deki entelektüellere ve çevrecilere dünyanın dört bir yanından meslektaşlarıyla etkileşim kurmak için eşi benzeri görülmemiş bir fırsat sunmuştur.

Habitat II Konferansı, tasarımı icabı diplomatları bir balonun, yani kısıtlı bir alanın içine hapsetmemiştir. O dönemki Türk hükümeti konferansa hazırlık aşamasında Türkiye'deki akademisyenlerin uzmanlığından istifade etme yolu izledi. Bu akademisyenler arasında, İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), ODTÜ ve Pennsylvania Üniversitesi'nden inşaat mühendisliği, şehir ve bölge planlama derecelerine sahip, ODTÜ'nün seçkin ve saygıdeğer öğretim üyelerinden (günümüzde emekli) İlhan Tekeli de bulunuyordu. Tekeli, insan yerleşimi üzerine uluslararası bir konferans için gerekli tüm uzmanlığa sahipti ve o dönemde Habitat II Konferansı'nda Türk delegasyonuna danışmanlık yapan bir kurulun başkanı olarak görev yapması gayet doğal bir seçimdi.

Türk hükümetinin akademisyenlere olan güveninin yanında, BM ev sahibi ülkeden, dört yıl önce Rio de Janeiro'da düzenlenen Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda olduğu gibi, STK'ları da konferansa dahil etmesini ve onlara özellikle yer vermesini talep etmişti. Konferans organizatörleri, Harbiye'deki İstanbul Lütfi Kırdar Kongre ve Sergi Sarayı'na neredeyse bir adım mesafede bulunan Taşkışla (İTÜ Mimarlık Fakültesi'ne ev sahipliği yapıyor) ve Maçka Silahhanesi'ni (İTÜ İşletme Fakültesi'ne ev sahipliği yapıyor) STK'lara tahsis ederek BM'nin taleplerini yerine getirdi. Tekeli'nin hesaplamasına göre, konferansta sunulacak Türkiye ulusal raporu ve eylem planının hazırlanmasına Türkiye'den 244 kamu kuruluşu ve STK katılmıştır (Tekeli, 1996: 145-155; 2009: 1-23). Habitat II Konferansı'na katılan Türkiye'deki akademisyenler ve çevreci sivil toplum örgütleri ufuklarını genişletmiş, kendi aralarında ve uluslararası camiadan meslektaşlarıyla karşılıklı deneyim alışverişi yapmış ve bağlantılar kurmuşlardır. Ayrıca, Habitat II onları uluslararası düzeyde araştırma projeleri ve fon fırsatlarıyla tanıştırmış, bu da daha fazla profesyonelleşmelerine katkıda bulunmuştur (Adem, 2016: 79). Bu dönüm noktası sayılabilecek konferansa katılan sivil toplum grupları arasında, yönetim kurulu başkanlığını Tekeli'nin yaptığı Tarih Vakfı da bulunuyordu. Tarih Vakfı konferansta, biri on bin yıllık insan yerleşimi tarihi, diğeri de İstanbul'un tarihi üzerine olmak üzere iki serginin küratörlüğünü yapmıştır (Tekeli, 2009: 15-16).

İlhan Tekeli ve Tarih Vakfı'nın Habitat II süresince çevresel söylem ve politika oluşturma, araştırma ve çevrenin müdafaası gibi alanlarda göstermiş oldukları yoğun tecrübeleri, çevresel kaygıları konferansın araştırma gündemlerinde önemli bir konuma taşımıştır. 2000 yılının Nisan ayına gelindiğinde, Tekeli'nin başkanlığını yürüttüğü Tarih Vakfı, Türkiye'de çevre tarihine adanmış ilk konferansı "Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu" başlığıyla düzenledi (Sümer, 2009: 241; Doyduk, 2020: 335, 341-342). Habitat II Konferansı'nın bariz izleri ve etkisi sadece sempozyumun organizatörleri ve konusu düzeyinde değil, aynı zamanda sempozyumun Maçka Silahhanesi'nin karşısındaki İTÜ Sosyal Tesisleri binasında düzenlenmesinden de anlaşılabiliyordu. Çünkü Maçka Silahhanesi, birçok sivil toplum kuruluşunun dört yıl önce Habi-

tat II Konferansı sırasında çalışmalarını yürüttüğü binaydı. "Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi" adlı sempozyum, iki gün sürdü. Etkinliğin temel amacı, Türkiye'deki tarihçileri çevre tarihinin dünyadaki hızlı gelişimini yakalamaya ve "çevrenin değerlerini ve çevre tarihinin belgelerini korumak ve daha sonraki nesillerin kullanmalarına sunmak" için teşvik etmekti (Tekeli, 2000: 1).

Etkinliğin hemen ardından sempozyum bildirileri, aynı yıl Türkçede çevre tarihi konusunu bilhassa irdeleyen ilk kitap olarak yayımlandı (Boratav, 2000; Sümer, 2009: 241; Doyduk, 2020: 335, 341-342; Gümüşçü ve Yılmaz, 2021: 305-308). Tarih Vakfı Başkanı Tekeli, sempozyumun açılışını çevre tarihi hakkında kısa bir giriş konuşmasıyla yapmıştı (Tekeli, 2000). Ardından çevre tarihinin ne olduğunu anlatmış, çevre tarihinin başlangıcı olabilecek birkaç önemli olay ileri sürmüş ve toplumun çevreyle ilişkisi üzerine ortaya atılmış olan yaygın kanaatleri değerlendirmiştir. Bunun yanında, çevre tarihi alanındaki geniş literatürü sınıflandırmak için farklı yollar önermiş ve çevre hareketinin çevre tarihinin kendine özgü dernekleri ve dergileri olan bir alan olarak doğuşundaki etkisini tartışmıştır. Konuşması sırasında Tekeli, coğrafya, jeoloji, sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir yaşam gibi çevre bilimleriyle ilgili çeşitli çalışmalara atıfta bulunmuştur. Tekeli'nin çevre tarihi konusunda atıfta bulunduğu en önemli kitap, bu alanda bir klasik olarak sayılan Donald Worster'ın *The Ends of the Earth* adlı eseri olmuştur.

Sempozyumda dikkat çeken bir başka nokta ise kitapta bildirileri yer alan konuşmacıların hiçbirinin tarih eğitimi almamış olmasıydı. Tekeli'nin kendisi dahi bir mühendis ve planlamacıydı. Geri kalan katılımcılar çevre bilimciler, mühendisler, eski hükümet danışmanları, çevreci sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri ve bir siyaset bilimciydi. Yazdıkları makalelerin hiçbirinde tarihçilerden beklenen arşiv araştırması kullanılmamıştı. Tekeli dışında sadece Sargun Tont (ODTÜ'de biyolog) Donald Worster'ın *Nature's Economy* (1985) adlı kitabına atıfta bulunarak dünyanın diğer bölgelerinde uygulanan çevre tarihi alanından haberdar olduğuna dair bir işaret vermiştir (Tont, 2000).

Elbette bu disiplinlerarası katkı hadisesi, Türkiye'deki çevre tarihi yazımına özgü bir fenomen değildir. Tıpkı çevre tarihinde olduğu gibi, tarihin diğer alanları da tarihçi olmayanların görüşlerinden ve meslekî uzmanlıklarından büyük ölçüde yararlanmıştır. Örneğin, Belçika doğumlu Amerikalı bilim insanı George Sarton (ö. 1956), Ghent Üniversitesi'nden fizik ve matematik alanında doktora derecesi almış, bilim tarihinin en saygın İngilizce dergileri olarak görülen *Isis* ve *Osiris* adlı dergileri kurmuş ve kendisi bilim tarihinin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Yine aynı şekilde, bir biyokimyacı olan Joseph Needham (ö. 1995) bilim ve teknoloji tarihinde çığır açan *Science and Civilisation in China* (Çin'de Bilim ve Uygarlık) adlı abidevi bir eser üretmiştir. Türkiye bağlamında ise, Berlin Teknik Üniversitesi ve Graz Teknik Üniversitesi'nden dereceleri bulunan ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde hidrolik mühendisi olan Kazım Çeçen,

Türkiye'deki su temin sistemlerinin tarihi literatürüne çok değerli katkılarda bulunmuştur. Kendilerini tarihçi olarak tanımlamasalar da Çeçen ve diğer bilim dallarından araştırmacıların teknik konulardaki uzmanlıkları, toplum(lar) ve çevre arasındaki ilişkiyi, yalnızca tarihsel yöntemlerle eğitilmiş kişilerin erişemeyeceği şekillerde aydınlatmalarını sağlamıştır. Tekeli ve sempozyumda sunum yapan diğer katılımcılar, tarihçileri çevre tarihi alanında uyarmak ve hatta uyandırmak için yenilikçi bakış açılarını sunmuşlardır.

Meslekî eğitimleri ne olursa olsun, Tarih Vakfı çatısı altında ve Tekeli'nin önderliğinde, bilim insanlarından ve duyarlı vatandaşlardan oluşan bu farklı grup, dönemin uzman tarihçilerinin yapamadığını bu disipline yapmışlardır. Onlar, çevre tarihi alanını Türkiye'ye ilk sempozyumun düzenlenmesi ve bildiri kitabının yayımlanması yoluyla tanıttılar. Çevre tarihini ve bu alandaki "çevresel belirleyicilik" (Tont'un "*environmental determinism*") kavramı gibi alanın diğer anahtar mefhumlarını tanımladılar. Çevre tarihi çalışmalarının otoritelerine atıfta bulundular ve Karl Wittfogel'in *Oriental Despotism* (1957), Rachel Carson'ın *Silent Spring* (1962) ve Clarence Glacken'ın *Traces on the Rhodian Shore* (1967) gibi diğer çevre tarihçilerinin ilgilendiği temel metinlerle etkileşime girdiler. Sempozyumu düzenleyenler, çevre tarihine odaklanan bazı akademik kuruluş ve dergilerden bahsetmiş, araştırmacıları bu yeni tarihsel çalışma alanına katkıda bulunmaya teşvik etmiş ve gençler arasında çevre tarihine ilgi uyandırmak amacıyla lise öğrencileri arasında bir yarışma düzenlemiştir. 2000'lere gelindiğinde, İngiliz-Amerikan akademisinde Ortadoğu'nun çevre tarihine odaklanan tezlerin, kitapların ve konferansların neredeyse hiç duyulmamış olması, bu gelişmelerin ne denli etkili olduğunun anlaşılmasına ve bu başarıları takdir edilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. John McNeill, 1992 yılında Akdeniz dağlarının çevre tarihi üzerine *The Mountains of the Mediterranean* (Akdeniz'in Dağları) adlı eseri kaleme almıştır. Kitabın yaklaşık yüzde kırkı Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı ele almaktadır. Ancak Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya tamamen adanmış ilk kitap uzunluğundaki çevre tarihi çalışması 2007 yılına kadar ortaya çıkmamıştır (Davis, 2007). Tarih Vakfı ve Tekeli'nin çabaları sadece Türkiye'de değil, küresel ölçekte de çevre tarihi çalışmalarına öncü olmuştur.

Habitat II etkinliği süresince akademisyenler, sivil toplum örgütleri ve politika-yapım ve karar-alma süreçlerinde yer alan aktörler arasındaki canlı bilimsel alışveriş, Türkiye'nin çevre gündemini şekillendirmiş ve disiplinler arası bağlantıları teşvik ederek Türkiye'de çevre tarihinin alansal olarak ilk keşfinin de yolunu açmıştır. Türkiye'de çevre tarihinin bu ilk "keşif" aşamasının dikkate değer bir özelliği ise, tarihçi olmayanlar tarafından ortaya koyulması ve onların hâkimiyetinde olmasıdır. Alanın ilk gelişimine büyük ölçüde mühendisler ve bilim insanları öncülük ederken, tarihçiler nispeten bu alanda yok denecek kadar azlardı. Elbette, 1996-2000 yılları arası dönem, Türkiye'de çevre tarihinin sadece "ilk keşfi" olarak nitelendirilebilir. Burada "ilk keşif" ifadesini özellikle

vurguluyorum, çünkü Türkiye'de çevre tarihinin tek bir keşif ânı olmamıştır. Türk akademisyenler, çoğunlukla birbirlerinden bağımsız olarak, çevre tarihiyle farklı zaman dilimlerinde tanışmışlardır. Tekeli ve çalışma arkadaşları, bu alana yönelen ilk isimler olarak öncü bir rol üstlenmişlerdir. Bununla birlikte, Türk akademisyenlerin ve okuyucuların büyük bir kısmı çevre tarihini, Tarih Vakfı ve Tekeli'nin çabalarından habersiz bir şekilde, sonraki yirmi yıl içinde gerçekleştirilen çeşitli girişimler sayesinde keşfetmiştir.

***Kuluçka ve yayılım (2001-2017)***

İlk çevre tarihi sempozyumunun düzenlenmesi ve sempozyum bildirilerinin 2000 yılında yayımlanmasının ardından, Türkiye'de bu alan bir "kuluçka ve yayılım" evresine girmiştir. 2001-2017 yılları arasındaki dönem, akademik çevreler arasında ve hatta ötesinde çevre tarihi konusunda artan bir farkındalığa tanıklık etti. Bu durum, konuyla ilgili iki tezin tamamlanması, alanın ne durumda olduğunu inceleyen üç tarihyazımı incelemesinin yayımlanması, dört önemli çevre tarihi metninin Türkçeye çevrilmesi ve Türkiye ve eski Osmanlı topraklarının çevre tarihi üzerine çalışan araştırmacılardan oluşan profesyonel bir meslekî ağ platformunun kurulmasıyla kendisini ortaya koymuştur. Bu çabalar, Tarih Vakfı'nın 2000 yılında düzenlediği sempozyumun sağlayabileceğinden çok daha fazla sayıda akademisyen ve okuyucuyu Türkiye'de çevre tarihiyle tanıştırdı. Ancak bu artan farkındalığa rağmen bu aşama üç önemli sınır, yani kısıtlama ile kendisini göstermiştir. Bunlar, bilinçli çevre tarihi alanında düşük yayın oranı (yılda yaklaşık bir çalışma), Türkiye'de bulunan tarihçiler tarafından yayımlanan ve doğrudan çevre tarihi olarak çerçevelenen kitap uzunluğundaki çalışmaların yokluğu ve daha geniş bir yayılımı ve katılımı engelleyen bir dil engeli meselesi, yani Türkiye'de yazılan az sayıdaki yayında da İngilizcenin baskın olmasıdır. Bu üç mesele, alanın henüz gelişiminin ilk aşamalarında olduğunu ve araştırmacıların öncelikle gelecekteki araştırmalar için bir temel oluşturmaya ve Türkiye'de çevre tarihi literatürü için daha geniş bir kitle oluşturmaya odaklandığını göstermektedir.

İlhan Tekeli, Türkiye'de çevre tarihini daha da ilerletmek için gösterdiği yoğun çaba ve misyonuyla, ODTÜ'deki doktora öğrencilerinden Nuri Tunga Köroğlu'nu bu konuda tez yazmaya teşvik etmiştir (Tekeli, 2009: 17). Tekeli'nin danışmanlığında 2005 yılında tamamlanan bu tez, Türkiye'de çevre tarihiyle belirgin bir şekilde ve doğrudan ilgilenen ilk tez çalışmasıdır (Köroğlu, 2005). Tez, Türkiye'deki modernleşme projelerinin çevre üzerindeki etkisini incelemiş ve Worster, Alfred Crosby ve Samuel P. Hays gibi önemli çevre tarihçilerine atıfta bulunmuştur. ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'nde yazılan tez, en azından bir tarihçinin bakış açısından bakıldığında tarihsel bir çalışmada alışılmadık bir yaklaşım benimsemiştir. Örneğin, tezin neredeyse yarısı Türkiye'yi konu

edinmemektedir. Giriş ve sonuç bölümlerinin yanında, tez üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde "ilk doğal dönem", "ekoloji", "ekosistem", "biyoçeşitlilik" ve "taşıma kapasitesi" gibi teorik kavramlar ile su ve toprakla ilgili bilimsel esaslar tanıtılmaktadır. İkinci bölüm, *Homo erectus*'un evriminden 2002'de Johannesburg'daki Dünya Zirvesi'ne kadar insanların çevreyi nasıl şekillendirdiğine ve çevresel değişime nasıl tepki verdiğine dair teorik bir genel bakış sunmaktadır. Yazar çalışmasının sadece son bölümünde Türkiye'nin çevre tarihinden bahsetmiştir. 85 sayfalık bu bölüm, on dokuzuncu yüzyılın ortalarından 2000 yılına kadar olan dönemi kapsamaya çalışmakta ve büyük ölçüde ikincil kaynaklara dayanan genel bir tartışmaya yer vermektedir. Tüm bu eksikliklerine rağmen Köroğlu'nun tezi, Türkiye'deki akademide üretilen ilk çevre tarihi tezi olarak önem taşımakta ve son bölümü modern Türkiye'nin çevre tarihine dair oldukça önemli bir genel bakış sunmaktadır.

Daha ODTÜ'ye gelmeden evvel, 2000'li yılların başında Sabancı Üniversitesi'nde doktora öğrencisiyken Selçuk Dursun, çevre tarihini kendi çabalarıyla keşfetmiştir. Aralık 2023'te kendisiyle yaptığım bir görüşmeye göre, tezini Osmanlı dönemi orman tarihi üzerine yazmak istemesi ve bu alandaki ilgisi onu kaçınılmaz olarak Avrupa ve Güney Asya'da orman tarihi üzerine çalışan çevre tarihçilerinin çalışmalarını okumaya ve keşfetmeye yöneltmiş. Sabancı Üniversitesi Tarih Doktora Programı'nda savunulan ilk tez olma özelliği taşıyan Dursun'un tezi, Türkiye'de ve potansiyel olarak dünyada Osmanlı tarihi üzerine doğrudan bir şekilde çevre tarihi olarak yazılan ilk tez olma özelliğini taşımaktadır (Dursun, 2007b). Dursun, on dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı devletinin ormanlara yaklaşımının stratejik ve faydacı bir perspektiften daha ticari ve merkezî bir perspektife doğru evriminin izini sürmüş ve bu süreçte karşılaşılan zorluk ve güçlükleri vurgulamıştır. Çalışmasında, Osmanlıların orman idaresi uygulamalarını şekillendiren ekonomik, idari, siyasi ve çevresel güçlerin karşılıklı etkileşimini açıklamıştır. Dursun'un çalışması argümantasyon, tarihyazımı ve teorik çerçeveleme yönlerinin yanında kapsamlı ve çok arşivli, çok dilli kaynak tabanındaki incelik açısından oldukça dikkate değerdir. Enteresandır ki Dursun, Tarih Vakfı'nın 2000 yılındaki sempozyumu ve Köroğlu'nun tezi gibi daha önceki Türkiye'deki çevre tarihi çalışmalarına atıfta bulunmayarak, alanla olan ilişkisinin bağımsız bir şekilde geliştiğine dair bir işaret vermiştir.

Bu iki tez çalışmasının yanında, bu dönemde çevre tarihi alanında yazılmış özgün araştırmalar oldukça nadirdir. Gülizar Çakır Sümer'in hazırladığı tez, çevre tarihi konusunda farkındalık sergilemiş ve Tekeli'nin çevre tarihi konusundaki çalışmaları ile Donald Hughes ve Richard Grove'un çalışmaları gibi bu alandaki belli başlı klasiklere atıfta bulunmuş olsa da Türkiye'deki çevre literatürünün bibliyografik bir analizinde bunlardan sadece kısaca bahsetmiştir (Sümer, 2007). Öte yandan bu dönem, çevresel bir perspektif barındıran ve bu şekilde sınıflandırılabilecek tarihsel araştırmalara da tanıklık etmiştir. Örneğin, İstan-

bul Bilgi Üniversitesi'ndeki yıllarında Suraiya Faroqhi, hayvan tarihi üzerine bir derleme kitap yayımlamıştır (Faroqhi, 2010). Bunların yanında, *Toplumsal Tarih* Ocak 2008 sayısında "Osmanlı'da Çevre Sorunları" başlıklı bir dosya yayımlamıştır. Dosya, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda İstanbul ve Şattülarap'taki su ve hava kirliliğine odaklanan beş kısa makaleden oluşuyordu (Genç, 2008). Ancak Köroğlu ve Dursun'un tez çalışmalarının aksine, Faroqhi'nin kitabı ve *Toplumsal Tarih*'in dosyası geleneksel tarihyazımı anlayışı içinde yazılmış kısa mahalli ölçekli çalışmalardan oluşmakta ve "çevre tarihi" kavramıyla ilgilenmemekte, hatta bu kavrama atıfta dahi bulunmamaktadır. Bu eserler ön(cül) çevre tarihi çalışmalarına örnek teşkil etmektedir.

Orijinal araştırmalara ek olarak, bu makalenin kapsamına giren çevre tarihi üzerine üç farklı tarihyazımı incelemesi de bu dönemde ortaya çıkmış, alanı ve parametrelerini tanımlamış, araştırma sahalarını belirlemiş ve Osmanlı-Türkiye çalışan tarihçileri de bu alanla ilgilenmeye teşvik etmiştir. Dursun ilk incelemeyi, Haziran 2007'de Amsterdam'da düzenlenen Avrupa Çevre Tarihi Derneği'nin [European Society for Environmental History] dördüncüsü düzenlenen yıllık konferansına katıldıktan kısa bir süre sonra kaleme almıştır. Etkinlik süresince Dursun'un bir Osmanlı tarihçisi olarak kendisini izole edilmiş halde bulduğu ve Osmanlı ve Türkiye tarihi çalışmalarında çevre tarihine gereken ilginin gösterilmemesinden yakındığı söylenebilir. Bunların etkisiyle Dursun, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye düzleminde çevre tarihinin özel olarak araştırılması çağrısında bulunmuştur. "Açıkçası," diye başladığı cümlesinde, "bu konuları ele almak ve çevre tarihini Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye üzerine çağdaş çalışmaların vazgeçilmez bir parçası haline getirmek, geçmiş tarihsel dönüşümlerdeki bazı temel meseleleri yeniden düşünmek için önemlidir," diyerek çevre tarihinin önemini vurgulamıştır (Dursun, 2007a: 221). Onur İnal tarafından kaleme alınan ve 2011 yılında *Osmanlı Araştırmaları* dergisi tarafından yayımlanan ikinci derleme ise Türkiye'de çevre tarihini daha da görünür kılmıştır (İnal, 2011). İnal, çevre tarihi alanının tanımını yapmış, tarihçesini sunmuş ve Osmanlı çevre tarihinin farklı yönlerini ortaya koyan mevcut literatüre dair genel bir bakış sağlamıştır. Bu alanın tarihçilere özellikle ulusların, hükümetlerin, kurumların ve hudutların ötesinde düşünmeleri konusunda yardımcı olabileceğini vurgulamıştır. Dursun, bu döneme ait (Türkçe tek) son incelemeyi yazmış ve Osmanlı tarihçilerine, Osmanlı döneminin daha iyi anlaşılması için çevre tarihinin sunduğu sayısız fırsatla ilgilenmeleri çağrısını yinelemiştir (Dursun, 2014).

Bu dönemde Türkiye'de çevre tarihinin yaygınlaşmasına, önemli eserlerin Türkçeye çevrilmesi de yardımcı ve önayak olmuştur. Clive Ponting'in insanlığın çevreyle ilişkisine dair kapsamlı genel değerlendirmesi (ilk olarak 1991'de yayımlanan) 2008'de *Dünyanın Yeşil Tarihi* adıyla Türkçe yayımlanmıştır. Sam White'ın ilk baskısı 2011 yılında yapılan *Osmanlı'da İsyan İklimi* (2013), Küçük Buzul Çağı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun tecrübe ettiği iklim değişikliği ile

toplumsal çalkantılar arasındaki bağlantıları irdelemiştir. 2017'de ise Nükhet Varlık'ın Akdeniz'deki hastalık salgınları üzerine çalışması yayımlanırken, aynı yıl Joachim Radkau'nun küresel çevre tarihi kitabı Türkçe basılmıştır. Çevre tarihinin Türkiye'de, özellikle de akademi dışında yaygınlaşması konusunda en büyük katkıyı, önemli çevre tarihi eserlerinin bu çeviri dalgasıyla tercüme edilmesi yapmıştır. Alfa, Kitap Yayınevi ve Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları gibi önde gelen yayınevleri, kuvvetli halkla ilişkiler kanalları ve piyasaya olan etkileriyle, Tarih Vakfı'nın 2000 yılında düzenlediği konferansının ve Köroğlu ile Dursun'un yayımlanmamış İngilizce tezlerinin yapamadığı bir şekilde, çevre tarihini Türkiye'deki okurlar arasında daha erişilebilir ve popüler hale getirdiler.

Bu makale nezdinde, 2001-2017 yıllarını kapsayan dönem, her ikisi de şu anda Viyana Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nde (Institut für Orientalistik) görev yapan Onur İnal ve Yavuz Köse'nin öncülük ettiği Türkiye Çevre Tarihi Çalışmaları Ağı'nın (NEHT - Network for the Study of Environmental History of Turkey) kurulmasıyla sona ermiştir. NEHT bugüne kadar günümüz Türkiye'si ve eski Osmanlı topraklarının çevre tarihini tanıtmak amacıyla konferanslar düzenlemiş, üç ayda bir basılan bülten yayımlamış ve kuruluş bünyesinde çeşitli sosyal medya hesapları faaliyete sokmuştur. NEHT'in resmî kuruluşu, İnal ve Köse'nin Hamburg Üniversitesi TürkeiEuropaZentrum'da (Türkiye Avrupa Merkezi) bulundukları sırada düzenledikleri "Environmental History of the Ottoman Empire and Turkey" ("Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Çevre Tarihi") başlıklı konferansın yapıldığı Ekim 2017 tarihine götürülebilir. Serinin ilki olan bu konferansta Türkiye'den ve dünyanın dört bir yanından akademisyenler tebliğler sunarken dünyaca ünlü çevre tarihçisi Joachim Radkau da bir açılış konuşması yapmıştır. İletişim Yayınları, bu konferansta sunulan bildiri metinlerinden bazılarını 2022 yılında Türkçe çevirisiyle yayımlamıştır (İnal ve Köse, 2022).

Bu nedenle, 2001-2017 yılları arasındaki dönem, Türkiye'de çevre tarihi için çok önemli sayılabilecek bir filizlenme ve hatta yeşerme aşaması olarak görülebilir. Gösterilen bu ilginin ilk nüveleri ve tohumları önceki yıllarda, özellikle Tekeli'nin yoğun çalışmalarıyla atılmış olsa da bu dönem iki tez, üç tarihyazımı incelemesi ve dört kitap tercümesiyle alanın büyümesi için verimli bir zemin sağlamış, akademik anlamda da katılımın ilk örneklerinin ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. Özgün araştırmaların mevcudiyeti hâlâ seyrek olsa da bu dönemde entelektüel ekosistem, çevresel ve çevre merkezli perspektiflerin tarihsel anlatılara entegrasyonuna giderek daha açık hale gelmiştir.

### *Konsolidasyon (2018-)*

Türkiye'de çevre tarihi alanında atılan adımlar, kuluçka ve yayılım yıllarının ardından olgunlaşmaya ve literatürde bolca ürün vermeye başlamıştır. 2018'den

itibaren araştırma ve bilimsel faaliyetlerde yaşanan artış, alan için yeni bir konsolidasyon, yani güçlenme ve pekişme dönemine işaret etmektedir. Bu dönem, akademik ortamda sayısı artan kitaplar, konferanslar, çeviriler, tezler ve editörlü derleme çalışmalarla bir üretim patlamasına tanık olmuştur. Bugün Türkiye'de çevre tarihi alanı, hem nicelik hem de derinlik bakımından geleneksel ve eski tarihsel araştırma tarzlarına rakip olup, dünyanın diğer bölgelerinde üretilen çevre tarihi literatürüyle omuz omuza gelişmektedir.

Hacettepe Üniversitesi'nden tarihçi Özlem Sert, Rodosçuk (şimdiki adıyla Tekirdağ) hakkındaki kitabının yayımlanmasıyla bu konsolidasyon döneminin başlangıç ateşini yakmıştır (Sert, 2018). Tekeli'nin çalışmalarından önemli ölçüde etkilenen bu kitap, Türkiye'de yaşayan bir tarihçi tarafından yazılan ve açıkça bir çevre tarihi olarak Türkçe yayımlanan ilk tek yazarlı araştırmadır. 1549 yılında bir Osmanlı kasabası olan Rodosçuk'a odaklanan bu kitap, kasabanın sakinleri ile yaşadıkları çevre arasındaki ilişkiyi çevre tarihi merceğinden incelemektedir. Kitap, kasabanın temposunu (tarım, ticaret ve günlük yaşam gibi unsurların mevsimsel döngüleri) analiz ederek kuraklık, sel ve salgın gibi çevresel faktörlerin günlük yaşamda yol açtığı değişim ve değişiklikleri ortaya koymaktadır. Sert'in çalışması, (mahkeme kayıtları, yani kadı sicilleri gibi) Osmanlı arşiv belgelerini; şehir çalışmaları, tarihî coğrafya ve tarihî klimatoloji gibi alanlardan gelen kavrayış tekniğiyle birleştirmesi ve yenilikçi metodolojisiyle dikkat çekmektedir.

Alanda yazılan tezler, yapılan çeviriler, düzenlenen konferanslar ve eğitim faaliyetlerindeki artış gibi unsurlar, bu dönemde Türkiye'de çevre tarihi alanının ivme kazanmasını daha da hızlandırmıştır. Bu dönemde, çoğu Boğaziçi Üniversitesi'nde olmak üzere çok sayıda özgün çevre tarihi tezi tamamlanmıştır (Akçakaya, 2019; Akgül, 2019; Akpınar, 2020; Çelik, 2000). Aynı dönemde, Alan Mikhail'in Osmanlı Mısır'ı üzerine yapmış olduğu ve oldukça ilgi toplayan çalışmaları ile Donald Hughes'un çevre tarihine giriş kitabı Türkçeye çevrildi ve bu gibi gelişmeler Türkiye'deki okurlar için temel metinlerin erişilebilirliğini artırdı (Mikhail, 2019; 2024; Hughes, 2021). Eşzamanlı olarak, Gümüşçü ve Yılmaz'ın çevre tarihindeki temel kavramları, metodolojileri ve tartışmaları okurla tanıştıran ve aynı zamanda Türkiye'de alanın nasıl geliştiğini inceleyen kapsamlı bir kitap çalışması (Gümüşçü ve Yılmaz, 2021) da dahil olmak üzere çeşitli tarihyazımı çalışmaları (Papuççular, 2021; Yenigün ve Tuğalan, 2021) çevre tarihi literatürünü zenginleştirdi. Aynı dönemde akademik kurumlar ise, genel olarak çevresel beşeri bilimlere ve özel olarak çevre tarihine yönelik artan ilgiyi benimsemiş, akademisyenler arasında diyalog ve işbirliğini teşvik eden konferans ve çalıştaylara ev sahipliği yapmıştır. Bu tür akademik etkinliklere 2021 yılında Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (ANAMED) ile Princeton Üniversitesi İklim Değişikliği ve Tarih Araştırma İnisiyatifi işbirliğinde düzenlenen ve Anadolu tarihinde çevresel-toplumsal etkileşimleri konu edinen

konferans örnek verilebilir. Konferansta sunulan bildiriler aynı yıl kitap olarak yayımlanmıştır (Roosevelt ve Haldon, 2021). Kitabın büyük bir kısmı temelinde arkeoloji ile ilgili olsa da, son iki bölüm ve kitabın sonuç kısmı Anadolu'da göç, sulak alanların kurutulması ve iklim değişikliği gibi tarihsel olay ve olguların çevre tarihi ile özellikle ilgilenmektedir (Izdebski, 2021; Çelik ve Luke, 2021; Haldon ve Roosevelt, 2021). 2022 yılında, İbn Haldun Üniversitesi ve Pensilvanya Eyalet Üniversitesi tarih bölümleri, İstanbul'daki Süleymaniye Külliyesi'nde çevre tarihi üzerine iki haftalık bir yaz okulu düzenlemiştir. Dersler M. Fatih Çalışır, Halil Berktay, Suraiya Faroqhi, John McNeill, Julia Adeney Thomas ve Lisa Brady tarafından verilmiştir. Bu gelişmeler yaşanırken *Toplumsal Tarih*, Ekim ve Aralık 2019 arasında çevre tarihini anaakım Osmanlı ve Türkiye tarihyazımına entegre etmek için yoğun bir çaba göstermiş, çevre ve doğa tarihleri üzerine art arda üç farklı dosya yayımlamıştır (Özden, 2019). Bu dosyaların birinde dünya çevre tarihçisi John McNeill ile bir söyleşi de yer almıştır (Akgül, 2019b). Bu, 2018'den bu yana Türkiye'de çevre tarihinin öne çıkan konumunu sağlamlaştıran daha geniş, çok yönlü ve uzun soluklu bir çabayı temsil eden sadece küçük bir örnektir.

Bugüne geldiğimizde, Türkiye'de çevre tarihi kendine özgü bir kimliğe ve özelliklere sahip bir konumdadır. Örneğin, ABD'de büyük ovalar bölgesine [Great Plains] başta olmak üzere genel olarak Amerikan Batı'sına odaklanan kırsal çevre tarihinin aksine, Türkiye'de çevre tarihi yazını neredeyse her zaman kentsel bölgelerle ilgilenmeyi tercih etmiştir (Yılmaz, 2015; Sert, 2018; İnal, 2021; Aslan, 2021). Türkiye'deki çevre tarihi yazımının şehirci odak noktası, özellikle kentsel su tedarik sistemleri olmak üzere, kent tarihi üzerine Türkiye'deki mevcut literatürün gücüne ve Tekeli'nin (bir şehir plancısı olarak) alandaki nispeten orantısız etkisine ve tahakkümüne bağlanabilir. Bunların yanında, Türk hükümetinin tipik bir şekilde kentsel ve çevresel kaygıları birlikte ele alan politika ve finansmanı ekseninde de ilişkilendirilebilir ki bu yaklaşım Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı'nın varlığıyla somutlaşmıştır. Bu kentsel vurguya paralel olarak, hayvan tarihi, Türkiye çevre tarihi içinde güçlü bir alt alan olarak ortaya çıkmış ve genellikle kentsel yaşam ile hayvan deneyimlerinin kesişimlerini incelemiştir (Küçük ve İnal, 2021; Kentel, 2019; Gündoğdu, 2018; Yıldırım, 2022; Yıldırım ve Oranlı, 2019). Burcu Kurt'un *Toplumsal Tarih* dosyası (Kurt, 2019) ve Karun Çekem ile Özlem Güçlü'nün *Reflektif* dosyası (Çekem ve Güçlü, 2024) gibi hayvan çalışmalarına odaklanan dergi sayılarının yayımlanması da Türkiye'de hayvan tarihi alanının gücüne işaret etmektedir. Günümüzde Türkiye'de hayvan tarihi yazını, çevre tarihinin diğer birçok alt alanından çok daha ileri bir durumda. Öyle ki artık İstanbul Bilgi Üniversitesi merkezli *Hayvânat* adlı kendi akademik ağına ve kendi teorik literatürüne sahip. Bu teorik literatüre bir örnek olarak, Deniz Dölek-Sever'in (2024) hayvan tarihinin tanımlarını, amaçlarını, metodolojilerini ve zorluklarını ayrıntılarıyla özetlediği makalesi sa-

yılabilir. Tarım tarihi (Akçakaya, 2020; 2023; 2024), ormancılık (Akgül, 2022; Tok, 2023) ve su kontrolü ve idaresi (İnal, 2023; Karabulut ve Yıldırım, 2022) bugün Türkiye'de çevre tarihini şekillendiren diğer güçlü alanlardan birkaçıdır.

## Sonuç

Türkiye'de çevre tarihi literatürü, 1996-2024 yılları arasında kendisine eşsiz bir yer edinmiştir. Bu durum, disiplinlerarası işbirliğinin gücünün, küresel olayların yerel akademik çalışmalar üzerindeki etkisinin ve İlhan Tekeli ve Selçuk Dursun gibi alana erken gelişim dönemlerinde yön veren akademisyenlerin sarsılmaz özverilerinin bir göstergesi, canlı ispatıdır. Bu makalenin de gösterdiği gibi, Türkiye'de çevre tarihinin evrimi Batı'da görülen eğilimlerin salt bir kopyası olmayıp, yerel bağlamlar, kurumsal destek ve altyapı ile ülkenin karşı karşıya kaldığı çevresel zorluklara dair artan farkındalıkla şekillenen dinamik bir süreçtir. Bu çalışmada ortaya konulan anlatı, çevre tarihinin Türkiye'de nasıl kök saldığına dair geleneksel anlayış ve yaygın kanaatlere karşı çıkmaktadır. Amerikalı tarihçiler Osmanlı ve Türkiye çevre tarihini 2011'de icat etmediler. Osmanlı ve Türkiye çevre tarihinin kökleri 1996'ya kadar uzanır ve Osmanlı ve Türkiye tarihi üzerine ilk çevre tarihi çalışmaları 2000 gibi erken bir tarihte Türkiye'de ortaya çıkmıştır. Bu alanın ortaya çıkışı, yalnızca Amerikan üniversitelerinden ithal edilen bir alt disiplin ve saha olmaktan ziyade, Türkiye'nin kendi çevre aktivizmi ve Habitat II gibi uluslararası forumlara katılımı ile yakından ilişkilidir. Özellikle bu konferans, çevre tarihinin gelişimine zemin hazırlayacak akademisyenler, politika yapıcılar ve (çevreci) aktivistler arasında ilgi uyandıran ve bağlantılar kuran bir katalizör işlevi görmüştür. Ayrıca bu makale, Türkiye çevre tarihinin kentsel çevreye verdiği önem ve gelişmekte olan hayvan tarihi alt alanı gibi ayırt edici özelliklerini de vurgulamaktadır. Bu kendine has özellikleriyle Türkiye çevre tarihi yazımı, Türkiye'deki akademisyenlerin ve toplumunun spesifik kaygılarını ve ilgi alanlarını yansıtmakta ve alanın yerel bağlamlara duyarlılığını göstermektedir.

**KAYNAKÇA**

Adem, Ç. (2016) "Non-State Actors and Environmentalism" Adaman, F. ve Arsel, M. (der.) *Environmentalism in Türkiye: Between Democracy and Development?*, Routledge, Londra, 71-86.

Akçakaya, Z. (2024) "Sheep, Natural Conditions and Large Estates (*Çiftlik*) in Mihaliç in the Nineteenth Century: A Reappraisal of *Çiftlikization*", *Agricultural History Review*, 72(1): 26-44.

Akçakaya, Z. (2023) "'Çiftlikleşme' Tartışmasına Çevre Tarihi Perspektifinden Yeniden Bakmak: Mihaliç'te Koyunlar, Tüccarlar, Seller, Devlet ve Çiftlikler" Öncel, F. ve Erdoğan İşkorkutan, S. (der.) *Osmanlı Tarihçiliğinde Yeni Çalışmalar: Kaynak, Bağlam, Yöntem*, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 161-184.

Akçakaya, Z. (2020) "Agricultural Knowledge, Local Environment, and the Experts: Silkworm Production in Nineteenth-Century Bursa", *Turkish Historical Review*, 11: 66-100.

Akçakaya, Z. (2019) *Agriculture and Agricultural Knowledge in Bursa and Mihaliç (Karacabey) in the Nineteenth Century*, Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul.

Akdağ, M (1963) *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Akgül, B. (2022) "Being a Forestry Labourer in the Late Ottoman Empire: Debt Bondage, Migration, and Sedentarization", *International Review of Social History*, 67(3): 467-486.

Akgül, B. (2019) *Negotiating Nature: Ecology, Politics, and Nomadism in the Forests of Mediterranean Anatolia, 1870-1920*, Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Akgül, Ö.E. (2019a) "Osmanlı'da Çevre, İklim ve İnsanlar", *Toplumsal Tarih*, 312: 24.

Akgül, Ö.E. (2019b) "John R. McNeill ile Çevre Tarihi Üzerine Mülakat", *Toplumsal Tarih*, 312: 26-29.

Akpınar, Ö. (2020) *Reclaiming the Empire: Environment, Marshes, and Hydraulic Engineering in the Late Ottoman Period*, Yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Aslan, S. (2021) "Urban Environmental History of Ankara in the 19th Century: Challenges, Connectivity, Expansion", *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 9(2): 389-408.

Arat, Z. (2000) "1970'lerden Sonra Çevrede Kurumsal Yapının Gelişimi" Boratav, Z. (der.) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 166-176.

Atauz, A. (2000) "Çevreci Sivil Toplum Hareketinin Yakın Tarihi" Boratav, Z. (der.) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 194-220.

Boratav, Z. der. (2000) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

Boratav, Z. (2000) "Çevre Tarihi Bibliografya Çalışması Denemesi" Boratav, Z. (der.) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 27-41.

Cronon, W. (1992) "Kennecott Journey: The Paths out of Town" Cronon, W., Miles, G. ve Gitlin, J. (der.) *Under an Open Sky: Rethinking America's Western Past*, W.W. Norton & Company, New York, 28-51.

Çekem, K. ve Güçlü, Ö. (2024) "Özel Dosya: Eleştirel Hayvan Çalışmaları", *Reflektif*, 5(2): 233-238.

Çelik, H. (2020) *An Environmental Reconsideration of Sagalassos from the Antiquity to the Early Middle Ages (1st-mid-7th Century CE.)*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü, Ankara.

Çelik, S. ve Luke, C. (2021) "Of Wetlands and Reclamation Regimes: Climate Change, Social Upheaval, and Political Practice in Western Anatolia in the Long Nineteenth Century" Roosevelt, C.H. ve Haldon, J. (der.) *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, Koç University Press, İstanbul, 251-276.

Davis, D.K. (2007) *Resurrecting the granary of Rome: Environmental history and French colonial expansion in North Africa*, Ohio University Press, Atina.

Dölek-Sever, D. (2024) "Hayvan Tarihi: Osmanlı-Türkiye Geçmişine Türlerarası Perspektifle Bakmak", *Reflektif*, 5(2):241-260.

Doyduk, S. (2020) "Doğal Yaşam ve Çevre İçin Verilen Yerel Mücadelelerin Demokratik Koruma Bağlamında Değerlendirilmesi: İlhan Tekeli'nin Temsil Ettiği Rolün Gelecek Projeksiyonları Üzerine", *idealkent*, 29(11): 331-349.

Dursun, S. (2014) "Çevresel (Ekolojik) Tarih Lensinden Osmanlı Tarihine Yeniden Bakmak" Sariyannis, M. (der.) *New Trends in Ottoman Studies: Papers presented at the 20th CIÉPO Symposium, Rethymno, 27 June-1 July 2012*, University of Crete - Department of History and Archaeology Foundation for Research and Technology-Hellas-Institute for Mediterranean Studies, Rethymno, 56-69.

Dursun, S. (2007a) "A Call for an Environmental History of the Ottoman Empire and Türkiye: Reflections on the Fourth ESEH Conference", *New Perspectives on Turkey*, 37: 211-222.

Dursun, S. (2007b) *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*, Yayımlanmamış doktora tezi, Sabancı Üniversitesi Tarih Programı, İstanbul.

Faroqhi, S. der. (2010) *Animals and People in the Ottoman Empire*, Eren, İstanbul.

Flader, S. (2019) "In Memoriam: John Opie, 1934-2018)", *Environmental History*, 23: 5-8.

Genç, H. der. (2008) "Özel Dosya: Osmanlı'da Çevre Sorunları", *Toplumsal Tarih*, 169: 55-82.

Göyünç, N. ve Hütteroth, W. (1997) *Land an der Grenze: Osmanische Verwaltung im heutigen türkisch-syrisch-irakischen Grenzgebiet im 16. Jahrhundert*, Eren, İstanbul.

Gümüşçü, O. ve Yilmaz, S. (2021) *Çevre Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

Gündoğdu, C. (2018) "The State and the Stray Dogs in Late Ottoman İstanbul: From Unruly Subjects to Servile Friends", *Middle Eastern Studies*, 54(4): 555-574.

Haldon, J. ve Roosevelt, C.H. (2021) "Whither the Wind Blows: Environmental History and Archaeology in Anatolia" Roosevelt, C.H. ve Haldon, J. (der.) *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, Koç University Press, İstanbul, 281-284.

Hughes, J.D. (2021) *Çevresel Tarih Nedir?* (çev. M.F. Çalışır), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

İnal, O. (2023) "Tabiat, Tahayyül ve Tahakküm: Erken Cumhuriyet Döneminde İdeoloji, Su ve Ulus İnşası", *Toplumsal Tarih Akademi*, 2: 90-105.

İnal, O. ve Köse, Y. der. (2022) *İktidar Tohumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, İletişim, İstanbul.

İnal, O. (2021) «Çevre Tarihi Perspektifinden Geç Dönem Osmanlı İzmiri ve Hinterlandında Göç, İskân ve İş Gücü» Polatel, M. ve Kosukoğlu, N. (der.) *İzmir ve Çevresi: Toplumsal, Ekonomik ve Kültürel Değişimin Yüz Yılı, 1850-1950*, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 191-204.

İnal, O. (2011) "Environmental History as an Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview", *Osmanlı Araştırmaları*, 38: 1-25.

İnalcık, H. (1982) "Rice Cultivation and the Çeltük-Reaya System in the Ottoman Empire", *Turcica*, 14: 59-141.

Izdebski, A. (2021) "The Environmental Consequences of the Coming of the Turks to Anatolia" Roosevelt, C.H. ve Haldon, J. (der.) *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, Koç University Press, İstanbul, 229-249.

Karabulut, U. ve Yıldırım, Y. (2022) "Çevre Tarihi Perspektifinden Suyun Kontrolü", *Belgi Dergisi*, 24: 267-283.

Kentel, K.M. (2019) "Doğanın 'Kozmopolis'i: Terkos Suyolu Boyunca Kentliler, Köylüler ve Hayvanlar", *Toplumsal Tarih*, 312: 30-37.

Köroğlu, N. (2005) *The Environmental History of Land and Water Usage in the Modernity Period of Türkiye*, Yayımlanmamış doktora tezi, ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Ankara.

Kurt, B. der. (2019) "Özel Dosya: İnsanın Kadim Dostu: Hayvanlar", *Toplumsal Tarih*, 310: 22-47.

Küçük, M.E. ve İnal, O. (2021) "Antroposentrizmin Ötesinde: Türkiye Modernleşme ve Kent Tarihinde Çalışan Hayvanlar" Bayındır, D. ve Yıldırım, M. (der.) *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği*, Tellekt, İstanbul, 399-425.

Mikhail, A. (2024) *Osmanlı Mısır'ında Doğa ve İmparatorluk: Bir Çevre Tarihi* (çev. S. Özdil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Mikhail, A. (2019) *Osman'ın Ağacı Altında: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*, (çev. S. Özdil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Mikhail, A. (2013) "Middle East Environmental History: The Fallow between Two Fields" Mikhail, A. (der.) *Water on Sand: Environmental Histories of the Middle East and North Africa*, Oxford University Press, New York, 1-25.

Needham, J. (1954) *Science and Civilisation in China. I. Introductory Orientations*, Cambridge University Press, Cambridge.

Özden, B.A. (2019) "Merhaba", *Toplumsal Tarih*, 312: 2.

Papuççular, H. (2021) "21. Yüzyılda Tarihyazımı ve Tarihçilik Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Hassasiyetler*, 16: 67-87.

Peychev, S. (2021) "[Onur İnal ve Yavuz Köse tarafından derlenen Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History kitabının incelemesi]", *Der Islam*, 98(1): 272-277.

Ponting, C. (2008) *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü* (çev. A. Sander), Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

Radkau, J. (2017) *Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi* (çev. N. Günder), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Roosevelt, C.H. ve Haldon, J. der. (2021) *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, Koç University Press, İstanbul.

Sümer, G. (2009) "Türkiye'de Bilimsel Etkinlikler Üzerinden 'Çevre'nin Tarihsel Yolculuğu: 1960-2008 Dönemi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2): 239-260.

Sümer, G. (2007) *Türkiye Çevre Alanyazını ve Gelişme Aşamaları*, Yayımlanmamış doktora tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Tekeli, İ. (2000) "Türkiye Çevre Tarihçiliğine Açılırken" Boratav, Z. (der.) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1-14.

Tekeli, İ (2009) *Kültür Politikaları ve İnsan Hakları Bağlanmında Doğal ve Tarihi Çevreyi Korumak*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Tekeli, İ (1996) *Habitat II Konferansı Yazıları*, T. C. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı, Ankara.

Tok, A. (2022) "Forests and Energy in Ottoman Anatolia: Fueling Copper Smelters in Ergani and Tokat (1830-1914)", *Rural Landscapes*, 10(1): 1-15.

Tont, S. (2000) "Batı Ülkereinde Kurtarıcı Çevreciliğin Kronolojisi" Boratav, Z. (der.) *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 21-26.

Tont, S. (1995) "Çevreciliğin Tarihsel Boyutları", *Bilim ve Teknik*, 328: 60-63.

Türkiye Çevre Sorunları Vakfı. (1987) *Biological Diversity in Türkiye*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı, Ankara.

Varlık, N. (2017) *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600* (çev. H. Yalın), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Varlık, N. (2015) *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge University Press, New York.

White, S. (2013) *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Döneminde Celali İsyanları* (çev. N. Elhüseyni), Alfa Yayınları, İstanbul.

Worster, D. (1988) "Doing Environmental History" Worster, D. (der.) *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge, 289-307.

Yenigün, İ. ve Tuğalan, E. (2021) "Geçmişten Geleceğe 'Çevre Tarihi'", *Sürdürülebilir Çevre Dergisi*, 1: 31-36.

Yıldırım, M. (2022) "A Compassionate Correspondence: On the Humane Killing of Street Dogs in İstanbul", *Yıllık*, 4: 83-88.

Yıldırım, M. ve Oranlı, İ. (2019) "Şiddet ile İhtimam Arasında: Dört Ayaklı Şehir ve İstanbul'un Köpeksizleştirilmesi", *Cogito*, 93: 220-237.

Yılmaz, F. der. (2015) *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.

# Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın akademik ve toplumsal temelleri

*Meliha Benli Altunışık**

**Özet:** Bu çalışmanın öncelikli amacı Türkiye'de Uluslararası İlişkiler disiplini çerçevesinde Ortadoğu Çalışmaları'nın gelişimi ve niteliğini tarihsel ve kavramsal olarak tartışmaktır. Bu tartışma doğal olarak bir yandan alan çalışmaları perspektifinden Ortadoğu Çalışmaları ile Uluslararası İlişkiler disiplininin ilişkilerine odaklanacak, dolayısıyla bir anlamda bu konu üzerinden Türkiye'de Uluslararası İlişkiler disiplininin fırsatları ve sınırlılıklarını da tartışacaktır. Bunu yaparken otobiyografik bir anlatıdan da yararlanılacaktır. Böylece Türkiye'de Ortadoğu bölge uzmanlığı geliştirmenin ve bunu bir disiplinle ilişkilendirerek yapmanın ne demek olduğu tartışılacak, bunun akademik etkileri analiz edilecektir. Öte yandan, bu çalışma Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nı bağlamı ile ilişkilendirerek, Türkiye'nin Ortadoğu politikası ve Ortadoğu'ya bakışının akademik çalışmalara etkilerinin izlerini sürecektir. Türkiye'de siyasi elitlerin Ortadoğu imgesi, bu imgenin nasıl değiştiği ve bunun geliştirilen politikalara etkisi tartışılacaktır. Temel olarak farklı perspektiflerden hareket edilse de bu imgelerin genellikle özcü bir bakış açısıyla şekillendiği gösterilmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak, bu çalışma Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın akademik ve toplumsal hikâyesini yeniden düşünmeye çalışarak bundan sonra alanda hangi meselelerin ön planda olacağı, ne tür açılımların mümkün olduğu ve genel olarak alanın geleceğe ilişkin bir projeksiyonu ile sona erecektir.

**Anahtar sözcükler:** Türkiye, Ortadoğu Çalışmaları, Uluslararası İlişkiler.

## Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın gelişimi

Yüksek Lisans tez danışmanım ve bu bölgeye ilgimin gelişmesine önemli bir rolü olan hocam Ömer Kürkçüoğlu, 1972'de yayımlanan *Türkiye'nin Arap Ortadoğusu'na Karşı Politikası* başlıklı kitabının önsözüne şöyle başlıyor:

> Türkiye, stratejik Balkan ve Orta Doğu bölgeleri arasında bir geçiş noktası teşkil etmektedir. Buna rağmen, Türkiye'yi yakından ilgilendiren bu bölgelerle ilgili olarak ve

(*) Prof. Dr., Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

> Türk dış politikasına ışık tutacak nitelikte yapılan bölgesel incelemelerin sayısı fazla değildir (Kürkçüoğlu, 1972: iii).

Bu durum uzun yıllar bu şekilde sürdü. Gerçekten de Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları görece yenidir. Bu aslında şaşırtıcı olsa da genel olarak tüm Bölge Çalışmaları için geçerli bir genelleme olabilir. Bunun nedenleri üzerine düşünmek öncelikle bizi dünyada Bölge Çalışmaları'nın gelişimini hatırlamaya zorlamaktadır. Bu konudaki birçok akademik çalışmanın ortaya koyduğu gibi dünyada Bölge Çalışmaları'nın gelişimi ilgili ülkelerin güç projeksiyonları, yani kendi toprakları dışında kuvvet konuşlandırma ve sürdürme, bu topraklarda siyasi ve ekonomik kontrol inşa etmeleri ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla Bölge Çalışmaları tarihsel olarak başka coğrafyaları kontrol altına alma çabası içine giren zamanının güçlü devletlerinde en fazla gelişmiştir. Tarihsel olarak Bölge Çalışmaları, yani dünyanın başka coğrafyalarını ve toplumlarını anlama çabasının güç ile ilişkisini somut örnekleriyle ortaya koyan Edward Said'in alanı dönüştüren çalışması *Oryantalizm* (1978) Foucaultcu yaklaşımla Ortadoğu Çalışmaları'nda bilgi-güç ilişkisini incelemişti. Batı'yı özcü bir biçimde ele aldığı, siyasi iktisat boyutuna değinmediği, tarihi materyal değil söylemsel boyutuyla ele aldığı gibi yönlerden eleştirilse de bu çalışma genelde Bölge Çalışmaları, özelde de Ortadoğu Çalışmaları açısından birçok açıdan bir dönüm noktası oldu. Said'in *Oryantalizm*'i Ortadoğu Çalışmaları alanında ciddi bir tartışma yaratarak, sonrasında yazılan doktora tezlerini ve diğer akademik çalışmaları inceledikleri konularda hangi örtük varsayımlarla hareket ettikleri konusunda bilinçli davranmaya âdeta zorladı. Öte yandan, bazı araştırmacılar ise Said ve onun gibi düşünenlere karşı neredeyse entelektüel ve daha da önemlisi siyasal bir savaş açtılar. Özellikle ABD'de Ortadoğu Çalışmaları'na devletçe sağlanan finansal desteğin kesilmesini sağladılar. Bu ortamda uzun bir süre özellikle ABD'de ideolojik polarizasyon oldukça arttı. Ancak bütün bunlar alanın siyasal güç ile ilişkisini daha etraflıca ve spesifik konu ve olaylar üzerinden inceleyen başka çalışmaların yapılmasını engelleyemedi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası daha da gelişen Bölge Çalışmaları alanının ve bunun ABD odaklı olmasının ABD'nin bu dönemde küresel düzlemde bir hegemonik güç olarak ortaya çıkması ile ilişkisi birçok çalışmanın konusu oldu (Gendzier, 1985; Lockman, 2004). Bu bağlamda Bölge Çalışmaları'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küresel bir güç olan ABD'nin dünyanın farklı bölgelerindeki toplumları ve bu ülkelerin toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel dinamiklerini anlamak ihtiyacından doğduğu ileri sürüldü.

Bu tartışmayı Türkiye bağlamına taşıdığımızda ise Türkiye'de de Ortadoğu Çalışmaları'nın gelişiminde siyasal erkin bölgeye ilgisinin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Aslında Ömer Kürkçüoğlu da yukarıdaki alıntıda Ortadoğu Çalışmaları akademik alanı ile Türk dış politikası pratiği arasındaki ilişkiye referansla bu bölgelerin Türkiye için önemli olmasına rağmen bu konularda akademik ça-

lışmaların azlığına dikkat çekiyor. Belli ki Türkiye açısından bu önem gerçekte Soğuk Savaş bittikten sonra yaşanan gelişmelerle kendini iyice gösterdi. Soğuk Savaş ve Türkiye'nin 1952 yılında NATO üyesi olması kuruluş yıllarında ortaya çıkmaya başlayan özellikle Kürt meselesinin Ortadoğu ilişkilerini arka plana attı. Bu bağlamda Türkiye'nin Ortadoğu ilişkileri büyük ölçüde uluslararası sistemin gölgesi altında âdeta Soğuk Savaş'ın dondurduğu ilişkilere dönüştü. Bu durum 1980'lerin sonundan itibaren, özellikle de Soğuk Savaş'ın bitmesiyle değişmeye başladı. Ortadoğu bölgesi aynı dönemde Körfez Krizi ile önemli gelişmelere sahne oldu. Bu krizin sonuçlarından biri de Kürt sorunun bölgeselleşmesi, hatta uluslararasılaşması olmuştur. İki kutuplu dünyanın sona ermesi ile tehdit algılamalarının değişmesi Türkiye'nin Ortadoğu bölgesine bakışını derinden etkiledi. 1950'lerden sonra ilk defa Türkiye, üstelik bu sefer bu bölgedeki gelişmeleri üyesi olduğu ittifaka değil, doğrudan kendine tehdit olarak görmeye başlayarak, bölgede aktif bir siyaset izlemeye başladı.

Dolayısıyla, Türkiye'de ağırlıklı olarak Ortadoğu Çalışmaları diye bir akademik alanın ortaya çıkması Türkiye'nin bu bölgeye ilişkin ilgisinin artması ile bir ölçüde açıklanabilir. Ancak bu ilginin saikleri ve muhtevası değişmiştir. 1990'lı yıllarda iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile ortaya çıkan yeni bölgesel dinamikler siyasa yapıcıları Türkiye'ye komşu bölgelerle ilgilenmeye itmiş ve bu ilgi akademik dünyaya da sirayet etmiştir. Özelde Türkiye'nin Ortadoğu ilgisi Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 1990-1991 Körfez Krizi bağlamında gelişen Ortadoğu'dan kaynaklı güvenlik endişeleri ile şekillenmiştir. Buna paralel olarak bu yıllarda Ortadoğu Çalışmaları'nın özellikle Türkiye'nin komşularının ve bu komşularla ilişkilerinin akademik çalışmaların konusu olduğunu gözlemlemek mümkündür. Bu yeni gelişen ilgi çerçevesinde Temmuz 1992 yılında ilk olarak Marmara Üniversitesi'nde *Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Enstitüsü* (2015 tarihinden itibaren *Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü*) kurulmuştur. Bunu bir yıl sonra Fırat Üniversitesi *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi* izlemiştir (Özdemir ve Göçer, 2023: 661-665). Bu bağlamda ODTÜ'de de 1990'ların sonunda başlayan hazırlık süreci tamamlanarak 2003 yılında *Ortadoğu Çalışmaları Yüksek Lisans* programı başlatılmıştır.

2000'li yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu'da başat aktör olma iddiası ve bölgesel düzen kurma iştahı ile Ortadoğu Çalışmaları yeni bir ivme kazanmıştır. Bu konudaki lisansüstü programlar artmış, çeşitli merkezler kurulmuş ve bu konuların çalışıldığı düşünce kuruluşlarının sayısı artmıştır. Bunlar arasında üniversiteler söz konusu olduğunda özellikle Sakarya Üniversitesi'nde 2014 yılında kurulan *Ortadoğu Enstitüsü* zikredilebilir.[1] Yine sadece Ortadoğu bölgesine yönelik bir düşünce kuruluşu olan ORSAM (*Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*) 2009 yılında kurulmuştur.[2] Bu dönemde üniversitelerde özellikle 2010 yılından itiba-

1 https://ortadogu.sakarya.edu.tr/tr/icerik/12186/57245/hakkimizda

2 https://www.orsam.org.tr/tr/orsam/hakkimizda/

ren Ortadoğu konularında yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısı artmış ve Ortadoğu'ya ilişkin konular birçok araştırmanın konusu haline gelmiştir (Özdemir ve Göçer, 2023: 665). Genel olarak 2000'li yıllarda yeni akademik kurumlar ve programlar açılmış, var olanlar güçlenmiş, bu konularda mali destekler artmış, kısaca Ortadoğu Çalışmaları alanının "altyapısı" (Lockman, 2016: xii-xiii) oluşurken Ortadoğu Çalışmaları bir akademik alan haline gelmiştir. Dolayısıyla ABD'de olduğu gibi Türkiye'de de Ortadoğu Çalışmaları'nın güçlenmesi ve bir ölçüde kurumsallaşması Türkiye'nin bu bölgeye ilgisinin artması ile paraleldir.

Türkiye'de bu şekilde geç gelişen Ortadoğu Çalışmaları'nın kendine özgü bazı özellikleri de vardır. Öncelikle bu alandaki tartışmalar büyük ölçüde Türkiye merkezli kalmıştır. Yani bu bölgeye ilgi Türkiye'yi merkeze alan bir çerçevede gelişmektedir. Bu durumun kamusal alanda tezahürü bölgede olan gelişmeleri, Türkiye ile ilgisiz bile olsalar, bir şekilde Türkiye ile bağlama ve o şekilde anlamlandırma çabasıdır. Böyle bir yaklaşım özellikle siyaset ve medya için, hatta akademik çalışmalar bakımından bile bir ölçüde anlaşılır olsa da, bunun bu derece yaygın olması düşündürücüdür. Bölgeye ilişkin bir olay ya da konu kendi başına bir akademik merak ve ilgi konusu olmak yerine bir şekilde ancak Türkiye bağlantıları ile anlam kazanmaktadır. Bu bağlantılar sadece Türkiye'nin dış politikasına yansımaları açısından değil –ki bu anlaşılır bir ilgi olabilir– Türkiye siyasetini anlamlandırmak açısından da referans noktası yapılmaktadır. Bu durum özellikle son yıllarda ülke içindeki siyasi kutuplaşmanın artması ile daha görünür hale gelmiştir. Ancak, örneğin, 1990'lı yıllarda da özellikle İran'daki siyasi ve toplumsal gelişmelerin anlamlandırılmasında ya da Cezayir seçimleri ve iç savaşının anlatısında da karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda ise özellikle Arap ayaklanmaları, spesifik olarak Mısır'da Devlet Başkanı Muhammed Mursi'nin devrilerek Abdülfettah el-Sisi'nin iktidara gelmesi, Tunus'taki gelişmeler hep Türkiye referansıyla tartışılmıştır. Böyle bir bakış açısı Türkiye'de var olduğu haliyle aslında başka bir toplumu, ülkeyi, bölgeyi anlamaya yarayan bir akademik merakı ya da akademik bir karşılaştırma yapma isteğini değil, Türkiye'deki siyasi tartışmalarda bulunulan tarafın pozisyonunu güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Özellikle akademik dünyaya sirayet ettiğinde bu tutum akademik çalışmalar açısından fakirleştiricidir.

Bu konunun bir başka yönü de Ortadoğu Çalışmaları alanındaki çalışmaların Türk dış politikası bağlamında yapılmasıdır. Alanın bu şekilde gelişmesinin çeşitli yapısal nedenleri de mevcuttur. Bu tür yapısal kısıtlar benim lisansüstü çalışmalara başladığım dönemde çok daha fazlaydı. Örneğin, ODTÜ'de yüksek lisans çalışmalarımı yürüttüğüm dönemde üniversitede Arapça (ya da diğer bölge dillerinde) ders almak mümkün değildi. Arapça derslerime ancak ABD'de doktora yaparken Boston Üniversitesi'nde başlayabildim. Ayrıca o dönemde bölgede alan araştırması yapmak, hatta bölgeye gitmek, bunlar için kaynak bulmak mümkün değildi. Doktora tezimi Ortadoğu'da rantiye devletler ve özelde Libya örneği üzerine yazdım. Ancak Türkiye'ye döndükten sonra uzun süre doğrudan

bölgeyi çalışmak mümkün olmadı. Bunun iki nedeni var. Birincisi, o dönemde alan araştırması yapma imkânları çok kısıtlıydı. Sonunda böyle bir araştırmayı üniversite desteğiyle bir BAP projesi yazarak o zaman Araştırma Görevlisi olan Özlem Tür ile 1999 yılında gerçekleştirebildik ve mülakatlar yapmak üzere Şam'a gittik. Oradaki zorlu koşullara rağmen ve o dönemde Türkiye-Suriye ilişkilerinin 1998 Adana mutabakatından sonra normalleşmeye başlamasından da yararlanarak verimli bir çalışma gerçekleştirdik. Bu çalışmanın sonuçları daha sonra *Security Dialogue* dergisinde yayımlandı. Bu tür desteklerin, halen kısıtlı olmakla birlikte, 1990'lı yılların sonundan itibaren bir ölçüde arttıklarını söylemek mümkün. İkinci neden ise aslında daha karmaşık ve bilgi üretiminin siyaseti ile ilgili. 1990'lı yılların ortalarından itibaren Türkiye'de de birçok ülkede olduğu gibi uluslararası yayın yapma beklentisi gittikçe arttı. Bu baskı bir yandan beraberinde Türkiye akademyasının uluslararası alandaki tartışmalara daha fazla angaje olmasını getirse de öte yandan üretilen bilgiyi "entelektüel küresel işbölümü"nün bir parçası haline getirdi. Dolayısıyla uluslararası yayın ve proje yapmanız için Türkiye'de yerleşik bir akademisyen olarak sizin daha çok Türkiye'ye ilişkin araştırma yapmanız bekleniyor. Bu tür yapısal faktörler de çalışma konularınızı fark etmeden etkilemeye başlıyor. Bütün bunların sonucu olarak ben de çalışmalarımda daha çok Türkiye'nin bölge politikalarını anlamaya yöneldim. Bu bir ölçüde kaçınılmaz olsa da daha çeşitli ilgiler geliştirmenin önemli olduğuna inanıyorum. Bu da ancak bu tür çalışmaları destekleyecek kurumsal altyapı ile gerçekleşebilir. Şimdi bunlar büyük ölçüde değişti. Bugün bu bölgeyi çalışmak isteyenler için bölge dillerini öğrenmek mümkün. Alan araştırması yapmak için görece kaynak daha fazla. Ancak, örneğin, kaynaklar hâlâ yetersiz. TÜBİTAK sadece çok yakın bir zamanda 1001 projelerinde başka ülkelerde alan araştırması yapılmasına izin vermeye başladı. Üstelik TÜBİTAK programlarında hâlâ tüm sosyal bilimlere ayrılan pay çok yetersiz. Ayrıca yapılan çalışmaların, bu konudaki eğitimin kalite sorunları da cabası. Dolayısıyla Ortadoğu Çalışmaları hâlâ birçok yapısal ve niteliksel sorunla karşı karşıya. Üniversitelerin bu konuda ilgi, teşvik ve destekleri oldukça yetersiz. Öncelikle hem YÖK, hem de üniversiteler düzeyinde söylem olarak sık sık disiplinlerarası çalışmalara verilen önemden bahsedilse de yapısal olarak bu tür çalışmalar desteklenmiyor. Bu tür programlara öğretim üyesi alımı engelleniyor, atama ve yükseltmelerde bu tür programlarda doktora yapanlar zorluk yaşıyorlar. Bu kaygıları Ortadoğu Çalışmaları'nda yüksek lisans yapan ya da Bölge Çalışmaları'nda doktora yapan öğrencilerimizden hep duyuyoruz. Ayrıca yukarıda da belirttiğim gibi finansal destek sorunları var. Bölge Çalışmaları bölge dillerinin yerinde öğrenilmesi ve alan araştırması yapılması gibi ihtiyaçlar nedeniyle oldukça maliyetli olabiliyor. Bu anlamda Bölge Çalışmaları'nın geliştiği bütün ülkelere baktığınızda özellikle kamu kurumlarının ama aynı zamanda özel vakıfların destekleri çok önemli. Tabii bu tür desteklerin gerek kamudan gelsin, gerekse özel sektörden, yaratabildiği

bazı sorunlar da var. Bu tür sorunların farkında olmakla birlikte gerçek anlamda Bölge Çalışmaları'nın gelişmesi için finansal desteklerin önemi yadsınamaz.

Türkiye bağlamında Ortadoğu Çalışmaları ayrıca ülkedeki toplumsal, siyasi ve ideolojik tartışmalardan da oldukça etkilenmiştir. Bu tartışmaların Ortadoğu Çalışmaları alanının ortaya çıkması, gelişmesi ve dönüşümünde etkisi olmuştur. Ortadoğu bölgesi ve Türkiye'nin bu bölge ile ilişkileri Kemalist reformlardan ve genel olarak Cumhuriyet'in niteliğinden rahatsız olan siyasal İslâmcılar için rejimi ve ülkenin geleneksel dış politikasını eleştirmek açısından bir turnusol kâğıdı işlevi görmüştür. Siyasal İslâmcı partiler, hareketler ve ideologlar uzun zamandır Türkiye'nin bölgeye yönelik politikasını "Kemalist Türkiye"ye ya da "eski Türkiye'ye" yönelik genel eleştirilerinin bir parçası olarak çerçevelemektedir. Bu anlatıya göre, kısa dönemler dışında, Türkiye "kültürel Batılılaşma projesi"nin bir parçası olarak Ortadoğu'ya sırtını dönmüştü. Bölgeye bir açılım olduğunda bile bu, "tarihsel ve kültürel sorumluluğa" dayalı gerçek bir ilgiden ziyade Cumhuriyet Türkiye'sinin Batı yönelimli dış politikasının bir devamıydı (örneğin bkz. Davutoğlu, 2001). Bu pozisyonun bir sonucu da siyasal İslâmcı partilerin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya yönelik vizyonu ve politikası olan yegâne aktörler olduğu, çünkü bu bölgeyi gerçekten "anlayanların" onlar olduğu iddiasıdır. Öte yandan bazı laikler ve ulusalcılar açısından ise Ortadoğu ile ilgilenmek, bu bölgenin dillerini, özellikle Arapçayı öğrenmek bir tür "gericilik" olarak değerlendirilmiş ve en hafifinden bir "bataklık" olarak görülen Ortadoğu'ya "sürüklenme" isteği ya da aslında bırakılan ve kopuş yaşanan problemli bir geçmişe özlem olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'na bir akademik alandan çok daha fazla bir anlam yüklenmiştir.

Bu ayrım Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesinden sonra iyice ortaya çıkmıştır. Parti başından beri dış politikayı ideolojisinin ve pratiğinin temel taşlarından biri haline getirdi ve Ortadoğu bölgesi partinin Türkiye'nin yerel ve uluslararası kimliğini yeniden tanımlama ve oluşturma arayışında özel bir yere sahip oldu. Türkiye'nin bu bölgeye yönelik dış politika vizyonu, geleneksel politikanın ve tarihsel anlatının eleştirisi ile başladı. Ortadoğu'ya yönelik "eski dönem" Cumhuriyetçi dış politika, Türkiye'nin bölgeye sırtını dönmesi ile karakterize ediliyordu ve bu da Türkiye'nin geçmişinden kopmayı isteyen ideolojik bir tercihe işaret ediyordu. Bu argümanlar, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ideologlarından biri haline gelen ve 2015 yılına kadar AKP hükümetlerinde farklı görevlerde bulunan akademisyen Ahmet Davutoğlu'nun yazılarında geniş yer buldu (örneğin bkz. 2001). Yine benzer şekilde partiye yakın bazı akademisyenlerce de sıkça dile getirildi. Böylece Ortadoğu politikası uzun zamandır iç siyasi tartışmaların ve mücadelelerin bir parçası olmuştur. Bu durumun Ortadoğu Çalışmaları'nı oldukça etkilediği söylenebilir.

Aslında Ahmet Davutoğlu Marmara Üniversitesi'nde akademisyenken yazdığı ve daha sonra dış politikanın neredeyse vizyon belgesi haline gelen *Strate-*

*jik Derinlik* (2001: 452-453) başlıklı kitabında Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları araştırma merkezlerinin kurulmasının öneminden ve gerekliliğinden bahsediyordu. Bu gereklilik sadece ve öncelikle Türkiye'de Bölge Çalışmaları'nın yukarıda bahsedilen eksikliğinden çok Davutoğlu ve mensubu olduğu ideolojik bakış açısının spesifik olarak Ortadoğu'ya ve bu bölgenin nasıl çalışılması gerektiğine ilişkin yaklaşımına dayanıyordu. Bu bakış açısına göre Türkiye, Cumhuriyet döneminde Ortadoğu'ya "Batı'nın gözlükleri" ile bakmıştı. Bunu değiştirmek gerekiyordu. Yeni anlatı bu bölgeyi "içeriden" anlamalıydı, yine Türkiye'yi merkeze alsa da tarih (Osmanlı tarihi) ve kültür (İslâm) öğelerinden beslenmeliydi. Bu yaklaşımla yetişen önemli sayıda Ortadoğu uzmanı uzun yıllar özellikle Davutoğlu'nun etrafında Le Moulec'in (2020: 82-84) deyimiyle bir "epistemik topluluk" oluşturdular. Bütün bu çabalar, alternatif bir Ortadoğu okumasına pek yol açmasa ve sonuçta yer yer iktidar partisinin değişen eylem ve söylemlerini büyük ölçüde meşrulaştırma aracı haline dönüşse de bu söylem hâlâ büyük ölçüde devam ediyor.

Kişisel tarihimde yüksek lisans çalışmalarım sırasında ODTÜ'de bu bölgeye merak ve ilgi duyan iki hocamın olmasını bir kazanç olarak görüyorum. Tez hocam Ömer Kürkçüoğlu'ndan yukarıda bahsettim. Diğeri de Cem Çakmak hocamdı. Kendisi Ortadoğu tarihini ve siyasetini anlamaya çalışma yolculuğumda akademik gelişmeme katkıda bulundu. Örneğin, Ortadoğu tarihi ve siyasetinin yanı sıra ABD'de Ortadoğu Çalışmaları konusunda eleştirel bakan bir grup araştırmacının çıkardığı *Middle East Research Project* (*MERIP*) dergisinden onun sayesinde bu tür bilgilere kolay erişilemeyen o yıllarda haberdar olmuş ve bu bölgeye bakmanın daha o zamandan farklı yolları olabileceğini keşfetmiştim. Daha sonra Fulbright bursu ile Harvard Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'ne (*Center for Middle Eastern Studies*) gittiğimde Zachary Lockman'dan aldığım The Arab Provinces of the Ottoman Empire (Osmanlı'nın Arap Eyaletleri) dersi bütün bildiklerimi sarstı. Osmanlı tarihine ve genel olarak Ortadoğu tarihine farklı bir perspektiften bakmamı sağladı. Sonrasında Boston Üniversitesi'nde doktora yaparken tanıştığım ve tez danışmanım olan Irene Gendzier Ortadoğu Çalışmaları'na ve özellikle ABD'nin Ortadoğu politikasına eleştirel yaklaşımı ile beni etkiledi. ABD'de lisansüstü çalışmalarımda böyle eleştirel akademisyenlerle çalışmak bazı analizlerde ortaya konulan Batı ve Batı-dışı analiz argümanlarına kuşkuyla bakmama neden oluyor. Ortadoğu Çalışmaları'nda ve mensubu olduğum Uluslararası İlişkiler disiplininde farklı perspektiflerin, farklı anlatıların önemli olduğu fikrini benimsemiş olsam da ve evrensel diye ortaya konan bazı analizlerin evrenselliğini sorgulamanın önemine inansam da bu tartışmanın özcü bir şekilde Batı ve Batı-dışı çerçevesinde yapılmasına ve hatta bunlardan birine normatif olarak üstünlük atfedilmesine kuşkuyla bakıyorum. Bu bağlamda Ortadoğu derslerimde konuları farklı perspektiflerden ele almanın ve farklı görüş ve ülkelerden yazarların eserlerini tartışmanın yararlı olduğunu gözlemledim.

## Ortadoğu Çalışmaları ve Uluslararası İlişkiler

Ortadoğu Çalışmaları aslında disiplinlerarası bir alandır. Batı Avrupa'da ve ABD'de ortaya çıkışı ve gelişimi itibarıyla da özellikle Tarih, Dilbilimi ve Sosyoloji/Antropoloji gibi disiplinlerin ağırlıkta olduğu, ancak Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler ve İktisat gibi disiplinlerle de ilişkilenen bir alandır. Türkiye'de ise bunun tersi bir durum oluşmuştur. Genel olarak Bölge Çalışmaları, özelde de Ortadoğu Çalışmaları büyük ölçüde Uluslararası İlişkiler disiplini ile yakın ilişki içinde gelişmiştir (Özdemir ve Göçer, 2023). Kanımca bunun iki nedeni vardır: Birincisi, Türkiye'de Bölge Çalışmaları'nın önem kazandığı dönem, yani Soğuk Savaş'ın bittiği, dünyanın yepyeni krizlerle karşılaştığı ve küreselleşen bir dünyanın ortaya çıktığı yıllar Türkiye'de aynı zamanda Uluslararası İlişkiler disiplinin yükseldiği ve popülaritesinin arttığı yıllardır. Ayrıca Uluslararası İlişkiler birçok daha yerleşik disipline göre sınırları daha esnek ve disiplinlerarası çalışmaya daha açık bir disiplin olarak gelişmiştir. Dolayısıyla yeni gelişen bir alan olan Bölge Çalışmaları'nın bu disiplinle daha yakın ilişkiye girmesi şaşırtıcı olmamıştır. İkincisi ve belki daha da önemlisi, diğer ilgili olabilecek disiplinlerin büyük ölçüde Türkiye üzerine yoğunlaşması ve başka ülkelerle ilgili çalışmaların genellikle Uluslararası İlişkiler içinde telakki edilmesidir. Gerçekten Türkiye'de yaygın olan anlayış, eğer bir konuyu Türkiye dışında bir bağlamda çalışıyorsanız, konu başka bir disiplinin geleneksel konularından biri de olsa, Uluslararası İlişkiler disiplini içinde değerlendirmektir.

Ortadoğu Çalışmaları'nın Türkiye'de neredeyse Uluslararası İlişkiler disiplini ile özdeşleşmesi aslında ikisi için de bazı açılımlara olanak vermiştir. Ortadoğu Çalışmaları açısından Uluslararası İlişkiler disiplini ile yoğun etkileşim içinde olmak dünyada da yeni gelişmektedir. Özellikle son yıllarda bu durum Ortadoğu'nun Uluslararası İlişkileri gibi bir alt alanın doğmasına yol açmıştır. Bu isimle yüksek lisans programlara açılmaya başlamıştır. Bu gelişme Ortadoğu uluslararası ilişkilerini analitik olarak incelemeye imkân vermekte ve bölgeyi ve bölge ülkelerini başka bölge ve ülkelerle karşılaştırılabilir hale getirmektedir. Bu durum da Ortadoğu Çalışmaları alanını tarihsel meselelerinden biri olan "Ortadoğu istisnacılığı" kolaycılığından kurtarmaktadır. Dolayısıyla Ortadoğu Çalışmaları açısından Uluslararası İlişkiler'in kavram ve kuramlarıyla angaje olmak önemli açılımlar sağlamaktadır. Öte yandan genelde Bölge Çalışmaları, özelde de Ortadoğu Çalışmaları ile angajman içine girmek Uluslararası İlişkiler disiplini açısından da zenginleştirici ve derinleştiricidir. Bu anlamda Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları açısından ne gibi imkânlar ortaya çıktığını değerlendirmeden önce küresel düzlemde Ortadoğu Çalışmaları ve Uluslararası İlişkiler disiplini arasındaki etkileşimin nasıl geliştiğine kısaca bakmak gerekir.

Birçok uzmanın ortaya koyduğu gibi Ortadoğu Çalışmaları ve Uluslararası İlişkiler disiplini arasındaki etkileşim ancak 1990'lı yıllardan itibaren daha gö-

rünür hale gelmiştir. Bu geç etkileşimin sebebi olarak bazı uzmanlar genel olarak disiplinlerle Bölge Çalışmaları arasında var olan ontolojik ve epistemolojik farklılıklara vurgu yapmaktadırlar (Halliday, 2005; Valbjorn, 2004). Gerçekten de Uluslararası İlişkiler gibi disiplinler daha çok genellemelerin peşinden giderken, Ortadoğu Çalışmaları gibi bölge çalışanlar o bölgeyi derinlemesine çalışarak o bölgeye özgü dinamiklerin peşinden koşarlar. Bunun yanında kanımca Ortadoğu Çalışmaları'nda uzun yıllar hâkim olan özcü yaklaşımların ve "Ortadoğu istisnacılığı" anlayışının da Ortadoğu Çalışmaları'nın sosyal bilimler disiplinleriyle irtibatını zayıflattığı söylenebilir (Bilgin, 2004; Teti, 2007). Son olarak, özelde Uluslararası İlişkiler disiplini söz konusu olduğunda ise bu disipline özgü özelliklerin de etkisi olduğunu düşünüyorum. Uluslararası İlişkiler Soğuk Savaş yıllarında küresel ilişkilere yoğunlaşan ve uluslararası ilişkileri öncelikle süper güçler açısından gören bir anlatıya sahipti. Bu çerçevede bölgelerin ve bu bölgelerdeki devletlerin küresel mücadeledeki yerleri bağlamında bir önemi vardı. Nitekim Ortadoğu Çalışmaları özelinde bu dönemde üretilen çalışmalar çoğu zaman ya süper güçlerin bu bölgeye ilişkin politikalarına ya küresel siyasetin bölgede nasıl tezahür ettiğine odaklandı (Altunışık, 2022: 1-2).

Ancak Valbjorn, 1980'lerin sonundan itibaren yaşanan gelişmelerin Ortadoğu Çalışmaları'nı ve Uluslararası İlişkiler disiplinini birbirine yaklaştırdığını söylüyor (2004). O dönemde bir yandan küreselleşme öte yandan iki kutuplu dünyanın sona ermesi ve onun getirdiği yeni istikrarsızlık ve meydan okumalar Bölge Çalışmaları'nı krize sokmuştu. Her şeyin küresel düzlemdeki gelişmelerden etkilendiği bir dönemde kimilerine göre bölge odaklı çalışmaların pek bir anlamı kalmamıştı. İşte böyle bir kriz ânında merkezi ABD'de bulunan *Middle East Studies Association*'ın (Ortadoğu Çalışmaları Derneği) o dönemki Başkanı Rashid Khalidi (1994) derneğin yıllık toplantısında yaptığı konuşmada Ortadoğu Çalışmaları'nı bu krizden kurtarmak için bu alanda çalışan akademisyenlerin kendi disiplinleriyle angaje olmalarını tavsiye etmişti. Öte yandan aynı dönemde Uluslararası İlişkiler disiplini de kendi krizini yaşıyordu. Soğuk Savaş yıllarında neredeyse paradigmatik bir statüye erişen Neorealizm iki kutuplu dünyanın sona ermesi ile ortaya çıkan yeni durumu anlamakta ve açıklamakta zorluk çekiyordu. Bu dönemde ortaya çıkan ve kimlikleri önceleyen İnşacılık yaklaşımı ise Valbjorn'e (2004) göre Bölge Çalışmaları'na daha yakın duruyor, dolayısıyla Ortadoğu Çalışmaları ile Uluslararası İlişkiler arasında verimli bir yakınlaşmayı mümkün kılıyordu. Gerçekten de özellikle 2000'li yıllarda dünyada Ortadoğu Çalışmaları alanında yapılan birçok çalışma Uluslararası İlişkiler disiplini ile ve bu disiplinin kuram ve kavramlarıyla etkileşim içinde gelişmeye başladı (örneğin Barnett, 1998; Halliday, 2012; Lynch, 1999). Bu kuramlar arasında disiplinde yeni popüler olan İnşacılık bir hayli etkili oldu. Oryantalizm eleştirisi ışığında uzun süre uzak durulmuş kimlikler konusu özcü bir yaklaşımdan kurtularak İnşacılığın ışığında Ortadoğu Çalışmaları alanında oldukça yaygın bir şekilde

analiz edilmeye başladı. Ancak daha sonra farklı Uluslararası İlişkiler kuram ve kavramları da Ortadoğu Çalışmaları'nda sıklıkla kullanılır oldu.

Uluslararası İlişkiler alanındaki kuramsal tartışmaların Türkiye'de de zaten bu disiplin içinde gelişen Ortadoğu Çalışmaları alanını etkilediğini gözlemlememiz mümkün. Türkiye'de yapılan tezleri inceleyen bir araştırma özellikle 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nda kuram kullanımının yaygınlaştığını gözlemliyor (Özdemir ve Göçer, 2020). Araştırmanın yanında eğitimde de Ortadoğu Çalışmaları ve Uluslararası İlişkiler disiplini arasındaki köprülerin geçmişe nazaran daha güçlü kurulmaya başladığı söylenebilir. Örneğin, ODTÜ'de lisansüstü düzeyde verdiğim Comtemporary Issues in the Middle East (Ortadoğu'da Güncel Meseleler) ve International Relations of the Middle East and North Africa (Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın Uluslararası İlişkileri) derslerinde bunu yıllardır yapıyorum. Bu derslerde bölgeye ilişkin konular ve bölgenin uluslararası ilişkileri disiplinin kavram ve kuramlarıyla tartışılıyor. Bu bağlamda sadece disiplinin genel kuramlarını (*grand theory*) değil, orta-düzey kuramlarını (*middle-range theory*) da ele alıyoruz, onları kullanan çalışmaları tartışıp eleştiriyoruz. Benim bu deneyimden gördüğüm, bu ilişkinin iki taraf için de Valbjorn'ün (2004) dediği gibi verimli bir alan yarattığıdır. Böylece Bölge Çalışmaları formasyonu olan öğrenciler olayları ve durumları daha iyi anlamlandırabiliyor, karşılaştırabiliyor ve gelecekte olacak olayları anlamlandırmak için de analitik bakış açıları geliştiriyorlar. Uluslararası İlişkiler formasyonundan gelen öğrenciler ise öncelikle kuram derslerinde öğrendiklerinin aslında "neye yaradığını" öğreniyorlar. Çoğu zaman kuramların spesifik durumlara uygulandığında ortaya çıkabilecek sınırlıkların farkına varıp analitik olarak eklektik (Katzenstein ve Sil, 2010) olmanın yollarını arıyorlar. Ancak Türkiye'de genel olarak dünyada olduğu gibi bu çalışmalar da hâlâ önemli sorunlarla karşı karşıya. Bu sorunların bir kısmı genel olarak Ortadoğu Çalışmaları ile ilgili iken, bazıları Türkiye'deki Ortadoğu Çalışmaları'nın karşı karşıya olduğu meseleler olarak karşımıza çıkmaktadır.

## Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın karşı karşıya olduğu meseleler

Bugün genel olarak Ortadoğu Çalışmaları'nın karşı karşıya olduğu iki önemli sorun aslında Türkiye'deki Ortadoğu Çalışmaları alanını da etkilemektedir. Bunlardan birincisi kısaca bölge ile ilgili araştırma yapmanın metodolojik zorlukları olarak özetlenebilir. Gerçekten bölge ile ilgili güvenilir veriye ulaşmak ve bölgede alan araştırması yapmak Ortadoğu Çalışmaları'nın gelişimi açısından elzemdir ancak zordur. Bu sorun bir ölçüde eski olmakla birlikte ve özellikle bazı ülkelerde uzun yıllardır yaşansa da karşılaşılan zorluklar son yıllarda daha da artmıştır (Lynch, 2022: 9). Bunda Arap ayaklanmaları sonrası bölgede yaşanan yeni otoriterlik dalgasının ve bazı ülkelerde başlayan iç savaşların ve

güvenlik sorunlarının büyük bir etkisi vardır. Halen yaşanmakta olan İsrail-Gazze Savaşı'nın bu sorunların daha da çoğalmasına şimdiden katkıda bulunduğu aşikârdır. Bu sorunlardan Türkiye de, Ortadoğu Çalışmaları da etkilenmektedir. Ayrıca spesifik olarak Türkiye'nin bir ülkeyle ilişkileri bozulduğunda bu durum o ülkede Türkiye'den araştırmacıların araştırma yapmalarını zorlaştırmakta ve hatta tehlikeli hale getirmektedir. Bu bağlamda 2013 yılında Mursi'nin devrilmesinden sonra bozulan Mısır-Türkiye ilişkileri yakın zamandaki normalleşmeye kadar Mısır'da alan araştırması yapmayı zorlaştırdı. Yine benzer biçimde bazı Körfez ülkeleri ile ikili ilişkilerde yaşanan problemler, Türkiye'den araştırmacıların bu ülkelerde araştırma yapmasına engel oldu. Bütün bu sorunlar bölgede araştırma yapmayı zorlaştırıyor. Araştırma yapılsa bile daha sonra yazılanlar bu ülkelerdeki karar vericilerin hoşlarına gitmezse o araştırmacılara bir tür boykot uygulanabiliyor. Bu anlamda Ortadoğu Çalışmaları'nın geleceği konusunda ciddi tehditler olduğunu düşünüyorum.

Ortadoğu Çalışmaları'nın karşı karşıya kaldığı ikinci sorun ise spesifik olarak Uluslararası İlişkiler disiplini ile angajmanda kuramla ilişki sorunudur.[3] Yukarıda da belirtildiği gibi 1990'lı yıllardan itibaren artan şekilde Ortadoğu Çalışmaları alanı Uluslararası İlişkiler disiplinin kuramları, metodolojisi ve tartışmalarıyla daha yakından angaje olmuş durumdadır. Alan araştırmasına ve bölge bilgisine dayalı çalışmalar disipline angaje bir biçimde yapılmıştır. Bu büyük ölçüde Türkiye'de de böyle olmuştur. Ancak bu konuda halen bazı sorunlar vardır. Öncelikle disiplinle angaje olmak bazen alan araştırmalarının katkısının azalmasına ve Ortadoğu bölgesinin yüzeysel bir şekilde Uluslararası İlişkiler kuram ve kavramlarını "kanıtlamaya" yönelik kullanılmasına yol açmıştır. Aslında Baghat Korany 2017 yılında benim de konuşmacılarından olduğum ve Arap ayaklanmaları sonrası Ortadoğu Çalışmaları'na odaklanan bir panelde ("Presidential Panel: The Arab Spring and Change in Middle East Foreign Policy Making", International Studies Association [ISA] Annual Meeting) bu sığlaşma tehlikesine dikkat çekiyordu. Zaten Korany daha önceki bir çalışmasında da günümüzde Bölge Çalışmaları'nın zaten çok değiştiğini,[4] akademik bilginin peşinde koşarken bölge uzmanlığı ve analitik sosyal bilim ayrımının yapay olduğunu ve ikisi arasındaki doğal olan entegrasyonunu uzun yıllar engelleyen tarafın zaten daha çok bölge çalışmaları değil, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Sosyoloji gibi disiplinler olduğunu ileri sürmüştür (Korany, 1999: 148-149). Bugün gelinen noktada bu ayrım bir ölçüde azalmış olsa da özellikle Uluslararası İlişkiler disiplininde yapılan bazı çalışmaların nicel ya da nitel metotlar kullanarak ancak bölge bilgisine sahip olmadan ve bağlamından çıkarılmış veri ile yapılması bölge uzmanlarını oldukça rahatsız ediyor. Bu duruma neden olan bir faktör de sadece

3 Bu sorun diğer disiplinlerle ilişkilerde de büyük ölçüde söz konusudur. Ancak bu makalede Uluslararası İlişkiler disiplini ile ilişkiye odaklanılmıştır.

4 Bölge Çalışmaları'ndaki değişimler için bkz. Göçer (2022).

Ortadoğu bölgesine odaklanan kaliteli dergi sayısının azlığı ve sadece Ortadoğu bölgesine ya da bu bölgede bir ülkeye odaklanan çalışmaların ise disiplinin önde gelen dergilerinde yayın imkânının sınırlı olmasıdır. Bu durum Lynch'in (2022: 9) de belirttiği gibi metodoloji ve kuramsal açıdan güçlü ancak bölge bilgisine dayanmayan ve bölgeyi ve bölge ülkelerini neredeyse başkalarıyla kolayca değiştirilebilecek laboratuvarlar olarak kullanan çalışmalara yol açabildi. Böylece Ortadoğu Çalışmaları ile Uluslararası İlişkiler disiplini arasındaki etkileşim verimli sonuçlar vermek yerine Ortadoğu Çalışmaları'nı zayıflattı. Bu sorunlar Türkiye'deki Ortadoğu Çalışmaları için de geçerlidir.

Ortadoğu Çalışmaları ile Uluslararası İlişkiler disiplini arasındaki etkileşimde gelişmesi gereken bir konu da bu Bölge Çalışmaları'nın sadece genel kuram ve kavramların uygulanacağı bir alan olmaması, aynı zamanda bu kuramlara katkıda bulunması ve yeni kavramsallaştırmalara yol açmasıdır. Bu konu alanın uzmanlarınca yaygın bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Ancak henüz çok önemli gelişmeler sağlanamamıştır. Bu açıdan bakınca Ortadoğu Çalışmaları alanının son yıllarda devlet dışı aktörler, küçük devlet diplomasisi, ittifaklar, uyuşmazlıklar ve savaş gibi konularda Uluslararası İlişkiler tartışmalarına önemli katkılar yapabilir. Ortadoğu Çalışmaları ve Uluslararası İlişkiler disiplinin kesiştiği alanda çalışan akademisyenlerin yeni kavramsallaştırmalar konusuna eğilmesi elzemdir. Benzer bir tartışma örneğin Türkiye'nin dış politikasının kavramsallaştırılması için de yapılmalıdır.

Bu genel meseleler dışında Ortadoğu Çalışmaları'nın bir ölçüde Türkiye'ye özgü olan meseleleri de devam etmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları büyük ölçüde Uluslararası İlişkiler disiplini içinde telakki edilmektedir. Ortadoğu Çalışmaları alanının hakkıyla gelişebilmesi için bunun değişmesi ve alanın disiplinlerarası özelliğinin gelişmesi önemlidir. Türkiye'de kurulan Ortadoğu Çalışmaları lisansüstü programlarında ve hatta bu konuyla ilgili kurumlarda halen tam anlamıyla bir disiplinlerarasılık sağlanamamıştır. Var olan durum daha çok "çok disiplinlilik" (*multidisiplinarity*) olarak adlandırılabilir. Gerçek anlamda disiplinlerarası araştırma ve eğitim yapılabilmesi için gerekli kurumsal desteğin sağlanması önemlidir. Ancak bu konularda Türkiye'den daha eski deneyimi olan ülkelerde bile bu konu zor bir konudur. Özellikle disiplinlerin aşılması zor duvarları gerçek anlamda bir disiplinlerarası çalışmaya pek de imkân tanımamaktadır. Uluslararası İlişkiler disiplini içinde ise Türkiye'nin bölgeye ilişkin politikalarının çalışılması çok önemli olmakla birlikte bölgeye ilişkin bağımsız akademik ilginin gelişmesi ve bu tür çalışmalar yapılması Ortadoğu Çalışmaları'nın gelişimi açısından elzem olacaktır. Kaldı ki bölge bilgisi olmadan yapılan ve Türkiye'nin bu bölgeye ilişkin politikasını analiz eden çalışmalar da çoğu zaman eksik kalmaktadır.

Bölgeye ilişkin çalışmalarda ele alınan konuları ve odaklanılan ülkeleri büyük ölçüde Türkiye'ye yakınlık belirlemektedir. Bu da doğaldır. Başka ülkelerde de

benzer bir durum gözlemlenebilmektedir. YÖK Tez Bankası'ndaki veriler incelendiğinde Türkiye'de Ortadoğu konusunda yapılan tezlerin ülke olarak Suriye, Irak ve İran'a odaklandığı görülmektedir. Bu üç komşu ülkeyi İsrail-Filistin meselesi, Mısır ve Suudi Arabistan takip etmektedir. Konuların popülaritesi bölgedeki ve Türkiye'nin bölge ile ilişkilerindeki gelişmelere göre doğal olarak değişmektedir. Örneğin, son yıllarda göç konusu farklı disiplinlerde yaygın bir biçimde incelenmiştir. Dolayısıyla Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları'nın "Batı gözlüğü" ile yapıldığı savı pek de doğru değildir. Tabii bu savla kullanılan kuram ve kavramlar kastediliyorsa, bu yukarıda da tartışıldığı gibi Ortadoğu Çalışmaları ve disiplinler arasındaki ilişkinin genel bir konusudur ve özcü bir şekilde tartışılması kanımca yanlış olur. Ortadoğu Çalışmaları'nda özcü perspektiflerden uzaklaşmak ve istisnacılık tuzağına düşmemek için analitik perspektifle konulara yaklaşmak ve bölge dışı karşılaştırmalı analizler önemlidir. Bunun yanında, bölgeye odaklanmanın yanında bölgesel olanın küresel ve yerel olanla ilişkilerini anlamaya çalışmak da çok katmanlı bir analiz imkânı tanıyacaktır. Böyle bir bakış açısı Ortadoğu Çalışmaları'nı "Batı", "Doğu" ve "İslâm Dünyası" gibi yekpare kimliklere indirgemeden karmaşık ilişkileri gözler önüne serebilecektir.

Öte yandan Ortadoğu Çalışmaları Türkiye'de halen ideolojik çekişmelerin bir alanı olmaya devam etmektedir. Bu durum alanın sağlıklı gelişmesi önünde bir engeldir. Yukarıda da belirtildiği üzere alanda ideolojik çekişmelerin sadece Türkiye'ye özgü değildir. Özellikle ABD'de uzun yıllardır alanı etkilemektedir. Son bir yıldır yaşanan Gazze-İsrail Savaşı bağlamında ise bu tür bölünmeler birçok ülkeyi etkilemeye başlamıştır. En azından son öneme kadar bu tür çekişmeler birçok ülkede yaratıcı potansiyeli de ortaya çıkarabilmektedir. Türkiye'de bu tür çekişmelerin böyle bir potansiyele dönüşmesinin önünde genel olarak akademik kalite sorunları, yeterli ve çeşitli destek mekanizmalarının olmaması ve fikirlerin özgürce tartışıldığı ortamların sınırlılığı gibi sorunlar vardır. Alanın gelişmesi bölgeye akademik merak, eleştirel ve analitik düşünce, dikkatli ve dürüst çalışma ile olacaktır. Böyle bir yaklaşım, özellikle Edward Said'in (2003) yıllar önce uyardığı gibi insanları sahte birleştirici ya da ayrıştırıcı etiketler altında toplayan bakış açılarına karşı en büyük direniş olacaktır.

**KAYNAKÇA**

Altunışık, M.B. (2022) "Giriş: Ortadoğu ve Dış Politika" M.B. Altunışık (der) *Ortadoğu ve Dış Politika: Arap Ülkeleri ve İsrail*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1-8.

Barnett, M.B. (1998) *Dialogues in Arab politics: Negotiations in Regional Order*, Columbia University Press, New York.

Bilgin, P. (2004) "Is the 'Orientalist' past the future of Middle East Studies?", *Third World Quarterly*, 25(2): 423-433.

Davutoğlu, A. (2001) *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul.

Gendzier, I. (1985) *Managing Political Change: Social Scientists and the Third World*, Westview Press, Boulder, Colorado.

Göçer, D. (2022) "21. Yüzyılda Bölge Çalışmaları: Üç Yaklaşım", *Alternatif Politika*, 14(2), https://alternatifpolitika.com/makale/21-yuzyil-bolge-calismalari-uc-yaklasim

Halliday, F. (2005) *The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology*, Cambridge University Press, Cambridge.

Katzenstein, P. ve Sil, R. (2010) *Beyond Paradigms: Analytical Eclecticism in the Study of World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge.

Khalidi, R. (1994) "Is There a Future for Middle East Studies? (1994 MESA Presidential Address), *Review of Middle East Studies*, 29(1): 1-6.

Korany, B. (2017) "Presidential Panel: The Arab Spring and Change in Middle East Foreign Policy Making", *International Studies Association (ISA) Annual Meeting*, 23 Şubat, Baltimore, Maryland, 148-158.

Korany, B. (1999) "International Relations Theory: Contributions from Research in the Middle East" Tessler, M. (der.) *Area Studies and Social Science: Strategies for Understanding Middle East Politics*, Indiana University Press, Indiana.

Kürkçüoğlu, Ö. (1972) *Türkiye'nin Arap Orta Doğusu'na Karşı Politikası* (1945-1980), Sevinç Matbaası, Ankara.

Le Moulec, J.B. (2020) "Imperial Transnationalism: Turkish Middle East-Oriented Foreign Policy Expert Apparatus (1998-2011)" Papuççular, H. ve Kuru, D. (der.) *A Transnational Account of Turkish Foreign Policy. Middle East Today*, Palgrave Macmillan, Cham, 69-93.

Lockman, Z. (2016) *Field Notes: The Making of Middle East Studies in the United States*, Stanford University Press, Stanford, California.

Lockman, Z. (2004) *Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism*, Cambridge University Press, Cambridge.

Lynch, M. (2022) "Introduction: The Project of Middle East Political Science: Research Agendas of a Maturing Field" Lynch, M., Schwedler, J. ve Yom, S. (der.) *The Political Science of the Middle East: Theory and Research Since the Arab Uprisings*, Oxford University Press, Oxford, 11-44.

Lynch, M. (1999) *State Interests and Public Spheres: The International Politics of Jordan's Identity*, Columbia University Press, New York.

Said. E.W. (2003) "Preface to the twenty-fifth anniversary edition", *Orientalism*, Penguin Books, New York.

Said, E. W. (1978) *Orientalism*, Penguin Books, New York.

Teti, A. (2007) "Bridging the Gap: IR, Middle East Sudies and the disciplinary Politics of the Area Studies Contraversy", *European Journal of International Relations*, 13(1): 117-145.

Özdemir, Z. ve Göçer, D. (2023) "Türkiye'de Ortadoğu Çalışmaları" Ergun, A. vd. (der.) *Türkiye'de Uluslararası İlişkiler Çalışmaları*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 651-682.

Valbjorn, M. (2004) "Toward a 'Mesopotamian Turn': Disciplinarity and the study of the international relations of the Middle East", *Journal of Mediterrannean Studies*, 14(1): 47-75.

# Sesi yüksek, canlandırıcı fakat uyumsuz: Müslüman Kardeşler üzerinden radikal İslâmcılığın Türkiye'ye intikali ve tesirleri*

*İsmail Kara***

**Özet**: 1960'lı ve 1970'li yıllar, Türkiye'nin katmanlı ve bir kısmı uyarılmış yahut konjonktürel tercüme dalgalarıyla karşılaştığı ve özellikle yeni yetişen nesillerin bunlardan ciddi ölçüde etkilendiği yıllardır. Bunlar solda, milliyetçi ve İslâmcı cenahta ideolojik olarak "karşıt" ama dil ve üslup itibarıyla bir diğerine "yakın" etkileyici aktarma dalgalarıydı. Bu tercümelerin –şimdilik değer yüklemeden– canlandırıcı, sesi yüksek, uyumsuz, besleyici, güven artırıcı ve muhalif vasıflarını birlikte taşıdıkları söylenebilir. Dinî, siyasî, kültürel ve sosyal talepleri olan yeni radikal İslâmcı düşünce ve söylem İkinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda ve Ortadoğu'nun merkezinde yayılmacı Siyonist İsrail devletinin adım adım inşasının tamamlandığı, Filistin probleminin çözümsüzlüğe doğru sürüklendiği bir dönemde Mısır'da ve Pakistan'da, Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslâmî üzerinden ortaya çıktı. Aslında yeni hareketlerin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren takip edilebilen İslâmcılık ve çağdaş İslâm düşüncesi ile hem kaynakları hem de usul ve meseleri açısından ciddi yakınlıkları olmakla beraber bu yeteri kadar fark edilmedi. Bu düşünce ve üslubun Türkiye'ye neredeyse yirmi yıl sonra, 1960'lı yıllarda intikal etmesinin birçok sebebi var. Makalede bu süreç daha ziyade bir dinî-siyasî düşünce tarihi problemi olarak ve Müslüman Kardeşler öncelikli olarak ele alınacak, paralel olarak aktörleri-taşıyıcıları, intikal yolları, tercüme siyasetleri, muhatapları, etkileri, nüfuz biçimleri, ulusal ve uluslararası kesişme noktaları ele alınacaktır.

**Anahtar sözcükler:** Müslüman Kardeşler, Türkiye, tercüme.

İlimlerle sanatların ve medeniyetlerle siyasî yapıların teşekkülünde, bunların yeni dil arayışlarında ve yeni çözüm teknikleri bulmalarında tercümeler her zaman önemli fonksiyonlar icra etmiş gözüküyor. İki önemli sebebin geniş mânasıyla tercüme faaliyetini ve kültürünü beslediği söylenebilir. Bunlardan biri tarihin akışı, fetihler, işgaller veya başkaca siyasî sebeplerle farklı/yabancı bir kültür-

(*) Bu yazı, müellifin *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2* (2016) kitabındaki "Müslüman Kardeşler Türkçeye Tercüme Edildi mi?" başlıklı metnin (s. 501-545) kısaltma, ekleme, tadil ve gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır.

(**) İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslâmi İlimler Fakültesi.

le yan yana gelmek, iç içe düşmektir. Bu yeni "komşuluk" durumu yahut yeni ihtiyaç ve "zaruret"ler bir müddet sonra yeni olanı, yeni durumu, yeni yapıları tanımaya, ondan etkilenmeye ve tercihlerde bulunmaya, ondan istifade etmeye, onu içine almaya (elbette onu etkilemeye ve değiştirmeye); aynı zamanda ondan korunmaya, ona karşı seçmeci (eklektik) bir tutum takınmaya, süzgecin deliklerini küçültüp büyültmeye doğru akan teşebbüslere kaynaklık edecektir.

Tercüme faaliyetlerini besleyen ikinci önemli sebep açılma ve yayılma isteklerinize cevap bulmak, içine düştüğünüz krizi, mağlubiyeti, çözümsüzlüğü anlamak ve aşmak (kurtuluş fikri) yahut zor şartlarda yeni ve pratik çıkış yolları aramak (rönesans fikri), devamlılığı sağlamak (beka fikri), yeni denemeler gerçekleştirmek, kişileri ve toplumları seferber edecek yeni bir heyecan, hayat suyu, yaşama iradesi keşfetmek için daha üstün, daha uygun, daha doğru, daha kullanışlı (olduğu düşünülen, öyle olduğu varsayılan, öyle gösterilen) kültürün, medeniyetin veya siyasî yapının peşinden gitmek, onun gibi düşünmeye ve algılamaya çalışmak, onun yaptıklarını veya benzerlerini yapmak; kendinizle onun arasında kuvvetli bir ilişki kurmaktır.

"Başka"sının, dışarının etkisinde gelişen yeni düşünme, anlama, algılama biçimleri ve yeni yaşama, eyleme tarzları da taklitle irtibatlı bir tür tercümedir. Fikirlerin, sanatların, inançların, yaşama tecrübelerinin, bunların dille ifade biçimlerinin içinde yer aldığı kitapların ve metinlerin tercümesi ise daha geniş olarak düşünülmesi gereken tercüme faaliyetinin belki daha kalıcı ve takibi daha kolay bir alanıdır. Kriz ve kurtuluş arayışları tercümelere olan ihtiyacı ve talebi artırırken bir müddet sonra psikolojik olarak veya fiilen "deva" olmuş, işe yaramış bu düşünce ve pratikleri "yabancı" bir unsur olmaktan da çıkarır, yerlileştirir, bünyeye dahil eder. Yine de tercüme meselesinde kan ve doku uyuşmazlığı problemi, bunun neticesi olarak biçimsizlik, örtüşme yetersizliği ve oturmamışlık, eksik-yetersiz karşılık bulmak önemli bir mesele olarak hep önde duracaktır. Bu probleme durduğunuz yere göre tercüme edilemezlik veya tercümenin hakkını verememek de denebilir.

Daha derin problemler olarak tercümelerin "ben"i, alıcı kültürü, merkezi devreden çıkarması veya zayıflatması, flulaştırması vâkıaları ve soru(n)ları da var. Bir ucu taklide, bir ucu yabancılaşmaya varan bu sorular da tercüme meselesinin peşini hiçbir zaman bırakmayacaktır. Müslüman Kardeşler'den, Cemaat-i İslâmi'den ve İslâm İnkılabı sonrası İran'ından yapılan tercümeler Türkiye için yabancı ve dışarıdan, kan ve doku uyuşmazlığına sebebiyet verecek cinsten mi idi? Peşinde olacağımız önemli sorulardan biri bu.

## Canlı dinî bir düşünce ve hissiyat niçin zayıflasın?

Müslüman Kardeşler'e mensup yazar ve fikir adamlarının eserleri, buna bağlı olarak görüşleri, etkileri, hatta hissiyat ve heyecanları, Türkiye'de 1980'lerin or-

talarından itibaren 1960'lı 1970'li yıllara göre bir duraklamanın, hatta gerilemenin içine girmiş gözüküyor. Bu "beklenmedik" neticenin ortaya çıkmasını hazırlayan sebeplere bakarken en azından üç unsurun ihmal edilmemesi gerekiyor.

Birinci sebep doğrudan Müslüman Kardeşler'in, uluslararası irtibatları da olan kendi durumlarıyla ilgili olsa gerektir. Türkiye'ye biraz geç yansısa da Müslüman Kardeşler, son on yıllarda, dünyada kendilerine kulak kabartmış Müslümanları, 20. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde olduğu gibi siyasî ve kültürel çerçevede bilgilendirecek, şuurlandıracak, heyecanlandıracak, ayağa kaldıracak hareketlilikten, canlılıktan yoksun olarak, büyük ölçüde belli bir çerçeveye oturtulmuş, kendi içine kapanmış, eski müktesebatını harcayan, hatta yılgın bir manzara göstermektedir. Bir bakıma şehit kanlarıyla sulanmış eski itibarı ve bütün İslâm dünyasında etkili olmuş canlı fikrî birikimi üzerine yeni şeyler koyamadan idame-i hayat ediyor gibidir (Arap Baharı denen kıyıcı ve dönüştürücü sürecin ve bunun Mısır'daki yansımalarının Müslüman Kardeşler açısından yeni bir döneme işaret ettiği şüphe götürmemekle beraber bu geç etki bizim problemimiz açısından büyük bir önemi haiz değildir).

Bu halet-i ruhiye ve geri çekilme İkinci Dünya Savaşı ve bağımsızlık hareketlerinden sonra hem ideoloji hem de aktivite olarak İslâm dünyasındaki fikir hareketlerini ve dinî-siyasî akımları önemsenecek ölçüde doğrudan etkilemiş sosyalist hareketlerin ve Üçüncü Dünyacı politikalarının gerileyişiyle de paralellik arz etmektedir. Slogan değeri yüksek "tarihin sonu" ve "küreselleşme" ideolojileri fiilen veya psikolojik olarak bir öncesinde geçerliliği olan birçok düşünceyi, gerekçeleri ve söylemleri itibariyle devre dışı bırakmış yahut zayıflatmıştır. İslâm dünyasında ve Türkiye'de Berlin Duvarı'nın yıkılmasından önce başlayan Soğuk Savaş sonrası dönem artık İslâm âlemindeki yeni dinî hareketler ve düşünceler açısından da başka bir dönemdir, başka bir dönem olacaktır.[1] Uluslararası siyaset odaklarının özellikle de İngiltere'nin ve ABD'nin İslâm dünyasındaki muhafazakâr, radikal ve aktivist hareketlerle, düşünce yapılarıyla, dinî grup ve cemaatlerle olan ve bazen destekleme/yükseltme/erken doğuma zorlama bazen de zayıflatma/çökertme/ezme/biçimsizleştirme/gayri meşrulaştırma şeklinde tezahür eden yoğun ilgisini ve yönlendirme isteklerini de hesaba katmak gerekecektir.[2]

---

1 İslâm dünyasında Soğuk Savaş döneminin "erken bitişi"/Soğuk Savaş sonrası döneme "erken hazırlanması" belki de 1977'de Pakistan'da Ziyaülhakk'ın darbesi ve 1979'da Mevdudi dahil İslâmcılarla ittifak yaparak idareyi ele almasıyla başladı. 1979 başlarında İran İslâm devrimi oldu, aynı yıl Kâbe baskını vuku buldu. Enver Sedat yönetimindeki Mısır'ın 1979'da İsrail'le ilk defa anlaşarak onu tanıması, Rusya'nın 1979 sonunda Afganistan'ı işgali ve farklı bir direniş hareketinin, Afgan cihadının ortaya çıkışı, Türkiye'de 12 Eylül 1980 darbesi bu sürecin farklı İslâm coğrafyalarındaki tezahürleri gibi idi. 1981'de Enver Sedat'ın öldürülmesi ve Hüsnü Mübarek'in gelişiyle bu erken süreç muhtemelen tamamlandı.

2 Arap Baharı öncesinde kısmen ciddiye alınmaya değer başka bir yorum da yapılıyordu. Buna göre dıştan müşahede edilen sönükleşme ve gerileyiş, Müslüman Kardeşler'e empoze edilmiş mecburi bir çekilişi göstermekten çok, özellikle Mısır'da, Suriye'de siyasî ve sosyal şartların değiş(tiril)mesinin ardından hareketin öncülerince şuurlu olarak tercih edilmiş, yerinde, tutarlı ve uzak görüşlü bir yönelişe de işaret etmekteydi.

İkinci sebep İran Devrimi'yle alakalı olmalıdır. 1980'li yıllarda Türkiye de dahil olmak üzere İslâm dünyası, belki de İslâm tarihinde ilk defa İran'da olup bitenlere ve bu ülkede vücut bulan fikir ürünlerine, dinî mücadele biçimine, Şiîliğe bu ölçüde yakından bakma ve ondan tercümeler yapma, etkilenme noktasına gelmiş oldu. Belki de Türkiye ve dünyadaki eğitimli genç Müslümanlar İkinci Dünya Savaşı sonrasında Müslüman Kardeşler'in devrimci ve dünyaya meydan okuyan düşüncesini, aktif dinî tavrını ve sert muhalefet edasını, başka bir coğrafyada ve farklı dinî anlayışlardaki insanların hareketlerinde ve kalemlerinden çıkma eserlerde görüyor gibi oldular. Hasan el-Benna ve Seyyid Kutub'un en kaliteli eserlerinden en zayıf yazılarına kadar bütün müellefâtını Türkçeye aktarma ve kazandırma gayreti, hevesi (ve kısmen kurgusu) bu sefer Humeyni, Mutaharri, es-Sadr ve Ali Şeriati'nin, daha sonraları Süruş'un yazdıkları için tekrarlandı ve sanıyorum ikinciler birincileri bir ölçüde gölgeledi. Fakat İranlı-Şiî yazarlardan yapılan ilk tercümelerin başlıkları ve muhtevalarının, Müslüman Kardeşler üzerinden bütün İslâm dünyasına, bu arada Türkiye'ye yayılan aktivist ruha ziyadesiyle uygun ve mutabık olduğuna işaret etmek lazım. İlk tercümelerin müellif ve eser isimlerine bakmak bile bu tespit için bir fikir verebilir:

- Humeynî, *İslâm Fıkhında Devlet*, çev. Hüseyin Hatemi, Düşünce Yayınları, İstanbul, 1979.
- Âyetullah Ruhanî-Muhammed Bakır es-Sadr, *İslâm Anayasa Hukuku*, çev. Abbas Ef'ali, Hicret Yayınları, İstanbul, 1979.
- Muhammed Bakır es-Sadr, *İslâm Ekonomi Doktrini*, çev. Mehmet Keskin-Sadettin Ergün, Hicret Yayınları, İstanbul, 1980.
- Ali Şeriati, *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kâmil Can, Düşünce Yayınları, İstanbul,1980.
- Ebulhasan Beni Sadr, *Devrim Muhafızlarına Konferanslar*, çev. Atilla Özdür, Piran Yayınları, İstanbul, 1981.
- Mutahhari, *Tevhidi Dünya Görüşü*, çev. Ali Miylanî, Pınar Yayınları, İstanbul, 1981.

Şiî müelliflerin kaleminden çıkma bu ve benzeri eserlerin ve onların ürettiği, yaydığı düşüncelerin bu kadar kısa zaman içinde ve kolaylıkla Sünnî ortamlara ve ülkelere intikal etmesi ve eğitimli genç Müslüman insanlar arasında ilgi ve kabul görmesi herhalde İslâm tarihinde ilk defa olan bir şeydi ve süreç tek etki üzerinden açıklanamayacak kadar karmaşıktı, uyarılmıştı.

Normal bir kültür ortamında aslında ikincilerin (İranlı müelliflerin) birincileri (Müslüman Kardeşler'e mensup müellifleri) de tekrar hareketlendirmesi ve oran olarak belki daha yukarıya çıkarması beklenirdi. Aslında bu beklentiyi kuvvetlendirecek önemli bir unsur da vardı; devrimin ardından İranlı-Şiî yazar-

lar içinden Türkiye'de, genç İslâmcı ve milliyetçi çevrelerde en çok kabul gören ve okunan kişi olarak Ali Şeriati'nin[3] fikirleri ve söylemi, ana hatları itibarıyla Şiî unsurları da içine almış veya Şiîleştirilmiş Müslüman Kardeşler söylemi idi. Buna rağmen netice farklı tezahür etti, İran Devrimi hissiyatının sürüklediği tercüme hareketi Müslüman Kardeşler'den olan tercüme hareketini bir ölçüde dengeledi, hatta geriletti.[4]

Müslüman Kardeşler'in hem hissiyat hem fikir düzeyinde zayıflamasını hazırlayan yahut kültürel şartları değiştiren üçüncü ve –kemiyet açısından değilse de keyfiyet itibarıyla– en önemli sebep, Türkiye'de bütün bu süreçlere paralel olarak yine 1980'lerden itibaren farklı bir düşüncenin ve bakış açısının da yeşermeye ve etkili olmaya başlamış olmasıdır (burada 12 Eylül Darbesi'ni ve çok yönlü etkilerini tekrar hatırlatmak gerekecektir). Kaynakları belki nispeten Nurettin Topçu'da bulunabilecek bu yeni çıkışın içerideki (yerli) kurucu ve taşıyıcı ismi İsmet Özel'dir, tercümeler yoluyla dışardan gelen birikimi ise gelenekçi/tradisyonalist ekole mensup yazarların eserleri oluşturacaktır. İsmet Özel'in 1978 yılında kitaplaşan ve etkileyici bir üslupla eski soru-cevap tarzlarını ve düşünme biçimlerini değiştirmeyi teklif eden *Üç Mesele: Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma*'daki yazıları İran Devrimi'nden ve 12 Eylül'den önce (evet onlardan önce) yeni bir dönemin müjdecisidir. İsmet Özel'in de dahliyle R. Guénon'dan yapılan etkileyici ve dönüştürücü ilk iki tercüme ise *Üç Mesele*'yi takip edecektir: *Modern Dünyanın Bunalımı* (1979), *Doğu ve Batı* (1980).

Bu yeni düşünce ve bakış açısı, kaynakları ve fikrî temayülleri başta olmak üzere, birçok bakımdan Müslüman Kardeşler'i ve İran'da devrimin başını çeken Usulîleri de kapsayan, Batılılaşma hareketlerinin kısmen muvafık bir uzantısı durumundaki yeni (modern) İslâm düşüncesinin/İslâmcılığın ciddi bir tenkit süzgecinden geçirilmesi zaruretini de dile getirmektedir. Bu düşüncenin taşıdığı yeni yaklaşım tarzı, çağdaş İslâm düşüncesinin pek de tartışılmadan, süreçlerin veya maddî şartların, ihtiyaçlar ve zaruretlerin zorlamasıyla benimsediği fikir, hüküm ve kabullerin klasik İslâm düşüncesine ve "gelenek"e yüklediği menfiliklerin, indirgemeci şablonların soğukkanlılıkla yeniden ele alınmasını da gündeme getirecektir.[5]

Nihayet dördüncü sebep olarak İslâmi endişe sahiplerinin, İslâmcıların, cemaat ve tarikatların 12 Eylül Darbesi'nden itibaren giderek daha fazla sistemin (bürokrasinin, ticaretin, üniversitenin, siyasetin...) içine dahil olmaları/çekilme-

3 Devrimin ilk yıllarında İran'da Ali Şeriati'nin eserlerinin basılması ve satılması yasaklanmıştı fakat dışarıda, bu arada Türkiye'de tercüme edilip yayımlanması için İran destek ve teşvikte bulunuyordu. 1905 yılı ve sonrasında Fransa'nın papazlara yaptığına benzer bir muameleydi bu.

4 Ali Şeriati'nin Türkçeye aktarılması ve etkileri konusunda ayrıca bkz. (Öz, 2013a; Üzer, 2013: 477-494).

5 R. Guénon dışında gelenekçi ekolden eserleri tercüme edilenler arasında Frithjof Schuon, Seyyid Hüseyin Nasr, Martin Lings, Titus Bruckhardt ve Abdülkadir es-Sufi zikredilebilir. Gelenekçi ekolün Türkiye'ye intikali ve etkileri konusunda bkz. Kutluer (2013: 404-448).

leri ve muhalif damarlarından ziyade uyum ve katılma (entegrasyon) istikametinde akan temayüllerinin öne çıkması ve kuvvetlenmesidir. Soğuk Savaş sonrasının ana istikameti (belki dayatması) olan küreselleşme politikalarına (liberal ekonomi, çoğulcu demokrasi, çevrecilik...) katılmak konusunda bu çevrelerin gösterdiği heves ve arzu uyumun ilk açık işaretlerini kuvvetlendirmişti. Bir arada yaşama, Medine Vesikası, dinlerarası diyalog, çok-hukukluluk, insan hakları, etnisiteleri tanıma, hoşgörü ve sivil toplum edebiyatları buna paralel olarak geldi ve şaşırtıcı denecek rahatlıkta kabul gördü. Sadece "adil düzen"in "milli görüş"le mukayeseli tetkiki veya Fethullah Gülen cemaatinin sisteme uyum ağırlıklı hareketlerinin takibi, nihayet bu geniş çevrelerin yayın organlarının (gazete, dergi, televizyon) ve kitaplarının isimleri, dosya başlıkları, kapakları ve muhtevalarında öne çıkan meseleler, söylem analizleri bile bu hat üzerindeki ciddi değişmeleri önümüze getirecektir.

Erken tarihi 1950'li yıllara kadar götürülebilecek olan bu sisteme katılma/çekilme hareketleri elbette tek taraflı işleyen ve muhalefet damarını bütünüyle dumura uğratan bir çizgi olarak düşünülemez. Belki muhalefet biçimini ve ses yükseltme tarzını değiştirdiğinden bahsetmek daha doğru olur. Çünkü İslâmî endişe sahiplerinde ve dinî gruplarda devlete katılma ile devletten korunma fikirleri, insiyakları, güdüleri (alt bir örnek olarak Diyanet'te görev alma ile Diyanet'ten korunmadan da bahsedebiliriz) yan yana olagelmiş ve birlikte gelişmiştir. Birlikte var olan iki davranış biçiminin de kuvvetli tarihî ve kültürel kaynakları, âhir zaman inancına kadar uzanan dinî temelleri vardır. Araştırmalarda genellikle ihmal edilen bu çift taraflı durumu hesaba katarak şu veya bu düzeyde sisteme katılmanın/çekilmenin ehlileştirici ve radikal fikirlerden, bu arada (eski) Müslüman Kardeşler, Cemaat-i İslâmî fikriyatından uzaklaştırıcı bir tarafının olduğu herhalde şüphe götürmez

## Aktarıcı ve taşıyıcı unsurlar

İhvan-ı Müslimin'in Türkiye'de yeni bir din anlayışı ve yeni bir dinî hayat arayan aktivist ve entelektüalist İslâmî hareketler ve temayüller üzerinde var olan yeri ve etkisi 1980'li yıllardan itibaren artık büyük ölçüde hayatî ve canlı bir mesele olmaktan çıkarak daha ziyade "tarihî" bir mahiyete veya zamanında etkili olmuş bir kaynak şekline bürünürken, "Müslüman Kardeşler Türkçeye hangi şartlarda ve kimler üzerinden tercüme edildi; –gerçek bir karşılık bulması mânasında– tercüme edildi mi?" soruları, sorulması ve cevabının aranması için geç kalınmış sorular değil mi? Bize kalırsa hem yakın geçmişin ve bugünün yeni İslâm düşüncesi, yeni dinî hareketler ve oluşumlar zaviyesinden değerlendirilmesi hem de geleceğe yönelik tahminlerin, sıhhatli akıl yürütmelerin yapılabilmesi biraz da bu soruların ciddiye alınmasıyla alakalı gözükmektedir. Çünkü canlılığın azalması hâlâ etkisinin olmadığı ve olmayacağı mânasına gelmeyecektir. Ayrıca

benzer hadiselerle tekrar karşılaşabiliriz. Onun için hem intikal süreçlerini, taşıyıcıları ve belki sürecin psikolojisini hem de bıraktığı müsbet izleri, problemli noktaları ve tortuları bugünün şartlarında bir daha müzakere etmek bir ihtiyaç ve bir vazifedir.

Müslüman Kardeşler fikriyatının ve kurumsallaşmasının oluştuğu yıllarda (1928-1942) Türkiye'nin dinî, siyasî ve kültürel tercihleri, yönelişleri hayli farklıydı. Bu farklılık ülke dışında İslâm dünyasından büyük ölçüde kopmaya, ülke içinde ise İslâm'dan şu veya bu düzeyde uzaklaşmaya, İslâm'ın anlaşılma ve yaşanma düzeylerini aşağıya doğru çekmeye, din eğitimi ve dinî kurumları baskı ve kontrol altına almaya, sınırlandırmaya doğru akıyordu. En yumuşak ifadesiyle İslâm'ın, Müslümanlığın üzeri çok yönlü olarak kalın bir şalla örtülmek isteniyor, din vicdanî ve şahsî bir alana hapsediliyor, tezahürleri ve sembolleri sınırlı ve etkisiz bölgelere çekiliyor, bir kısmı irtica sembolü üzerinden baskılanıp biçimsizleştiriliyordu.

Hilafetin ilgası başta olmak üzere 1924 yılı sonrasında gerçekleştirilen inkılaplar, Müslüman ülkelerde umumiyetle şaşkınlıkla karşılanmış ve Millî Mücadele yıllarında Ankara ile oluşan müsbet hava, dayanışma, iletişim-haberdarlık ve akışkanlık (ki bu müsbet unsurların yakın temelleri Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya savaşları sırasında atılmıştı) yerini mesafelere, kırgınlık ve küskünlüklere, özellikle okumuşlar ve siyaset seçkinleri düzeyinde yer yer düşmanlıklara bırakmıştı.

Aslında Arapların meskûn olduğu bölgelerle Türkiye arasındaki bağların problemli hale gelmeye başlaması ve zayıflaması yeni değildi. Fakat Türkiye 1924 yılına kadar her halükarda bütün İslâm dünyası için ümit odağı olma özelliğini alenen veya zımnen korumaya devam etmişti. Böyle bir ümidin, bütün menfi şartlara rağmen yaşamasında halifelik kurumunun ve Türkiye'nin doğrudan sömürge haline getirilememiş, gelenekleri olan, arkasında uzun Osmanlı tecrübesi bulunan bir ülke oluşunun önemli bir payı vardı.

* * *

Türkiye'nin ve Türk siyasî hayatının İslâm dünyasıyla din ve kültür merkezli bir alışverişi kalmamasına rağmen Mısır'da dinî ve millî duyguları çok canlı fakat Ankara'ya mesafeli bir Türk çevresi vardı. II. Abdülhamit devrinden itibaren Kahire merkezli olarak oluşan, büyük ölçüde İttihatçı veya sürgün Türk aydın ve ulema muhitini ve etkilerini şimdilik bir tarafa koyarsak, Cumhuriyet devrinde oluşmuş bu çevrenin bir ayağını, oradaki ulema sınıfı ve aydınlar arasında bir yer edinmiş olan Mısır'a göçmüş/sığınmış Zahidü'l-Kevseri, şeyhulislâm Mustafa Sabri, Yozgatlı Mehmed İhsan efendiler ve ömrünün yaklaşık son on yılını orada geçirmiş Mehmet Akif gibi Türk hocalar ve aydınlar oluşturuyordu. 1924 yılında medreselerin kapatılmasının ardından dinî tahsil görmek için Mısır'a giden, Ezher'de (aynı zamanda Suriye'de, Suudi Arabistan'da) okuyan Türk talebeler bu

çevrenin ikinci önemli ayağı ve halkasıydı.[6] Buna bir de Balkanlar'ın elden çıkması ve oradaki dinî eğitim kurumlarının zayıflaması üzerine özellikle Yugoslavya'dan, Bulgaristan'dan Mısır'a okumaya giden ve daha sonra Türkiye'ye dönecek Ahmet Davudoğlu, Ali Yakup Cenkçiler ve Osman Keskioğlu gibi isimleri ilave etmek gerekiyor. 1960'lı yıllarda Müslüman Kardeşler'e mensup yazarların eserlerinin Türkçeye tercüme edilmesinde ve bu fikirlerin Türkiye'ye intikalinde bu insanlardan bir kısmı iradî-planlı veya tesadüfen "aktarıcı" ve "taşıyıcı" rolü üstlenirken bir bölümü de böyle bir ilginin ve zeminin oluşmasında doğrudan veya dolaylı yollarla katkıda bulunmuştur. Uluslararası şartların elverişliliği (bazen uluslararası siyaset merkezlerinin doğrudan yönlendirici müdahalesi ve tahriki de olabiliyor) ve Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ile İhvan-ı Müslimîn'in İslâm ülkelerine, bu arada Türkiye'ye ve hatta bütün dünyaya sesini duyurma, açılma ve ulaşma idealleri, buna aracılık eden insanların gayretleri olmasaydı, bu şartlar bir araya gelmesiydi, belki bu homojen olmayan Türk topluluk, aktarma görevinde fazla başarılı olamayacaktı. Lâkin İhvan'ın Türkiye'ye uzanmak için tanıdık Türk okumuşlarla Mısır'da karşılaşması, memleketlerine farklı dinî fikirler ve sesler taşımaya zaten hazır, ayrıca Müslüman Kardeşler'e, hususen Hasan el-Benna'ya ilgi ve sevgi duyan, onu tanıyan, sohbetlerine katılan (belki bir kısmı şu veya bu seviyede doğrudan teşkilatın içinde yer almış) insanların müsait ve açık oluşlarıyla çakışınca uygun şartlar biraz da kendiliğinden vücut bulmuş oldu. Bu noktada unutmamak gerekir ki İhvan'a mensup fikir adamlarının eserleri, Türkiye'de ilk defa Mısır'da tahsil için bulunmuş, orası ile bağları olan kişiler tarafından tercüme edilmiş, ettirilmiş ve yayımlanmıştır. Mustafa Runyun, Ali Yakup Cenkciler, Ali Özek, Abdülkadir Şener, İsmail Hakkı Şengüler, Emin Saraç, Mustafa Mutlu ve Ali Arslan Aydın bunlar arasında zikredilebilir.

## Zeminin ve şartların imkânları ve zorlukları

Eğitimli genç mütedeyyin nesil üzerinde hem fikir ve bakış açısı hem de siyasî ufuk, mücadele tarzı, söylem ve mantık itibarıyla hayli etkili olmuş Müslüman Kardeşler külliyatının Türkçeye ve Türkiye'ye aktarılması büyük ölçüde 1960'lı, 1970'li yıllarda gerçekleşti. Tercümelerin asıllarına uygunluk derecesi ve Türkçelerinin kalitesi her zaman tartışmaya açık olmakla beraber bugün için bile önemsenmesi gereken bu yayın faaliyetinin birçok bakımdan tenkit ve değerlendirmeye tabi tutulmasına ihtiyaç vardır. Bu tenkit ve değerlendirme elbette o yıllardaki Türkiye'nin, İslâm dünyasının ve dünyanın siyaset ve fikir itibarıyla ana istikametlerini hesaba katmak zorundadır. Daha sonraki yıllarda değişen, farklılaşan ve devam

6 O yıllarda Mısır'da tahsil gören Ali Ulvi Kurucu'nun (2007, I: 265-393; II: 29-329) ve Ahmet Muhtar Büyükçınar'ın (1997, III: 730-1072) hatıraları ve intibaları orada bulunan hem hoca hem de talebe düzeyindeki Türklerin zihniyet dünyasını, hissiyatını, arayışlarını, ilgi ve irtibatlarını vermesi açısından önemlidir. Ayrıca bkz. (Saraç, 1999: 33-38; Özek, 2012: 58-138, 231-237; Şener, 2011 [2013]: 21-29, 52-67; Boyacılar, 2013: 43-188).

eden unsurları, etkileri tespit etmeye yöneldiğimizde ise bu ihtiyaç ve zaruret kendisini daha kuvvetli bir şekilde hissettirecektir.[7] Onun için bu tercümeleri mümkün ve belki de gerekli kılan şartlara göz atarak işe başlamak uygun olacaktır:

1) Türkiye çok partili hayata geçmeye başladığı ve dinî hayat üzerindeki siyasî baskılar nispeten zayıfladığında halktaki dinî bilgilere olan ihtiyaç ve açlık kendini çok belirgin olarak hissettirdi ve açık veya örtük bir talep olarak dışarıya yansıdı. Halkın ve okumuşların 1928 öncesinde bu ülkede üretilmiş kaynaklardan yararlanma şansı, Harf İnkılabı dolayısıyla ve kitapların piyasadan çekilmesi yüzünden hemen hemen yok gibiydi. Bir kısmını Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bastığı ve tek partili yıllarda önemli bir boşluğu dolduran mevcut kitapların tamamı değilse de mühim bir bölümü ise yeni dönemin şartları içinde bilgi seviyesi ve hissiyat itibarıyla yetersizdi, eskimişti.[8]

Yeni Türkçe dinî teliflerin ortaya çıkması hem bir zamana ihtiyaç gösteriyordu hem de ulema sınıfından geride kalanlar, bir miktar yaştan ve yorgunluktan, biraz korkudan, büyük ölçüde kırgınlık ve küskünlüklerin beslediği meseleden uzaklaşmışlıklarından dolayı gittikçe artan bu büyük ihtiyaca cevap vermek ve boşluğu doldurmak için pek de istekli, donanımlı ve hazırlıklı sayılmazdı. Dünyayı, İslâm dünyasını takip imkânları fiilen yoktu, çevreyi ve problemleri takip iradesi fikir ve talep olarak çokları için alt seviyelere inmişti. Dilleri ve dinî meseleleri ele alış biçimleri de süratle değişen zamana, yeni eğitim süreçlerine uyumlu değildi. Bu insanlar, tek parti yönetimi sırasında bile büyük bir cesaret ve gayretle sürdürdükleri ders okutma faaliyetlerini, çok-partili hayata geçildikten sonra artırarak devam ettirdiler. Fakat belli insanlara ulaşan ve sınırlı mekânlarda kalan gayretlerinin yayın yoluyla kalabalıklara ulaştırılmasına uzun müddet sıcak bakmadılar, daha doğrusu bundan titizlikle kaçındılar.

Yeni yetişen genç ve heyecanlı Müslümanların, tahsilli dindarların din anlayışlarındaki ciddi değişmeleri, özellikle kaynaklara (Kur'an ve Sünnet'e, Asr-ı Saadet'e) dönüş hareketine olan ilgileri ve bir taraftan tenkitçi, diğer taraftan talepkâr tutumlarını anlamaya emek verip buna paralel eserler ve yorumlar ortaya koyma iktidarları ve arzuları yoktu. Sistem tartışmaları, İslâm nizamı vurguları, kapitalizm ve komünizm münakaşaları ile mesafeli idiler. Hatta böyle bir düşünceden uzak, bu tür yönelişleri dinen yanlış ve siyaseten tehlikeli gören bir yapıda oldukları bile söylenebilir.

---

7 İhvan-ı Müslimîn ve Cemaat-i İslâmî'ye mensup müelliflerin eserlerinin Türkçeye tercümeleri üzerine –Ahmet Köroğlu'nun henüz kitaplaşmamış doktora tezi kısmen istisna edilirse– henüz büyük bir çalışma yapılmış sayılmaz. Dolayısıyla hangi eserlerin kim ve hangi yayınevi tarafından, ne zaman tercüme edilip basıldığı, tercümenin kalitesi ve eserlerin aslına uygunluğu gibi konularda vasıflı ve açıklamalı bibliyografik çalışmalara ve tanıtma bilgilerine sahip değiliz (Yusuf Ünal ve Ahmet Köroğlu'nun benim de istifade ettiğim künye çalışmaları henüz yayımlanmadı). İhtiyaçlarımıza tam cevap vermemekle beraber tercümelere ve künyelere de temas eden çalışmalar için bkz. (Anay, 2001; Bulut, 2013; Türkmen, 2013; Birışık, 2013).

8 Tek partili yıllarda dinî yayıncılık ve bunların problemleri konusunda bkz. (Kara, 2016: 415-500).

Tercümelerde rol sahibi olmuş bir yayıncının tespitleri, bir tarafın bu "eski" nesle bakışını ve tercümelerin yeni yaklaşımlara ve arayışlara nasıl cevap teşkil ettiğini vermesi bakımdan zikre değer:

> Bizim nesilden hiçbir kimsenin *dinin temel kaynaklarından haberi yoktu.* Olsa bile bu kaynakların *çağımıza yorumlanması* gerekmekteydi. Böyle bir işi yapacak kimse de görülmüyordu ülkemizde. Çünkü korkunç bir kimlik erozyonuna uğramıştı halkımız. Eski telakkilerin, adetlerin ve dünya bakış açılarının çoğundan kurtulmak lazımdı. (...) Bu dinin [İslâmiyetin] *yaşanan hayat* hakkında neler dediğini bilmiyorduk. Bizim bildiğimiz mağfiret, teslimiyet ve itaat terbiyesi idi. (...)
>
> [15 Şubat 1965 tarihinde Hilal Yayınları ve *Hilal* dergisinin yayın işini üstlendiğimizde] yerli düşünürlerin ve yazarların çok büyük bir kısmı resmi güçlere hizmet verip idare ediyordu. Hizmet vermeyen vatan ve millet severler ise hem dinin asıl kaynaklarından haberleri olmadığı hem de sistemin takibinden kurtulamadığı için *medeniyet kavgası* bağlamında suya sabuna dokunmaz şeyler söylüyor ve yazıyordu. (...) Böyle *çorak bir sosyal, siyasal kültürel şartta ne yapılabilir*, doğrudan beşerin ihtiyaçlarına hitap eden Marksizm nasıl önlenebilirdi, sorusuyla kavrulan beyinlerimiz bizi yurtdışında arayışlara itti nihayet. (...)
>
> Bir de baktık ki özellikle de Pakistan ve Mısır'da çok gelişmiş mümin beyinler vardı. Bu beyinler İslâm dininin *bir sosyal ve siyasal din hüviyet taşıdığını, çağa hakim güçlerin kurduğu dünyaya alternatif olacak tek dünya görüşü olduğunu* vurguluyordu. Hem de doğrudan doğruya dinin temel kaynağı olan Kur'an ile irtibatlandırarak yapıyorlardı bu işleri. *Tabii bunlara sarıldık büyük bir heyecanla.* (...) (italik vurgular bizim) (Kazdal (2004: 274-275).

O zor yıllarda dinî yayıncılıkla uğraşan kişilerin ve özel müesseselerin seviye ve performansları ile neşriyat ufuklarının büyük ölçüde sıradan, üslupsuz ve kalitesiz olduğuna da işaret etmek gerekecektir. Müelliflerin azlığı, yayın bilgisi yetersizliği, maddî imkânsızlıklar ve devam edegelen yasaklar, korkular bu olumsuzlukları artıran veya normalleştiren bir rol oynayacaktır. Daha sonraki yıllarda İstanbul'da "Beyaz Saray Yayıncılığı", Ankara'da ise "Hacı Bayram Yayıncılığı" adlarını alacak olan ticaret öncelikli veya dinî grup mantığıyla hareket eden, halkın dinî hissiyatına hitap etmeyi neredeyse tek hedef olarak öne alan bu neşriyat tarzı kalite gözetmeyen, estetikten ve ilmî hassasiyetlerden uzak, rejim tenkitlerini kaba ve genellemeci tarzda yapan bir yapıya sahiptir.

Nurettin Topçu'nun tam da bu yıllarda (1967) dinî yayıncılığın mevcut durumunu sert bir tenkide tabi tutarak istismarcılık ve inkârı artırma olarak değerlendirmesi zikre değer:

> Son yıllarda yapılan İslâmî neşriyatın, çoğunluğu diğer İslâm ülkelerine ait olan pek azı istisna edilirse, geri kalanı halkın dinî duygusunu istismar etmesini bilenlerin ilim adı altında ileri sürdükleri temelsiz, metodsuz, tenkitsiz ve hakikatla ilgisiz malumatfuruşluklardır. Bu hal, ilim zihniyetini aramaya muhtaç olduğumuz zaman, yine belki yakın gelecekte İslâm kültürünün, esasında haksız ve yersiz inkârını doğuracak ve

> hakikat arayan dimağları Batıya çevrilmeye mecbur edecektir. Ruhî tatminsizliklerden bunalmış bir devirden çıkarak nura kavuşma iştiyakıyle yanan masum bir halkın samimi isteğine cevap aranırken, kütlenin bu temiz iştiyakını kazanç vesilesi edinerek ortaya atılan kalemlerin bugünkü samimiyetsiz gayretleri yarınki ruhî anarşiyi doğurabilecek mahiyettedir. Bunlar ikinci ve evvelkinden daha kasvetli bir inkâr devrini açabilirler (Topçu, 1967, 5).[9]

2) Bu tercümeleri mümkün ve gerekli kılan bir diğer husus, doğrudan 1949 ve 1951'de açılan İmam Hatip Okulları, bu okulların devamı olarak 1959'da açılan Yüksek İslâm Enstitüleriyle o zaman tek olan ve 1949'da açılmış Ankara İlahiyat Fakültesi'yle ilgili olsa gerektir. Dinî eğitim vermek, din adamı ve din mütehassısı yetiştirmek üzere orta, lise ve yüksek tahsil seviyesinde açılan bu eğitim kurumları çok yönlü olarak âcil ve çeşitli yeni bir dinî neşriyat hareketine olan ihtiyacı artırdı ve besledi. Öğrencilerin bilgilerini artırmak, idealist ilgilerine cevap bulmak ve İslâm dünyasındaki fikir hareketlerinden, hatta dünyanın gidişinden şu veya bu ölçüde haberdar olmak için okuyacakları kitapların olmayışı gibi vâkıalar bir yana dinî ilimleri konu edinen derslerinde takip edebilecekleri ders kitapları bile yoktu. Ahmet Hamdi Akseki'nin, ilk baskısı 1935 yılında yapılan *İslâm Dini* kitabı ile Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk baskısı 1947-1949 yılları arasında fasiküller halinde yapılan *Büyük İslâm İlmihali*'nin nerede ise 1970'li yıllara kadar İmam Hatip Okullarında, farklı dersler (Akait, Fıkıh, Siyer) için ders kitabı olarak okutulup takip edildiğini bu çerçevede hatırlatmak uygun olacaktır.[10]

Mevdudi ve Nedvi gibi Cemaat-i İslâmî mensuplarından ve Müslüman Kardeşler'den yapılan tercümelerin bilgiden ötede kuvvetli ve güven telkin eden bir dinî-fikrî hissiyat, dünyada olup bitenlerden haberdarlık, nihayet iddia/dava düzeyinde İmam Hatip Okulları çevresine, onların yeni arayışlarına, yeni din-hayat anlayışına ve mantalitesine, bu arada lise ve üniversite eğitimi alan mütedeyyin aile çocuklarının temayüllerine ve kendi ailelerinden farklı istikametlere kayan yeni okuma ve din-kültür anlayışlarına büyük ölçüde uygun düştüğü rahatlıkla söylenebilir.

---

9 H. Hatemi'nin, *İslâm Açısından Sosyalizm* kitabına Topçu'nun yazdığı Önsöz. Topçu 16 Şubat 1969 tarihinde Amerikan 6. Filosu'nu protesto için Taksim'de toplanan solcu gruplara muhafazakârların saldırması (Kanlı Pazar hadisesi) üzerine kaleme aldığı "Kin ile Din Birleşmez" başlıklı istisnai ve sert yazısında da ortamı hazırlayan sebeplerden biri olarak devrin dinî yayıncılığı için ağır sayılabilecek tenkitler yapmaktadır (Topçu, 1969; 1998: 223). Topçu'nun şu sözleri sert üslubunun bir örneğini göstermektedir: "[Taassup sahipleri] sözde dinî neşriyat ve çalışmalarla İslâmı yeniden canlandırmayı hedef tutan bir cereyanın önderleri ise istismarcılar, menfaatçı ve cahil kimselerdir" (1997: 21, 141). Necip Fazıl'ın da dinî yayıncılık sektörü için benzer ifadeleri vardır: "Halkta bunları ["mukaddesat simsarları"nı] tanıyacak, bunlarda da Hak'tan utanacak bir idrak zerresi doğmadıkça, düne kadar tahtakurusu deliklerinde barınıp bugün havalar ılıklaştıkça ortalığı saran bu haşarattan kurtulmaya ve İslâm davasını kurtarmaya imkân mevcut değildir. Dışarısı kadar içimizi de DDT ile temizlemek borcundayız" (2009: 387).

10 Bu konuda, bizim talebelik yıllarımıza kadar uzanan yaşanmış bazı tecrübeler ve hatıralar için bkz. (Karaman, 2008, II: 15 vd.).

Müslüman Kardeşler'e ve Cemaat-i İslâmi'ye mensup yazarlara ait eserlerin Türkiye'ye aktarılmasında önemli roller üstlenen aktörlerden biri, yaptığı yayının İmam Hatip Okullarıyla ilişkisine de açıkça işaret eder:

> O günlerde yeni açılan İmam Hatip Okullarından yetişen gençler yeni bir bina yapacaklardı. Ama malzemeleri yoktu. Onların ufkunu açacak, onlara malzeme olacak yeni kitaplar ve yeni yorumlar lazımdı. Ve bir gece tüm İslâm ülkelerindeki yaşayan İslâm âlimlerinin eserlerini çevirtip Türkiye'de yayınlamağa karar verdim. Böylece onlara yapacakları bina için malzeme sağlamış olacaktım. Sanırım bunda da başarılı oldum (Özcan, 1986: 40).[11]

İmam Hatip Okulları çevresi, hoca ve talebeleri kısa bir zaman sonra Arapçadan yapılan tercümeleri hazırlayanlar arasında da yer alacaktır. Bu tercümelerin bir kısmı yayıncıların teklifleri üzerine hazırlanırken bazıları da bizzat mütercimleri tarafından tesadüflerle veya şuurlu olarak seçilmiş ve faydalı, gerekli görülerek tercüme edilmiş ve yayımlatılmıştır.[12]

Dil ve üslup itibarıyla İslâm dünyasındaki bağımsızlık hareketlerine çok şey borçlu olan Müslüman Kardeşler fikriyatı İkinci Dünya Savaşı sonrasında büyük oranda emperyalizm karşıtlığı üzerinden ABD ve kapitalizm aleyhtarı, İslâm devleti ve İslâm toplumu vurguları olan, sosyal dayanışmacı, toplumcu, devrimci, bazen de açıkça sosyalist (hatta dil itibarıyla bir ölçüde Marksist) muhtevalı, yer yer slogancı, yüksek sesli ve bağımsızlık peşinde, tenkitçi ve reddiyeci etkili ürünler vermiş, çok sayıda aforizmalar, karşılık bulan sloganlar üretmişti. Kaynaklara (Kur'an İslâmına ve Asr-ı Saadet'e) dönüş fikrinden kuvvet alan bu dil ve muhteva açık veya örtük olarak geleneksel din ve ahlâk anlayışını hem kişi hem de toplum ve siyasî yapı düzeyinde değiştirmeyi ve dönüştürmeyi, daha aktif ve daha fazla talepkâr bir toplumsal ve siyasî yapı kurmayı, Kapitalizm ve Komünizm karşısında yeni bir sistem (İslâm nizamı) inşa etmeyi savunuyordu. Onlara göre dünyaya meydan okumayan, mevcut siyasî yapılarla mücadele etmeyen, alternatif ve müstakil bir sisteme varma amacı taşımayan, bunu istemeyen şahsi dindarlıklar, aktif muhalefetten kaçınan dinî gruplar (cemaat ve tarikatlar) sert tenkitleri hak eden, belki "din dışı" bir yerde idiler.

İhvan-ı Müslimîn literatürü yeniden yorumlanan "tevhid" fikri (hem Yüce Allah'ın bir ve tek oluşu hem de dini anlamada, siyasî ve toplumsal yapıda birlik fikri) üzerinden daha sıkı ve mütecanis-tektip bir inanca, bir düşünceye ve yapıya kavuşmak için sadece yabancılar/kâfirler için değil, hem inanç ve fikir hem de yaşantı itibarıyla bazı Müslüman kişi ve gruplar için de dışlayıcı bir

---

11 1969-1973 yılları arasında Fatih/Çarşamba'daki İstanbul İmam Hatip Okulu'nda okurken Cuma namazı için gittiğimiz Fener'deki Hızır Çavuş Camisi'nin imamı (İmdat Kaya) Müslüman Kardeşler'e mensup yazarların Arapça kitaplarını vaaz ve hutbe kitabı olarak yaygın bir şekilde kullanır, metinlerini okuyarak tercüme eder ve açıklardı.

12 Bu konuda bkz. (Öz, 2013: 54-63).

anlayış oluşturmayı da teklif ediyor, öngörüyor, bunu yapıp yayıyordu. Tekfir ve cihad kavramları bir yerden sonra içeriye doğru işleyen unsurlara da sahip olmuştu. Bu anlayış, neticeleri itibarıyla İslâm ve Müslümanlık dairesini sıkılaştırıcı fakat aynı zamanda daraltıcı ve bazı Müslümanları ve din anlayışlarını dışlayıcı bir rol oynuyordu. Ama her ikisi de ideolojik mânada işe yarıyor, talep doğuruyordu.

Müslüman Kardeşler'den tercümeler böyle bir ortamda başladı ve uzun müddet sürdü. Yükselen ihtiyaçlara süratle cevap verebilecek, gerçekleştirilmesinde büyük zorluklarla karşılaşılmayacak, dönemin hissiyatına, büyük ve sistemik okumalar bekleyen arayışlarına da uygun düşen bir imkân, çok planlı programlı olmasa da kötü kullanılmış sayılmaz. Çünkü bir kısmına işaret ettiğimiz özellikler Türkiye'deki yeni gelişmelere, bu arada 1960 İhtilali sonrası solun ve milliyetçiliğin, paralel olarak yeni İslâmcılığın yükselişe geçen yeni hareketliliğine uygun bir manzara arz ediyor ve Müslüman Kardeşler'in intikalini kolaylaştırıyor, süratlendiriyordu.[13]

3) Uluslararası etkiler, yönlendirmeler, icbarlar veya dış sebepler başlığı altında toplanabilecek bir grup etken de hiç şüphesiz tercümelerin zamanlaması, istikameti ve kişi-kurum (mütercim, yayınevi, yayıncı, muhatap kitle...) organizasyonları açısından önemli bir alan olarak ele alınmayı hak ediyor. Bu meyanda en azından Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda ABD eksenine doğru kayması ve doğrudan Rus tehdidi ile irtibatlı olarak Komünizm, hatta Sosyalizm aleyhtarı bir siyasî tavır takınması, bunun tabii bir neticesi olarak da, DP iktidarından itibaren giderek artacak bir tarzda kapitalist kültürün yaygınlaşmaya başlaması vâkıaları ve Yeşil Kuşak projesi hatırlatılmalıdır.

Siyasî merkezin, Ankara'nın muhtemelen kısmen edilgen, yer yer iradî olduğu anlaşılan bu ABD-Kapitalizm yanlısı tavırları dış desteklerle ve yönlendirmelerle birlikte, her kesimde olduğu kadar –belki dinî-millî sebeplerle biraz daha fazla olarak– Müslüman muhafazakâr, milliyetçi kesimde ciddi sayılabilecek bir karşılık buldu.[14] Bu karşılık ve kabullerin bir kısmı tahmin edilebilir cinstendi fakat önemli bir bölümü düzenli ve programlı olarak uyarılmış tepkiler olduğu intibaını veriyor. Şu veya bu düzeyde demokratikleşme çabaları, iktisadî politikalar, kalkınma-refah edebiyatı ve sanayileşme hamlelerinin beslediği sosyal hareketlilik, sol hareketlerin iktisadî alanı kültürel olarak da önemli hale getirmesi,

13 1960'lı yılların ikinci yarısında Mardin İmam Hatip Okulu'nda okuyan, sonra 1970'lerin başında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne geçen, daha sonra bu tercüme faaliyetlerine bizzat katılan bir yazarın o yıllarda Müslüman Kardeşler'e ve Cemaat-i İslâmî'ye mensup yazarların kitaplarını okumalarına ve hissiyatına dair şahitlikleri için bkz. (Eryarsoy, 2022: 74).

14 Nurettin Topçu "Din ile Kin Birleşmez" yazısında bu mantığı şöyle açıklıyor: "(...) Hadisenin sebebi âşikâr: Amerika Komünizme düşmandır; Komünizm de Müslümanlığa düşman olduğu için Amerika'yı desteklemek her Müslümanın üzerine vaciptir, bu belki de bir cihaddır. Desteklemek için ne lazımsa yapılır, gayeye varmak için adam öldürmek caiz olur; hele öldürülen Komünist ise" (Topçu, 1969; 1998: 220).

okuma-yazma oranının artışı, yeni şehirleşme ve göçler, yeni oluşmaya başlayan muhafazakâr-mütedeyyin küçük sermayedarların ortaya çıkması, radikal İslâmcılık da bu süreci besledi. İslâm iktisadı, faiz meseleleri, faizsiz bankacılık (finans kurumları/katılım bankacılığı), sosyal adalet ve sosyalizm tartışmalarının tam da bu sıralarda yükselmesi beklenebilecek bir durumdur.

İktisat-İslâm İktisadı ağırlıklı bu konularda Cemaat-i İslâmi ve Müslüman Kardeşler'e mensup müellifler tarafından birçok eserin yazılması ve peşi sıra Türkçeye tercüme edilmesi kronolojik olarak takip edilmesi gereken canlı ve dikkat çekici bir alana işaret ediyor. Karşılık ve okuyucu bulan bazı tercüme kitaplar, mütercim ve yayıncı bilgileri eşliğinde kronolojik olarak şöyle sıralanabilir:

- Seyyid Kutup, *İslâm'da Sosyal Adalet*, 2 cilt, çev. Yaşar Tunagür ve M. Adnan Mansur, Cağaloğlu Yayınları, İstanbul, 1962.
- Muhammed Hamidullah, *Modern İktisat ve İslâm*, çev. Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1963.
- Mevdudi, *İslâm'da Hayat Nizamı*, çev. İbrahim Düzen, Mustafa Topuz ve Bekir Başarıcı, Hilâl Yayınları, İstanbul, 1965.
- Mevdudi, *Faiz*, çev. M. Hasan Beşer, Hilâl Yayınları, İstanbul, 1966.
- Mannan, *Faizsiz Banka*, çev. M. T. Güran, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.
- Mevdudi, *İslâm'da İktisat Nizamı: İnsanlığın İktisadî Meselesi ve İslâm'da Çözüm Şekli*, çev. Tüzün Demirer, Hilâl Yayınları, İstanbul, 1966.
- Enver İkbal Kureşi, *Faiz Nazariyesi ve İslâm*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayınları, İstanbul, 1966.
- Seyyid Kutup, *İslâm ve Kapitalizm Çatışması*, çev. Mustafa Uysal, Dini Neşriyat, Konya, 1967 (Aynı kitabın ikinci tercümesi: *İslâm Kapitalizm Uyuşmazlığı*, çev. A. Niyazoğlu [Yaşar Nuri Öztürk], Hareket Yayınları, İstanbul, 1972).
- Cevdet Kayalar (İngilizceden derleyen ve çeviren), *İslâmî Sosyalizm*, Hüsnütıbaat Matbaası, İstanbul, 1967.
- Menna Kattan, *İslâmda Mülkiyet Nizamı*, çev. Mustafa Varlı, Hilal Yayınları, Ankara, 1967.
- Mevdudi, *İslâm ve Muasır Nizamlara Göre İktisat Prensipleri*, çev. İhsan Toksarı, Nida Yayınları, İstanbul, 1968.
- Maruf Devalibî, *Marksizm ve Kapitalizm Karşısında İslâm*, çev. Sadık Özem, Özek Matbaası, İstanbul, 1970.
- Abdülaziz el-Bedr, *Sosyalizm ve İslâm*, çev. Ali Kemal Saran, Şamil Yayınları, İstanbul, 1970.
- Mannan, *İslâm Ekonomisi*, çev. Bahri Zengin, Fikir Yayınları, İstanbul, 1973.
- Abdülaziz en-Neccar, *İslâma Göre Faizsiz Banka Kalkınma ve Sigorta*, çev. Hayrettin Karaman, Kalem Yayınları, İstanbul, 1976.

– Mustafa Sibai, *İslâm Sosyalizmi*, çev. A. Niyazoğlu [Yaşar Nuri Öztürk], Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.[15]

Böyle bir ortamda yeni unsurlar kazanarak teşekkül etmeye başlayan din, milliyet ve gelenek merkezli siyasî muhalefet hareketlerinin ve fikrî ayrışmaların aynı zamanda Amerika ve Yahudilik/Siyonizm aleyhtarı bir yönelişi ve "İslâm Sosyalizmi" seslerinden de güç alarak sol jargona doğru yaklaşan bir söylemi benimsemesi farklı ve mühim bir gelişme gibiydi. Belli belirsiz renkler taşıyan ama giderek sesini yükselten bu yöneliş aslında İslâmî hareketlerin ve yeni siyasî oluşumların kendilerini milliyetçi-muhafazakâr-sağ gruplardan ve siyasetlerden ayrıştırmaya, farklılaştırmaya başlaması mânasına da geliyordu. Nitekim MNP-MSP hareketinin 1960'lı yılların sonu, 1970'li yılların başında ortaya çıkması bu hareketlenmelerle uyumlu bir manzara arz ediyor. 1967 Arap-İsrail savaşında Müslüman Arap devletlerinin beklenmedik ağır bir yenilgi ile karşı karşıya kalmaları ve bunun doğurduğu derin problem, travma ve tedirginlikler de bu süreci her bakımdan takviye etti ve kemikleştirdi, belki aynı zamanda daha kullanışlı ve kırılgan hale de getirdi.

Tercüme eserlerin ilk yayıncı-mütercim-yayınevi-muhatap kitle organizasyonlarına dair maddi bilgiler ve elimizdeki bazı hatıra kırıntıları doğrudan ve anlamlı müdahalelere ve yönlendirmelere de işaret ediyor. Cemaat-i İslâmi ve Müslüman Kardeşler'e mensup yazarların eserlerini tercüme ettirip yayımlatmak konusunda ilk müteşebbislerden sayılan Salih Özcan ve onun kurduğu Hilal Yayınları, *Hilal* dergisi bu meselelerde, yerli ve yabancı birçok yerle irtibatlı olarak merkezî bir yere sahip gözüküyor. Bu önem hem sayı ve hacim hem de çevre şartları ve irtibat ağları itibarıyla dikkatleri hak edecek düzeydedir. Dahası Salih Özcan'ın kişiliği ve münasebetleri bazı ciddi sorular ve şüpheler davet edecek kadar karışıktır ve döneme, birlikte iş yaptığı insanlara göre zıtlıklar taşımaktadır.[16] Hilal Yayınları'nda çalışan ve *Hilal* dergisinin yöneticiliğini yapan birinin naif şahitliğini zikrederek devam edebiliriz:

15 Aynı yıllarda sağ ve sol cenahta yayımlanan birkaç telif eser de var: A. Cerrahoğlu [Kerim Sadi], */slâmiyet ve Sosyalizm Bağdaşabilir mi?-Isa Sosyalist midir?-Yeni Asrın Dini*, B. Kervan Matbaası, İstanbul, [1962?], 32 s.; aynı yazar, */slâmiyet ve Osmanlı Sosyalistleri: İslâmiyet ve Yöncü Sosyalistler*, Ersa Matbaacılık, İstanbul, 1964, 36 s.; Hüseyin Hatemi, */slâm Açısından Sosyalizm*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1967; Mehmet Şevket Eygi, */slâmiyet ve Sosyalizm*, Bugün Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1967. Hatemi'nin kitabı emek mahsulü ve hacimli bir kitap olmakla diğerlerinden ayrılır. Batılı yazarların bu konuyla alakalı bazı eserleri de sol ve Kemalist çevrelerce tercüme edilip yayımlanıyor. Bunlar arasında R. Garaudy'nin verimli denebilecek tartışmalara da kaynaklık eden *Sosyalizm ve İslâmiyet* (çev. Doğan Avcıoğlu, Yön, İstanbul, 1965) ile M. Rodinson'un */slâm ve Kapitalizm* (çev. Orhan Suda, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1978) kitapları zikre değer. İktisat tarihçisi Ahmet Debbağoğlu'nun (Tabakoğlu) 1970'li yıllarda *Hareket* dergisinde yayımladığı ve 1979'da */slâm İktisadına Giriş* (Dergâh Yayınları) adıyla kitaplaşan yazıları bu yeni yönelişleri Selçuklu-Osmanlı tecrübesi merkezli olarak ele alan ve değerlendiren ilk ciddi telif metindir.

16 Suudi Devleti'nin ve sermayesinin Türkiye'deki önemli aktörlerinden ve *Faisal Finans*'ın kurucularından Salih Özcan 3 Ağustos 2015'te vefat etti, cenazesi bir gün sonra Fatih Camii'nden, ertesi gün de Urfa'dan kaldırıldı. Cenaze ve defin haberlerinin Risâle-i Nur ve Gülen grubuna mensup yayın organlarına, internet sitelerine intikal biçimi, "saflık mı yoksa çok bilmişlik mi?"

> Çalışmalarımızın derin ve de kutsal devlet tarafından kullanıldığını anladığımda komaya girmiştim, altmışlı yılların ikinci yarısından sonra. Rahmetli Seyyid Kutub'un Türkçeye çevrilmiş olan ilk eseri *İslâm'da Sosyal Adalet* [çev. Yaşar Tunagür-M. Adnan Mansur, İstanbul, Cağaloğlu Yay., 1962, 2 C.] adlı kitabı çeviren Diyanet İşleri başkan vekili [yardımcısı] Yaşar Tunagür'ün MİT Müsteşarı [Mehmet] Fuat Doğu'nun ajanı olduğunu duyduğumuzda aklımız karışmıştı doğrusu. Devlet, yani asker ne maksatla Seyyid Kutub gibi radikal ve de fundamental bir Arabın (ki devlet koyu bir Arap düşmanlığını politikası haline getirmişti) çevirtsin ve neşir etsindi ki. (...) 61 anayasasıyla gelen yeni Marksist akımlar doğrudan insanın günlük ihtiyaçlarına hitap ediyor ve fakir halkın büyük fedakârlıklarla üniversiteye gönderdiği çocuklarını kolaylıkla avlıyordu. Bu durumda mücadele için sosyal dengeleri sağlayan İslâmdan başka alternatif kalmıyordu devletin elinde. Zaten, ekonomik eşitlik anlamındaki 'Sosyal Adalet' avazeleriyle ortalığa dökülen Marksistlerin bu sloganını boşa çıkarmak için, tercüme ettirilmiş ilk kitabın adına 'İslâm'da Sosyal Adalet' adı konmuş ve bu slogan Marksistlerin elinden alınmaya çalışılmıştı (Kazdal, 2004: 271-272).[17]

Kazdal'ın kendinden soyutlayarak aktardığı bilgi önemli olmakla beraber yorumu tek taraflı ve zayıftır. Ankara da İngiltere başta olmak üzere yabancı siyasî merkezler de İslâm dünyasındaki istisnasız bütün dinî hareketlerle güçleri ve donanımları ölçüsünde yakından ilgilenirler. Türkiye'de dinle irtibatsız hiçbir şey olmadığı için daha ziyade ilgilenirler. Onlar için önemli olan bir hareketin gelenekçi, şeriatçı yahut radikal, ılımlı olup olmaması değil, tehdit kapasitesi yahut kullanışlılık oranıdır. Aynı harekete, kişiye ve kitaba gösterilen ilginin destek, yükseltme yahut aşağıya çekme, biçimsizleştirme şeklinde olması da konjonktüre göre değişebilir. Ayrıca zamanın MİT müsteşarı ve önemli bir dinî figür olan Tunagür eliyle yapılan bir yönlendirmenin onunla ve o kitapla, sebep olarak da sadece Türkiye'deki Marksist hareketleri kontrolle sınırlı olduğunu düşünmek çoğunlukla yanıltıcı ve safça yahut hedef saptırıcı, yönlendirici olabilir.[18]

---

dedirtecek derecede dikkate şayandır. Gülen grubuna yakın bir yayınevinin onun hakkında birkaç yıl önce yayımladığı eserin başlığı bile birçok şeyi açıklayacak mahiyettedir: *Seyyid Salih Özcan: Bediuzzaman'ın Hariciye Vekili* (Özer, 2011). Ayrıca bkz. Hakan Yılmaz, "Bediuzzaman'ın 'Hariciye Nazırım' Dediği Salih Özcan Diktatör Çavuşesku'ya Kur'an Kursu Açtırdı", *Zaman Turkuaz*, 19 Eylül 2004, s. 6. Risale-i Nur-Yeni Asya çevresinde onunla ilgili erken teşekkül etmiş bazı şüphelerin olduğuna dair bilgiler ve Arap dünyasıyla irtibatlarının çerçevesine dair bazı işaretler için bkz. (Kutlular, 2013: 110-115).

17 Kazdal birkaç sayfa sonra (276) Hilal Yayınları'nın Cemaat-i İslâmi ve Müslüman Kardeşler'den tercümeler yayımlayan bir yayınevi haline gelişinin Salih Özcan'dan değil, kendisi ve çalışma arkadaşı Nihat Armağan'dan kaynaklandığını söylüyor ki bizce doğrunun tamamı olamaz. "Türkiye'de kitap, gazete ve dergi neşretmek suretiyle İslâmi faaliyetlerde bulunmak üzere" Salih Özcan ve Mehmet Şevket Eygi'ye Rabıta'dan gönderilen meblağlara dair tutulmuş bir istihbarat kaydı şahitliği için ayrıca bkz. (Boyacılar, 2013: 227-229).

18 Ayrıca bkz. (Kazdal, 1993; Türkmen, 2013: 371-372). Yaşar Tunagür (1924-2006) hakkında Cumhuriyet Senatosu Araştırma Komisyonu'nun hazırladığı ve Nurculukla Salih Özcan'a benzer şekilde Müslüman Kardeşler'le, Rabıta ile irtibatları ve Diyanet teşkilatındaki teşebbüsleri ve şüphe davete eden icraatı konularında da bilgiler ihtiva eden 17 Şubat 1975 tarihli matbu mufassal rapor için bkz. https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/CumhuriyetSenatosu/10-28,44-3.pdf (Şubat 2024).

Bu meyanda Kuveyt merkezli Uluslararası Müslüman Öğrenciler Teşkilatları Federasyonu'nun (*International Islamic Federation of Student Organizations*, IIFSO) faaliyetlerini de zikretmek gerekir. Hem Müslüman Kardeşler'e hem de Cemaat-i İslâmi'ye mensup müelliflerin eserlerini İngilizceye ve Müslüman ülkelerin dillerine, bu arada Türkçeye tercüme edip yayımlayan ve ilgili ülkelerde ücretsiz olarak dağıtan bu kurumun,[19] bizim görebildiğimiz ve 1960'ların sonuyla 1970'lerin başında kendi antetiyle bastığı, belki de ilk Türkçe tercüme kitaplarının üzerinde mütercim adı, tarih ve matbaa adresleri yoktur. Fakat daha sonra Türkiye'de basılan ve mütercimi belli olan aynı kitaplarla karşılaştırıldığında büyük ölçüde aynı tercümeler olduğu intibaı kuvvet kazanmaktadır.

Bu konudaki bir başka şahitlik Müslüman Öğrenciler Federasyonu ile Türkiye'deki bazı siyasî ve kültürel teşkilatların ilişkilerine ve tercüme kitapların dağıtımına dair bir kısmı şüpheli bazı işaretler taşıyor:

> Türkiyeli Müslümanlar imam Hasan el-Benna'yı, şehid Seyyid Kutub'u, allâme Mevdudi'yi, Abdulkadir Udeh'i, Muhammed Kutub'u Milli Görüş hareketi içinde tanıdılar; Milli Görüş hareketi vesilesiyle, bu hareketin sağladığı imkân ve vasıtalarla bu şahsiyetlerin fikirleri, mücadeleleri ve şahsiyetlerini öğrendiler.
>
> Milli Görüş hareketi Türkiyeli Müslümanlardan, özellikle gençlerden imam Hasan el-Benna'yı, allâme Mevdudi'yi tanımasını, onların eserlerini takip etmesini, onların fikirleriyle donanmalarını istedi; buna çalıştı, bunu teşvik etti. Örneğin, merkezi Kuveyt'te bulunan IIFSO (Uluslararası Müslüman Öğrenciler Teşkilatları Federasyonu) tarafından basılan Türkçe eserler, Milli Görüş aracılığıyla Türkiyeli Müslümanların eline ulaşmıştı; bizler şehid Seyyid Kutub'u, şehid Abdulkadir Udeh'i, Muhammed Kutub'u, Muhammed Hamidullah'ı, öncelikle IIFSO yayınlarından tanıdık. Daha sonra onların eserleri Türkiye'deki yayınevleri tarafından basılmaya başlandı.
>
> Şehid imam Hasan el-Benna'nın *Risâleleri* basılmaya başlandığında, *Fi-Zılâli'l-Kur'an* basıldığında bu eserleri Müslümanların alıp okumasını sağlayan, teşvik eden ve özellikle de gençlerin bu fikir ve idealler uğruna yetişmesini isteyen Milli Görüş hareketi idi.[20]

Bu beyanlarda doğrularla tashihe muhtaç bilgiler iç içedir. Her şeyden önce MSP teşkilatının ve Milli Görüş mensuplarının tamamını Müslüman Kardeşler ve Cemaat-ı İslâmi fikriyatına yakın göstermek doğru olmamalıdır. Özellikle partinin üst düzey yöneticileri ve yaşlı kadro bu yeni siyasî düşüncelerle ve yeni dinî yorumlarla hayli mesafeli olagelmişlerdir. Onlar bu konularda mütedeyyin muhafazakârlar ve milliyetçilerle aynı çizgi üzerinde idiler. Fakat 1980 yılına kadar MSP bünyesindeki gençlik teşkilatları ile onun yanında yöresinde yer alan Akıncılar ve MTTB teşkilatlarının bir kısmı[21] ve çoğu Kürt ve Arap asıllı partili

19 Haddad'ın bu konuda bazı ipuçları veren tespitleri için bkz. (Haddad, 1989: 84).

20 Nurettin Şirin'in yazısından, http://m.haber5.com/haber/166212 (2 Ağustos 2015); ayrıca bkz. (Birışık, 2013: 391, 397).

21 IIFSO'nun en az iki genel kurulunun İstanbul'da ve MTTB ile müşterek veya onun himayesinde yapıldığını biliyoruz: "İstanbul, 1-5 Temmuz [1977] tarihleri arasında İslâmî dirilişin en güzel

gençler gibi daha radikal ve aktif görüşlere yakın kurumlar ve kişiler vardı. Bunların tercümeler için uygun bir ortam ve hazır bir okuyucu ve dağıtıcı/yayıcı kitlesi oluşturdukları herhalde şüphe götürmez. Yazarın bahsettiği de bu yan ve alt kademedeki kişiler mânasında doğrudur.

Yalnız sağcı-muhafazakâr-milliyetçi bir zeminde yetişen, fikrî dünyaları ve siyasî ufukları bu çerçevede kurulan Erbakan ve Milli Görüş'ün kurucu ve taşıyıcı üst çevresinin, kendilerini hem sağcı-muhafazakâr hem de yeni milliyetçi siyasî partilerden ve söylemlerden (o dönem için AP ve MHP'den) ayrıştırmak ve kendilerine mahsus ve daha dinî konumlar edinmek için fikren pek katılmadıkları bu yeni, aktif ve reddedici siyasî-dinî düşüncelerden ve köşeli söylemlerden istifade etmek istedikleri ve bunu kontrollü olarak kullandıkları muhtemelen daha doğru bir tespit olacaktır.

* * *

Bu ara başlığın sonunda bir fikir vermesi açısından Salih Özcan/Hilal Yayınları'nın Cemaat-i İslâmi ve Müslüman Kardeşler'den, 1957-1980 yılları arasında yayımladığı ilk tercüme kitapların listesini, kronolojik olarak ve mütercimleriyle birlikte vermeyi uygun görüyoruz:[22]

- Mevdudi, *Kelime-i Şehâdet*, çev. Hüseyin Atay, 1957.
- Ebu'l-Hasan el Nedvi, *Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbal*, çev. Ali Ulvi Kurucu, 1957.
- Mevdudi, *Hak Din İslâmiyet*, çev. Salih Özcan, 1958.
- Ebu'l-Hasan el Nedvi, *Zulmeti Yıkan Nur*, çev. Ali Ulvi Kurucu, 1958.
- Mevdudi, *İslâm İnkılabı*, çev. İlhami Ağar, 1959.
- Seyyid Kutup, *Din Dediğin Budur*, çev. M. Hasan Beşer, 1964.
- Mevdudi, *İslâmda Hayat Nizamı*, çev. İbrahim Düzen, Mustafa Topuz ve Bekir Başarıcı, 1965.
- Mevdudi, *İslâmda Ahlâk Nizamı*, çev. Abdülkadir Şener, 1966.
- Mevdudi, *İslâmda İktisat Nizamı*, çev. Tüzün Demirer, 1966.
- Mevdudi, *Faiz*, çev. M. Hasan Beşer, 1966.
- Seyyid Kutup, *Yegâne Dünya Nizamı İslâm*, çev. Mustafa Varlı, Nur Yayınları, Ankara, 1966.
- Seyyid Kutup, *Yoldaki İşaretler: Beklenen Lider İçin*, çev. Abdülkadir Şener, 1966.[23]

misâllerinden olan bir kongreye ev sahipliği yaptı. IIFSO'nun 4. Genel Kongresi evvelki 2. Devrede olduğu gibi bu sefer de İstanbul'da yapıldı." Haberler için bkz. (MTTB, 1977: 273-286).

22 Hilal Yayınları listesinde Müslüman Kardeşler'in kurucusu Hasan el-Benna'dan herhangi bir tercümenin olmaması dikkat çekmektedir. Bunun muhtemel sebebi Benna'nın eserlerinin yayımlanan metinlere göre radikal çıkışlardan, yeni din yorumlarından yoksun kabul edilmiş olmasıdır.

23 Mütercimin hatıralarındaki açıklaması için bkz. (Şener, 2011: 185). Bu tercüme 163. madde gerekçe gösterilerek toplatılmış ve yayını yasaklanmıştır.

- Mevdudi, *İslâmda Hükümet*, çev. Ali Genceli, 1967.
- Mevdudi, *İslâmda İhya Hareketleri*, çev. Halil Zafir, 1967.
- Mevdudi, *İslâmda Devlet Nizamı*, çev. Rasim Özdenören, 1967.
- Mevdudi, *İslâmi Hareketin Ahlâki Temelleri*, çev. Ali Arslan, 1967.
- Mevdudi, *İslâmın Anlaşılmasına Doğru*, çev. Halil Zafir, 1967.
- Seyyid Kutup, *İslâm ve Medeniyetin Problemleri*, çev. Mustafa Varlı, 1967.
- Seyyid Kutup, *İstikbal İslâmındır*, çev. Abdülkadir Şener, 1967.[24]
- Seyyid Kutup, *İslâmi Etütler*, çev. Hasan Beşer, 1967.
- Muhammed Kutup, *Biz Müslüman mıyız?*, çev. Mustafa Mutlu, 1967.
- Menna Kattan, *İslâmda Mülkiyet Nizamı*, çev. Mustafa Varlı, Hilal Yayınları, Ankara, 1967.
- Mevdudi, *İslâm Medeniyeti-Esasları ve Menşei*, çev. Mehmet Aydın, 1968.
- Ebu'l-Hasan el Nedvi, *Medine Yolunda*, çev. Kemal Aksoy, 1968.
- Abdülkadir Udeh, *Hak Yolu*, çev. Ali Arslan, 1968.
- Mevdudi, *İslâm ve Muasır Nizamlara Göre İktisat Prensipleri*, çev. İhsan Toksarı, Nida Yayınları, İstanbul, 1968.
- Mevdudi, *İslâm Anayasası-Tedvini Esasları*, çev. İhsan Toksarı, Nida Yayınları, İstanbul, 1969.
- Mevdudi, *İslâmda Siyaset Nizamı*, çev. Ali Zengin, 1969.
- Mevdudi, *İslâm Davetçilerine*, çev. Halil Gönenç, 1969.
- Mevdudi, *İslâm İnkılabının Programı*, çev. Mikail Bayram, 1969.
- Seyyid Kutup, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, çev. Süleyman Ateş, 1969.
- Seyyid Kutup, *Kur'an'da Kıyamet Sahneleri*, çev. Süleyman Ateş, 1969.
- Abdulkadir Udeh, *20. Asırda İslâmın Durumu*, çev. Ali Arslan, 1969.
- Mevdudi, *Biz ve Bugünkü Batı Medeniyeti*, çev. Celal Yıldırım ve H. Avni Çelik, 1971.
- Mevdudi, *Selçuklular Tarihi-1*, çev. Ali Genceli, 1971.
- Mevdudi, *Hicab*, çev. Ali Genceli,1972.
- Mevdudi, *Hilafet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli, 1972.
- Said Havva, *Allah Erinin Ahlâk ve Kültürü*, çev. Ramazan Nazlı, 1977.
- Mevdudi, *İslâm Nizamı*, 1978.
- Said Havva, *İslâmda Allah İnancı*, çev. Ramazan Nazlı, 1979.
- Said Havva, *Allah Resulü Hz. Muhammed*, çev. Halil Gönenç, 1979.
- Mevdudi, *Hitabeler*, çev. Ali Genceli, 1980.
- Said Havva, *Müslüman Kardeşler Teşkilatı*, çev. Ramazan Nazlı, 1980.

24 Kitabın tercümesi ve mütercimin yargılanması safahatı için bkz. (Şener, 2011: 52-67). Ayrıca bkz. (Kazdal, 2004: 275-276).

## Örtüşme yetersizlikleri ve bazı problemler

Müslüman Kardeşler ve Cemaat-i İslâmi tercümeleri Türkiye'de gerçek bir karşılık buldu mu ve anlaşıldı mı? Veya nasıl bir karşılık buldu, nasıl anlaşıldı, neye tercüme edildi? Tam bir karşılık bulmadıysa "tercüme edilmiş" kabul edilebilir mi? Niçin oldu ve niçin böyle oldu? Bu önemli sorulara dair birkaç tespit ve değerlendirme yapılabilir.

1) Müslüman Kardeşler hareketinin ortaya çıktığı Mısır, bir taraftan Batı'nın İslâm ülkelerine yönelik sömürgeleştirme hareketlerinin merkezî bölgelerinden biri olma özelliğini taşırken diğer taraftan da modern(ist) İslâm düşüncesinin ana üslerinden biri oldu. Coğrafyası, sahip olduğu kültürel miras, tarihî ve beşerî özellikleri itibarıyla da diğer üç önemli Müslüman coğrafya olan Türkiye, İran ve Hindistan'la karşılaştırılmaya elverişli hususiyetlere sahipti. Bunların yanında Mısır'ın Osmanlı Devleti'nden bütünüyle kopuşu 1914 yılına, çok yakın bir tarihe kadar gelmekle beraber 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı-Türk hakimiyetine karşı giderek istiklâliyet kazanan ve bunun mücadelesini veren, Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafet hareketinin, Arap milliyetçiliğinin merkezi konumunda bir yer olduğunu da hatırlamak gerekecektir. Nitekim Cemaleddin Afgani ile Muhammed Abduh'un başı çektiği Mısır merkezli İslâm modernizmi çevresi de hem fikriyatı hem de uluslararası irtibatları itibarıyla Osmanlı-Türkiye karşıtıdır.[25] Fakat Mısır modernleşmesi Türkiye'de olduğu gibi geleneksel yapıları ve din eğitimi veren medrese ve tekke gibi kurumları bütünüyle ortadan kaldırmaya, harf devrimi yapmaya kadar varmadı.

Müslüman Kardeşler hareketi, yakın geçmişindeki bu birikimi ve tecrübeleri bütün kuvvet ve zaaflarıyla –*el-Menar* dergisinin matbaasını satın almaya varıncaya kadar– kullanabilme, tevarüs etme, değerlendirme, tenkit etme imkânlarına sahip olarak yola çıktı ve böyle bir ortamda kendisine yeni yerler açmaya, yeni statüler edinmeye çalıştı.[26] Hareket esas itibarıyla kısmen ulema sınıfına, büyük ölçüde öğretmenlere, din görevlilerine ve yeni yetişen aydınlara, medrese ve mektep talebelerine yaslanan dinî bir hareketti ama fikirleri ve söylemi ülkenin bütün seçkin tabakaları ve halk tarafından da anlaşılabilme şansına sahipti.

Cemaat-i İslâmi farklı bir coğrafyada, İngiliz idaresi altındaki Hindistan'da vücut bulan, sonra "şer'î bir devlet" olarak kurulacak Pakistan'da varlığını sürdüren bir hareket olmakla beraber öne çıkardığımız özellikler itibarıyla Müslüman Kardeşler'e benziyordu. Belki en önemli farklılık Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye'ye bakışlarında idi. Mevdudi'nin de çalışmalarına katıldığı Hint Hilafet Hare-

25 1906 yılında bir "Osmanlı vatandaşı" olarak dünyaya gelen merhum Hasan el-Benna'nın uzun hatıratında Osmanlı ve Türk kelimelerinin doğrudan hiç geçmediğini hatırlatmak gerekir. Bu davranış tarzı İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar hareketin "milli"liği açısından önemli bir mesele olarak ele alınmayı hak etmektedir.

26 Hasan el-Benna'nın hatıratında bu mirasa ciddi atıflar yapan kısımlar için bkz. (el-Benna, 1981: 90, 96, 104, 268, 272, 448-449).

keti İngiltere ile çatışmadan Osmanlı hilafetini destekliyordu. Tarihi ve kaynakları daha önceye, 19. yüzyılın ikinci yarısına giden bu hareket ve bunun etrafında oluşan münasebetler, fikir alışverişleri, zayıflayarak da olsa bir şekilde Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de devam etti.

Türkiye'ye gelince her şeyden önce Mısır'da, Hindistan ve Pakistan'da yaşanmayan "büyük kopukluk"tan bahsetmek gerekiyor. 1924'te medreseler, 1925'te tekkeler kapatıldı, İslâm dünyasıyla hem fiilî hem de hissi/psikolojik akışkanlığı sağlayan hilafet ilga edildi, Müslümanlar arasındaki ilişkiler bakımından önemli olan hac ibadeti bile hukuken olmasa da döviz sıkıntısı, bulaşıcı hastalıklar gibi gerekçelerle 1947'ye kadar fiilen yasaklandı. 1928'de de herkesi bir gecede âdeta okuma-yazma bilmez hale getiren alfabe değişikliği oldu. Öztürkçecilik hareketi nesiller arasındaki bilgi ve anlama mesafesini ciddi ölçüde artırdı. 1924-1933 yılları arasında zayıf ve itibarsız şekilde de olsa var olan din eğitimi 1933-1948 tarihleri arasında ilk, orta ve yüksek tedrisatta hemen bütünüyle kaldırılmış, gayri resmî olarak sürdürülmesi de yasaklanmış, dinî yayıncılık büyük ölçüde akamete uğratılmıştı. Böyle bir ortamda din eğitimi/öğretiminden anlaşılan şey, Kur'an-ı Kerim'i okuyabilmek, hafız olmak, namaz kılmayı öğrenmek ve nihayet basit ilmihal bilgilerine ulaşabilmekten ibaret kaldı. Bu yıllarda basılan az sayıdaki dinî kitap gözden geçirildiğinde büyük çoğunluğunun maddî kondisyonu dahil, dil ve muhtevası itibarıyla çok zayıf oldukları görülecektir.

1949 yılı bu bakımdan büyük değişikliklerin yaşandığı bir yıl oldu. CHP son iktidarında ilkokullara seçmeli din dersleri koydu, İmam Hatip Kursları'nı ve Ankara İlahiyat Fakültesi'ni açtı. Resmî olmayan dinî yayıncılık 1942 yılından itibaren çelimsiz ve derinliksiz de olsa varlık alanına çıkmaya başladı. İslâm dünyasıyla örtüşmeyen bu şartlar bir taraftan tercümelere olan ihtiyaca zemin hazırlarken diğer taraftan da onların değişmekle birlikte devamlılığı olan bir birikim üzerinde anlaşılması ve karşılık bulmasını zorlaştırdı.

2) Müslüman Kardeşler'in ve Cemaat-i İslâmi'nin kafa yordukları ve tenkit yönelttikleri alanların başında, emperyalizmle irtibatlandırdıkları Mısır'daki, Hindistan'daki mevcut siyasî yapı ve devletin işleyişi geliyordu. Bununla beraber kısmen paradoksal olarak kendileri devletin dışında değillerdi. Yakın geçmişlerinde "İslâm devleti" fikrini inşa eden Mısır merkezli bir birikimin (geleneğin!) olması da işlerini kolaylaştıran bir unsurdu. Devletin en üst kademelerinde müntesipleri,[27] muhatapları vardı; cami görevleri/din hizmetleri ve eğitim kurumlarındaki varlıkları daha belirgin ve etkindi.

Bu durum, onları başlarda müttefikleri olan Cemal Abdunnasır zamanında devleti ele geçirdikleri vehmine kapılacak noktalara kadar götürdü. İhvan'ın başlarda bu yüzden, sonra ise saf dışı edilmeleri ve zulüm görmeleri sebebiyle üzerinde ısrarla durduğu konular arasında devlet, siyaset, idare, siyaset-toplum iliş-

27 Nasır'dan Enver Sedat'a, Sisi'ye kadar daha sonra devlet başkanı olacak ordu kademelerindeki birçok subayın Müslüman Kardeşler'le yakın ilişkileri, hatta teşkilata intisapları biliniyor.

kileri, sosyal adalet, iktisadî yapı gibi konular siyasî bir program görüntüsü verecek boyutlarda ve mübalağalı bir şekilde yer bulabildi. Cemaat-i İslâmi ise 1947 yılında Pakistan'ın kuruluşu sırasında –İsrail'in dinî bir devlet olarak aynı yıllarda kuruluşuna paralel olarak– "şer'î bir devlet"e geçiş tecrübesini fiilen yaşadı.

Cumhuriyet Türkiye'sinde ise Müslüman halkla ve okumuşlarla devlet, siyaset arasındaki münasebetler çok farklı bir hat üzerinde gelişmişti. Gerçi yakın zamanlara kadar devletin metafizik/manevî/dinî kimliği, büyük ölçüde mevcut şartlardan ve icraattan bağımsız olarak halk katında, belki okumuşlar nezdinde de hâlâ yaşıyordu: Devlet hazinesinden bahsedilirken "tüyü bitmemiş yetimin hakkı" söz konusu ediliyor, vergi kaçırmak kul hakkı ve zekât vermemeye yakın bir günah sayılıyor, ordu "peygamber ocağı" kabul ediliyordu. Yine de dinî endişe sahibi halk pratik hayatta devleti artık kendisiyle aynileşebilecek veya hemen nüfuz edebileceği bir alan, bir varlık olarak görmüyor, belli belirsiz bir mesafe hissi taşıyordu. Çünkü fiilen veya psikolojik olarak devletin dışında, en yumuşak ifadeyle kenarındaydı. Halk arasında hâlâ yaşayan, milliyetçi-muhafazakâr-mütedeyyin kesimlerde bir zamanlar siyasî slogan haline de getirilen "devlet bizimdir fakat şu anda dinsizlerin/dinî yönleri zayıf insanların/yabancıların elindedir" anlayışı bile bu vâkıayla bir şekilde bağlantılı olmalıdır.[28]

Devletin durduğu yer ve değeri ile onunla dinî açıdan bir şekilde problemli olan ama aynı zamanda kafasında devlet diye önemli bir problem taşıyan mütedeyyin insanların konumu ve psikolojilerinin Mısır, Pakistan ve Türkiye'de farklı oluşu tercümelerin bulduğu veya bulamadığı karşılığı derinden etkilemişe benziyor.

3) Müslüman Kardeşler'in, hususen İkinci Dünya Savaşı sonrası şartlarda devrimci bir kimliğe sahip olması ve giderek sosyalist jargona yaklaşan siyasî söylemini bu fikir etrafında inşa etmesi, dikkatle bakılması gereken bir diğer husustur. İhvan Mısır'ı, Arapları, Müslümanları ilgilendiren siyasî ve uluslararası meselelerde Mısır devletinin icraatına ve Batılı devletlerin tasarruflarına karşı siyasî ve etkin bir muhalefet oluşturmayı, halkı ayağa kaldırmayı, bu konularda büyük katılımlar sağlamayı gerçekleştirebiliyordu. Bu yönelişleri, başından beri tespit ettikleri ve üzerinde çalıştıkları programlarının bir uzantısı idi. Hasan el-Benna'nın siyasî olaylar hakkında devlet erkânına gönderdiği mektuplar, telgraflar, yayımladığı beyannameler ağır tehditler ve ifadelerle yüklü protestolar mahiyetindeydi ve etkileri de hemen görülüyordu.

Bu fikir ve tutum çağdaş İslâm düşüncesinin modernleşme süreçlerine, onun kavram ve kurumlarına muhalefet yanında onlarla bir tür uyum ve yakınlaşma

28 Mısır mütehassısı Batılı bir araştırmacının görüşleri, bazı problemlerine rağmen kayda değer tespitlerdir: "Türkiye'de çok önemli bir laiklik olgusu var. İslâmcılar kimliklerini buna karşı oluşturabilirler. Yani devlete cephe alabilirler. Suriye'de de Sünnî çoğunluk iktidardaki Alevîlere karşı bir muhalefet geliştirebilir. Aynı şekilde Afganistan'da herhangi bir anda ciddi tavırlar geliştirebilirler. Ama Mısır'da Müslüman Kardeşler hiçbir zaman devletlerden ayrı bir toplum projesi geliştiremediler; hep onunla birlikte oldular" (Çakır, 1991: 8).

arayan tavrını da büyük ölçüde terk mânasına geliyordu. Bu en azından söylem düzeyinde önemli ve köklü bir değişme, ayrıca çabuk karşılık bulan bir hareketti. Artık karşımıza giderek daha fazla İslâm ve küfür, Doğu ve Batı, iktidar ve isyan, İslâm ve cahiliye,[29] İslâm nizamı ve tağuti sistem, gerçek İslâm ve tarihî İslâm gibi daha katı, daha ayrıştırmacı tasnifler çıkacaktır. Dahası bu dil ve hükümler dünyası tartışılmaya açık olmayan, nas gibi, ideolojik bir çerçevede, tektip ve kesin, biricik hakikat olarak sunuluyordu.

Bu anlayış ve üslup Hasan el-Benna'nın şehit edilmesinden sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve Seyyid Kutup'la birlikte daha da uç noktalara doğru gidecek ve sertleşecektir. Radikalleşme de bununla atbaşı giden bir şeydir: İslâm'ın ana kaynaklarına mutlak dönüş (İslâm tarihinin, İslâm ilimler mirasının, ulemanın tasfiyesi, bağlayıcı olmaktan çıkarılması veya reddi), mutlak sistem-devlet (tağuti düzen) karşıtlığı ve yeni bir sistem-toplum-devlet kurma talebi (demokrasi karşıtlığı, Komünizm ve Kapitalizm muhalefeti, İslâm Devleti talebi), İslâm'la Avrupa medeniyeti-modernleşme veya şeriatla hukuk arasındaki ilişkileri, benzerlikleri mutlak olarak reddetmek; bu ikili yapıları birbirini iter hale getirmek, bir diğerinden uzaklaştırmak, kaynak kitap, kurum ve kişi kabilinden bütün otoriteleri reddetmek, zayıflatmak... Sömürgecilikle irtibatlı olarak kâfirlere (bazan aynı ülkede yaşayan gayrimüslimlere) ve Batılılara karşı daha sert bir düşmanlık da bu çizgi üzerinde vücut bulacaktır.[30]

Kuvvetli bir özgüven duygusunun, ideolojik mutlaklığın eşlik ettiği bu köşeli ve kendince bütünlük arayan fikirler manzumesine İslâm'ın sadece kendisi olarak, tek başına tarihe dönmesi, dünyaya müdahale etmesi ve Müslümanları, insanlığı kurtarması iddiası/davası da denebilir.[31]

Türkiye ve muhafazakâr-mütedeyyin zümre böyle bir zihniyet dünyasının, buna bağlı olarak benzer çıkışların, kıyaslanabilecek muhalefet biçimlerinin, söylemlerin çok uzaklarında bulunuyordu. Burada, özellikle tek partili yıllarda Cumhuriyet ideolojisinin bir şekilde karşısında daha da netleşmiş ve kalıplaşmış olarak dinle tarih, dinle gelenek, dinle (eski) dil (ve eski yazı), hatta dinle

29 Söylem ve ana konu başlıkları için bkz. el-Benna (1981: 279-281). 1966 yılında tercümesi basılan Muhammed Kutub'un *20. Asrın Cahiliyeti* kitabının kapağında (Cağaloğlu Yayınları, İstanbul), yukardan aşağıya "Darwin, Marx, Tarihi maddecilik, Putperestlik, Engels, Diktatörlük, Durkheim, Sosyalizm, Siyonizm, Derebeylik, Freud, Komünizm, Mukaddes fert" yazılmış ve hepsinin üzerine bir çarpı işareti konmuştur. Bu fikirlerin ve kişilerin hepsi 20. asrın cahiliyetini temsil ederken İslâm her zaman bilmekten/bilgiden, doğrudan, iyiden ve bunların getireceklerinden yana ne varsa hepsini ihtiva ve temsil ediyordu. Necip Fazıl'da "Dünyada sonu '...izm'le biten ne varsa ve [...izmler] ne arıyorsa aradığının (...) cennetin hakikatini topyekün İslâmiyette bulabilir" (1986: 96) şeklinde ifadelendirilen yaygın muhafazakâr söylem radikallerde bir miktar değişerek fakat derinlik kazanmadan devam etmiş gözüküyor.

30 Yahudi oryantalist Bernard Lewis gibi birçok oryantalist tedirginlik verici buldukları veya öyle gösterdikleri bu yükselişe Avrupa ve Amerikalıların dikkatini ısrarla çekecektir. Mesela bkz. (Lewis, 2014: 269-270).

31 Radikalleşme süreçlerinin mutlaklığını, köşeli halini, dışlayıcılığını ve ses tonunu fark etmek için bkz. (Kutup, 2011: 27, 30, 44, 75, 176-178). Mevdudi'nin benzer görüşleri ve ifadeleri için bkz. (Adams, 1989: 119-155).

(mefhum olarak) devlet aynı hat üzerinde, nerede ise bir diğerinin yerinde kullanılabilecek veya bir diğerini takviye edecek, koruyacak şekilde konumlanmıştı. Aralarında organik bağlar varmış gibi bir manzara hâkimdi. Dahası bunun Türkiye'de bir anlamı vardı.

Şimdilik şunu belirtelim: Tercümeler Türkiye'de, özellikle genç eğitimli Müslümanların kafasındaki dinle tarih ve gelenek arasındaki sıkı ilişkileri problemli hale getirmiş, zayıflatmış, dağıtmış veya koparmıştır. Bu değişme bütünüyle olmasa da radikal İslâmcıların zihnen Türkiye'den kopuşunu da getirecek, "evrensel İslâm", "ümmetçilik" fikri (veya sloganı) bu kopmayı meşrulaştırıp süratlendirecektir.

4) Merhum Hasan el-Benna'nın hatıralarında ifade ettiği gibi, İhvan'ın öne çıkardığı hedeflerden biri özelde Mısır, genelde Arap Müslüman halkına ulaşmaktı. Filistin meselesi onları bu sınırların dışına çıkmaya icbar edinceye kadar bu fikre sadık kaldıklarını ve buna göre icraatta bulunduklarını, şubeleri bu düşünce etrafında kurduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu sebeple şahsî temayüllerinin, ilgi alanlarının ve yazdıklarının halk tarafından paylaşılıp anlaşılabilecek bir çerçevede ve düzeyde olmasına baştan itibaren dikkat göstermişlerdi. Gençlik yıllarında tarikata intisabı olan el-Benna, İhvan-ı Müslimîn hareketi belirginleşmeye başladığı yıllarda bu çevreden uzaklaşmış ve gerekçe olarak tarikatların belli bir grup, anlayış ve mekânla sınırlı kalmalarını göstermişti.

Mısır'ın Müslüman halkı, var olan bilgilenme düzeyleri zayıf da olsa böyle bir sese kulak verebilecek vasıflara ve dil başta olmak üzere bazı araçlara sahip gözüküyordu. Nitekim bu alışverişin bir ölçüde gerçekleştiği de görülüyor. Fakat Türkiye'de Müslüman halk, İslâmi endişe sahipleri, dinî gruplar uzun yıllardır Müslüman Kardeşler'in kitaplarını okuyup anlayabilecek bilgilerden, kültürel donanımdan, hususen benzer yahut yakın bir hissiyattan, sistem fikrinden yoksun kalmış/bırakılmışlardı. Mütedeyyin halkta kuvvetli bir şekilde var olan mevcut dinî bilgi, dinî hassasiyetler ve dinî hayat tasavvufla, halk Müslümanlığı ile, geleneklerle, yer yer millî temayüllerle iç içe, onlarla mezcolmuş bir halde idi. Halbuki tercümelerle gelen yeni tektip din anlayışı sert sayılabilecek dışlayıcı bir üslupla bunun karşısında bir yerde konumlanıyordu. Türkiye'ye daha katı ve yer yer kaba bir şekilde yansıyan tasavvuf ve tarikat karşıtlığının, cemaat aleyhtarlığının altı özellikle çizilmelidir. Hem tercümelerle yetişen kişilerin hem de geleneksel kodları bir şekilde sürdüren halkın değişmesi ancak kısmen, o da uzun zaman içinde ve kendi şartlarında mümkün olabilirdi.[32]

32 1996 gibi geç bir tarihte bile o zamanın İhvan-ı Müslimîn reisi Mustafa Meşhur ile İstanbul'da görüşen Risâle-i Nur cemaatinin hocalarından birinin ifadeleri aslında çok daha geniş muhafazakâr-mütedeyyin bir çevrenin zor ve ağır değişen anlayışını ve zihin yapısını yansıtır (Kırkıncı, 2004: 328-329). Bir başka hatıratta Risale-i Nur cemaatinin M. Şevket Eygi'nin "toplu sabah namazı" çağrılarını nasıl tedirginlikle karşılandığı ve "radikallik" olarak adlandırıldığı için bkz. (Kutlular, 2013: 110).

## Tercüme ile telif arasında...

Bazı menfi şartlara ve mütekabiliyetsizliklere rağmen Müslüman Kardeşler'den yapılan tercümelerin Türkiye'de sınırlı da olsa bir karşılık bulduğu, dinî kültürün gelişmesinde ve değişmesinde önemli ve birçok bakımdan tetkike muhtaç fonksiyonlar icra ettiği elbette inkâr edilemez. Her şeyden önce Türkiye'de yaşayan tahsilli mütedeyyin insanlar o sıkıntılı kopukluk yıllarından sonra dünyanın bir yerlerinde hâlâ Müslümanların var olduğunu, hem de birçok şeyler yazdıklarını, büyük mücadelelere girişiklerini, bu tür mücadelelerin verilebileceğini, ayrıca bunların "kardeşler"i sayıldığını bu tercümeler sayesinde görüp anladılar. Başlangıç aşamasında büyük ölçüde hissiyat ve kabuller manzumesi düzeyinde işleyen bu okuma ve algılama biçiminin bile önemli işlevler gördüğü rahatlıkla söylenebilir. Bugün daha farklı düzeylerde algılansa da "İslâm devleti, İslâmî düzen, İslâm nizamı, İslâm toplumu, İslâm iktisadı, cihad, sosyal adalet, İslâm-kapitalizm uyuşmazlığı, anayasa(mız) Kur'an, yeni bir dünya düzeni" ve benzeri birçok kavram çerçevesi ve fikir Türkiye'de bu sayede yeniden veya farklı bir muhtevada gündeme geldi, giderek bir karşılık buldu. Kur'an ve hadise, siyer ve ilk dönem İslâm tarihine, bunlarla irtibatlı olarak Arapça öğrenmeye ciddi ölçüde ilgi arttı. Dinî muhtevalı yayınların sayısını ve sayısı kadar olmasa da kalitesini artırdı. Sınırlı oranda da olsa İslâm dünyasındaki dinî-fikrî hareketlerin takip edilmesi istikametinde bir alaka doğdu. Cemal Abdunnasır'a karşı "Bir kâfirden özür dileyip af istemektense idam sehpasını tercih ederim," (Seyyid Kutup) diyebilecek hançerelerin varlığı bu sayede idrak edildi. Siyasî, sosyal, kültürel yönleri olan bir mücadelenin tecrübeleri zayıf da olsa bir başka coğrafyaya aktarıldı.

Bunları küçümsemek, hele sosyalist hareketlerin ve milliyetçi fikirlerin yükselişe geçtiği 1960'lı ve 1970'li yılların siyasî ve psikolojik şartlarında hafife almak elbette söz konusu olamaz. Buradaki problem alanlarından biri büyük ölçüde tercümelerin etkisiyle teşekkül etmeye başlayan yeni ve genç radikal, aktivist ve entelektüalist İslâmcı damarın milliyetçi-muhafazakâr-mütedeyyin fikirlerden, zümrelerden ve dindar halktan, cemaat ve tarikatlardan ayrışma/farklılaşma ve uzaklaşma noktalarına doğru süratle kaymasıdır. Bu ayrışma ve farklılaşmadan kastettiğimiz şey eğitimli insanla halk arasında normal karşılanabilecek olan derece farkı ve kademe gözetme değil, kategorik ayırımdır, onlardan bir tür kopuştur. Bu çizgi giderek onları küçümseyecek, dışlayacak, hurafe ve bâtıl inanç edebiyatı üzerinden kısmen veya tamamen dindışı görecektir. Kültürel olarak farklı din anlayışlarına sahip grupların, kitlelerin ortaya çıkışı gibi gözükebilecek bu hadise siyasî olarak Müslüman kitlenin bölünmesi ve içten zaafa uğramasından başka bir şey değildir.

Bütün bu süreçlerin beklenebilir neticelerinden biri de radikallerin kendilerinin de içinden geldiği Müslümanların nasıl bir din anlayışına sahip olduğunu, Türkiye'de nasıl bir Müslümanlığın kök saldığını ve niçin böyle olduğunu –basit

ve derinliksiz açıklamalar dışında– önemsememiş olmaları hadisesidir. Türkiye'deki İslâmcı camiada, İlahiyat Fakültelerinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda o tarihlerden kalma alışkanlık ve itiyatlarla, hatta körlüklerle bugün de Türkiye'yi, Türkiye'deki dinî hayatı, cemaat ve tarikatları, halk Müslümanlığını ve bunun kaynaklarını önemseme ve araştırma fikri ve cehdi yoktur. Bunun varacağı yer büyük bir ihtimalle kendisini, etrafındakileri, karşısındakileri merkeze aldığı İslâm üzerinden yeteri kadar tanımamak, bunlara nüfuz edememek olacaktır. İdeolojik yaklaşımlar, büyük okuma alışkanlıkları bu ciddi zaafı ancak geçici bir süre için kapatabilir, örtebilir.

Fakat özgüven, İslâm'ın ana kaynaklarına sarılmak, yeniden hayata hâkim olma talebi, kurtuluşa inanma, cihad gibi besleyici tarafları ve diri tutucu kazançları da olan bu bakış açısı aynı zamanda bu genç ve heyecanlı insanları kendi topraklarından, Türkiye'den, Türkiye'deki dinî ve İslâmî damarlardan bir şekilde uzaklaştırdı, kopardı. Ne olduğu üzerinde pek düşünülmemiş, büyük ölçüde sol jargondan ödünç alınmış "Evrensel İslâm" fikri üzerinden sadece Türkiye'den değil, aslında uzun İslâm tarihinden ve onun birikimlerinden, tecrübelerinden, yakın tarihten, hususen kendilerinden de kopardı. "Evrensel İslâm"ın siyasî program ve milliyetçilik karşıtlığı için ümmetçilikle eşitlenmesi problemleri daha da artırıcı bir fonksiyon icra etti.[33]

Sorulardan biri şu: Çok partili hayata geçildiği dönemden, hususen 1950 yılından itibaren Türkiye'deki dinî endişe sahibi Müslümanlar, 1960'lardan sonra yeni İslâmcılar, yeni dinî hareketler kendileri için yerli ve dolayısıyla daha rahat bağ kurabilecekleri, yeniden üretebilecekleri kaynaklar bulamazlar mı idi? Bu önemli bir mesele çünkü küçümsedikleri cemaat ve tarikat yapılarının içeriden ve kesintisiz olarak bugünden geriye doğru giden referans kişileri ve kaynakları, hissiyat ağırlıklı anlayışları vardı ve bu bakımdan din anlayışlarından, siyasî görüşlerinden, aktüel davranışlarından bağımsız (belki onlarla da irtibatlı) olarak daha dayanıklı ve köklü-irtibatlı bir manzara arz ediyorlardı. Dilleri ve üslupları da daha yerli ve Türk insanına hitap edebilecek vasıflara, gözeneklere, bu yüzden de nüfuz kapasitesine sahipti.

Bizce çok önem atfedilmesi gereken bu soruyu "Bugün de yerli kaynaklar bulamazlar mı?" şekline rahatlıkla dönüştürebiliriz. Çünkü Türkiye'de bütün fikrî ve ideolojik kesimler Batılılaşma hareketlerinin ortaya çıktığı dönemlerden Cumhuriyet'e kadar yaşanan tecrübeleri, oluşan birikimleri atlayarak, görmemeyi tercih ederek çok dar, güdük ve tarih dışı bir alana kendilerini hapsetmekten hoşlanıyor gibiler. Onun için bu soruyu günümüz için de geçerli hayatî bir mesele olarak görmek gerekiyor kanaatindeyiz.

---

33 Türkiye'de İslâmcılık hareketini üç döneme ayıran (Osmanlı İslâmcılığı [II. Meşrutiyet dönemi], Türkiye İslâmcılığı [çok partili hayata geçiş dönemi], Tevhidi uyanış süreci/Evrensel İslâmcılık) bir yazarın tercümelerle irtibatlandırarak üçüncü aşama için söyledikleri bu açıdan tetkike değer, bkz. (Türkmen, 2008: 17-18). Müslüman Kardeşler'den yapılan tercümelerin İslâm ve Türk tarih tasavvurunda ortaya çıkardığı problemler için bkz. (Kara, 2003).

Bizce bulabilirlerdi (bugün de bulabilirler). O zaman niçin yeniden üretilebilecek ve daha verimli olma şansına sahip yerli kaynaklar değil de Müslüman Kardeşler yahut Cemaat-ı İslâmî (1980'den sonra İranlı müellifler ve "Gelenekçi ekol"e mensup yazarlar) tercih edildi sorusu önümüze gelecektir. Acaba örtüşme yetersizliği ciddiye alınması gereken bir problem olarak görülmeyerek aktüalitesi olan (belki uyarılmış) hatlar, hissi ve ideolojik yahut pratik ve pragmatik gerekçeler mi öne çıktı? Bu soruların cevaplarını aramaya kalktığımızda kısmen üzerinde durduğumuz İslâm dünyasına yönelik uluslararası politikaların dinî uzantılarına ve Türk laiklik sisteminin işleyişine, İslâmî endişe sahiplerinin bilgi ve yorum kapasitelerine dair birçok unsurla karşılaşmamız, bunlar üzerine yoğunlaşmamız kaçınılmaz olacaktır.

Fakat bu yazı çerçevesinde daha rahat anlaşılıp paylaşılabilecek bir iki nokta üzerinde durabiliriz. Bunlardan biri, Harf İnkılabı'nın pekiştirdiği ve Cumhuriyet devri Türk eğitim sisteminin iyice kuvvetlendirdiği büyük kültürel kopukluktur. Bu kopukluk dindar kesimin yahut dinî alana ilgi gösteren genç okumuş zümrenin dinî bilgi düzeyini hayli aşağıya çekmiş, dış tesirlere daha açık hale getirmiş ve Türkçe mevcut dinî metinlerle irtibatlar kurma kapasitesini ciddi oranda zayıflatmıştır. Bu konuda samimi ve biraz safça fakat temsil gücü yüksek bir şahitliğin dilini, mantığını ve unsurlarını takip edebiliriz:

> O zamanlar [60'ların sonu 70'lerin başlarında] Elmalılı'yı [tefsirini] anlayabilecek birikimde pek kimse yoktu. Konyalı Mehmet Vehbi Efendi'nin tefsiri de oldukça ağırdı. Biz baktık Türkçe tefsirlerden olan Elmalılı'yı, Vehbi Efendi'yi anlayamıyoruz, bunun üzerine Kur'an'ı anlamak için arayışa girdik. İsmail Hakkı Şengüler ve Bekir Karlığa ile tanıştım o zamanlar. Onlar Seyyid Kutub'un *Fî Zılâl*'ini tercüme ettiler. Baktık bu tefsir diğerleri gibi değil, anlaşılıyor. Bayram ettik. Kutub'u okuyunca Kur'an beni çarptı. Artık Kur'an'ı anlamada çok önemli bir kaynak daha vardı elimizde. Bu dönemde *Fî Zılâl*'i okurken meâlleri beni çarpıyordu. (...) Başladım Anadolu'yu adım adım gezerek bu tefsirin dağıtımını yapmaya. Tefsiri basan yayınevi bana iyi indirim yapıyordu. O zamanlar yalnızca ben bin takım dağıttım (Kelleci, 2005: 7-8).[34]

İkincisi ise 1924 öncesinin İslâmi endişe sahibi Türk yazarları ve eserlerinin mağlup olmuş, baş kaldıramamış, silik, –modernistlik, Cumhuriyet idaresiyle ittifak vb. ile– suçlanmış, pasif, esasla değil, teferruatla uğraşan bir duruşa, bir görüntüye sahip olmalarına karşılık[35] Müslüman Kardeşler'in gittikçe irtifa kaydeden gür sesli ve devrimci, aktif, esasa yönelen bir karakter göstermesi şeklinde özetlenebilecek, konjonktüre de uygun düşen psikolojik sebeptir.

Son olarak örtüşme yetersizliklerini ve kan uyuşmazlıklarını besleyen unsurlardan biri olarak doğrudan Seyyid Kutup ve Mevdudi gibi müelliflere, onların

34 Aynı kişiyle yapılmış ve benzer unsurlar ihtiva eden başka bir röportaj için bk. (Kelleci: 2012: 14). *Fî Zılal*'le alakalı bir başka şahitlik için bkz. (Eryarsoy, 2022: 68).

35 Sezai Karakoç 40'lı senelerin başında "yıllar sonra âdeta kovuktan çıkmış gibi" *Sebilürreşad*'ın tekrar çıkışı üzerinden bu menfi hissiyatı güzel anlatıyor, bkz. (Karakoç, 1989: 14).

tercümeleri üzerinden gelen dinî düşünceye ve ikinci dereceden siyasî fikirlere, tavırlara ve üsluba karşı çıkan ve muhafazakâr, mütedeyyin kesim için etkili olan isimlerin tesirlerini zikretmek gerekecektir. Bunlar arasında, tercüme edilen eser sahipleri için kâfir, ajan, müfsit/bozguncu, din tahripçisi, mezhepsiz, Vehhabî, reformcu, Ehl-i Sünnet karşıtı, "doğru yolun sapık kolları" gibi sert ve kaba fakat muhataplarında ciddiye alınması gereken karşılıklar bulan ifadeler kullanan Necip Fazıl Kısakürek (1985: 134-135), Ahmet Davudoğlu, Hüseyin Hilmi Işık[36] ve M. Şevket Eygi[37] gibi bilinen fakat yetişme tarzları ve meşrepleri farklı, bu yüzden fikirlerindeki yakınlık ilk bakışta kolaylıkla anlaşılamayacak isimler, hocalar, gazeteciler ve aydınlar bulunmaktadır.

Bu yazarların yazdıkları ve söyledikleri doğruluk-yanlışlık açısından değil de özellikle toplumsal karşılık bulmaları, cemaat ve tarikat çevrelerinde, daha az olmak üzere İmam Hatip Okulları ve Diyanet camiasında, MSP hareketi içinde şu veya bu düzeyde itibar görmeleri ciddiye alınarak tahlil edilmeyi hak etmektedir. Ankara'nın aktif bir unsur olarak burada da hareket halinde olduğu düşünülebilir.[38]

* * *

Müslüman Kardeşler'in, hiç değilse ilk tercümelerin yapıldığı yıllarda, Türkiye'de tam bir karşılık bulamaması, daha sonraki yıllarda bulduğu karşılığın da farklı bir karakterde olması, bir türlü yerlişememesi/yerleşememesi, bir adım daha ileride "anlaşılamaması"nın sosyal ve kültürel sebepleri arasında örtüşme yetersizliğini öne çıkarıyoruz. 12 Eylül'den bugüne Türkiye'de köprülerin altından çok sular aktı, bir kısmı acı olmak üzere bazı tecrübeler yaşandı. Bu akıntıların ve tecrübelerin, üzerinde konuştuğumuz meselede bir berraklığı getirdiği tam olarak söylenemese de Müslümanların İhvan'ı daha iyi okuyup değerlendirebilecekleri, anlayabilecekleri, belki bazı açılardan tenkit edip reddedecekleri, hafif bulacakları noktalara geldikleri, en azından buralara yaklaştıkları ihtirazî kayıtlarla da olsa söylenebilir sanıyorum.

Fakat tarihin akışı bizi beklemez, her şeyin bir yeri ve zamanı var; bu sefer de Müslüman Kardeşler hem kendi yerlerinden hem de Türkiye'deki eski itibarlarından uzaklaştılar. Onların sesine kulak verenler ve bayraklarını yükseltenler de değişti, yaşlandı, uyum hattına geçti, zayıfladı, bilgilendi, seviye katetti, küstü, liberal oldu, siyasî sisteme katıldı.

---

36 Meselâ bkz. (Işık, 1978: 155-187, 192-240; Mevdudi ve Seyyid Kutup kısımları).

37 M. Şevket Eygi'nin Mevdudi hakkında yazdığı birçok metinden biri için bkz. (Eygi, 2009).

38 Muhammed Kutup'tan *İslâmın Etrafındaki Şüpheler* kitabını tercüme edip yayımlayan (1965) Ali Özek hatıralarında Hüseyin Hilmi Işık'tan ve milliyetçi cenahtan aldığı tepkileri anlatıyor (Özek, 2012: 231 vd). Ayrıca bkz. (Eryarsoy, 2022: 75-76).

**KAYNAKÇA**

Adams, Charles J. (1989) "Mevdudi ve İslâm devleti" J.L. Esposito (ed.) *Güçlenen İslâmın Yankıları* (çev. Erol Çatalbaş), Yöneliş Yayınları, İstanbul.

Anay, Harun. (2001) "Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine", *Divan*, 10.

Birışık, Abdülhamit, "Mevdudi İslâmcılığının Türkiye'ye Giriş Biçimi ve Türkiye İslâmcılığına Etkisi", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Boyacılar, Nureddin. (2013) *Bir Ömür Böyle Geçti*, Tekin Kitabevi, Konya.

Bulut, Yücel. (2013) "Türkiye'de İslâmcılık ve Tercüme Faaliyetleri", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Büyükçınar, Ahmet Muhtar. (1997) *Hayatım İbret Aynası* (haz. N. Türinay), Marifet Yayınları, İstanbul.

Davudoğlu, Ahmed. (1974) *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, Yaylacık Matbaası, İstanbul.

Eryarsoy, Beşir. (2022) "M. Beşir Eryarsoy hoca ile-4", *Medeniyet Bülteni*, 58, Ocak.

Eygi, M. Şevket. (2009) "Mevdudi", *Milli Gazete*, 9 Haziran.

Haddad, Yvonne Y. (1989) "Seyyid Kutup: İslâmî Güçlenişin İdeoloğu" J.L. Esposito (ed.) *Güçlenen İslâmın Yankıları* (çev. Erol Çatalbaş), Yöneliş Yayınları, İstanbul.

Hasan el-Benna. (1981) *Hatıralarım* (çev. Beşir Eryarsoy), Düşünce Yayınları, İstanbul.

Işık, Hüseyin Hilmi. (1978) *Dinde Reformcular*, Işık Kitabevi, İstanbul.

Kara, İsmail. (2003) "Tarih ve Hurafe", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Kara, İsmail. (2016) *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul,.

Karaman, H. (2008) *Bir Varmış Bir Yokmuş*, İz Yayınları, İstanbul.

Kazdal, İsmail. (1993) "*Hilal* Dergisi İslâmın Sosyal Yönünü Gündeme Getirdi" (röportaj), *Haksöz*, 30, http://www.islamdusuncesi.net/hilal-dergisi-islamin-sosyal-yonunu-gundeme-getirdi-311h.htm

Kazdal, İsmail. (2004) *Serencam-Anılar (Zamanıma Şahitliğim)*, Pınar Yayınları, İstanbul.

Kelleci, Kemal. (2005) "Kur'an'a Adanmış Bir Ömür-Kemal Kelleci ile Söyleşi", *İslâmiyat Bülten*, 16, Temmuz-Eylül.

Kelleci, Kemal. (2012) "İslam'ı Sadece Abdest Namaz Zannediyorduk!" (röportaj, haz. Emeti Saruhan), *Yeni Şafak*, 25 Mart.

Kırkıncı, Mehmet. (2004) *Hayatım-Hatıralarım* (2. Baskı), Zafer Yayınları, İstanbul.

Ertürk, Ahmet S. (1990b) "Türkiye'de İslâmi Hareketin Gelişim Süreci: 60 ve 70'li Yıllar", *Dünya ve İslâm*, 4.

Güz Ertürk, Ahmet S. (1990a) "Türkiye'de İslâmi Hareketin Gelişim Süreci", *Dünya ve İslâm*, 3, Yaz.

Kısakürek, Necip Fazıl. (1985), *Türkiye'nin Manzarası* (2. [3.] baskı), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

Kısakürek, Necip Fazıl. (1986), *İdeolocya Örgüsü* (5. Baskı), Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

Kısakürek, Necip Fazıl. (2009) *Vesikalar Konuşuyor*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.

Kurucu, Ali Ulvi. (2007) *Hatıralar* (haz. M.E. Düzdağ), Kaynak Yayınları, İstanbul.

Kutluer, İlhan. (2013) "René Guénon'dan Seyyid Hüseyin Nasr'a: Gelenekselci Ekol'e Ait Öğretilerin Türkiye'ye İntikali ve Algılanış Biçimleri", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Kutlular, Mehmet. (2013) *İşte Hayatım* (8. Baskı), Yeni Asya Neşriyat, İstanbul.

Kutub, Muhammed. (1966) *20. Asrın Cahiliyeti*, Cağaloğlu Yayınları, İstanbul.

Kutub, Seyyid. (2011) *Yoldaki İşaretler* (çev. Abdi Keskinsoy, 11. baskı), Pınar Yay, İstanbul (*Yoldaki İşaretler*'in ilk Türkçe tercümesi 1966 yılında yapıldı).

Lewis, Bernard. (2014) *Tarih Notları: Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları* (çev. Çağdaş Sümer), Arkadaş Yayınları, İstanbul.

MTTB. (1977) *54. Döneminde Milli Türk Talebe Birliği* (iç kapakta *54. Dönem Faaliyet Raporu*), Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul.

Öz, Asım. (2013a) "Türkiye'de Ali Şeriati", *Dünya Bülteni*, 12 Nisan, http://www.venharhaber.com/haberler/kultur-sanat/turkiyede-ali-seriati-h1246.html

Öz, Asım. (2013b) "İmam Hatip Okullarının Türkiye'de Dinî Neşriyatın Gelişimine Katkılarına Dair", *Umran*, 231, Kasım.

Özcan, Salih. (1986) "Günümüz İslâm Alimleri Türkiye'ye Hilâl Dergisi ile Girdi" (röportaj), *Altınoluk*, 8, Ekim.

Özek, Ali. (2012) *Medreseden Üniversiteye Ali Özek* (haz. R. Yıldırım), Düşün Yayınları, İstanbul.

Özer, Ahmet. (2011) *Seyyid Salih Özcan: Bediuzzaman'ın Hariciye Vekili*, Işık Yayınları, İstanbul.

Çakır, Ruşen. (1991) "Batılı Gözüyle Radikal İslâm-Geleneksel İslâm (yazıdizisi-2)", Alain Rousillon'la Mısır üzerine yapılan konuşma, *Cumhuriyet*, 19 Haziran.

Saraç, Emin. (1999) "Hatıralar Geçidi" (röportaj), *Altınoluk*, 164, Ekim.

Şener, Abdülkadir. (2011 [2013]) *Hayat Hikâyem*, Tibyan Yayınları, İzmir.

Topçu, Nurettin. (1967) "Önsöz" Hüseyin Perviz Hatemi, *İslâm Açısından Sosyalizm*, Hareket Yayınları, İstanbul.

Topçu, Nurettin. (1969) "Kin ile Din Birleşmez", *Hareket*, IV/39, Mart (aynı yazı için ayrıca bkz. Nurettin Topçu, *İradenin Davası: Devlet ve Demokrasi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1998).

Topçu, Nurettin. (1997) *Türkiye'nin Maarif Davası* (3. Baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.

Türkmen, Hamza. (2008) *Türkiye'de İslâmcılık ve Özeleştiri*, Ekin Yayınları, İstanbul.

Türkmen, Hamza. (2013) "Seyyid Kutup Türkiye'de Nasıl Algılandı", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

Üzer, Musa. (2013) "Hareket ile Sükûn Arasında Dışarıdan Akan Bir Irmak: Ali Şeriati'nin Türkiye'deki Etkileri" İsmail Kara ve Asım Öz (ed.) *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi*, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, İstanbul.

# Ortadoğu tarihçiliğinde iktisadın dönüşü: Güncel bir seçki

MURAT BOZLUOLCAY*

*Toplum ve Bilim*'in bu sayısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Osmanlı dönemi Balkan ve Anadolu coğrafyasının Ortadoğu Çalışmaları'ndaki ikircikli konumunu eleştirel bir şekilde gündeme getiriyor. Bu ayrımların modern dönem Osmanlı tarihçiliğindeki izdüşümünden bahsederken Ortadoğu Çalışmaları'nın kapsamına girip girmediği sorgulanmayan "Arap vilayetleri"ni konu edinen çalışmalarla, müstakil bir alan olarak tertiplenmiş Osmanlı tarihçiliği içinden yürütülen ancak bu tarihin özünü Balkan ve Anadolu coğrafyasında konumlandıragelmiş çalışmalar arasındaki mesafeye de değinmek yerinde olacaktır. Kendini kâh daralan kâh genişleyen bu mesafenin bir yerinde bulmuş her araştırmacının bilebileceği gibi bu mesafe sadece fikrî olmayıp kurumsal ve siyasi nedenlerin yanında araştırmacıların formasyonu ve kaynakların elverişliliği gibi bir dizi nedenlerle pekişebilmektedir.

Bu yazıda amacım neredeyse hepsi son beş yıl içerisinde yayımlanmış bir kitap seçkisi üzerinden yukarıda bahsedilen mesafenin durumuna dair bir değerlendirmeyle bu özel sayıya katkıda bulunmak. Bu kitapların bir ortak özelliği yazarlarının ilk kitapları olması ve dolayısıyla da alanda neyin yeni olduğuna dair sağlam ipuçları sağlayabilmeleri. Seçkinin bir diğer özelliği kitapların çoğunun ABD merkezli Ortadoğu Çalışmaları içerisinden gelmesi. Bunu gerek yayımlanmış oldukları yayınevlerinin kitap dizilerinden gerek araştırmacılarının öğrenim geçmişlerinden ya da çalıştıkları üniversite bölümlerinden görebiliyoruz. Ancak bu kitapları buluşturan en önemli özellik hepsinin ekonomi politik, iktisat tarihi ya da iktisadi düşünce üzerine olması ya da bu alanlarla açıktan ilişkilenmesidir.

Cengiz Kırlı (2014) bundan tam on yıl önce, Osmanlı toplumsal tarih yazınına dair kısacık ancak özlü değinisinde iktisat tarihine, yapısal problematiklere ve hatta 1970'lerin ekonomi politik yaklaşımlarını hatırlatan sorulara artan ilgiye ve bu ilginin yeni nesil tarihçiler için Osmanlı tarihçiliğinin kendini kısıtladığı disiplin ve coğrafyaları aşmada oynayabileceği role dikkat çekmişti.[1] Kırlı, yazısında bu değişimi taşıyacak oluklardan biri olarak çevre tarihçiliğine işaret ediyordu. Yakın zamanda yayımlanmış ve Türkçeye de kazandırılan bir seçkide muhasebesi yapıldığı üzere, çevre tarihçiliği gerçekten de böyle bir görevi üstlendi ve birçok yeni çalışmaya da kuramsal ve metodolojik bir çerçeve sunmaya devam ediyor (İnal ve Köse, 2019). Ne var ki Kırlı'nın yazısının üzerinden geçen on yıl içerisinde hatları belirginleşmeye başlayan ancak kökleşmesinden, kurumsallaşmasından bahsetmenin hâlâ oldukça zor olduğu, Kırlı'nın dikkat çektiği istikametin özelliklerini haiz, daha çaplı bir dönüşümden bahsetmek mümkün: iktisat tarihi ve ekonomi politiğin dönüşü.

Belki bu gelişmeyi "dönüş" olarak tarif etmek pek yerinde değil çünkü dönen şey, siması tanıdık bir alan değil (krş. Karakoç ve Kaya, 2021). Hatta zaman zaman birtakım birikimleri unutturma, silikleştirme

(*) Chicago Üniversitesi, Doktora Sonrası Araştırmacı.

1 Kırlı'nın yazısının, Osmanlı tarihçilerinin de sıklıkla katkıda bulunduğu bir Ortadoğu Çalışmaları dergisinde yayımlanmış olduğunun altını çizmekte yarar var.

pahasına yeniliğinin altını çizen bir dönüşten bahsediyoruz. Bu yazıda değindiğim kitapların göstereceği gibi, bazen dolaylı bir şekilde bazen de sarahaten amaçlanan; "iktisadi" olgunun sınırlarını ve ekonomik analizin hangi tarihî aktörleri, coğrafyaları, kaynakları, araştırma yöntemlerini içermesi gerektiğini –ve dolayısıyla önceki yaklaşımların neleri dışarıda bıraktığını– sorgulamak. Sarih bir şekilde dillendirmek gerekirse, bu dönüş iktisadın dönüşüdür. Ancak bildiğimiz iktisat tarihi ya da aşina bir ekonomi politikle değil, başka vesaitle bir dönüş.[2] 1980'lerden beri bir araştırma nesnesi olarak adım adım "demonte" edilen iktisadı; tüm maddeselliğiyle ancak toplumsal ve kültürel alanlardan ayırmadan "yeniden toplayan" ve bu esnada da onu birçok araştırma alanının nesnesine dönüştüren bir yaklaşımdan bahsediyoruz.[3]

Aşağıda değineceğim eserlerin çoğu böyle bir yaklaşımın bayraktarı olma gayesinde değiller. Hatta bazılarını böyle bir yazınla temas ettirmek zoraki bile addedilebilir. Dolayısıyla buradaki amacım aşağıdaki eserlerin özgün katkılarını sadece bu yazında mevzilendirerek paydaş olmadıkları bir araştırma gündemine tabi kılmak değil. Bilakis, Ortadoğu'da iktisadi hayatı, ekonomi politiği, iktisat tarihinin kavramsal repertuvarını yeniden düşünmemize imkân veren bu güncel eserlerin, aynı zamanda yazının başındaki mevzubahis mesafenin giderilmesi için de büyük olanaklar sağladığını gösterme niyetindeyim. Ortadoğu Çalışmaları ve Osmanlı tarihçiliğinin belki de en iç içe geçtiği, kurumsal diyalogların en güçlü olduğu 1970'ler ve 1980'lerde, ekonomi politiğin oynadığı rol göz ardı edilemez.[4] Bu yazıda geçen eserler, iktisadi hayata yönelen bu bin bir çehreli bakışın benzer bir ihtimali barındırdığına işaret ediyor.

## İktisadı kurmak: Sömürgecilik, maddi çıkarlar ve ideoloji

Osmanlı ve erken Cumhuriyet tarihçiliğinin en dışında kalan ancak Ortadoğu Çalışmaları'nda yeni eleştirel ekonomi politikle en açıktan temas eden iki örnekle başlayabiliriz: Aaron Jakes'in *Egypt's Occupation*'ı [Mısır'ın İşgali] (2020) ve Sherene Seikaly'nin *Men of Capital*'ı [Sermayenin Adamları] (2015). Jakes'in eseri 1882 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar gayri resmî İngiliz himayesi altındaki Mısır'ın işgalinin tarihini yazıyor. Jakes, Mısır'da Lord Cromer gibi figürlerle ilişkilendirilegelmiş İngiliz idare ve politika biçiminin temelinde, hükümeti maddi çıkarlara hizmet etmek ve onları geliştirmek için kullanılabilecek bir düzenek olarak kurgulayan bir anlayışın yattığını savunuyor. Mısır'da halihazırda var olan devlet kurum ve aygıtlarının işgal sonrası yeniden tertip edilmesi, 20. yüzyıla gelindiğinde tüm dünyanın gözlerini üzerine çeken kısa süreli bir finansal patlama ve ardından gelen can yakıcı 1907 krizi ve İngiliz himayesine karşı gittikçe sesi yükselen Mısırlı direniş hareket ve pratiklerinin nüvesi bu anlayışının bir sonucu olarak okunuyor.

Resmen işgal edilene kadar yasal durumu müphem olduğu için "zımni himaye" (*veiled protectorate*) olarak da anılan bu döneme damgasını vuran söyleme Jakes'in verdiği isim "sömürgeci ekonomizm" (*colonial economism*). Marksist ve daha genel olarak sol yazında uzun ve çok katmanlı bir

2 Bu ifade (*"the economy by other means"*), Ortadoğu Çalışmaları'nda kapitalizmin yeni yaklaşımlarla ele alındığı gözleminde bulunan Omar Youssef Cheta'ya ait (2018).

3 Bu dönüşümün iktisat tarihçiliği içerisindeki serüvenine dair iki yararlı değerlendirme için bkz. Adelman ve Levy (2014) ve Lipartito (2016).

4 Bu kaynaşma, yakınlaşma ve ayrışmaların arkasındaki saikler ve günümüzdeki mirasına dair Osmanlı dönemi Suriye tarihi özelinde yürüttüğüm bir tartışma için bkz. Bozluolcay (2023: 30-44).

tarihi olan "ekonomizm" kavramını Jakes, iktisadi alanı toplumsal hayatın diğer alanlarından bağımsız gören ve bu müstakil alana analitik üstünlük atfeden tüm düşünce biçimlerini tarif etmek için kullanıyor. Klasik ekonomi politiğin bir birey olarak maddi ihtiyaçlarını kavrayabilen ve bu çıkarları için hareket eden *iktisadi* öznesi ve liberal siyasi kuramın toplumu oluşturan bu özgür ve eşit öznelerin çıkarlarını toplumsal refahın üretimi için himaye etmek, dengelemek ve gerektiğinde yönlendirmekle görevini sınırlayan *siyasi* yönetim biçimi arkasında bu "ekonomist" kabul yatıyor.

Jakes, işgalle bir ideolojik proje olarak Mısır'a gelen ekonomizmin hüsranla dolu hikâyesini anlatıyor. İktisadi olanın siyasi olandan tarihsel bir şekilde ayrıştırılması –kısaca ekonomizm– Mısır'a, Ortadoğu'ya ya da sömürgeleştirilmiş bir iktisadi coğrafyaya özgü değil; aksine kapitalist toplumsal formasyonların ideolojik alametifarikası. Jakes'in incelikle ortaya koyduğu gibi, Mısır'daki İngiliz bürokratlar Mısırlı köylünün (*fellah*), her iktisadi özne gibi maddi çıkarlarının farkında ve davranışlarını buna göre şekillendirdiği kabulüyle hareket ediyor; dolayısıyla, liberal ekonomi politiğin evrensel ilkelerinin, doğu despotizminden arınacak Mısır'ın geleceği için de refah vaat ettiğine inanıyordu. Mısır'da ekonomizmi sömürgeci yapan ve iktisadi özneyi ayrıştıran, fellahın kişisel zarar ve çıkarının ötesini görememesi ve bu nedenle de himayeye ihtiyaç duymasıydı. Jakes'in ifade ettiği şekilde söylemek gerekirse, İngilizlere göre Mısır'da ekonomi politik gerekli ve geçerli ancak liberal siyasi kuramın ilkelerini uygulamak imkânsızdı. Zımni himaye altındaki Mısır'da siyasi reform değil, iktisadi büyüme gerekliydi.

Jakes'in çalışmasının en önemli özelliği tüm iddialarına rağmen kırsalda topraksızlığı, borç sarmalını, şiddeti ve angaryayı artıran, fellahı büyük toprak ağalarına daha kuvvetli bir şekilde rapteden, Mısır ekonomisini mikrokredi, emlak, tarım ve ticaret gibi alanlarda özel yatırımcılar üzerinden Avrupa finans piyasalarının spekülasyonuna açan ve en nihayetinde Mısır'da devlet oluşumu ve sermaye birikiminin parametrelerini belirleyen bu pratiklerin arkasında yatan sömürgeci ekonomizmin eleştirerek, reddederek, "doğrusunu" göstererek kurtulunabilecek salt ideolojik bir paravan olmaması. İktisadı ve maddi koşulları siyasetten azade gördükçe o iktisadı kuran, maddi koşulları ve kendine tabi kıldığı özneleri dönüştüren bu ideoloji, Jakes'in gösterdiği gibi, ekonomizme kapılmadan iktisattan bahsetmeyi –gerek tarihsel özneler gerekse de günümüz iktisat tarihçileri için– elzem ancak zorlu kılıyor. Lord Cromer'ın raporlarından devlet istatistiklerine, basında çıkan haberlerden dilekçelere pamuk fiyatlarından, iktisadi büyümeden bahsetmek kendi içinde ideolojik bir mahiyet kazanıyor. Dahası, İngilizlerin tarif ettiği büyüme ve refah hikâyelerinin, siyasi ve iktisadi egemenlik talepleriyle İngilizlerin sömürgeci ekonomizmini eleştiren Mısırlı hareket ve entelektüellerin gayet açık bir şekilde dillendirdiği biçimiyle, bu süslü söyleminin ("*gilded speech*") dışına çıkmak hiç de kolay değil.

Ekonomizmin sadece tespit edilmesi, metodolojik bir tartışma olarak ortaya konulması gereken bir mesele olmadığını, iktisadi ideolojilerin maddi koşulları görmemizi bulanıklaştırmaktan öte onları birebir dönüştürdüğü için somut bağlamlarda tarihselleştirilmesi gerektiğini savunan bir başka eser Seikaly'nin *Men of Capital*'ıdır. Ekonomi politikle düşünce tarihi arasında salınan, tüm çetrefilliklerine rağmen bunları birbirinden ayırmayı reddeden bu çalışmalar ekonomi politiği tarihselleştirirken politikleştiriyor da. Seikaly'nin eseri 1930'lar ve 1940'lara odaklanarak Britanya manda yönetimi altındaki Filistin'e bakı-

yor. Seikaly, çalışmanın merkezine ilk bakışta basit, açıklamaya muhtaç olmadığını düşündüğümüz bir kavramı alıyor: temel ihtiyaçlar. İnsanın temel ihtiyaçları nedir? Neye göre değişirler? Hangi ihtiyaca kim sahiptir? Bir şeyin ihtiyaç veyahut lüks olduğunu nasıl belirleyebiliriz? Bu soruların ekonomi politiğin Avrupa düşünce tarihindeki kurucu, ayırıcı soruları olduğunu hatırlamakta fayda var. Seikaly hem "sermayeli adamlar" hem "sermayenin adamları" olarak tabir ettiği bir grup Filistinli Arap işadamının, gazete ve dergilerde tam da bu sorular üzerine kalem oynatarak bir sınıf projesi olarak iktisadi bir *nahda* (rönesans, yeniden uyanış) kurguladıklarını savunuyor. Bu işadamları İkinci Dünya Savaşı öncesinde, Arap halklarının ufku açık geleceğine yön verecek öznelerin, özel mülkiyet, bireysel özgürlük ve öz sorumluluk fikirleriyle bezenmiş liberal bir ütopyaya uygun bir şekilde kendilerini dönüştürmesi gerektiğini salık veren âdeta bir nefs ilmi ortaya koydular. Aylaklığa kaçmayan, gerçekçi, üretken bu ideal toplumsal adam ve onun fenni, tutumlu ama her zaman bakımlı ideal eşi iktisadi –ve ahlâki– kalkınmanın, bu "kârlı geleceğin" başat özneleri olacaklardı. Burada Seikaly'nin, genellikle sadece kültürel alandaki gelişmeleri betimlemek için kullanılan *nahda* terimini iktisadi düşünceye genişlettiğinin altını çizmek yerinde olacaktır.

Siyasete yer vermeyen, Filistin Mandası'nın varoluş koşullarını göz ardı eden, egemenlik mücadelelerini iktisadi kalkınmanın dışında tutan bu Filistinli Arap orta sınıf ütopyası önce Filistin'de 1936 ile 1939 arasında yaşanan Arap ayaklanmasıyla, ama aslen İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla büyük bir krize girdi. Seikaly'nin açıkça ortaya koyduğu gibi, kıtlık ve savaş koşulları, Britanya manda yönetiminin Filistin'deki iktisadi müdahalelerini benzeri görülmemiş boyutlara taşıdı. Manda yönetiminin kıtlıkla baş etmek için aldığı önlemlerde başvurduğu besin değeri çizelgeleri ve savaş ekonomisinde fiyat ve sosyal yardım politikalarını belirlemekte kullandığı geçim giderleri çizelgeleri, temel ihtiyaçların ne olduğuna dair, neyin kıtlık neyin refah olduğuna dair siyasi meseleyi bu sefer çok daha yakıcı sonuçlarla gündeme getirdi. Sömürgeci refah devleti ve savaş ekonomisi pratiklerinde, maddi ve siyasi koşulları nedeniyle rol alamayan Filistinli işadamları kendilerini artık istatistiklerin, sayıların tanımladığı iktisadın dışında buldular. Filistin iktisadının parametrelerinin ne olduğunu kendi bağımsız kurumlarıyla sağladıkları sayılar aracılığıyla belirleme gücünü elinde tutan Yahudi yerleşimciler bu iktisadi resmin özneleri olabilirken artık topraksızlaşma ve göç tehdidiyle karşı karşıya kalan Filistinli işadamları, siyasetten azade ütopyalarının çöküşüyle yüzleşmek zorunda kalarak milli iktisadın dışına itildi. Yerleşimci Yahudi figürü bu iktisadın yerlisi olabilirken, Arap kimliği –işadamı ve köylüsüyle– ancak yabancısı olarak kodlanabildi. Seikaly, Filistin Mandası'nın yerleşimci niteliğine dikkat çekerek, diğer manda deneyimleri geçirmiş halklardan farklı olarak Filistinlilerin hiçbir zaman sömürgeleştirilmiş özneden iktisadi kalkınmacılığın öznesine dönüşemediğini savunuyor. Seikaly böylece, 20. yüzyıl iktisat tarihinin kilit tartışmalarından biri olan milli iktisat, iktisadi hesaplama ve planlama tartışmalarına Ortadoğu'dan eleştirel bir yaklaşım sunuyor.

Jakes ve Seikaly'nin çalışmaları, en azından Timothy Mitchell'ın Ortadoğu Çalışmaları'na müdahalelerinden beri (özellikle 2002) dikkate değer bir araştırma alanına dönüşen bazı soruları Osmanlı ve erken Cumhuriyet tarihçiliğine daha da yaklaştırıyor. Kapitalist modernitenin ayırıcı, ona hüviyetini veren özelliklerinden biri olan siyasi alanın iktisadi alandan ayrıştırılmasını tarihselleştiren bu çalışmalar metodolo-

jik bir önermenin ötesinde Ortadoğu'da sömürgecilik öncesi tarihe bakmamız gerektiğine de işaret ediyor. Sömürgecilik tarihinin temiz bir sayfa üzerine yazılmadığının, var olan ekonomi politik ve kurumları dönüştürdüğünün altını çizen bu çalışmalar Osmanlı iktisadi kurumlarını ve iktisadi düşüncenin imkânlarını yeniden değerlendirmemize fırsat veriyor. Aynı zamanda, Mısır ve Filistin'de ekonomi politiğin 20. yüzyıl hikâyesini derinden etkileyen sömürgecilik deneyiminden kurtulabilmiş, iktisadi ve siyasi olanın sınırlarını betimleme kapasitesini, iktisadi bilgi üreten kurumları üzerindeki egemenliğini görece koruyabilmiş Türkiye Cumhuriyeti, Jakes ve Seikaly'nin sorularını değerlendirebileceğimiz ilginç bir tarihsel örnek olarak karşımıza çıkıyor. Bu çalışmalar iktisadi düşüncenin, modern bir bilim olarak iktisadiyatın, günümüz Türkiye topraklarına Batı'dan hangi çevirilerle, hangi düşünürün etkisi altında, hangi ilk yazarla "yarım yamalak" girdiğine dair verimliliği şüpheli tartışmaların ötesine geçebilmemize olanak sağlayacak sorular soruyor.

**İktisat kültürleri: Üretim, verimlilik ve kurmaca**

Söylemlerin ve bu söylemlerin yarattığı somut eylemlerin iktisadın sınırlarını, nasıl çalıştığını dönüştürebilme yetisini ve bunun tarihselliğini gündeme getiren bu eserlerden sonra, iktisadi olguların söylemleri nasıl dönüştürdüğüne, kültürel alanın maddi koşullarıyla kurduğu ilişkiye dair, birbirinden oldukça farklı iki eserden bahsedeceğim: Melis Hafez'ın *Inventing Laziness*'ı [Tembelliğin İcadı] (2022) ve Elizabeth M. Holt'un *Fictitious Capital*'ı [Hayalî/Kurmaca Sermaye] (2017). Hafez, yazıldığı alfabelerden bağımsız olarak Türkçe malzemeyle uğraşırken, Holt sadece Arapça basın ve tefrika romanlara odaklanıyor. Eserleri birlikte okuduğunuzda Osmanlı topraklarında, yaklaşık olarak aynı zaman aralığında geçen bu tarihsel anlatıların aynı dünyayı paylaştıklarını okur olarak sürekli kendinize hatırlatmanız gerekiyor. Aslında bu seçkinin dışında olması düşünülebilecek Hafez'ı bu değerlendirmeye almamın nedenlerinden biri de Holt'un eseriyle arasındaki mesafe; *verimli*, *üretken* bir mesafe.

Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı'da verimlilik kültürünün oluşumunu inceleyen Hafez, verimlilik kültürünü, dünyanın birçok yerinde aynı anda ortaya çıkan, çalışma ve tembellik üzerine toplumsal olarak inşa edilmiş bir dizi endişe, edim ve söylem olarak tanımlıyor. Hafez, incelediği dönemde gitgide genişleyen, siyasileşen ve keskinleşen bu tartışmanın kimin makul kimin feragat edilebilir, kimin toplumsal olarak işe yarar kimin marazi olduğu üzerine savlarla ulusal kimliğin inşasına dair bir tartışma olduğunu savunuyor. Bu anlamda verimlilik kültürünü, Seikaly'den okuduğumuz Filistinli işadamlarının liberal ütopyasındaki toplumsal özneyle birlikte ele almamamız için hiçbir neden yok. Hafez'a göre verimlilik kültürü, modern dünya-ekonomisiyle yakinen irtibatlı ve 19. yüzyıl uluslaşma süreçlerine içkin bir olgu. Tembelliği yeren yazılarıyla ahlâkçı bürokrat, moda ve aylaklık düşkünü züppe, verimliliği sürekli sınanan katip ve çalışkanlıklarını arzuhalleriyle kanıtlamaya çalışan devlet memurları gibi tarihsel aktörleri irdeleyen Hafez, verimlilik kültürünün yayılmasında birbiriyle ilintili iki sürecin rol oynadığını savunuyor: (i) belirli toplumsal gruplara gündelik olarak evrensel normlar dayatan bir dizi devlet reformu ve toplumsal kodlar ve (ii) Osmanlı'da eğitimli sınıfların bilgi üretimi ve yeniden üretimine müdahil olarak hem yerli hem yabancı kavram ve edimleri sürekli dönüştürmeleri.

Hafez'ın eserini bu seçkiye dahil etmemin en önemli nedeni, Hafez'ın verimlilik

kültürünün başlangıç noktasını kültürel üretimden değil, devlet kurumlarının gündelik ihtiyaçlarından, bürokrasinin maddi koşullarından, öncelikle bürokratların ve memurların verimliliğe dair kaygı deneyimlerinden ve bunun yayıldığı pratiklerden okuması. Hafez, verimlilik kültürünün ortaya çıkmasının, yayılmasının, ona karşı kafa tutulmasının maddi ve kurumsal koşullarını göz ardı etmiyor, analizinin merkezine alıyor. Verimlilik kültürünü, çalışma ve tembellik üzerine halihazırda var olan çoksesli söylemlerden ayıran, kültür üreticilerinin başta ulema değil, geçmişten farklı olarak bürokrat, memur, hekim ve askerlerden oluşması. Bu yazı özelinde Hafez'ın eserinin çalışma, verimlilik ve üretkenliğe dair söylem ve pratiklerin yayılmasında merkezî bürokrasiye, onun maddi pratiklerine ve tarihsel aktörlerine atfettiği önem, Osmanlı tarihçiliğinin bu yazıdaki diğer eserlerin problematiklerine nasıl katkı sağlayabileceğine dair güçlü bir örnek teşkil ediyor.

İktisadi alanla bağlantısı çok daha kuvvetli, argümanını kültürel üretimin maddeselliği üzerine bina eden Holt'un eseri bu bağlamda yerinde bir örnek. Holt, düşünce ve edebiyat tarihçilerinin milli kimlik, uluslaşma ve milliyetçilik anlatıları aradığı Arapça romanın temellerini, bu 20. yüzyıl hikâyesinin öncesinde arıyor. Finans-kapitalin spekülatif pratikleriyle dolu yeni tür bir geleceği –ve gündemi– kurgulayabilmeyi olanaklı kılan yeni anlatı biçim ve teknikleri sağlayan Arapça tefrika romanlarından, gazete ilanlarından ve hatta gazete kuponlarından yeni bir arşiv oluşturuyor. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyıl başında Suriye ve Mısır'daki ipek ve pamuk piyasalarını âdeta çekirge gibi istila eden borsa oyunlarına, spekülatif pratiklere anlam vermeye, bunları taklit etmeye ve hatta finans-kapitalin sağlayacağını umdukları geleceği kurmaya ve kurgulamaya kalkışan bu "arkası yarın" hikâyeleri, Holt'un arşivinin çekirdeğini oluşturuyor.

En temelinde kredi-borç, alacak-verecek döngülerinin olduğu bu küresel finans-kapital dünyasının Ortadoğu'daki serüveninde bankalar, telgraf, özel matbaalar kadar yeni bir tür olarak Arapça tefrika romanın da yeri olduğunu savunuyor Holt. Tefrika roman, finans-kapitalin temalarını işlerken, onun hikâyelerini, krizlerini anlatırken, hatta piyasaya dair güncel iktisadi haberleri kurgusuna işleyerek birebir borsa oyunlarına dahil olurken aboneliklerle, gazete ekleriyle, oluşturduğu yeni yayın piyasasıyla, yeni edisyonlarla, yeni yatırımlarıyla, –kriz sonrası Suriye'den Mısır'a geçtiği gibi– bir memleketten diğerine sermayeyle birlikte göç ederken bile kendi de metalaşıyor. Genel hatlarına çok daha hâkim olduğumuz 20. yüzyıl Arap romanının geçmişindeki bu *ipotekli* dünyaya bakıyor Holt. Holt'un en iddialı tezi ve bu yazıdaki tartışmaya dair en önemli provokasyonu da burada gizli: Arapça tefrika roman iktisada *dair* mecazi bir dünya kurmuyor, finans-kapitalin kendisi kadar gerçek – ya da başka bir deyişle, sadece o kadar hayalî/kurmaca. Dolayısıyla Holt, iktisadın maddeselliğiyle kültürel alanın fikrîliği arasındaki ideolojik bariyeri tarihselleştirdiği kadar itibarsızlaştırıyor da. Holt'ta edebiyat tarihi iktisat tarihine ışık tutarken, ekonomi politiğin kendisi de edebiyat tarihinin ana araştırma nesnesine dönüşebiliyor – başka vesaitle demiştik.

Hafez ve Holt'u birlikte okumak, "Arap vilayetleri" tarihçiliği ile merkezden gözünü ayırmayan bir Osmanlı tarihçiliği arasındaki mesafenin giderilmesinin önemine, vaat ettiği imkânlara dair birkaç noktayı su yüzüne çıkarıyor. Öncelikle Osmanlı kültürel üretiminde sadece Türkçe, Rumca, Ermenice, Ladino vd. değil, Arapçanın da baskın dillerden biri olduğu –herkesçe bilinen– gerçeğini göz ardı edilemez kılıyor. Modern dönem Osmanlı tarihçiliğinde eğer

bu diller ve Arapça arasındaki karşılaşmalar milli kimlik, ulus-devletleşme, milliyetçilik gibi tartışmalarda daha önlenebilir haldeyse; kültürel üretimin bürokrasi ve iktisadi altyapılarla ilişkisini önceleyen Hafez ve Holt'un çalışmalarında Arapçanın Osmanlı dünyasındaki ayrıksılığı daha göze batıyor. Kültürel ve ideolojik olanın maddeselliğini argümanlarının merkezine oturtan bu çalışmalar, merkezî bürokrasiyi ve (tüm vilayetleriyle) emperyal ölçekte iktisadı bütünlüklü ele almayı zorunlu kılıyor. İktisadın dönüşü somut pratikleriyle kendini hissettiren verimlilik kültürü ya da finans-kapitalle yüzleşen "iktisat kültürlerini" incelemek için çok dilli bir arşiv yaratmamızı dayatıyor.

### Toprağı işlemek: Hududun dışındaki tarihsel aktörler ve coğrafyalar

Ortadoğu'da ekonomi politiğe dair bu yazıda eşleştireceğim son iki kitap gerek çalışma konuları gerekse de tarihçilik olarak Osmanlı tarihçiliğine en mesafesiz, hatta onun üzerine inşa edilen, geçen sene yayımlanan Osmanlı Suriye'si üzerine iki yeni çalışma: Nora Barakat'ın *Bedouin Bureaucrats*'ı [Bedevi Bürokratlar] (2023) ve Elizabeth Williams'ın *States of Cultivation*'ı [Ekim Halleri/Devletleri] (2023).[5] Bu iki kitabı bir araya getiren sadece inceledikleri coğrafya ve tarihsel dönem değil (Barakat'ın anlatısı 17. yüzyıldan başlayıp 19. yüzyıl öncesi döneme de değinirken Williams'ın çalışması Fransız manda yönetimi altındaki Suriye ve Lübnan'ı da kapsıyor). İki kitabı birleştiren ve bu yazıda yer verilmelerinin de temel nedeni, toprak ve mülkiyet üzerinden Osmanlı kalkınmacı ideolojisini, 19. yüzyıl boyunca bu ideolojiyi ayakta tutan kurumları ve pratikleri; "yerel" olana hapsolmadan sahada, alışmadığımız tarihsel aktörlerle incelemeleri.

Barakat, emperyal hükümranlık biçimlerinden ulus-devletleşmeye geçişte devlet-mekânın (*state-space*) nasıl ihdas edildiğinin, bu süreçte toprak mülkiyetine dair tahayyüllerin nasıl dönüştüğünün iktisadi, hukuki ve toplumsal hikâyesini anlatıyor. Eserin ana müdahalesi, bu hikâyenin merkezine oturttuğu tarihsel aktörler: bedeviler. Ulus-devletleşme, merkezileşme, modernleşme, iktisadi kalkınma, tarımsal verimliliğin, hatta bazen *medeni*yetin, modernitenin hasımı olarak kurgulanan bedeviye, göçebelik; Barakat'ın anlatısında Suriye çöllerinde, Mavera-ı Ürdün'de modern toprak mülkiyeti rejiminin, Avrupa ve Osmanlı sermayesine açılan emlak piyasalarının, kadastro, iskân ve bayındırlıkla gözlerini buralara diken merkezî Osmanlı bürokrasinin yereldeki başat aktörü olarak karşımıza çıkıyor. Barakat, 19. yüzyıl öncesinde Osmanlı merkezî bürokrasinin bedevilerle kurduğu ilişkiyi anlamak için Şam eyaletinin Osmanlı topraklarına katılmasının ardından girişilen tahrirlere, haccın mali ve askerî idaresinde oynadıkları rollere ve tabiatı gereği coğrafi sınırları hareketli, mecazi bir "itaat dairesi" anlayışını somutlaştıran sözlü anlatı geleneklerine başvuruyor. Bedevilerin yerleşik tarımın dışındaki alanlardaki toprak ve tarımsal hasılat bölüşümü üzerindeki rollerinin resmen tanındığı, Osmanlı egemenliğinin unsurları olarak algılandıkları bu dönemin belkemiğini oluşturan ekonomi politik, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyıl başlarında yerel, bölgesel ve küresel nedenlerle ortadan kalkmaya başladı. Sermaye çağından mülkiyet çağına geçerken 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Osmanlı bürokrat ve hukukçuları-

5 Williams'ın eserinin başlığı, orijinal dilinde birden fazla anlama çıkıyor. "*State*" hem devlet hem vaziyet, durum anlamına gelirken; "*cultivation*" toprağı işleme, ekip biçme, ürün yetiştirme anlamları taşıdığı kadar zirai bir mecazla yetiştirme, bir beceri ve melekeyi haiz hale getirme anlamlarını da taşıyor.

nın Bedevilerin hüküm sürdüğü kabul edilen topraklara göz dikmesiyle, bu sınırların netleşme ihtiyacıyla, bu topraklar yerleşik tarım, sermaye birikimi ve iskân için kullanılabilecek boş araziler olarak kurgulandı. Bireysel mülkiyet haklarının, modern toprak rejiminin hukuki olarak tesis edilmesinde yeni anlamlar yüklenen hali, mahlul ve muattal toprakların kurgulanmasında Osmanlı merkezî bürokrasinin bedevilere yönelik bilinçli bir hafızasızlaşma ve unutma politikasının hâkim olduğunu savunuyor Barakat.

1880'den sonraki süreçte Osmanlı Suriye'sindeki bedevilerin hikâyesi, başka emperyal örneklerdeki devlet-mekân hududunun dışında kalan tarihsel aktörlerden ayrılıyor. Barakat, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki egemenlik biçimlerindeki dönüşümleri; sömürgeleştirecek yeni topraklar fethederek genişleyen İngiliz ve Fransız imparatorluk deneyimlerinin aksine, hasılatını ve vergi tahsilatını artırmak için kendi egemenliğinin sınırlarındaki, "tanıdığı" halk, toprak ve kaynaklara yönelen Amerikan ve Rus imparatorluk deneyimleriyle kıyaslıyor. Aynı Osmanlı bedevileri gibi, Kuzey Amerika ovalarındaki Yerliler ya da Orta Asya bozkırlarındaki Kazaklar da imparatorlukların yeni egemenlik iddialarının hedefine oturtulmuş ve gitgide münferit hukuki alanlara hapsedilerek modern ulus-devletleşme süreçlerinin dışında bırakılmıştı. Ne var ki Barakat'ın eserinde etraflıca ortaya koyduğu gibi, tarımsal kalkınmaya, artacak vergi tahsilatına ve canlanan emlak piyasasına dair iyimserliği 1880'lerden sonra hızla ortadan kalkan ve bu topraklarda kendi siyasi ve iktisadi egemenliğini tehdit altında görmeye başlayan Osmanlı merkezî bürokrasisi; bu toprakları yerel ve küresel sermayeye kapayarak, bedevi seçkinlerini kendi egemenlik iddialarının bir paydaşı olarak kurgulamaya ikna oldu. Kuzey Amerika Yerlileri ya da Rus Kazaklarının aksine, makul tebaiyet (*subjecthood*) ve vatandaşlığın sınırlarının şekillendiği bu dönemde Suriye bedevileri, Osmanlı modern toprak ve vergi hukuki rejimlerine, idari yapısına ve emlak piyasalarına dahil olarak bedevi bürokratlara dönüşebildiler. Bedevi bürokrat, potansiyel olarak merkezî bürokrasiye sadık ve iktisaden üretken görülebildi. Suriye içbölgesinde bedevilere rağmen değil, bedevi bürokratlar sayesinde ihdas edilebilen Osmanlı toprak ve vergi rejimi ve bu bölgenin Osmanlı devlet-mekânına dahil olması, Barakat'ın eserinde; küresel ekonomideki zayıf konumu nedeniyle modernleşmesini tamamlayamayan değil, üzerine oturduğu ekonomi politiğin sağladığı koşullarla kendi mahiyetini kazanan tarihsel bir olgu olarak karşımıza çıkıyor.

Williams'ın eseri, 19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı Suriye'sinden kalkınmacı ideoloji ve devlet-mekânının oluşumuna bakan bir başka eser. Williams'ın eserinin en dikkat çekici özelliği, yazında alışılageldiği gibi Birinci Dünya Savaşı'nı iki farklı tarihyazımı arasında bir sınır olarak görmeyi reddedip Osmanlı ve Fransız manda yönetimi dönemlerini birlikte ve karşılaştırmalı olarak ele alması. İki dönemin de tarihçiliğine ve kaynaklarına hâkimiyetini ustaca sergileyen Williams, bir Osmanlı eyalet/vilayetinin Fransız sömürgeci imparatorluğunun çeperine dönüşme hikâyesini işliyor. Williams'ın eserinin ana hattını, Osmanlı ve manda yönetimlerinin Doğu Akdeniz'deki tarımsal kaynakların yönetimi üzerinde daha fazla hâkimiyet kurmak ve bunları sömürebilme gücünü artırmak için giriştikleri çabalar oluşturuyor. Kırsal bölgelerin "okunaklılığını" artırmak, tarımsal üretimi devletin sermaye altyapısına daha sıkı eklemlemek ve yeni tarım teknolojileriyle ya da eskilerinin daha yaygın kullanılmasıyla tarımın kârlılığını artırmak gibi amaçlar iki dönemin de tarımsal politikasının çerçevesini çiziyor. Williams, toprak reformu, kre-

di altyapısı ve eğitim gibi alanlardaki dönüşümlerin yanı sıra agronomi alanındaki bilgi üretimi ve bir uzmanlık alanı olarak fenni ziraatın ortaya çıkışının da bu tarımsal politikanın önemli bir ayağı olduğunu ortaya koyuyor.

Dolayısıyla Williams, sadece merkezî bürokratlar, kırsal toplum, çiftçiler ya da toprak ağaları gibi devlet ve toplum arasındaki çatışmanın bilindik aktörlerine değil, aynı zamanda kendi içinde bir bütünlüğü olan ve uzmanlıklarıyla kendilerini ayıran teknokratlara da odaklanıyor. Osmanlı ziraat mekteplerinden model çiftliklere, agronomik mecmualardan ziraat cemiyetlerine bölgesel ve küresel bilgi üretimi ve uzmanlık ağlarına entegre olan bu yeni seçkin zümre; kendilerinin tekelindeki "bilimsel" zirai bilgiyi yerel tarım pratiklerden ve geleneksel zirai bilgiden ayırarak, devletin tarım politikalarını uygulamakta kendilerinin aracılığını elzem gösteriyordu. Williams'ın eserinde defalarca ortaya koyduğu gibi, kitabi bu bilgi toprağa sürüldüğünde —yani evdeki hesap çarşıya uydurulmaya çalışıldıkça— teknokratlar savundukları pratiklerin ve ürettikleri bilginin yararlılığını tekrar ve tekrar kanıtlama zorunluluğuyla karşı karşıya kaldılar. Fenni tarım ve bilimsel zirai bilgi üretimi Williams'ın eserinde sadece fikriyat olarak değil; doğa, devlet ve sermaye ilişkisini maddeten dönüştüren bir tarihsel olgu olarak karşımıza çıkıyor. Suriyeli, Lübnanlı ve daha sonra Fransız teknokratların hikâyesiyle Jakes'in Mısır'daki bürokratlarının ekonomist pratik ve söylemleri, Seikaly'nin Filistinli işadamlarının sermaye ütopyaları ya da Holt'un finans-kapitali kurgularken kuran tefrika romanları arasındaki benzerlikler ilgiye değer.

Yukarıda da belirtildiği gibi Williams'ın eseri Birinci Dünya Savaşı'yla sona ermiyor. Williams'ın karşılaştırmalı araştırması, arzuladıkları iktisadi sonuçlar için doğaya hükmetme ya da onu idare etme gayelerinde ortaklaşan iki dönemin tarım politikalarının nerelerde ve nasıl başkalaştığını değerlendirmemize olanak sağlıyor. Yerel seçkinlerin sermaye birikimini dizginlemeye çalışan ve önceliği devlet hazinesinin gelirlerini artırmak olan Osmanlı tarım politikalarının aksine, Fransız politikaları metropolden gelen artık sermayeyi kırsala yönlendirerek ekstraktif süreçlere yoğunlaşmıştır. Osmanlı devlet-mekânından koparılıp kendine Fransız sömürgeci iktisadi coğrafyanın çeperinde yer bulan Suriye ve Lübnan, sermaye ve uzman bilgisi dolaşımlarında yeniden konumlanmak zorunda kaldı. Lübnanlı ya da Suriyeli teknokratlara ihtiyaç duymayan manda yönetimi, bu uzmanların içerisinden yetiştiği Osmanlı fenni tarım altyapısını geliştirmek bir yana desteklememiş ve manda döneminde bu Osmanlı kurumlarını yok olmaya terk etmiştir. Williams'tan okuduğumuz Suriye ve Lübnan tarihinin en can alıcı özelliklerinden biri, sömürge sonrası dönemde tarım politikalarını ve milli iktisadi kalkınmanın parametrelerini belirleyecek seçkinlerin üzerindeki Osmanlı kurumlarının etkisini açıkça ortaya koyması.

Barakat ve Williams'ın eserleri "Arap vilayetleri" yazınıyla İmparatorluk'a merkezden bakan yazın arasındaki mesafeyi ortadan kaldırdığı kadar bu mesafenin giderilmesinin vaat ettiklerini de tüm berraklığıyla gözler önüne seriyor. Suriye ekonomi politiğini sadece yerele hapsetmeyen, bölgesel ve hatta küresel merceğe oturtan bu çalışmalar; Doğu Akdeniz'i, günümüz Türkiye'si topraklarının dışındaki Ortadoğu'yu, bu coğrafyadaki teknokratları ve bedevileri 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı imparatorluk deneyiminin merkezine oturtuyor. Bu anlamda Osmanlı ekonomi politiği ve kurum ve aktörleriyle merkezî bürokrasisi; yerelin uzaktaki bağlamını değil, bilavasıta araştırma nesnesini teşkil ediyor. Ekonomi politiğe siyasetten ve bürokrasiden azade bir alan

olarak yaklaşmayan —bu anlamda da ekonomizmden uzak— bu tarih anlatıları; sermayenin, metalaşan toprağın, kapitalist dönüşümlerin Ortadoğu'daki hikâyesini, onu apolitikleştirmeden, devletsizleştirmeden ve en önemlisi de nevi şahsına münhasır, ehemmiyeti dar bir alanla kısıtlı (*parochial*) kılmadan karşımıza çıkarıyor.

* * *

*Toplum ve Bilim*'in bu sayısındaki dosyanın yazarları, Türkiye'nin Ortadoğu Çalışmaları'nın neresine düştüğünü tartışırken bir araştırmacı olarak kendi akademik ve kişisel deneyimlerinden de yola çıkıyor. Suriye Devrimi'nden önce ülkeye yaptığım bir ziyaretten sonra ülkeye dair bilgisizliğimin farkına varmış, Ortadoğu'nun Türkiye'deki sosyal bilimler eğitiminin nasıl bir kör noktasını oluşturduğunu kişisel olarak deneyimlemiştim. İç savaşın bölgesel sonuçları kendini Türkiye'de göstermeye başladığında, bu —en kibar tabiriyle— ilgisizliğin devam etmesi gittikçe daha can yakıcı hale geldi. Bundan on yıl önce Türkiye'de Osmanlı tarihçiliğine adım attığımda modern dönem Arap coğrafyasına dair alabileceğim dersler, başvurabileceğim kaynaklar, danışabileceğim akademisyenler kısıtlıydı. Arapça öğrenmeye başladığımda sadece kişisel çevrem değil, akademik arkadaşlarım da bu çabamın "gerekliliğini" sorguluyorlardı. Doktora eğitimim için gittiğim ABD'de, yeterlilik sınavlarımdan katıldığım konferanslara "Osmanlıcı" mı yoksa "Arabist" mi olduğumu sorgulayan sorularla az karşılaşmadım.[6] Bu yazının ve belki de bu sayının problematiğini oluşturan kurumsallaşmış mesafe, bir örnek olarak burada dile getirdiğim kişisel deneyimimin hem nedeni hem de sonucu.

Ancak hem Osmanlı Suriye'si üzerine çalışan bir araştırmacı olarak bu yazıyı kaleme alabilmem hem de asıl bu seçkide değindiğim eserlerin varlığı mesafenin katedilmesine dair umut verici imkânlara işaret ediyor. Bu seçki rahatlıkla genişletilebileceği gibi, geçtiğimiz yıllarda tamamlanmış ancak daha yayımlanmamış ya da hâlâ devam eden doktora çalışmalarına burada yer vermedim bile. Ortadoğu'da iç savaş, siyasi ve iktisadi belirsizlik ve soykırım gölgesinde araştırma koşullarının çetinleştiği ve bazen imkânsızlaştığı bu dönemde Türkiye'nin sadece Türkiye'ye odaklanan çalışmalar için değil, Ortadoğu Çalışmaları için de cazip bir araştırma merkezine dönüşüyor olması muhakkak ki bu çalışmaları artıracaktır. Diğer yandan, bu değerlendirmede örneklerle göstermeye çalıştığım gibi ekonomi politiğin, iktisat tarihinin, iktisadi düşüncenin tekrar revaçta araştırma alanlarına dönüşmesi Ortadoğu Çalışmaları'nı, Türkiye'de sosyal bilimler açısından yeniden güncel kılıyor. Dahası emek, kadın, sosyalizm tarihi ve daha genel hatlarıyla toplumsal tarihe –Ortadoğu Çalışmaları'nın aksine– hiçbir zaman sırtını dönmeyen, ampirik yönü kuvvetli, Türkiye'deki bir tür tarihçiliğin, iktisada tekrar yönelen çalışmalara hayli katkısı olacaktır (mesela krş. Beinin, Haddad ve Seikaly, 2021).

6 Doktora çalışmamın erken 19. yüzyıla odaklanmasıyla ilintili olarak bu soru, genellikle, modern mi yoksa erken modern dönem tarihçisi mi olduğuma dair başka bir sorunun ya hemen öncesinde ya da hemen ardından soruluyor. Dönemlendirmeye dair bu ikinci soru, ilk sorudan ayrı ama bağımsız değil. Bu ilişki için yine bkz. Bozluolcay (2023: 25-44).

**KAYNAKÇA**


Adelman, J. ve Levy, J. (2014) "The Fall and Rise of Economic History", *The Chronicle of Higher Education*, 1 Aralık, https://www.chronicle.com/article/the-fall-and-rise-of-economic-history/

Barakat, N.E. (2023) *Bedouin Bureaucrats: Mobility and Property in the Ottoman Empire*, Stanford University Press, Stanford.

Beinin, J., Haddad, B. ve Seikaly, S. der. (2021) *A Critical Political Economy of the Middle East and North Africa*, Stanford University Press, Stanford.

Bozluolcay, M. (2023) *Coalescence of the Empire: Administration of the Provincial Economy in Ottoman Damascus, 1820-1860*, Yayımlanmamış doktora tezi, Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü, Princeton.

Cheta, O.Y. (2018) "The Economy by Other Means: The Historiography of Capitalism in the Modern Middle East", *History Compass*, 16(4), DOI: https://doi.org/10.1111/hic3.12444.

Hafez, M. (2022) *Inventing Laziness: The Cultures of Productivity in Late Ottoman Society*, Cambridge University Press, Cambridge [Türkçesi: *Tembelliğin İcadı: Geç Osmanlı'da Verimlilik Kültürü*, çev. Dara Elhüseyni, Fol, Ankara, 2023].

Holt, E.M. (2017) *Fictitious Capital: Silk, Cotton, and the Rise of the Arabic Novel*, Fordham University Press, New York.

İnal, O. ve Köse, Y. der. (2019) *Seeds of Power: Explorations in Ottoman Environmental History*, The White Horse Press, Cambridgeshire [Türkçesi: *İktidar Tohumları: Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, çev. Ercan Akyol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022].

Jakes, A.G. (2020) *Egypt's Occupation: Colonial Economism and the Crises of Capitalism*, Stanford University Press, Stanford.

Karakoç, U. ve Kaya, A.Y. der. (2021) *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kırlı, C. (2014) "From Economic History to Cultural History in Ottoman Studies", *International Journal of Middle East Studies*, 46: 376-378.

Lipratito, K. (2016) "Reassembling the Economic: New Departures in Historical Materialism", *American Historical Review*, 121(1): 101-139.

Mitchell, T. (2002), *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*, University of California Press, Berkeley.

Seikaly, S. (2015) *Men of Capital: Scarcity and Economy in Mandate Palestine*, Stanford University Press, Stanford.

Williams, E.R. (2023) *States of Cultivation: Imperial Transition and Scientific Agriculture in the Eastern Mediterranean*, Stanford University Press, Stanford.

# Sınır, sınır toplulukları ve devlet-toplum ilişkileri

YENER KOÇ*

FASİH DİNÇ
**OSMANLI-İRAN SINIRINDA DEVLET VE TOPLUM: CAF AŞİRETİ VE NASTURÎ CEMAATİ, 1839-1914**
İLETİŞİM, 2004, 300 SAYFA

Son yıllarda kaleme alınan ve sayıları giderek artan akademik çalışmalar, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl modernleşme ve merkezileşme sürecini merkezî bürokratlar ile taşra elitleri arasındaki dinamik, çok yönlü ve çok katmanlı ilişkiler çerçevesinde ele almaktadır. Özellikle taşrada ve sınır bölgelerinde devletin merkezileşme ve modernleşme süreçlerine dair, "merkez" ve "yerel", "modern" ve "geleneksel" gibi baskın ayrımların ve karşıtlıkların hâkim olduğu anlatılar, taşra elitlerinin merkezdeki aktörler ile ortak (partner) olarak görüldüğü veya her iki grup arasında uzlaşı ve müzakereye dayalı esnek ilişkilerin hâkim olduğu anlatılara yerini bırakmaktadır (Saraçoğlu, 2018; Köksal, 2019; Bayraktar, 2020; Çiçek, 2021). Bu yeni yaklaşım, imparatorluktaki merkezileşme ve modernleşme çabalarını, ayan, eşraf, tüccar ve aşiret liderleri gibi taşra elitlerinin merkezî idare tarafından imparatorluk sistemi ile bütünleştirilmeye çalışıldığı tek yönlü bir süreç olarak görmekten ziyade, süreci taşra elitleri ile merkez bürokratları arasındaki karşılıklı müzakereler üzerinden okumaya ve anlamaya çalışmaktadır.

(*) Dr. Öğretim Üyesi, Kadir Has Üniversitesi.

Kuşkusuz bu yeni anlatının en önemli gayesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyopolitik ve ekonomik dönüşümlerde merkezî devletin neredeyse yegâne aktör olarak görüldüğü anlatıya eleştirel bir bakış açısı geliştirmek ve "tarih dışı" bırakılan veya pasif aktörler olarak görülen yerel aktörlerin, bu süreçteki aktif rollerini teslim etmektir. Bu bağlamda, çok sayıda çalışma, özellikle taşra ve sınır bölgelerinde yer alan vilayetlere, bu vilayetlerdeki çok farklı sınıfsal, dinsel veya etnik kökenden gelen yerel aktörlere odaklanmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme ve merkezileşme süreçlerini yerel dinamikler ve devlet dışı faktörleri de göz önünde bulundurarak anlamaya çalışmaktadır.

Fasih Dinç tarafından kaleme alınan ve İletişim Yayınları'ndan 2024 yılında çıkan *Osmanlı-İran Sınırında Devlet ve Toplum: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati 1839-1914* başlıklı kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat döneminin başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanan süreçte Osmanlı-İran sınırındaki merkezileşme ve modernleşme çabalarını ve değişen devlet-toplum ilişkilerini mercek altına almaktadır. Yazarın, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş hali olan çalışması Osmanlı modernleşme ve merkezileşme çabalarını Osmanlı-İran sınırındaki Müslüman Kürt Caf Aşireti ve Hıristiyan Nasturi Cemaati üzerinden analiz etmektedir. Tanzimat dönemi ile başlayan merkezileşme ve modernleşme politikalarının, dinî kimlikleri bakımından farklı, ancak sosyopolitik örgütlenmeleri açısından büyük oranda benzerlikler arz eden bu iki topluluk tarafından nasıl karşılandığını ve bu toplulukların devletin bu girişimlerine ne tür tepkiler geliştirdiklerini karşılaştırmalı bir perspektifle incelemektedir.

Çalışma, Tanzimat sonrası Osmanlı-İran sınırındaki politik ve idari dönüşüme dair

mevcut literatürdeki dönemselleştirmeyi genel hatlarıyla takip etmektedir. Osmanlı Doğu'suna dair mevcut merkezileşme anlatısı üç ana dönem üzerinden şekillenmektedir. İlk dönem, Tanzimat'ın getirdiği idari, iktisadi ve askerî reformlar doğrultusunda Kürt emirliklerinin bir dizi askerî operasyon veya idari düzenleme ile ortadan kaldırılması veya pasifize edilmesine tekabül etmektedir. İkinci dönem, oluşan otorite boşluğunu tam olarak dolduramayan ve bölgeye yabancı bir "merkezî idare" ile bu durumdan istifade eden dinî grupların (Kadiri ve Nakşibendi şeyhlerinin) güç ve nüfuz kazandığı bir dönem olarak ön plana çıkmaktadır. Bu dönem, aynı zamanda emirliklerin tasfiyesiyle beraber daha bağımsız hareket eden aşiret gruplarının özellikle şeyhler vasıtasıyla kontrol edildiği bir dönem olarak da kabul görmektedir. Üçüncü dönem ise Şeyh Ubeydullah İsyanı'nın (1881) bastırılması sonrasında şeyhlerin nüfuzunun kırıldığı ve aşiretlerin yeni ve güçlü lokal aktörler olarak ön plana çıktığı dönem olarak kabul görmektedir (benzer dönemselleştirmeler için bkz. van Bruinnessen, 1992: 92; Atmaca, 2017: 44).

Dinç, Süleymaniye Sancağı'ndaki Caf Aşireti ve Hakkâri Sancağı'ndaki Nasturi Cemaati ile devlet arasındaki uzun soluklu ilişkiyi bu tür bir dönemselleştirme çerçevesinde okumaktadır. Tanzimat dönemi, devlet-toplum ilişkilerinde "karşılıklılığı" esas alan yeni bir dönem olarak tasavvur edilmekte ve devletin tebaası ile dolaylı değil de doğrudan ve merkezî bir ilişki kurmaya çalıştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte, bölgede uzun yıllar devlet ile toplum arasında "aracı rolü" üstlenen Kürt emirliklerinin ortadan kaldırıldığı ve devletin sınırda yeni ve merkezî bir idare, vergilendirme ve iskân politikasıyla var olmaya çalıştığı bir anlatı ile karşılaşmaktayız. Yazar, Tanzimat sonrasında devletin "büyüyen" kapasitesini ve toplum ile kurduğu ilişkiyi büyük oranda James Scott'ın "okunurluk" (*legibility*) ve kısmen de Michael Mann'ın "altyapısal güç" (*infrastructrual power*) kavramları üzerinden incelemektedir (Dinç, 2024: 89-92).

Kitabın ikinci bölümü, Osmanlı Devleti'nin Müslüman Caf Aşireti ve Hıristiyan Nasturi Cemaati ile ilgili sahip olduğu gündemlere, perspektiflere ve onlarla kurduğu ilişkilere odaklanmaktadır. Yazar, bu kısımda her iki topluluğun sosyopolitik ve ekonomik örgütlenmelerine dair farklılıklarının yanı sıra önemli benzerliklerine de dikkat çekmektedir. Her iki topluluğun da aşiret tarzı bir örgütlenmeye sahip olması, egemenlik sahalarında aşiret dışı (çoğunlukla yerleşik köylü) topluluklar ile kurdukları hiyerarşik ilişki, topluluk içi göçebe veya yarı göçebe unsurların ve kültürün baskınlığı, yaşadıkları "sınır" coğrafyasının tartışmalı yapısı ve bunun her iki sınır topluluğu özelinde sağladığı avantajlar önemli benzerlikler olarak öne çıkmaktadır (80-89, 93-104). Her iki topluluğun da 1840'larda bölgedeki dönüşümden etkilendiğini dile getiren yazar, Caf Aşireti özelinde, Baban Emirliği'nin ortadan kaldırılmasıyla aşiret beylerinin ve beyzadelerinin ortaya çıkan bu otorite boşluğundan istifade ederek güç ve nüfuzlarını artırdığını belirtmektedir. Hakkâri Emirliği'nin ortadan kaldırılması ise Nasturi Cemaati'ne devlet ile doğrudan ilişki kurma imkânı tanımıştır.

Yazara göre, devletin sınırda tedrici bir şekilde büyüyen kapasitesine bir tür "medenileştirme misyonu" ve söylemi eşlik etmektedir. Literatürde "Osmanlı Oryantalizmi" ve "ödünç alınmış kolonyalizm" gibi kavramlarla ifade edilen ve merkezin çepere ve çeperde yaşayan topluluklara dair tasvirlerine dikkat çeken bu "medenileştirme" söylemi, merkez/şehir/yerleşik topluluklar ile çeper/taşra/göçebe topluluklar arasındaki ideolojik, dinsel ve kültürel hiyerarşilere işaret etmektedir. Yazar, Osmanlı Dev-

leti'nin Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati'ne bakışında bu hususta büyük benzerliklerin var olduğunu vurgulamaktadır. Her iki topluluk da ağırlıklı olarak göçebe bir yaşam tarzı benimsemeleri, uzun yıllar merkezî devlet otoritesinden azade yaşamaları, devletin "merkezileşme" çabalarına direnç göstermelerinden kaynaklı, Osmanlı merkezi tarafından gayri medeni veyahut yarı medeni topluluklar olarak tasvir edilmekte ve her iki topluluğun da bir an evvel "daire-i medeniyet"e dahil edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (112). Çalışma, Osmanlı bürokrasi diline de yansıyan bu tür medenileştirme söylemlerinden kastın "kolonyal" bir idarenin tesisi değil, bizatihi devlet otoritesinin tesisi olduğunu, "devlet otoritesi" ile medeniyet kavramının paralel ve birbiri yerine kullanıldığını ve dolayısıyla Osmanlı otoritesi dışında kalan toplulukların devlet yetkilileri tarafından gayri medeni olarak telakki edildiğini dile getirmektedir (112).

Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun "yeni düzende" sınır coğrafyasındaki "fiziksel" varlığını ekseriyetle bir merkezî idarenin teşkili ve vergi toplayabilme kapasitesi gibi modern devlet pratikleri üzerinden incelemektedir. Tanzimat öncesinde vergi hususunda Caf Aşireti'nin Baban Emirliği'ne, Nasturi Cemaati'nin ise Hakkâri Emirliği'ne karşı sorumlu olduğunu belirten yazar, Tanzimat ile idari ve iktisadi merkezileşme politikaları doğrultusunda devletin her iki topluluğu da doğrudan vergilendirme çabalarına odaklanmaktadır (110). Çalışmaya bakarak, Tanzimat sonrası her iki topluluğun ödedikleri vergi miktarı ve türlerinde ne tür değişiklikler olduğunu takip etmek mümkün olmasa da bu toplulukların vergi konusunda büyük direnç gösterdikleri ve yeni idarenin bu noktada oldukça zorlandığı anlaşılmaktadır. Her iki topluluğun da vergilendirme için gerekli olan sayımlardan büyük oranda kaçındıkları, özellikle sınıra yakın ve dağlık bir coğrafyada bulunmaları ile göçebe bir hayat tarzına sahip olmaları vergiden kaçınmaya büyük oranda mümkün kıldığı görünmektedir (118). Örneğin, Caf Aşireti, vergi toplama mevsiminde geniş hayvan sürüleri ile sınırın İran tarafına geçebilmekte, Nasturi Cemaati ise dağlık bölgelere çekilebilmektedir (133).

Devletin bu coğrafyada doğrudan vergi toplama hususunda karşılaştığı direnç, bu hususa dair kaygıları ve kullandıkları yöntem ve pratikler diğer sınır veya ulaşılması zor coğrafyalar ile büyük oranda benzerlik göstermektedir (Koç, 2022). Vergilerin bu tür coğrafyalarda daha uzlaşmacı yöntemlerle veya şeyhler ve ağalar gibi aracı elitler aracılığıyla toplanması en yaygın tercih olarak ön plana çıkmaktadır. Bu durum yazarın yeni aracı elitlerin artan nüfuzunu örneklendirmesi açısından oldukça önemlidir. Verginin uzun yıllar bakayada kalması nedeniyle özellikle Nasturi Cemaati özelinde asker kullanımının da sıklıkla başvurulan bir yöntem olarak ön plana çıktığını görmekteyiz. Devletin, taşrada vergi toplamayı kolaylaştırmak üzere on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında istihdam ettiği jandarma veya vergi memurlarından ziyade (Özbek, 2008) doğrudan merkezî orduya bağlı birlikleri istihdam etmesi, hem vergi toplama hususunda karşılaşılan güçlükleri göstermesi açısından hem de sınır coğrafyalarına merkezin yaklaşımını göstermesi açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Çalışma, vergi toplamada karşılaşılan zorlukların başlıca sebeplerinden biri olarak her iki topluluğun da göçebe veya yarı göçebe bir yapıya sahip olmasını göstermektedir. Scott'ın *okunurluk* kavramından hareketle, devlet nezdinde bu toplulukların yerleşik hayata geçişi, hem kendilerinin daha anlaşılabilir ve ulaşılabilir olmasını sağlayacak hem de düzenli ve etkin bir vergi toplama sistemi oluşturmanın altyapısını sağlayacaktır (Dinç, 2024: 143-145). İskân aynı zamanda devlet cenahında gayri mede-

ni olarak telakki edilen göçebelerin "medenileştirilmesinde" bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Şehirli yerleşik hayatın medeniyeti ve göçebe pastoral bir hayatın medeni olmayanı temsil ettiği bir anlayışta, göçebelerin iskânı aşiret topluluklarının aşiret aidiyetlerini zayıflatmayı ve aşiretin sıradan üyelerinin aşiret beylerine gösterdikleri sadakati kırmayı amaçlamaktadır (158-160). Aşiretler böylece kendi yerel kimliklerini ve bağlılıklarını kaybedecek, imparatorluğun inşa ettiği emperyal kimliği sahiplenip doğrudan devlete sadakat göstereceklerdir. Bu topluluklardan özellikle Caf Aşireti'nin büyük bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun Süleymaniye kazasında kışlarken, yaz aylarında İran'ın Sinne bölgesinde yaylamaktadırlar. Dolayısıyla aşiretin iskânı, İran ile olan sınır münazaalarına, sınır güvenliğine ve devletin belirli bir coğrafya üzerindeki egemenlik iddialarına daha kalıcı çözümler getirebilecektir (154-155). Hakkâri Sancağı'nda yer alan Nasturî Cemaati'nin ise daha kısa mesafe –muhtemelen yaylacı– bir mobiliteye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Fakat bölgesel dinamiklerden –yükselen Ermeni milliyetçiliği, Batılı misyonerlerin faaliyetleri gibi– kaynaklı Müslüman Kürt göçebe aşiretlerin iskânı devlet otoriteleri nezdinde Nasturî göçebe aşiretlerinden daha öncelikli görülmüştür (147).

Dinç, son tahlilde, vergi toplama konusunda yaşanan zorlukların iskân konusunda da yaşandığını belirtmektedir. Aşiret beylerinin iskân konusundaki isteksizlikleri, aşiret iskânı için yeterli miktarda su ve arazinin bulunmayışı, göçebe aşiretlerin yerleşik yaşama geçişi bir tür statü kaybı olarak görmeleri, aşiretlerde hayvancılık faaliyetleri için göçebe bir hayat tarzının önemi gibi faktörlerin Caf Aşireti'nin iskânını zorlaştırdığına değinmektedir (162-165). Yazar, iskânın "başarılı" olduğu örneklerde ise aşiret beylerinin veya beyzadelerinin mevcut Arazi Kanunnamesi'nden istifade ederek verimli tarım arazilerini kendi adlarına kaydetmeyi başardıklarını ve bu durumun aşiret içi tabakalaşmayı artırmış olabileceğini dile getirmektedir (155-157). Bu durum, Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmaya konulduğu bir dönemde, aşiretlerin yaşadığı coğrafyalarda, aşiret beylerinin bulundukları pozisyonlardan istifade ederek büyük ölçekli arazileri kendi adlarına kaydettirdikleri savının Süleymaniye Sancağı özelinde geçerli olabileceğini düşündürmektedir.

Kitabın üçüncü bölümü, Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati'nin yaşam alanlarının nasıl farklı iktidar odaklarının nüfuzlarını artırmaya çalıştıkları sahalara dönüştüğünü incelemektedir. Protestan, Katolik ve Ortodoks misyonerleri ile Osmanlı ve Kaçar İmparatorlukları'nın özellikle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren sınır toplulukları ile kurdukları ilişkilere ve bu coğrafyadaki nüfuz mücadelesine odaklanmaktadır. Nasturi Cemaati'nin Hıristiyan kimliğinden dolayı Batılı misyoner gruplarının dikkatini çektiğini vurgulayan yazar, Caf Aşireti'nin ise İran'ın üzerinde hak iddia ettiği bir topluluk olduğunu dile getirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Nasturileri Batılı misyoner gruplarının, Caf Aşireti'ni ise Kaçar hanedanlığının etkisinden uzak tutmak için verdiği mücadeleye odaklanmaktadır (170-173).

Yazar misyonerlik faaliyetlerinin, Batılı güçlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda kendi politik nüfuzlarını artırmadaki araçsallığına dikkat çekmektedir. Fransa ve İtalya'nın Katolikler, İngiltere ve ABD'nin Protestanlar, Çarlık Rusya'nın ise imparatorluğun Ortodoks nüfusu ile irtibat halinde olduğunu belirtmektedir. Nasturilerin, Hıristiyan kimliklerinden dolayı özellikle Batılı misyonerlerin dikkatini çektiklerini, yüzyılın ortalarından itibaren farklı misyoner gruplarının Nasturilerin yaşadığı coğrafyada aktif olarak faaliyet yürüttüklerini belirtmek-

tedir. Misyonerler, doğu Hıristiyanlarının önemli temsilcilerinden Nasturi cemaatini gayri medeni ve geri kalmış bir topluluk olarak tasvir etmekte, cemaat arasındaki faaliyetlerini "doğru" bilgileri taşımak ve "medenileştirme misyonu" ile meşrulaştırmaktadır (175-179). Yine misyonerlere göre Nasturi cemaatinin gayri medeni bir halde yaşamasının en önemli sebebi uzun yıllar boyunca İslâm coğrafyasında ve Müslümanlar tarafından kuşatılmış bir halde olmalarından kaynaklanmaktadır (179). Yazara göre Batılı misyonerlerin Nasturileri "karanlıktan" kurtarıp "medeniyete" taşımaları üç dinamik üzerinden şekillenmekteydi: İslâm ile olan tarihsel rekabet, Oryantalizm ve sömürgeci rekabet (182-183).

Bölgede aktif misyoner gruplarından özellikle Protestanların yardım kampanyaları ile Nasturiler üzerindeki nüfuz mücadelesini artırmaya çalıştıklarına değinen yazar, bu tür faaliyetler karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun aktif bir karşı mücadele gerçekleştirdiğini gözlemlemenin mümkün olduğunu belirtmektedir. Tam da bu bağlamda, yazar Osmanlı İmparatorluğu'nun medenileştirme misyonu ile Batılı misyonerlerin medenileştirme misyonun rekabet halinde bulunduğunu dile getirmektedir (183). Özellikle Nasturi Cemaati'nin Osmanlı İmparatorluk kimliğine aidiyetlerini güçlendirmek için cemaatin ileri gelenlerine maaş, paye ve hediyelerin verilmesi gibi pratikler dışında verginin daha adil bir şekilde toplanmasına dönük vergi düzenlemelerinin yapıldığı görülmektedir. Benzer şekilde cemaat ileri gelenlerinin Tanzimat sonrası kurulan yerel meclislere aza olarak atandığı ve cemaatin böylelikle mevcut yerel idareye entegre edilmesi alınan karşı önlemler olarak ön plana çıkmaktadır (196-199). Misyonerlerin faaliyetlerinin salt bir dinî misyonerlik değil, aynı zamanda Nasturilerin bölgede bir politik müttefik olarak inşasına dönük bir çaba olduğu gerçeğinden hareketle bazı misyonerlerin bölgeye girişinin engellenmesi veya var olanların aktivitelerinin yakından takibi gibi yöntemlere başvurulmuştur (201-203).

Yazar, bölgede birden fazla iktidar odağının varlığını, Nasturi Cemaati'nin kendi koşullarını iyileştirmeye dönük bir fırsat olarak gördüğünü dile getirmektedir. Cemaatin bölgede aktif, çoğunlukla Protestan ve yine Katolik ve Ortodoks misyonerlerle kurduğu yakın temas, cemaatin siyasi bir kimlik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. Ancak yazar, cemaatin siyasallaşmasının Osmanlı ve İran'ın politikalarının yetersizliği veya bölgedeki misyonerlik faaliyetleri ile açıklanamayacağını vurgulamaktadır. Bu süreçte, cemaatin bölgedeki Müslüman/Kürtlerle yaşadığı gerginlikler ve hiyerarşik ilişkiler de cemaatin siyasallaşmasında kritik bir rol oynamıştır (207). Başka bir deyişle, cemaat bu tür bir irtibat sayesinde kendilerini hem Müslüman Kürtlerin saldırılarına karşı korumayı hem de Osmanlı devleti karşısında konumlanmayı amaçlamıştır.

Cemaatin giderek siyasal bir kimliğe bürünmesi, cemaat elitlerinin pozisyonlarını da büyük ölçüde dönüştürmüştür. Daha evvelden Nasturi Cemaati ile imparatorluk merkezi arasında ruhani bir lider, bir "aracı elit" pozisyonunda olan Mar Şimon, artık cemaati için belirli bir politik ajandaya sahip bir siyasal figür olarak ön plana çıkmaktadır (220). Yazarın "yeni düzen" olarak nitelendirdiği bu dönemde cemaat içerisinde de elitler arasında bir siyasi rekabetin ortaya çıktığı ve tüm bu aktörlerin farklı misyoner grupları ile kendi politik ajandaları doğrultusunda irtibat halinde bulundukları görülmektedir (221). Nasturilerin kazandığı bu yeni siyasal kimlik, cemaatin Nasturilik kimliği etrafında bir bağımsızlık arayışına yönelmesine sebebiyet vermiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde bu tür bir arayış cemaat ileri gelenlerini Ruslarla işbir-

liği yapmaya itmiştir (223). Sonuç olarak, Nasturi topluluğu Hıristiyan kimliklerinden dolayı Batılı güçlerin ilgilendiği bir topluluk olurken, Caf Aşireti'nin Batılı güçlerin nüfuz mücadelesinden Birinci Dünya Savaşı'na değin azade kaldığı anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölümün son kısmında, yazar büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu ile Caf Aşireti arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmanın önceki bölümlerinden farklı olarak, bu bölümde devlet ile aşiret ilişkilerinde karşılıklılık ilkesine odaklanmakta ve Caf Aşireti'nin "yeni düzen"le birlikte gelen kurumlara nasıl entegre edilmeye çalışıldığını incelemektedir. Yazarın bu noktadaki en önemli tespiti, devlet ile toplum arasında yeni aracı elitler haline gelen Caf Aşireti beylerinin devletle artan ilişkilerinden dolayı aşiret içindeki otoritelerinin artması ve bunun aşiretin alt tabakalarında yarattığı hoşnutsuzluk ve iç gerilimlerdir. Örneğin, Caf Beylerinden Mahmut Paşa'nın Caf Aşireti'nin yoğun olarak yaşadığı yerlerden Gülanber kazasına kaymakam olarak atanmasından sonra aşiretin vergilendirilmesinde yaptığı usulsüzlükler, bölgedeki tarım alanlarını ve su kaynaklarını kendi çıkarları için kullanmış olması gibi durumlar aşiretin alt tabakalar arasında bir hoşnutsuzluk yaratmış ve sınırın İran tarafına geçmeyi dahi düşünmüşlerdir. Devlet ile artan irtibat sonrasında yaşanan aşiret içi sosyoekonomik tabakalaşma, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özellikle sınır bölgelerinde yaşayan diğer aşiretlerle benzerlik göstermesi açısından kayda değerdir.

Tüm bu süreç, Nasturi Cemaati'nde olduğu üzere, Caf Aşireti elitleri arasında da bir tür politik rekabetin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. İmparatorluk merkezinin kendi politik ajandasına uyum sağlamayan aşiret lideri yerine aynı aşiret içerisinden bir diğer aşiret ileri gelenini kaymakam olarak ataması devletin sınırdaki aşiretler ile kurduğu ilişkileri göstermesi açısından önemlidir. Örneğin, Mahmut Paşa yukarıda bahsedilen suçlamaların ardından azledilmiş ve yerine kardeşi Osman Bey atanmıştır (231-239). İmparatorluk merkezi son tahlilde aşiretin farklı segmentleri üzerinde etkili bu iki lider ile sonuna kadar görüşmeye devam etmiş ve aşiret üzerindeki kontrolünü farklı alternatifler ile devam ettirebilme potansiyelini korumaya çalışmıştır. Bu tür uzlaşmacı ve yumuşak siyaset hem İran hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan bir aşiretin insan ve ekonomik potansiyelinden istifade etme gayesi etrafında şekillenmektedir.

Yazar, "Paylaşılmayan İktidar: Aşiret Beyi mi, Osmanlı Paşası mı?" alt başlığında devlet-aşiret ilişkilerine dair önemli bir tartışmayı gündeme getirmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır hattında merkezileşme çabaları aşiretlerin "yeni aracı elitler" olarak güçlenmesine ve kurumsallaşmasına sebebiyet vermiştir. Yazara göre, bu durum "Tanzimat ideolojisi açısından bir çelişki ve başarısızlık olarak nitelendirilebilir" (239). Tanzimat bürokratlarının aşiret elitlerini yeni düzene entegre çabası ve bu yolla aşireti imparatorluk sisteminin bir parçası haline getirme isteği büyük oranda başarısızlığa uğramış ve fakat aşiret liderleri devlet ile kurdukları ilişkiyi ve sahip oldukları idari pozisyonları kendi çıkarlarını korumak ve aşiret içi otoritelerini artırmak için kullanmışlardır. Özetle, Tanzimat dönemi başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na değin bu sınır coğrafyasında devlet-aşiret ilişkilerinin en büyük kazananı Caf Aşireti olmuştur (239-253).

Kitap, Tanzimat döneminden itibaren imparatorluk merkezinin bir sınır coğrafyasında modernleşme/merkezileşme/Batılılaşma çabalarını aktarırken yerel aktörlerin görünür olmasına büyük oranda özen göstermektedir. Fakat yerel aktörler, kimi zaman imparatorluk merkezinde idare, vergi ve iskân ile ilgili alınan kararların toplum

(aşiret) nezdinde uygulanmasının ret veya kabulü bağlamında görünür olmaktadırlar. Bu durum, Tanzimat'la başlayan merkezileşme ve modernleşme sürecini yer yer sonuç odaklı bir başarı veya başarısızlık serüveni olarak okuma tehlikesine sebebiyet verebilmektedir. Yazarın, çalışmasına teorik arka plan olan Scott'ın *okunurluk* kavramı devletin büyüyen kapasitesine dair çok önemli bilgiler vermekle beraber, kimi noktalarda devlete otonom bir rol ve güç atfetilmesine neden olmakta, bu durum devlet ile toplum arasına sınırlar koyabilmekte, özellikle devlet ve aşiret arasındaki örtüşen noktaların göz ardı edilebilmesine sebebiyet verebilmektedir.

Yazarın takip ettiği dönemselleştirme, Osmanlı-İran sınırında çok önemli kırılmaları ön plana çıkarmakla beraber bölgedeki çok aktörlü ve çok katmanlı yapıyı ve ilişkileri incelemede her zaman açıklayıcı olamayabilmektedir. Örneğin, baskın literatürde Tanzimat karşıtı olarak okunagelen Kürt emirliklerinin/yurtluk ocaklık sahiplerinin —her ne kadar kendi pozisyonlarını korumak pahasına olsa da— Tanzimat'ın getirdiği idari, iktisadi ve askerî reformları devlet ile bir dizi müzakere sonrasında uygulamaya koydukları örnekler olabilmektedir (Duman, 2023). Yine Tanzimat öncesi bölgede etkin güçlü ayan ailelerinin Tanzimat sonrası getirilen kurum ve yapılara entegre olduklarını ve güç ve nüfuzlarını uzun yıllar ve büyük oranda korudukları görülebilmektedir (Çiftçi, 2023). Emirliklerin tasfiye sürecinde devletin yegâne aktör olmadığı, köylülerin bizatihi Kürt beyleri ile arazi tasarrufu üzerine münazaalar yaşadıkları ve emirliklerin tasfiye veya pasifize edildiği süreçte kendi talepleriyle önemli aktörler olarak ön plana çıktıkları görülmektedir (Özok Gündoğan, 2023).

Çalışma, teması itibarıyla devlet-toplum ilişkilerine, devletin sınırdaki topluluklara dair politikalarına ve kararlarına odaklandığından sınırdaki sosyoekonomik ve politik dönüşümde bölgeyi derinden etkileyen bölgesel ticaret veya çevresel felaketler gibi devlet-dışı faktörlerin daha az görünür olmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin, on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başlarında Süleymaniye Sancağı'nı da kapsayan Musul Vilayeti bölgesel ve bölgeler arası ticarette önemli bir yer işgal etmektedir. Özellikle tüccarlar, aşiretler, toprak sahipleri ve yerel idaricilerin de parçası olduğu geniş çaplı koyun ticareti bıraktığı yüksek kârlardan dolayı bölgede bir ekonomik canlanmaya sebebiyet vermiş ve bahsi geçen aktörlerin kendi aralarındaki ilişkileri ve devletle kurdukları ilişkiyi derinden etkilemiştir (Shields, 1991). Benzer şekilde on dokuzuncu yüzyılda devlet ile toplum arasında ve özellikle de göçebe aşiretler ile yerleşik köylüler arasındaki ilişkileri etkileyen 1840'larda ve 1880'lerde yaşanan kuraklık, çekirge istilaları ve kıtlık gibi çevresel felaketler (Pehlivan, 2020) de çalışmada daha az yer işgal etmektedir.

Sonuç olarak, odaklanmak istenen tema ve kullanılan teorik çerçeveden kaynaklı bazı kısıtlamalar haricinde kitap, Osmanlı tarihyazımında gittikçe artan sayıda çalışmaya konu olan sınır, sınır toplulukları ve devlet-toplum ilişkileri gibi alanlarda önemli ve özgün bir kaynak olarak ön plana çıkmaktadır. Osmanlı arşivlerinin yanı sıra Missionary Herald/ABCFM ve ABD Dışişleri Konsolosluk Arşivleri gibi farklı kaynakların kullanıldığı çalışma yalın anlatımıyla da takip edilmesi kolay bir eser olarak görünmektedir. Daha az bilinen bir coğrafyaya, Hakkâri ve Süleymaniye sancaklarına ve yine Caf Aşireti ve Nasturi Cemaati gibi daha az bilinen topluluklara odaklanması çalışmanın önemini bir kat daha artırmaktadır.

**KAYNAKÇA**


Atmaca, M. (2017) "Three Stages of Political Transformation in the 19th Century Ottoman Kurdistan", *Anatoli*, 8.

Bayraktar, U. (2020) "Reconsidering Local versus Central: Empire, Notables, and Employment in Ottoman Albania and Kurdistan, 1835-1878", *International Journal of Middle East Studies*, 52(4): 685-701.

van Bruinessen, M. (1992) *Agha, shaikh, and state: The social and political structures of Kurdistan*, Zed Books, Londra.

Çiçek, M.T. (2021) *Negotiating the Empire in the Middle East: Ottomans and Arab nomads in the modern era, 1840-1914*, Cambridge University Press, Cambridge.

Çiftçi, E. (2023). 19. yüzyıl Vanı'nda âyan bir aile: Timurpaşazâdeler", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 58: 68-85.

Duman Koç, G. (2023) *Governing the Frontiers in the Ottoman Empire: Notables, Tribes and Muş (1820s-1880s)*, Brill, Leiden.

Koç, Y. (2020) "'Taxing' the Tribes in the Ottoman Empire: The Case of the Tribes of Mutki (1839-1908)" Korinna Schönhärl, Gisela Hürlimann, Dorothea Rohde (ed.) *Histories of Tax Evasion, Avoidance and Resistance*, Routledge, Londra.

Köksal, Y. (2019) *The Ottoman Empire in the Tanzimat Era: Provincial Perspectives from Ankara to Edirne*, Routledge, Londra.

Özbek, N. (2008) "Policing the countryside: Gendarmes of the Late-nineteenth-century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle East Studies*, 40(1): 47-67

Özok-Gündoğan, N. (2023) *The Kurdish Nobility in the Ottoman Empire; Loyalty, Autonomy and Privilege*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Pehlivan, Z. (2016) *Beyond "the Desert and the Sown": Peasants, Pastoralists, and Climate Crises in Ottoman Diyarbekir, 1840-1890*, Yayımlanmamış doktora tezi, Queen's University, Kingston, Ontario, Kanada.

Saraçoğlu, M.S. (2018) *Nineteenth-Century local governance in Ottoman Bulgaria: Politics in provincial councils*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Shields, S. (1991) "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the of Europe in the Middle East Economy", *International Journal of Middle East Studies*, 23(1): 19-37.

# Avesta Yayınları editörü Abdullah Keskin ile söyleşi: "Bizde herkesin bir Doğu'su vardır ve herkes Doğu'sunu küçümser"

*Seda Altuğ* - Metin Yüksel***

• *Kendinizden söz eder misiniz? Aldığınız eğitim nedir? Türkiye'de yayıncılık tecrübeniz nasıl başladı? Kürtçe okuyup yazmaya başlamanızın hikâyesini bizimle paylaşır mısınız?*

– Çocukluğum ve üniversiteye kadar olan eğitim hayatım Nusaybin'de geçti. Daha sonra Ankara Üniversitesi DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü okumaya başladım. Birçok yerde olduğu gibi bizim de evde ilk tanıştığımız kitaplar Kur'an ve ders kitaplarıydı. 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi'nden sonraki yıllarda kitaba ulaşmak son derece zordu. Başından beri kitaplara ciddi bir ilgim vardı. Önüme gelen hemen her şeyi, dinî kitaplardan klasiklere, magazin dergilerinden çizgi romanlara kadar, okumaya çalıştım. Ardından *Cumhuriyet* kitap eki ve kulübünden kitap istemeye başladım ve bu sayede kendi okuma programımı oluşturdum. Ankara'da ise zamanım okuldan çok Zafer Çarşısı'ndaki kitapçılarda geçti. O dönem sadece Kürtçe değil, Kürtlerle ilgili Türkçe kitap bulmak dahi çok zordu. Bir süre sonra tanıştığım İsmail Beşikci Hoca'nın kütüphanesinden, sahaflardan ve bazı Kürt milletvekillerinin kartıyla girdiğimiz Meclis Kütüphanesi'nden Kürtlerle ilgili Türkçe kitapları bulup okumaya başladım. Kürtçe alfabeyi ve metinleri, daha sonra kitapları ilk o yıllarda çok zor şartlarda bulup okudum. Kürtçe alfabeyle tanışmam yirmili yaşlarımda oldu.

Yine o yıllarda özellikle Irak Kürdistan'ındaki savaşın ve toplu göçlerin etkileri gündelik hayatımızda da hissediliyordu. Kürtler farklı veçheleriyle bir şekilde Türkiye'deki basına da yansıyordu. O dönem hepimiz belli bir arayış içindeydik. Bu meseleyle ilgili çıkan haberleri takip etmeye, hatta bir süre sonra bunlara cevaplar yazmaya, haber önermeye başladık. Kendimi bazı dergilerde,

(*) Yrd. Doç. Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

(**) Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

yayınevlerinde yazı ve kitap hazırlarken buldum. Henüz Kürtçenin konuşma dili olarak bile yasak olduğu bir dönemde yazılı, sözlü doküman bulmak oldukça güçtü. Bu dergi ve yayınevlerinde yurtdışından az sayıda da olsa gelen süreli yayınlar ve kitaplar sayesinde Kürtçe metinlere ulaştık. Zaman zaman bunlardan Türkçeye küçük çeviriler yapıp yayımlamaya başladık. 1991'de Turgut Özal'ın 2932 sayılı Kürtçe konuşmayı yasaklayan yasayı kaldırmasıyla birlikte art arda Kürtçe kitaplar ve kasetler çıkmaya başladı. Aslında bu değişiklikle Kürtçe yayıncılık değil, konuşma serbest bırakılıyordu. Ama herkes Kürtçe yayıncılık artık serbestmiş gibi hareket etmeye başladı. Devlet de 2002'ye kadar bu duruma fiilî olarak göz yumdu. Tam o dönemde Kürtçe haftalık bir gazete çıkarma teklifiyle İstanbul'a geldim. Bir süre sonra *Welat* adlı Kürtçe haftalık gazeteyi çıkarmaya başladık. Bir dönem de *Özgür Gündem* Kültür-Sanat ve Medya sayfalarını yönettikten sonra Kürtçe televizyonlar için programlar yaptım. Dışarıdan bazı yayınevlerine kitaplar hazırladım. 1995 yılının ortalarında da Avesta'yı kurmaya karar verdik.

• *Avesta Yayınları'nın kuruluş amacı ve vizyonu ne idi? Yaklaşık otuz yıldır devam eden Avesta'nın serencamının değerlendirmesini yapar mısınız?*

– Kürt Aydınlanması başından beri İstanbul odaklı oldu. Kürtler, ilk kitaptan ilk gazeteye kadar pek çok ilkini bu şehirde gerçekleştirdi. İstanbul, modern zamanlarda âdeta Kürtlerin kültür başkentiydi. Hâlâ da en büyük Kürt nüfusunu barındıran şehir. Ama bu şehirde bu alanda atılan bütün adımlar hep baskıyla karşılaştı ve kısa süreli oldu. Kürt modernleşmesi dolayısıyla biraz parçalı kaldı. 49'lardan DDKO'ya sonraki yıllarda da bu çabalar sürdü ama askerî darbelerle yarım kaldı. Dolayısıyla 20. yüzyıl gibi Üçüncü Dünya halklarının modernleşme serüvenlerini başlatıp tamamlanmasında kritik bir öneme sahip olan bir yüzyıl Kürtler için neredeyse boş geçti. Literatür yaratmak bir yana, Kürtçe çok ağır bir baskıyla karşılaştı, konuşma dili olarak dahi yasaklandı. Bu durum dilde, kültürde, yeni kuşakların kendi dilleriyle olan ilişkisinde ciddi bir tahribat yarattı. Biz Avesta'yı başarmak fikri üstüne kurmadık. Bir nevi kendimizi mecbur hissettiğimiz için bu çabanın içine girdik. Kürtler, Kürt meseleleri, bölgesel düzeyde tartışılıyordu. Devletler buna ilişkin politikalar geliştiriyorlardı. Ancak Kürtlerin kendilerine ilişkin düşünüp yazma, bilgi üretme imkânları kısıtlıydı ve hatta yasaklıydı. Avesta'yı kurmakla en başta Kürt toplumuna ve Kürdistan'daki diğer etnik ve dinî azınlıklara ilişkin nesnel bilgi üretmeye önem verdik. O güne kadar bu alanda yazılmış, seyyahların ve misyonerlerin kitaplarından önemli vakayinamelere kadar diasporada ve diğer parçalarda çıkmış yayınlardan hayatın birçok alanını kapsayacak başlıklar derleyip okurun ilgisine sunduk.

Kürtlerin millet olmaktan kaynaklı haklarını tartışma konusu yapmamakla birlikte meselelerin farklı boyutlarıyla tartışılmasına özen gösterdik. Hiçbir zaman sansüre tevessül etmedik. Çokkültürlülüğü, çokdilliliği esas almaya çalış-

tık. Kürtler arası siyasi meselelerde nötr kalmaya özen gösterdik. Yayımladığımız eserlerde yazarın kimliğinden ve ele alınan konudan çok nasıl yazıldığına önem verdik. Örneğin, bir metin roman olarak kaleme alındıysa içerikten önce nasıl yazıldığına, yani edebî özelliklerine baktık.

• *Avesta Yayınları'nın geldiği noktayı nasıl görüyorsunuz?*

– İçinde olduğumuz şartlardan dolayı bugün gelinen nokta bütün sorunlu yanlarına karşın aslında çok da öngörebildiğimiz bir şey değildi. İyi hatırlıyorum, Avesta'yı kurduğumuz yıl, Kürtlerle ilgili sadece üç kitap yayımlanmış, üçü de Türkçeydi ve üçü de yasaklanmıştı. Şu an 29. yılımızda 900. kitabımızı çıkarmayı hedefliyoruz. 30. yılda da bininci kitaba ulaşmayı umuyoruz. Yayınlarımızın yarısından fazlası Kürtçe, diğerleri Türkçe ve bir kısmı da farklı dillerde. Yirmi yıl öncesine kadar çok az eser verilen alanlarda şu an başka birçok yayınevinin de katkısıyla belli bir külliyat oluştuğunu söyleyebiliriz. Avesta'da elliden fazla dizide çok farklı konular okurun ilgisine sunuldu. Kürt Çalışmaları genel bir çerçeveden çıktı. Kürt toplumuna ilişkin detaylar ön plana çıkmaya başladı. Kürtçe gibi çok fazla rencide edilmiş bir dilde ve hâlâ çok zor ve sorunlu şartlarda bunu yapmanın önemli olduğunu düşünüyorum. Biraz geç de olsa bu profilin ortaya çıktığını söyleyebilirim.

• *Türkiye'de Kürtlere dair bilgi birikimi, aktarımı ve yayılmasında kitap yayıncılığının anlamı ve ehemmiyeti nedir?*

– Günümüzde bilgi kanallarının çeşitlenmesine rağmen kitabın hâlâ önemini koruduğunu düşünüyorum. Büyük ve asıl değişimlerin kitapla olduğuna inananlardanım. 1991'den bu yana, ki bu Kürt kültür tarihindeki bütün eksik yanlarına rağmen en istikrarlı dönemdir, binlerce kitap yayımlandı. Bu kitapların Kürtlere ilişkin algıyı hem Kürt hem de Kürt olmayan kamuoyunda önemli ölçüde değiştirdiğine inanıyorum. Eskiden herhangi bir konuyu tartışmak için elimizde çok az veri varken şimdi ciddi bir bilgi birikiminin oluştuğunu ve bunun da kendini en fazla kitapla gösterdiğini düşünüyorum. Bu kitapların önemli bir kısmı mahkemelerde dava konusu olsa da üniversitelerde kısmi de olsa ders kitabı oldu. Onun ötesinde Milli Güvenlik Akademisi'nden birtakım stratejik kuruluşlara kadar bu kitapların yakından takip edildiğini, ilgiyle okunduğunu ve değerlendirildiğini gördük. Türkçede çeviri fazla olmasına rağmen yıllarca içeriklerinden dolayı birtakım kitaplar çevrilmedi. Bu süreçte bu kaynakların önemli bir kısmı okura sunuldu. Sadece Batı dillerinden değil, Rusça, Arapça ve Farsça gibi, ki bunlar Kürdoloji açısından çok önemli dillerdir, çeviriler yapılmaya başlandı. Ve öyle bir duruma geldi ki Türkçe, Kürdoloji için en zengin dillerden biri haline geldi. Hem bu dilde çok ciddi şekilde üretim yapılıyor, hem de başka hiçbir dilde olmadığı kadar diğer dillerden çeviri yapılıyor. Bu durum Türkçeyi Kürt Çalışmaları için cezbedici bir dil haline getirdi ve ciddi bir litera-

tür oluştu. Diğer yandan Türkiye'de pek bilinmeyen birtakım konular, Yezidilerden diğer etnik dinsel azınlıklara ve hetedoroks inançlara ilişkin çok fazla çalışma yayımlandı. Bunlar bu alandaki temel kitaplar ve medyada, günlük basında bile bir tarama yapıldığında bunlardan yararlanıldığını görebiliyoruz.

• *Sizce Türkçe ve Kürtçe kitap yayın mecralarında Ortadoğu nasıl biliniyor?*

– Bizde herkesin bir Doğu'su vardır ve herkes Doğu'sunu küçümser. Çok uzun bir süre Ortadoğu'ya ilişkin Türkiye'deki entellektüel ilginin çok cılız olduğunu söyleyebiliriz. Politikacılar bazen "Biz bu bölgeyi şu kadar yüzyıl yönettik, dolayısıyla bizim tecrübelerimize başvurulmalıdır," derler ama Türkiye'de Ortadoğu'ya dair yayımlanmış ciddi literatür çok azdı. Arapça ve Farsçadan genellikle İslâmiyet ile ilgili kitaplar çevrilirdi. Diğer yayınevlerinin de kapsama alanına genelde Ortadoğu ve birlikte yaşadığımız komşu halklar girmezdi. Yine bir süre öncesine kadar Türkçeye çevrilmiş Ortadoğulu yazarların eserleri dahi Batı üzerinden, yani bir Batı diline çevrilip ünlendikten sonra ve hatta çoğu o dillerden çevrilerek Türkçeye kazandırıldı. Örnek olarak Selim Berekat'ın eserleri verilebilir. Çünkü Türkiye'de dinî birtakım kuruluşların dışında Arapça ve Farsçaya ilgi duyan bir kuruluştan söz etmek zordu. Şu an bu durumda olumlu bir değişim olduğunu gözlemliyoruz. Biz Ortadoğu'yu onca zamandır ortak kültürel değerlere, mirasa sahip olduğumuz halkları daha çok Batılı Oryantalistlerin eserleriyle tanıdık. Daha sonraları da Batı dillerinden çevrilen ve aslında o toplumlara ilişkin daha ciddi ve nesnel bilgi üreten kitaplar da çoğalmaya başladı. Bunun yanında bizde üretilen bilginin hep karşı olduğumuzu sandığımız Oryantalist bakış açısının bile zaman zaman gerisinde kaldığını düşünüyorum. Bu ülkelerin dilleri, kültürleri, bilimsel veya edebî ve benzeri çalışmalara çok az konu olmuştur. Daha çok medyada zaman zaman da aşağılayıcı bir dil kullanarak, istihbarata konu olacak şekilde kullanılmıştır. Suriye, Irak ve İran'a ilişkin bilgimiz Batılı yazarların çizdiği çerçeveden ibarettir. Son zamanlarda tek tük örnekler olmakla birlikte şu âna kadar Türkiye'de bu konuda çok az çalışma yapılmıştır. Biz burada Kürdistan'ın çok parçalılığını bir avantaj olarak değerlendirmeye çalıştık. Arapça, Farsça ve diğer dillerde çeviri sorununu daha çok oradaki Kürtlerle çalışarak gidermeye çalıştık. Sonuçta bugün Kürtçede yavaş yavaş bir literatür oluştuğunu görüyoruz. Ortaçağ dönemi Kürtler ve Kürdistan'la ilgili kaynaklar Türkçeye ya hiç çevrilmedi veya çevrildiğinde de ilgili kısımlar sansür edildi veya değiştirildi. "Arap tarih ve seyahatnamelerinde Kürtler" dizisinde ilk kitap olarak Cizreli tarihçi İbnu'l-Esir'in *El Kamil fi't-Tarih* kitabının Kürtler ve Kürdistan'la ilgili kısımlarını toplam bin sayfa ve iki cilt halinde Kürtçeye çevirip yayımladık. Sonrasında Artuklu Üniversitesi eski rektörlerinden Ahmet Ağırakça tarafından Türkçeye 13 cilt halinde tam çevirisi yapılan bu eserin ciddi bir tahrifata uğradığını, birçok yerde geçen "ekrad" (Kürtler) kelimesinin "etrak" (Türkler) olarak değiştirildiğini gördük.

Birtakım sorunlu yanlarına karşın Batı tandanslı literatürün tamamen reddedilmesinden yana değilim. "Oryantalizm" tartışmaları konusunda da Edward Said'den çok Cemil Meriç'e yakın buluyorum kendimi. On yıllarca süren ve birçok farklı konuda önemli, bir kısmı da sorunlu bilgiler içeren bu literatürün küçümsenmemesi gerektiğini düşünüyorum. Bu sorunlar Batılılara has sorunlar da değil, Doğulu kaynaklar da aynı dertten muzdarip, bazen çok daha tuhaf "bilgi"ler içerebiliyorlar. Bunun biraz da o dönemin bilgisi ve bakış açısıyla bağlantılı oluğunu düşünüyorum. Bunlar bir yana, Mela Mahmûdê Bazîdî'nin *Adat û Rusûmadêt Ekradiye* (Kürtlerin Âdet ve Gelenekleri) adlı kitabında bu sorunlu bulduğumuz yaklaşım ve bilgilerin çoğundan daha fazlası var.

• *Avesta'nın "Mezopotamya Kültürü" ve "Doğu Rüzgârı" serilerine dair bilgi verir misiniz? Bu fikir nasıl oluştu? Okuyucuların ilgi ve geri dönüşleri nasıldı? Bu iki dizinin yazarlar/kitaplar listesini nasıl oluşturdunuz? "Mezopotamya Kültürü" dizisi genelde Kürdistan'daki dinî azınlıkları konu alan tarih kitaplarından oluşuyor. Bugün böyle bir dizi başlatsanız yine benzer bir dizi mi oluşturursunuz?*

– Mezopotamya Kültürü bütün bu bölgede birlikte yaşadığımız halkları ve kültürleri (Ermeni, Asuri, Keldani, Nasturi, Yezidi, Mihalmi, Feyli, Ehli Heq [Yaresan], Kakeyi, Alevi...) konu ediniyor. Burada en fazla özen gösterdiğimiz nokta, olaylara olabildiği kadar onların gözünden bakmaktı. O dönem bu alanlarda çok az kitap yayımlanmıştı. Önce araştırma yapıp sonra listeler oluşturarak dünyanın çeşitli yerlerinde o konularla ilgili uzmanlara, yazarlara ulaşmaya çalıştık. Yezidi, Keldani, Süryani ve diğer etnik, dinî azınlıklarla ilgili temel kitapları belirlemeye çalıştık. Kısa sürede bu alanlardaki literatürün hiç de azımsanmayacak bir durumda olduğunu gördük. Bu kitapların önemli bir kısmını art arda yayımlamaya başladık. Başka yayınevlerinde çıkan kitaplar da göz önünde bulundurulduğunda, şu an mesela Türkçede bu gruplarla ilgili birçok Batılı dille bile kıyaslanmayacak kadar fazla çalışmanın bir araya geldiğini görüyoruz. İlk kitaplar yayımlandıktan sonra yazarlar veya bazı ilgili okurlardan art arda kitaplar ve kitap önerileri gelmeye başladı. Yayımladığımız her dizide kitabı çıkan yazarların önemli bir kısmı âdeta bir danışman rolü de üstlendi. Bu konuda gönüllü katkıda bulundular. 2010'lara doğru Türkiye'de üniversitelerde kısmi bir rahatlamanın oluşmasıyla birlikte daha önce hiç düşünülemeyecek konularda tezler yazılmaya başladı. Yine birkaç üniversitede Kürdoloji bölümlerinin açılmasıyla bu alanda çok ciddi bir canlanma yaşandı.

Doğu Rüzgârı dizisinde ise birlikte yaşadığımız halklar, komşu diller ve kültürlerin (Arap, Fars, Süryani-Keldani, Kürt...) edebiyatlarına yer verdik. O zamana kadar bu dillerden çok az kitap yayımlanmıştı. Bunların çoğu da Batı dilleri üzerinden çevrilmişti. Biz öncelikle o alandaki eski kaynakları tespit edip çevirmeye çalıştık. Diasporada, başka ülkelerde yaşayıp ürün veren yazarlarla iletişime geçtik. Art arda da kitaplarını yayımlamaya başladık. Kendi dillerinden çeviri

yapmanın zorluklarını da göz önünde bulundurarak daha çok Fransızca, İngilizce, Arapça gibi başka dillerden çeviriler yaptık. Çünkü yazarlar da üretimlerini zaten bu dillerde yapıyordu. Doğu Rüzgârı dizisi 2000'lerin başında oluştu. Başta pek bir ilgi görmediğini söyleyebilirim. Ancak zamanla o tarz kitapların çevirisinin daha çok arttığını ve bugün gerektiği kadar olmasa da fena bir yerde olmadığımızı düşünüyorum.

Bugün de böyle bir dizi başlatsaydık muhtemelen aynı şekilde ilerlerdi. Zaten Mezopotamya Kültürü dizisinde şu an yayına hazırladığımız yeni çeviri ve telif kitaplar da var.

• *Suriye, Irak ve İran'daki Kürtçe yayınevleriyle iletişiminiz ne düzeydedir? Son yıllarda iletişim kanallarınızda bir açılma var mı? Yayın listelerini takip ediyor musunuz?*

– Suriye ve İran Kürdistan'ıyla devletlerin katı sınır politikalarından dolayı ilişkilenmek biraz zor. Rojhilat'ta az da olsa yayıncılık faaliyetleri var, hatta Kurmanci konuşanların önemli bir kısmı Latin alfabesini kullanıyor ve Kuzey'deki yazı diline yakınlar. Kitap getirmek ve göndermek bazı engellere takılıyor, bir süredir oradan daha çok çeviri hizmeti alıyoruz. Rojava'da da yeni yeni faaliyet gösteren yayınevleri kuruldu. Az da olsa bazı işbirliklerimiz oldu. Ordaki bazı kitabevlerine ve fuarlara kitaplarımızı Güney Kürdistan üzerinden gönderiyoruz. Daha başlarda olduğumuzu söyleyebiliriz. Devletten kaynaklanan siyasi engellerde bir rahatlama olursa bu ilişkinin daha çok gelişeceğine inanıyorum. Güney Kürdistan'da ise bütün sorunlu yanlarına karşın canlı bir yayın piyasasından bahsedebiliriz. Kitap sayısı ve çeşitliliğinde günden güne ciddi bir artış olduğunu gözlemliyoruz. Çeviri kitapların özellikle ön plana çıktığını söyleyebiliriz.

• *Irak Kürdistan'ı ve Rojava'daki özerk yönetimlerin yayıncılığınıza etkisi nasıl oldu? Bu bölgelerde sizin takip ettiğiniz yayıncılık faaliyetleri içinde öne çıkan ve edebiyat, şiir, tarih, siyaset, arkeoloji ve benzeri bir alan var mı?*

– Irak Kürdistan'ında özellikle 2000'li yılların başlarında yayıncılığa ciddi yatırımlar yapıldı. Erbil (Aras Yayınevi), Kerkük (Mukriyanî), Süleymaniye (Serdem) ve Duhok'ta (Spîrêz) şehrin en merkezî yerlerinde hükümetin katkısıyla yayınevleri için dev binalar yapıldı. İlk birkaç yıl sistematik bir yayıncılık faaliyeti yürüttüler. Ancak IŞİD savaşı, Erbil-Bağdat ilişkilerinin kötüleşmesi ve ekonomik krizle birlikte belli bir duraklama oldu. Aynı zamanda Süleymaniye'de hükümetin desteğiyle *Binkey Jîn* diye çok önemli bir kuruluş oluşturuldu, ciddi arşiv çalışması yaptılar. Erbil'de de *Akademiya Kurdistan* kuruldu. Son on yılda özel birçok yayınevi de faaliyete geçti, önemli bir kısmının çalışmaları hükümet tarafından teşvik ediliyor. Bu yayınevlerinin kitaplarını dikkatle takip ediyoruz, kitapları birbirimize gönderiyoruz. Onların çıkardığı kitapların bir kısmını bu-

rada yayımladık. Daha az ve geç olmakla birlikte onlar da benzer şeyler yaptı. Çok daha geniş bir işbirliğinin şartları ise oluşmadı. Rojava'da ise daha yeni başlayan bir çabadan söz edebiliriz. Eskiden beri Rojavalı yazarların kitapları daha çok Kuzey'de çıktığı için henüz ciddi bir işbirliğinden söz edemeyiz. Güneyde uzun zamandır birçok görüşme yapıp belli bir mutabakata varmamıza rağmen henüz oralarda Kurmanci-Latin kütüphaneler oluşturamadık. Kültür Bakanlığı'yla görüşmelerimiz de belli bir sonuca varmadı. Fuarlarda devazantajlı konumumuz göz önünde bulundurulmuyor.

• *Selîm Berekat gibi Arapça yazan Kürt yazarlarının kitapları genelde Batı dillerine yapılmış tercümelerinden Türkçe veya Kürtçeye çevriliyor. Avesta Yayınları'nın buna dair bir tercihi veya yayın politikası var mıdır? Arapça bilen tercüman bulma sorunu yaşıyor musunuz? Suriyelilerin göçü sonrası kurulan yeni kurumlar, Arapça tedrisatlı bölümler veya Suriyeli Kürt üniversite öğrencileri bu durumu değiştirdi mi?*

– Selîm Berekat değil sadece, Arap edebiyatından birçok eseri ilk yıllardan beri Arapça aslından çevirerek yayımladık. Iraklı şair Bedir Şakir el-Seyyab, Suriyeli Adonis, Lübnanlı Ğada el-Semman, Filistinli Mahmut Derviş, Cezayirli Ehlam Misteğanmi, İranlı Sohrab Sepehri, Cafer Müderris Sadıqi, Hoşeng Golşiri, Furûx Feruxzade... ilk aklıma gelenler. Kürtçe için çevirmen sıkıntısı yok çünkü Irak ve Suriye Kürtlerine çevirttik daha çok. Arapçadan Türkçeye çeviride ise son yıllarda belli bir gelişme olmakla birlikte hâlâ ciddi bir sıkıntı var. Kuzey'de medrese eğitimi almış nesiller de Arapçadan Kürtçeye yaptıkları çevirilerle ciddi bir boşluğu doldurdular. Emin Narozi tek başına onlarca eser çevirdi, "Eski Arap tarih ve seyahatnamelerinde Kürtler" adlı dizide Taberi'den İbnu'l-Esir'e kadar onlarca önemli kaynağı çevirdi. Suriye'den göçün bu alandaki etkisine ilişkin elimizde bir veri yok, en azından işimiz üzerinde bir etkisini gözlemlemediğimi söyleyebilirim.

• *"Kürt Araştırmaları" serinizi tanıtır mısınız? Tercüme edilecek kitaplara nasıl karar veriyorsunuz?*

– Avesta'nın ilk yıllarında daha çok Kürdoloji çalışmalarına odaklandık. 2000'li yıllara kadar da akademide Kürtlere ilişkin çok az çalışma vardı. Gene o yıllara kadar akademik dünyada tanınan Kuzeyli Kürtlerin sayısı bir elin parmağını bulmazdı. Şimdilerde bu alanda çok ciddi gelişmeler oldu. Artık dünyanın ücra köşelerindeki üniversitelerde bile Kuzeyli öğrencilere rastlayabilirsiniz. Daha çok "Kırmızı Kitaplar" olarak tanınan Kürt araştırmaları fikri, 2000'li yılların başında çeşitli yerlere yaptığımız geziler, diğer parça Kürtleriyle sıklaşan ilişkilerimiz sonucu gelişti. Dizide aslında kitapların yanında süreli bir yayın da düşünülmüştü, birkaç sayıyı bulacak yazılar da mevcut ama bir şekilde sonraları daha çok Kürtçeye yönelmemiz sonucunda bu fikri pratige çeviremedik. Yazıları ortak kitaplarda değerlendirmeyi düşünüyoruz. Eskiden sırasıy-

la mahkemelere, sonra gazetecilere, son on yılda da araştırmacılara, dünyanın farklı yerlerinde tez hazırlayanlara ciddi mesai ayırma durumunda kaldık. Bunların bir kısmı sonradan bu dizide yayımlandı. Birçok dizimizde olduğu gibi, bu dizide kitapları yayımlananlar da doğal bir danışma kurulu oluşturdu. İlk başlarda tamamen Türkçe çevirilerden oluşan dizi, son altı yedi yılda Kürtçe çeviri ve telif eserlere de yer vermeye başladı. Herhangi bir yerde yayımlanan veya yazarı ya da okurlar tarafından önerilen bir kitabı o alanda birikimli birine inceletip karar veriyoruz.

Diziyi şimdi de başlatsaydık muhtemel yayımlanan eserler açısından pek fazla bir şey değişmeyecekti. Türkçe çeviriden çok Kürtçeye ağırlık verebilirdik. Şu anda onu yapmaya çalışıyoruz.

• *Sovyetler Birliği'nin dağılması Sovyetler'deki Kürt Araştırmaları'nı nasıl etkiledi?*

– Sovyetlerin dağılışı aslında geçmişi daha eskilere, Çarlık Rusya'sına dayanan Rus Kürdolojisinin sonu oldu. Rusça ve Rus araştırmacılar Kürdoloji'nin temel taşlarını döşediler. En önemli üç "ilk"mizi Rus araştırmacı ve diplomatlara borçluyuz. Bunlardan önce Çarlık Rusya'sı "Şerefname"nin Fransızca çevirisiyle bu işe el attı. Rus Çarı, 1829'da Erdebil Kütüphanesi'nden elde edilen "Şerefname" elyazmasının analiz ve değerlendirilmesini istedi, bunun için bütçe ayrıldı, 24 yaşındaki bir Kürdolog (Velyaminov-Zernov, St. Petersburg İmparatorluk Bilimler Akademisi Tarih ve Filoloji Bölümü) kitabı yayımladı (1860) ve önsözde, "Eser 300 yıldır var ve o zamandan beri Doğu'da onunla kıyaslanabilecek hiçbir şey çıkmadı," diye yazdı.

Kürtçenin yazılı ilk metinlerini de (nesir) Rus Kürdolojisine borçluyuz. Jaba'nın çabaları olmasaydı, Mela Mahmûdê Bazîdî olur muydu, pek emin değilim. Onunla Kürtçe nesrin tarihi yüz elli küsur yıl öncesine götürüldü. Mela Seîdê Şemzînanî'nin metinleri Nikitin'in arşivinden çıktı. Keza şimdilerde yayına hazırladığımız Mela Mûsayê Hekarî'nin *Durru'l-Mecalis* gibi ilk Kürtçe hikâyelerle bu tarih çok gerilere, 16. yüzyıl sonlarına kadar götürüldü ki bunlar da Jaba'nın arşivinde çıktı.

Kürdoloji'ye ilgi Rusların Kürtlere ilgisiyle doğrudan bağlantılıdır. Osmanlı-İran-Rus savaşlarında Çar'ın emriyle tek görevi Kürtleri gözlemlemek ve bunu Çar'a rapor etmek olan Yüzbaşı Averyanov çok önemli bilgiler topladı. Onun raporlarından oluşan kitap 1900'lerin başında Rus Genelkurmay Yayınları'nda çıktı, bir süre sonra da Osmanlıcası çıktı; biz de on beş-on altı sene önce Rusça orijinalinden çevirip yayımladık, şimdilerde Kürtçesini hazırlıyoruz. Kürtler bugün bütün sorunlu ve eksik yanlarına rağmen yeniden tarih sahnesine çıkıyorlar. Rusya Ortadoğu'da aktif bir güç. Bunun Kürdoloji çalışmalarına olan ilgilerini arttırmasını umuyoruz.

• *Paris Kürt Enstitüsü'nün Kürtçe yayıncılık ve Kürt Araştırmaları'nda nasıl bir yeri var?*

– Paris Kürt Enstitüsü kırkıncı yılını da geride bıraktı. Kırk sene öncesini düşünürsek çok yol açıcı ve öncü çalışmalar yaptı, onca yıl sonra bile bu düzeyde bir çalışmanın yapılamadığını söyleyebiliriz. Her altı ayda bir toplanan "Kurmanci Çalışma Grubu" ve toplantı sonuçlarının yer aldığı *Kurmancî*, enstitünün Kurmanci lehçesinin sorunlarına has gazetesi 70. sayısına ulaşmak üzere ve hâlâ bu alandaki en önemli kaynakların başında geliyor. *Hawar* dergisiyle birlikte bugünkü yazı dilinin, gramer, imla ve terminolojinin oluşmasında ciddi bir rolü var. Kürtçe yayınların çok daha az olduğu 1990'lı yıllarda temin edebildiğimiz sayılarını fotokopiyle çoğalttığımızı hatırlıyorum. Yine aynı dönemde Kurmanci, Zazaki ve Sorani çıkan kültür ve edebiyat dergisi *Hêvî*'nin yayın kurulu ve yazarları arasında Mehmed Uzun'dan Malmîsanij, Rojen Barnas ve Firat Cewerî'ye kadar birçok isim yer aldı. Akademik araştırmaların yer aldığı ve birkaç dilde yayımlanan *Studia Kurdica* ve on yıldan fazladır Fransızca olarak çıkan *Études kurdes* ciddi bir boşluğu doldurdu. Batı basınının Kürtler ve Kürdistan'la ilgili haber ve yazılarını derleyen bülten ise bu alandaki en kapsamlı arşiv çalışmasıdır. Enstitünün kütüphanesi ise hâlâ Kürdoloji'yle ilgili en büyük kütüphanedir ve her başımız sıkıştığında kitap, fotoresim ve belge konusunda başvurduğumuz ilk adrestir. Uzun zamandır elektronik kütüphane üzerinde çalışıyorlar. Bir an önce kullanıma sunulmasını umuyorum. Enstitü'nün sağladığı burslarla her parçadan yüzlerce kişi yetişti. Bunların yanında Enstitü'nün o küçük salonunun kültürel etkinliklerin dışında her Kürt için manevi bir değeri var: Yılmaz Güney, Abdurrahman Qasimlo, Ahmet Kaya ve daha niceleri son yolculuğuna oradan uğurlandı. Paris Kürt Enstitüsü dört parça Kürdistan'ı çok uzun yıllar farklı alanlarda sadece Paris'te değil, dünyanın birçok yerinde temsil etti, Kürdistan'ın fiilî elçiliği gibi çalıştı.

• *İsveç'te Kürtçenin gelişimini nasıl değerlendiriyorsunuz?*

– İsveç'ten önce Kafkasya Kürtlerine, özellikle 1930'larda başlayan Erivan merkezli Kürt aydınlanmasına, "Yetimhane Kuşağı"na değinmezsek eksik kalır. "Ferman"larla birlikte küçük bir Yezidi topluluğu birçok şeylerini geride bırakıp Ermeni komşularıyla birlikte tehcir yollarına düştü. Ermenistan'da küçük yaşlarda devlet okullarında okuyan o çocuklar, 20'li yaşlarda okulu bitirir bitirmez, köy yollarına düştüler ve kısa sürede ciddi bir Kürt folkloru ürünlerini derlediler. Gazete ve kitap çıkardılar. Erivan Radyosu'nun birkaç kuşak üzerindeki etkisi biliniyor zaten. Son on beş-yirmi yılda bu birikimin önemli bir kısmı Latin alfabesine aktarılarak burada yeniden yayımlandı. Aynı şekilde Suriye Kürdistanı'ndaki Kürt dili ve kültürünün temel taşlarını oluşturan *Hawar* ve diğer yayınlar da okurun ilgisine sunuldu.

1980 Askerî Darbesi'yle birlikte birçok kişi kaçak yollardan "Binxet"e, yani Suriye'deki Kürt bölgesine geçti. Qamişlo ve Şam'da toplanan Kürt şahsiyetleri-

nin çoğu oradan İsveç'e gitti. Mehmed Uzun hemen hemen bütün romanlarında *Hawar* dönemi entelijensiyasının izini sürdü. Yaşlı rindi, Memduh Selîm'i, Celadet Alî Bedirxan'ı konu alan romanlar yazdı. İlk yıllarda Qamişlo'dan bir yazar, Celadet Bey'in Fransızca bir kitabını göndermek istemişti. Kitap gizli ve kaçak yollardan birkaç ülkeden geçerek ancak elimize ulaşmıştı. O ve birkaç kitabını daha kapakta fotosuyla yayımlamıştık. Fuarda kitaplara bakan bir grup gencin birbirlerine kitapları göstererek, "Aaa ne enteresan, *Kader Kuyusu*'nun kahramanı, kitap da yazmış," dediğini duymuştum. O bir grup genç için Celadet Alî Bedirxan, Kürt dili ve kültürünün en önemli kurucu unsuru, Kürtçeden Türkçeye çevrilmiş bir romanın kahramanıydı sadece. Sonrasında her yıl birçok etkinlik ve anmayla bu algı değişti. Aynı şekilde Firat Cewerî de Kürtçe yazdığı şiirleri üzerinde yakalanmasın diye ezberleyip tel örgüleri ve mayınlı tarlaları geçmişti. Bir süre sonra da *Hawar*'ın bütün sayılarını yayına hazırladı. 1980 Darbesi şartlarında, ülkede Kürtçe konuşmanın dahi yasak olduğu bir dönemde, bir grup idealist insan İsveç'te toplandı ve orada bütün "yabancı"lara tanınan haklardan yararlandı, 1980'den 2000'lere kadar yüzlerce kitap, gazete ve dergi çıkardı. En karanlık dönemlerden birinde bir kapı açılmıştı. Başından beri ordaki birikimi buraya aktarmak için çabaladık ve birçok hususta tecrübelerinden yararlandık.

• *Özellikle 2000'lerden itibaren internet ve son birkaç yıldır da yapay zekâ geleneksel kitap yayıncılığını ve okuyuculuğunu baş döndürücü bir hızla değişime uğrattı. On yıllardır Türkiye'de Kürtler ve Ortadoğu hakkındaki bilgi aktarımına katkı sunmuş bir yayıncı ve editör olarak bu hususta neler söylersiniz?*

– Teknolojiyle pek de haşır neşir sayılmayan biri olarak köklü değişimler karşısında başta hafif bir tedirginlik duymakla birlikte zamanla o kadar da endişe edilecek bir şey olmadığını gördük. Başlangıç yıllarında ofset daha yeni yaygınlaşmıştı. Geçmişe göre işler çok kolaylaştı. E-kitabın ortaya çıkışını da matbu kitabın sonu olarak değerlendirenler oldu. Oysa kitap üretimi eksilmedi, ciddi sayıda arttı. Kısmi de olsa bazı işlerde yapay zekâyı kullanıyoruz. İleriye dönük şöyle bir tehlike seziyorum sanki: İyi edebiyat eski çeperlerine çekilecek, belli alanlarda okuma sınırları daha da daralacak. En önemli okuma aracı olan kitap öneminden bir şey yitirmeyecek. Bunu her türlü teknolojik yenilikle ilgili ve onları belli ölçüde kullanan şimdiki çocukların hayatında da görmek mümkün. Dönüp geçmişe, son iki üç yüzyıla baktığımda Kürtlerin, Kürtçenin en büyük başarısının 21. yüzyılı yakalamak, internet çağına erişmek olduğunu düşünüyorum. Yüz elli-iki yüz yıl önce Kürdistan'ı dolaşan misyonerler, seyyahlar makul ve şimdi de devam eden sebeplerden dolayı bu dile yirmi-otuz yıllık bir ömür biçiyorlardı ama yüz elli-iki yüz yıl sonra da o dil hâlâ ayakta, hem de eskisinden daha iyi bir biçimde. İnternetle birlikte dil ve kültürümüzün yok olacağına dair korku ve endişemiz bayağı azaldı. Artık bir iki kişi bile çok küçük imkânlarla geçmişte belki büyük bir kuruluşun yaptığından daha fazla işler yapabili-

yor. Anlam üretmekte, kayıt altına almakta, arşiv oluşturmakta ciddi bir sorun yaşamıyoruz ama başlangıçtan bugüne, 1898'de *Kurdistan* gazetesinin çıkışından günümüze geçen 126 yıllık süreçte şu halkayı kıramadık: Kürt dili ve kültürü çalışmaları hep elit bir çevre içinde kaldı. Geniş halk kesimleri o dil ve kültürle yaşıyordu ama ümmiydi, onlara ulaşamadı. Görece en istikrarlı dönem olan 1991 sonrasından bugüne de bu çerçeve değişmedi. *Anabasis*'i okuduğumda çocukluğumun elektrik girmemiş köyleri gözümün önüne gelmişti. Şimdilerde ise baş döndürücü bir değişimle karşı karşıyayız; köyle kent yer değiştirdi, "şehirli" bir toplum olduk, bir Kürt orta sınıfı oluştu, çevre-merkez ayrımı silikleşti. Ve yüz yıldır uğruna mücadele ettiğimiz temel hakları elde edemedik, hâlâ ciddi bir Kürtçe eğitimden yoksunuz, "bilinmeyen", "anlaşılmayan dil" olarak tarif ediliyor dilimiz. Geçmişteki devlet politikaları bu dilin bir ölçüde daha dinamik kalmasını sağladı. 1990'larda Kürtçeyi sadece ev dili, anadili değil; sokağın, pazarın, eğitimin, bütün hayatın dili, dolayısıyla resmî dil yapmak için çabaladık. Şimdilerde Kürtçe ana dili, ev dili olmaktan da çıkıyor birçok yerde. Bu gidişe dur demenin en iyi yolu öncelikle geniş çaplı Kürtçe eğitimdir. Toplumumuzun mutabık olduğu ender konulardan biri olmakla birlikte, siyaset bu meseleyi savsaklıyor, kayda değer hiçbir çabanın içine girmiyor. Bu alandaki çalışmalar, bireysel fedakârlıklarla oluyor. Kürtçe veya Kürtlerle ilgili yayıncılık yaptığınızda ne kadar özenli davransanız da sadece yayıncılık yapmıyorsunuz; toplumun önyargıları, devletin engellemeleri, kendi mahallenizin dışlayıcı tavrıyla karşılaşıyorsunuz.

Bu meseleler konuşulduğunda zaman zaman birbirini nötralize etse de bir iyi, bir de kötü düşüncem var. İçeriden bakınca evet, çok iyi, bir şekilde kefeni yırttık. Dışardan bakınca ölmemekle birlikte çok da hayat vaat etmiyoruz. Ama şu azim birkaç kuşak önce vardı, şimdi de var ve gelecekte de olacak: Şartlar ne olursa olsun bir şeyler yapmaya çalışmak, asla vazgeçmemek, gidebildiği yere kadar...

İlk başladığımızda, hatta bugün de mutlak bir başarı fikriyle hareket etmedik, buna kendimizi mecbur hissettik ve her zaman her şeyi göze alarak, her imkân(sızlığ)ı değerlendirerek elimizden geleni yapmaya çalıştık.

• *Eklemek istediğiniz bir nokta var mı?*
– Pir spas bo vê sohbeta xweş.[1]

1 Bu güzel sohbet için çok teşekkürler.

# Abstracts (İngilizce özetler)

## Turkey's place in the Middle East petro-geographies: Kurdish contraband oil economies and critical oil studies

**FIRAT BOZÇALI**

As a country that consumes far more oil than it produces, Turkey is not typically considered a prominent site for research on Middle Eastern petro-geographies—that is, the spaces and actors involved in oil production, circulation, and consumption. Similarly, studies on Turkey often view the Middle East as a separate political geography. This article argues that, regardless of whether it possesses significant oil reserves, Turkey has become a part of Middle Eastern petro-geographies through Kurdish oil smuggling economies. Specifically, I examine the Oil Pipeline on Wheels (OPW), a form of oil smuggling that emerged in the 1990s, connecting Turkey, Iraq, and Kurdish regions, as well as contraband oil refinery technologies that emerged and circulated within the Kurdish petro-geography spanning Turkey, Iraq, and Syria. I argue that Turkey must be understood as a critical site where contraband oil circulation channels and production technologies —designed to circumvent border, trade, and sanction regimes imposed by regional states and international organizations like the UN—are developed and disseminated. I propose contraband oil economies, along with the diverse actors, practices, and technologies they foster, as new analytics for Middle Eastern studies and oil studies. To pursue these analytics, I suggest moving beyond methodological nationalism, challenging the assumption of state categories as given, engaging with the perspectives of actors criminalized by states, conducting ethnographic fieldwork, and building long-term mutual trust relationships with communities in the field. Within this methodological approach, I emphasize the importance of critically reflect-

ing on the researcher's subjective experience and journey, considering both the positive and negative impacts of this subjectivity on the knowledge produced in the field.

**Keywords:** Middle Eastern Studies, Oil Studies, contraband oil economies, ethnographic fieldwork, methodological nationalism, researcher subjectivity, critical self-reflection.

*

## Temporary protection, permanent vulnerability: A contribution to debates on the Syrians in Turkey

**MEHMET NURİ GÜLTEKİN**

It is possible to say that the primary actor of the migration and refugee crisis that the whole world has been experiencing for more than a decade is the Syrians. As part of that phenomenon, Turkey also hosts a population of more than three million Syrians under temporary protection. There is a significant density of the Syrian population in Turkey's prominent cities and provinces, especially in the regions bordering Syria. Syrians' demographic patterns, dispersal throughout the country, population growth rates, roles and functions in daily life, and positions in the employment and labor market contain remarkable and meaningful data. Beyond all the dynamics regarding Syrians in Turkey, addressing and discussing the issue under a few main headings will help describe the phenomenon. This article aims to bring to light and discuss some aspects of the Syrian issue in Turkey by starting with facts such as historical migration and movement axes, population, class, work, and labor. At the same time, the study will try to emphasize some points not reflected in the data beyond what official data and statistics tell and contribute to the discussions through them.

**Keywords:** Syrians, historical routes, class, temporary protection, vulnerability.

*

## Middle East Studies: Background, formation, and uses

**ENGİN DENİZ AKARLI**

This article outlines the development of the concept of the Middle East from its origins in the early 20th century through its becoming the subject matter of a specific field of area studies. The article insists on the significance of understanding this development with due attention to historical context.

The concept acquired strong connotations based on generalizations that developed under specific historical circumstances. Recent critical new approaches and sophisticated studies on the region expose the crudeness of these generalizations. Yet they tend to persist and metastasize when new tensions inflict the region.

The article gives two examples. One is the presentation of Islam as the marker of the Middle East and as a conservative force hostile to Western influence and progress. The other is the representation of Muslims (and the Middle East in general) as being accustomed to autocratic and arbitrary rule and a religious, therefore unreformable, legal tradition. New studies expose the weaknesses of these generalizations because they pay little attention to historical context, the complexity of human relations, and the multi-religious environments in which Islam emerged and prospered.

The establishment of academic programs, centers, and institutions to encourage the generation of export knowledge regarding the societies, states, and cultures of the Middle East made a difference. Works that offered more sensible narratives based on subtler analyses proliferated and challenged old views. Yet, new opportunities for profit and access to scarce resources, the eruption of new incessant tensions, and open confrontations provide a fertile ground for revoking old harsh judgments. Research institutions that serve special interests and specific purposes perpetuate these judgments and tensions rather than helping reconciliation, cooperation, and peace.

Middle Eastern intellectuals and academicians could make a difference. In general, however, they remain submissive, whether directly or indirectly, instead of playing an actively constructive role in building a peaceful environment. In Turkey, some reject any Western action or work as wicked but do little else, inadvertently reinforcing the image of an all-powerful West. Others generally agree with Western criticism and categorically reject historical legacies in the belief that society could be transformed with proper engineering. Still others, however, believe in the possibility of peaceful transformation. Toward that end, they seek ways of establishing a constructive dialog diachronically with the past and synchronically with others in the present. Institutions for the study of the Middle East have been increasing in Turkey as well. Whether they will make any difference depends on their objectives. They could help justify all the negative images regarding the Middle East or help change them positively toward constructing a peaceful environment within the nation, in the region, and the world.

**Keywords:** Middle East, West, East, research institutions.

*

## The Marginalization of "Armenian Studies" in the fields of Ottoman and Middle Eastern Studies: A perspective from a Middle Eastern/Ottoman Scholar

**BEDROSS DER MATOSSIAN**

Armenian studies have been marginalized in Middle Eastern, Turkish, and Ottoman studies for political and ideological reasons for decades. Ignorance and reluc-

tance to understand the field also have contributed to this marginalization. While some scholars view the field as archaic, others consider it solely belonging to Caucasian Studies. With the development of the Ottoman and Turkish studies field, scholars outside and inside Turkey did not want to be associated with Armenian studies, concerned that any such association might endanger their access to the Ottoman archives or be tainted as advocating an "Armenian point of view." However, in the past two decades, the situation began to change, as a new generation of young scholars, few and primarily based in the West (with a few in Turkey), have embarked on diverse research projects to understand the history and the culture of the Armenians in the Ottoman Empire and the Arab Middle East. Despite representing a small group, these works should be welcomed as an honest approach to understanding the history and contribution of the Armenians to the region that goes beyond the approach of "good Armenian, bad Armenian" that was endemic to Ottoman and Turkish studies during the Cold War period. Although the new trend tends to concentrate on the 19th and early 20th centuries, it should be considered a welcome step. This article will discuss the importance of using Armenian sources not only to reconstruct Armenian history in the Ottoman Empire, Turkey, and the Arab Middle East but also the history of other ethnic groups in the region, which include but are not limited to Turks, Kurds, Alevis, Assyrians, Chaldeans, among other ethno-religious groups. The article will highlight how different Armenian primary sources can contribute to examining different facets of the region's history.

**Keywords**: Armenian Studies, Middle East, Ottoman Empire, Turkey.

*

## The journey of Environmental History writing in Turkey

**FAISAL H. HUSAIN**

Although there are studies examining the current state of environmental history writing in Türkiye, a historical investigation of how this field emerged and evolved is lacking. This article aims to address this gap by examining the development of environmental history writing in Türkiye and discussing the key events, institutions, and individuals that have influenced this field. By distinguishing environmental history writing from earlier works on Ottoman and Turkish history that touched on environmental themes, this article proposes a four-stage chronology to understand the development of environmental history in Türkiye. This chronology examines various publication types, including books, articles, dissertations, and translations, highlighting key turning points in the field's development and how these were shaped by both local contexts and international events. The study emphasizes the significant role of the Second UN Conference on Human Settlements

(Habitat II), held in Istanbul in 1996, in the initial discovery of environmental history in Türkiye, and highlights the contributions of important figures in this field such as İlhan Tekeli. This article challenges the prevailing assumption that links the birth of Ottoman environmental history to the 2011 publication of books by Alan Mikhail and Sam White, arguing that scholars in Türkiye were writing about Ottoman and Turkish environmental history long before 2011 and that Mikhail and White's books merely popularized a field that was already established in Türkiye by 2011. Ultimately, this study provides an important framework for understanding the development and transformation of environmental history writing in Türkiye.

**Keywords**: Environmental history, Turkey, *Tarih Vakfı*, İlhan Tekeli.

*

## Academic and social foundations of Middle Eastern Studies in Turkey

**MELİHA BENLİ ALTUNIŞIK**

The primary aim of this study is to discuss the historical and conceptual development and nature of Middle Eastern Studies from within the discipline of International Relations in Turkey. This debate will naturally focus on the relationship between Middle Eastern Studies and the discipline of International Relations from an area studies perspective, and therefore, in a sense, will also discuss the opportunities and limitations of the discipline of International Relations in Turkey. In doing so, an autobiographical narrative is also utilized. Thus, it will discuss what it means to develop Middle Eastern regional expertise in Turkey and to do so in relation to a discipline, and analyze its academic implications. On the other hand, by contextualizing Middle Eastern Studies in Turkey, this study will trace the effects of Turkey's Middle East policy and its view of the Middle East on academic studies. Turkish political elites' images of the Middle East, how these images have changed and their impacts on the policies will be discussed. It will be shown that even though they are based on different perspectives, these images are generally shaped by an essentialist perspective. In conclusion, this study aims to rethink the academic and social story of Middle Eastern Studies in Turkey and concludes with the questions of what issues are expected to be at the forefront of the field from now on and what openings are possible. Finally, it ends with a projection regarding the future of the field in general.

**Keywords:** Turkey, Middle Eastern Studies, International Relations.

*

# Revivalist, loud, dissonant: The transmission of radical Islamism to Turkey and its effects with a focus on the Muslim Brotherhood

**İSMAİL KARA**

The 1960s and 1970s were two decades during which Turkey was confronted with layered and partly stimulated or conjunctural waves of translations, and when the new generations were seriously affected by them. On the left, the nationalist and Islamist wings, these were waves of influential translations that were ideologically "opposed" but linguistically and stylistically "close" to one another. It can be said that these translations —without assigning values for the time being— were refreshing, loud, discordant, nourishing, confidence-building and oppositional all at the same time. The new radical Islamist thought and discourse with religious, political, cultural and social demands emerged in Egypt and Pakistan through the Muslim Brotherhood and Jamaat-e-Islami in post-World War II conditions, at a time when the construction of the expansionist Zionist state of Israel in the middle of the Middle East was being completed step by step and the Palestinian problem was dragged towards an unsolvable solution. In fact, although the new movements have serious affinities with Islamism and contemporary Islamic thought, which can be traced back to the second half of the 19th century, both in terms of their sources and their methods and issues, this has not been sufficiently recognized. There are many reasons why this thought and style came to Turkey almost twenty years later, in the 1960s. In this article, this process is discussed as a problem of the history of religious-political thought and the Muslim Brotherhood in the first place; and in parallel, its actors-carriers, transmission routes, translation policies, interlocutors, influences, forms of influence, national and international intersection points are discussed.

**Keywords:** Muslim Brotherhood, Turkey, translation.

# Yaşamöyküsü İncelemeleri: Biyografi, Otobiyografi, Otokurmaca, Prosopografi:

## *Toplum ve Bilim* 2025 Kış sayısını yaşamöyküsü incelemelerine ayırıyor

Bu özel sayı, biyografi, otobiyografi, otokurmaca ve prosopografi başlıkları altında sınıflandırılabilecek, teorik, tarihsel ve ampirik tüm sosyal bilim çalışmalarına açık olmakla beraber, aşağıda tarif edilen çerçevelerdeki analiz ve tartışmaların geliştirilmesine özel önem atfetmektedir.

1- 2000'lerden itibaren başta tarih olmak üzere hemen tüm sosyal ve beşeri bilimler alanında, tek tek insanların veya grupların yaşam öykülerini odağa alan Osmanlı-Türkiye odaklı geniş bir literatür oluşmuş durumda. Bu akademik birikimin muhasebesinin yapılmasına vesile olmak bu özel sayının hedeflerinden birisidir. Bu bağlamda, farklı disiplinlerde veya spesifik olarak sözlü tarih, siyasi tarih, askerî tarih, emek tarihi, feminist tarih, toplumsal cinsiyet çalışmaları gibi bir araştırma alanında son yirmi beş yılda yapılan yaşamöyküsü odaklı çalışmaların açtığı yeni ufukları, sağladığı katkıları ele alan; farklı alanlarda yaşamöyküsü çalışmalarının seyrini karşılaştırmalı olarak ve/veya Türkiye'deki çalışmaları küresel akademik eğilimlerle paralellik içinde değerlendiren metinleri bekliyoruz.

2- Otobiyografi, biyografi ve prosopografi çalışmalarının ilgili oldukları disiplinlere getirdikleri katkıların değerlendirilmesinin yanı sıra, yaşamöyküsü odaklı çalışmaların potansiyelini, tuzaklarını ve limitlerini tartışan teorik ve metodolojik analizlere yer ayırmak da bu özel sayının bir başka öncelikli hedefidir.

3- 1970'leden itibaren kültürel yaklaşımların, özneliğin ve anlatının (*cultural turn*, *subjective turn*, *narrative turn*) sosyal bilimlerde daha fazla öne çıkmasına paralel olarak yaşam öyküsü incelemeleri de daha çok öne çıkan bir çalışma alanı, bir metodoloji oldu. Bu değişim sıradan insanların yaşamlarını, deneyimlerini odağa alan veya onların yaşam öykülerini politik, toplumsal ve ekonomik bağlamları referans alarak, onlara vurguyla yeniden inşa eden çalışmaların ortaya çıkmasını sağladı. Ancak "büyük adamların", önde gelen bürokratların, sanat ve spor dünyasından popüler figürlerin yaşamöykülerini odağa alan çalışmalar da hız kesmeden yayımlanmaya devam etti ve ediyor. Bu bağlamda, bu özel sayı, başta tarih olmak üzere sosyal bilimlerin "dip akıntılarının", "geleneksel" ilgilerinin yeni teorik ve metodolojik eğilimlerle nasıl etkileşime girdiğini "yaşamöyküsü incelemeleri" başlığı altında tartışmayı hedefliyor.

4- Otokurmaca, ben anlatılarının zaman zaman esneyebilen sınırlarını sorunsallaştırmak için işlevsel bir türsel ayrıma işaret ediyor. Özellikle 2000'lerden sonra kadın anlatılarında dikkat çekici bir şekilde çoğalan bu tür kurmaca ve otobiyografi arasındaki kategorik bir ayrıma meydan okuyor. Buradan hareketle bu özel sayı otokurmaca türünü teorik bir tartışmaya açan yazıların yanı sıra bu türde üretilmiş metinlerin eleştirel analizlerini yapacak yazıları da bekliyor.

5- Özellikle sanat tarihi ve teorisinin kadim konularından olan otoportrenin, resimden fotoğrafa, geçmişten bugüne (*selfie*lere kadar) uzanan örneklerini benlik anlatısı formları olarak ele alan, başta sanat tarihi, tarih ve sosyoloji olmak üzere sosyal bilimler alanında yapılmış incelemelere yer ayırmayı düşünüyoruz.

6- Yaşamöyküsü kuşkusuz hiçbir zaman sadece akademik incelemelerin konusu olmamıştır. Özellikle ünlü isimleri odağa alan yayınlar popüler tarihte, akademik sahadakinden daha çok ilgi gördü ve görmeye devam ediyor. *Toplum ve Bilim*'in bu özel sayısı, Türkiye'de ve dünyada genel okurun ve yayıncılık sektörünün biyografilere ve otobiyografilere, nehir söyleşilere yönelik ilgisinin tarihsel seyri içinde tartışılmasını teşvik etmeyi amaçlıyor. Bu bağlamda, biyografi ve otobiyografi türünün popüler tarih alanındaki gelişimi/değişimi, okurun ve yayınevlerinin süreklilik gösteren ve değişen motivasyonları, yoğunlaşılan geçmiş ve alanlar (siyaset, sanat vb.) gibi dönemsel değişkenleri ele alan veya spesifik bir dönemdeki biyografi, otobiyografi türündeki yayınları analiz eden makaleleri bekliyoruz.

Dosyada değerlendirilecek yazıların yaklaşık 5.000-10.000 sözcük arasında olmasını ve en geç 15 Temmuz 2025 tarihine kadar toplumbilim@iletisim.com.tr adresine gönderilmesini rica ederiz.

# Toplum ve Bilim

## 162

**Civralı** Atletik fenomen **Civralı** Berlin: Nasyonal sosyalizmde atletik hareket **Özkan** Katar'ın modernite projesi: 2022 Dünya Kupası **Şenyuva-Göksel-Irgalı** Avrupa Birliği ve UEFA Şampiyonlar Ligi **Doğanay** Trabzonspor tribünlerinde taraftarlık pratikleri **Elmas** Sporun erkeklik halleri ve eşiktekiler **Hacısoftaoğlu** Kadın pehlivanlar: Güreşçi kadınların deneyimleri **Öztürk** Almanya'da göçmen kadın futbolcular **Akbaş-Koca** Boksörler, boks yapanlar **Şaşmaz** Voleybolun yükselişini kolaylaştıran etmenler **Çelik** Tour de France özelinde bisiklet sporu

## 163

**Onaran** Cumhuriyet: Tek ve ebedi mi? **Özdemirci** Cumhuriyet'in muteber din adamı **Gürel** Neo-Kemalizm, post-Kemalizm, post-post-Kemalizm **Çelik** Türkiye'nin "Dar Koridor"ları **Ağır** Milli iktisadın bedeli **Mert** Sol-demokrat ve liberal Cumhuriyet okumaları **Kılıç–Göçmen** Türkiye'de yumurta dondurma **Özcan** Peyami Safa ve Friedrich Nietzsche **Arafa** Doğulu kadın bedeninin yeniden sunumu **Baykan** Türkiye'de yerel siyaset üzerine üç güncel çalışma

## 164

**Özavcı** Doğu Sorunu, Lozan ânı ve Cumhuriyet'in güvensizlik hafızası **Zarakol** Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin uluslararası ilişkileri **Aydın** Lozan Antlaşması'nın anlamının yüzyıllık serüveni **Yenen** İttihatçılığın laneti **Mignon** Türkçe edebiyat çalışmalarına dair notlar **Mermertaş** Mücerret sosyal formlar ve Medeniyet

## 165

**Işık** Güvensiz kentler, güvensiz yurttaşlar **Savaşçın** Felaket, kriz ve tarih **Alpman** Felaketin politikası **Aslan** Felaket anlatısının uzamı **Çekem** Bilimkurgunun umut etme sorumluluğu **Cangöz** Peki, kadınlar hâlâ gebe kalacak mı? **Delier** Sanatta felakete direnen şey nedir? **Şahin** Bir yabancılaşma hali: Aile felaketlerine şaşırmak **Akınerdem-Babül** Sorumlu vatandaşlar, makbul mahalleler **Bezirgan-Tanış** Hafıza aktivizmi bağlamında protez bellek inşası **Ağören-Güner** Ekofeminist perspektiften iklim hukuku rejimi ve IPCC raporları **Birler** Locke ve Smith'in siyasal düşüncelerinin ekolojik bir analizi

## 166

**Yüksel** Ortadoğu kaynak araştırmalarına bir katkı **Sağlam** "Büyük Oyunu Görmek" **Girgin** "Gerçek Çingene" kurgusunun alanda mitleşen hali **Güven** Zorunlu bir kentleşme pratiği: Taşımalı eğitim **Yanık** Popülizm ve halk tartışmaları üzerine bazı notlar **Kocaaga** Mahalledeki AKP"ye partiler literatürü üzerinden bakmak **Ulusman** Edebiyat araştırmalarını dünyanın gündemine nasıl açarız?

## 167

**Hünler** *Yenik ve Yalnız*: Türkiyelilerin Duygu Durumu **Damar** Taciz, korku, umut, yılgınlık: Kent laikliği **Dede-Aydeniz** Nostalji sarmalı **Göral** Zorla kaybedilenlerin yakınlarının duygu atlası **Dicle** "Neden dünya yıkılmıyor?" **Yaren** Karanlık ve kurak: Politik sinemada Türkiye alegorileri **Özmen** Mağduriyet ve hınç toplumu **Bülbül** Kürtlerin duygudurumu üzerine iki spekülasyon

## 168

**Meşe-Celep** İslâmcıların Alevi algısı **Ataş** Kürt romanında post-kolonyal olanı okumak **Taymaz** Emekliler, emekçiler ve AKP **Aşçı-Bal** 2023 ve 2024 seçimlerine farklı bir bakış

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002